

מישאל

האיש שעשה מה שצריך היה לעשות
ולא רץ לספר לחברה

כתבה: כרמית גיא | ערכה: חגית מאיר

לופט
נפט
מבצע קדש
30 בנוב' 1947 - 20 ביולי 1949
קרן קיימת לישראל
הארץ דיונוסון
מבצע
16 חטיבה
תל חי
צפת
גליל תחתון
צינור הנפט אילת-אשקלון
חיים לסקוב
משטרת הישובים העבריים
הצבא הבריטי
כביש טבריה-סג'רה
מבצע
1912
פיק"א
ג'ניו
פיג'אס
מבצע נחשון
צבא הגנה לישראל
מחנה ואדי סראר
דגניה
פלמ"ח
חטיבת גולני
מאיר הר ציון
נאות מרדכי
נוטרים
אדמה
השירות לירושלים וייצמן
מושבות יוסף שפרינצק
חטיבת אלכסנדרוני
הקמת נמל אשקלון
"רבע בראונינג"
חטיבת הראל
38
סמירמיס
גולדה מאיר
מרדכי מקלף
הגנה
101
יחידה
חולתה
סג'רה
34-MG
אריק שרון
נחמיה ארגוב
1948
קק"ל
נווה מגן
צה"ל
סראחין
צינור הנפט אשקלון-אילת
אוקטובר 1956 - מרץ 1957
ישובי חומה ומגדל
משה דיין
גוש עציון
דבש
ישראל
שוחט
סי"ן
ישראל
מחתרת
גדנ"ע
מפעלי תובלה
הליכון הידני
29.11.47
ההגנה
מרץ 1957

Mishael

The Man Who Did What Had to Be Done
and Didn't Brag About It

כל הזכויות שמורות לאורנה סער, עזי שחם וחגית מאיר

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני או אחר, כל חלק שהוא מן החומר המופיע בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט, אלא ברשות בכתב מבעלי הזכויות.

מישאל

האיש שעשה מה שצריך היה לעשות
ולא רץ לספר לחבר'ה

כתבה: כרמית גיא
ערכה: חגית מאיר

הספר נכתב בהתבסס על עדויות וראיונות שנתן מישאל שחם בחייו לארכיונים רשמיים ולהיסטוריונים; על מכתבים ומסמכים בארכיון המשפחה ובארכיונים רשמיים; על מקורות הנמנים ברשימת המקורות המובאת בספר זה; על זכרונותיהם של ילדיו אורנה סער, עזי שחם וחגית מאיר

מישאל בשנות החמישים | פוטו בן צבי, רחובות. ארכיון המשפחה

הקדמה

האיש שעשה מה שצריך ולא רץ לספר לחבר'ה

“ובמקום שאין אנשים, השתדל להיות איש”

(מסכת אבות, פרק ב' משנה ה')

הזמן: שנת 1921, עונת הקציר והדיש. המקום: הכפר לוביה הסמוך לסג'רה, כפר עשיר, שבבעלותו עשרות אלפי דונמים בבקעת חיטין וביבנאל, שתי הבקעות הפוריות ביותר בגליל התחתון.

מוכתר הכפר, שנזקק לתגבור אמצעי הדיש שברשותו, סיכם עם צבי שכטר, איכר ממתיישי סג'רה, שישכור ממנו את צמד הפרדות שלו לשלושה שבועות לדוש את החיטה. בגורן היו קושרים את המורג מאחורי זוג פרדות, מניחים עליו מטען להכבדה, לשמחתם של הילדים שהיו קופצים עליו, עורמים את התבואה שלא נדושה במעגל, “הכרי”, מסביב לערימת התבואה הגולמית, מוליכים את הפרדות סביב סביב, ולוח המורג הכבד שבתחתיתו נעוצות אבני בזלת מפורר את שיבולי התבואה ומפריד בין הגרעינים לתבן. בתום היום או עם עלות השחר, ברוח הראשונה, זורים את הכרי, התבואה הכבדה נופלת, התבן מתרחק קצת, והמוץ נופל יותר רחוק. כך מפרידים ביניהם.

הפרדה היא רכושו החשוב ביותר של האיכר. זוג פרדות טוב מאפשר לו לעבוד. לכן חשוב לו מאוד לשמור על הפרדות מכל משמר. לכן שלח שכטר את פרדותיו מלוות בבנו הבכור, ילד בן תשע, לשלושה שבועות עבודה, באמונה שלמה ובביטחון גמור שהכול יהיה בסדר. בתום הליכה של שלוש שעות הגיעו הילד והפרדות לבית הגדול בעל המרפסת הגדולה שבכפר ולגורן שבמורד. המשפחה החזיקה בכמה גרנות והעסיקה עשרות צעירים שהמתינו להם.

דיש בכפר הוא פסטיבל שנתי של ממש – כל הנוער והצעירים נקבצים בגורן, תופסים טרמפ על המורג, מסתובבים סביב סביב, משתובבים וצוהלים. רתמו את הפרדות למורג, הן החלו לנוע, "לדרוס" את הדיש, כלשון המקובלת, ואחד הצעירים הצליף על הפרדה בקנה להאיץ בה. על פי המקובל, הסכם השכרת הבהמות היה "לתקופת הדיש", אך התשלום היה עבור כל יום בנפרד, כך שלשוכרים היה עניין לסיים את המלאכה מהר ככל האפשר. אלא שהליכה מהירה מדי במסלול המעגלי בגורן עלולה לגרום לפרדות סחרחורת, להתיש את כוחן ולגרום להם לאבד תיאבון. הדבר עלול להסתיים אפילו במות הבהמה. כך נמצא המשגיח על הבהמות בניגוד עניינים עם השוכרים, ועליו להיות תקיף.

קפץ הילד בן התשע, בלונדיני קטן קומה וצנום, אחז ברסן הפרדות ואמר, "לא, לא מאיצים בפרדות. הפרדות תלכנה בקצב שלהן."

אמרו לו הצעירים הערבים, "יאללה, יא וולאד, זוז מכאן." העניינים התפתחו לחילופי דברים ומשם להתגוששות. "אתם חכמים כולכם יחד על אחד? תבחרו אחד ואני אלחם נגדו."

הקהל גיחך. יצרו מעגל ובחרו צעיר בן 20, שהפשיל שרוולים וסיפר לו בפרוטרוט מה יעשה בו. בעודו מהדק את השרוך של השרוואל, זינק הקטן, תקע את הראש במפשעתו של היריב, משך בברכיו והפיל אותו על גבו. "מי עכשיו?" שאל. הקהל מחא כפיים והכריז, "מספיק." מהבית הגדול ירד אחד הצעירים ואמר, "אבא שלי צפה במחזה מהמרפסת והוא אומר, שהפרדות יילכו בקצב שלהן, ומזמין אותך לשותות איתו קפה."

הקטן ידע, שעל פי מנהג המקום, זו הצעה שאין לסרב לה, מה גם שהיה בה כבוד גדול – המוכתר מכיר בו כמבוגר שווה ערך. הוא הלך לשותות קפה עם המוכתר וחזר למשמרתו על הגורן. בתום

שלושת השבועות קיבל את התשלום המוסכם וחזר עם הבהמות הביתה. מסר את הכסף לאימו, ולשאלתה איך היה, השיב "בסדר". הפרשה כולה לא הייתה נודעת למשפחה אלמלא חזר המוכתר כעבור שנה אל צבי שכטר, וביקש לחזור על העסקה מן השנה הקודמת. הם ישבו יחד, שתו קפה וסיכמו את העסקה. אז אמר האיש: "ושלח עם הבהמות את הילד ששלחת בשנה שעברה. הוא שאטר [בן חיל בערבית]".

על הילד הזה, מישאל שחם, נסב ספר זה.

כיום אי אפשר לראות יותר נוף חשוף כזה בגליל, אך בשנה שבה נולד, 1912, היה הגליל ברובו ארץ חשופה, מיושבת בדלילות בכפרים ערביים, דלים ברובם, ובמספר מושבות חלוציות של יהודים שמנו כל אחת כשניים-שלושה תריסרי משפחות. בכל הגליל, העליון והתחתון גם יחד, חיו לא יותר מאלף מתיישבים יהודים. חלוצים אלו, שהתקיימו בקושי מחקלאות חרבה, היו צריכים להיות עיקשים וחזקים מאד כדי לשרוד ולגדל משפחות בשממה זו. ב-29 בנובמבר 1947 החליטה עצרת האומות המאוחדות על סיום המנדט הבריטי בארץ-ישראל וחלוקת הארץ לשתי מדינות, ערבית ויהודית, ואזור בינלאומי נפרד בירושלים. היישוב היהודי בארץ מנה כ-580 אלף נפש. היישוב הערבי – כמיליון וחצי. ערביי הארץ וכל מדינות ערב דחו את ההחלטה והודיעו שיתנגדו בכוח ליישומה. למחרת ההחלטה תקפו את התחבורה היהודית וישובים יהודיים מבודדים.

כל המומחים הצבאיים בעולם, ורבים ממנהיגי היישוב היהודי בארץ, היו בדעה שאין ליישוב סיכוי לעמוד במתקפה של ערביי הארץ ומדינות ערב. ערביי הארץ יכלו להזעיק לקרב עשרות אלפי אנשים חמושים ומאומנים בנשק ולרשותם עמדו עוד רבבות מתנדבים

ושכירי חרב מאומנים וחמושים היטב מסוריה, עירק, מצרים ואירופה. מולם יכול היישוב היהודי להעמיד כ-30 אלף איש ואישה מאומנים בחלקם, מצוידים במעט נשק קל ובתחמושת מוגבלת. כוחות מעטים אלה נשאו בעיקר עול הלחימה בחודשים הראשונים – בקרבות על הדרכים ובהגנה על היישובים – עד שהגיוס הכללי של היישוב ושל עולים חדשים הבשיל לתוספת משמעותית של יחידות מאורגנות, מצוידות ומאומנות, והנשק החל להגיע לארץ.

מי גייס ומי אימן אותם? מי דאג לגייס את האמצעים המועטים כדי להפוך אותם לכוחות מוכנים, מאומנים ומצוידים? מי רכש וייצר במשך שנים רבות נשק ותחמושת, אחסן אותם ב"סליקים" וטיפל בנשק, במה שהיה ובמה שאפשר היה לגנוב מהבריטים, לרכוש בארצות חוץ ולהבריש ארצה ליום פקודה? מי בנה ומי קיים את המסגרות הארגוניות והיחידות? מי סייר בדרכים ובמדבר, בנה תיקי יעדים, הקים מערך מודיעין והאזנות מרושת על פני כל הארץ, שידע להתריע, לסמן מטרות אפשריות, להבין מי הוא מי בצד השני? מי העלה על הקרקע ישובים חדשים בכל מקום שבו נרכשה קרקע ודאג להגן עליהם ולטפח את כוחם? מי הכין תכניות להגנת היישובים והערים, ולהתקפה על ריכוזי האויב בבוא השעה? מי היו המטורפים האלה, שבמקום לעשות לביתם ולמשפחותיהם הקדישו את שנותיהם הטובות ביותר למטרות אלו, אלמונים ועלומים מעין, תמורת משכורת עלובה, שגם היא לא שולמה לעיתים במשך חודשים פשוט כי לא היה כסף?

כמה היו כאלה? לא יותר מ-100 או 200 אנשי מנגנון הקבע של ה"הגנה": המפקדים הבכירים בשטח ובמטה, קומץ אנשי הש"י (שירות הידיעות) הקבועים וקומץ עובדי הקבע של תע"ש. הם שחישלו בסתר את האנשים ואת הפלדה ליום פקודה.

אחד מהם היה אבינו, מישאל (שכטר) שחם, איש מעשה שהלך לאן שנשלח וביצע את משימותיו בנאמנות, בתושייה, בחוכמה ובשקט.

שנים לאחר מלחמת השחרור, בעת שהארץ הוצפה בספרי זיכרונות של עמיתיו, שפיארו את תהילת עצמם, שאלנו אותו: "מדוע אינך כותב על מעשיך הרבים? הרי מן המעט שסיפרת לנו אנו יודעים, שרבו מעשיך מרוב המתהללים האלה."

"אם אכתוב," השיב מישאל, "אכתוב רק את האמת. והאמת, לכשתפורסם, עלולה להכאיב למשפחות רבות שימצאו פתאום, שיקריהן נפלו בגלל שטויות, טיפשויות ומאבקי אגו של אנשים אחרים. אני רוצה להכאיב להן. זאת ועוד, בינתיים צמחו מיתוסים של גבורה ועוז, שאם אכתוב את האמת עליהם, עלולים להתנפץ או להחוויר. מיתוסים הם עניין חשוב לאומה צעירה, שרוב תושביה לא היו כאן במלחמת השחרור. להרוס את חלקם לא יועיל לדבר. לכן אינני כותב."

הדבר היחיד שעשה מישאל בנדון היה להיענות לבקשות ראיונות של היסטוריונים מתעדים, בהם ממוסדות כמו ארכיון צה"ל, ארכיון ה"הגנה" והאוניברסיטה העברית, ובהם פרטיים, כמו אורי מילשטיין ועיתונאים אחדים. מקצת המידע הותנה באי פרסומו, בעיקר של דברים שהיו עלולים לפגוע באנשים אחרים.

"האדם אינו אלא תבנית נוף מולדתו" כתב טשרניחובסקי. ואילו איש הרוח הבריטי הרברט ספנסר כתב במאה ה-19: "יותר מאשר האישיות הדגולה מעצבת את פני החברה, החברה מעצבת את דמות האישיות".

ומישאל, אבא שלנו, הוכיח שנים לאחר הדיש בלוביה תעוזה, דבקות במטרה, תושייה והעדר גמור של נטייה לפרסם ולהתפאר במעשיו. את שהוא לא עשה, אנחנו מבקשים לעשות. הגיעה השעה.

מברדיצ'ב לסג'רה

"אני יליד 1912. נולדתי בסג'רה אשר בגליל התחתון. הוריי שניהם עלו מרוסיה. אבא עלה בשנת 1897, שנת הקונגרס הציוני הראשון. הוא היה מאזור ברדיצ'ב, אמא הייתה מרוסטוב על נהר דון. אמא עלתה ארצה בשנת 1906, כך שאבא עדיין נחשב לעולה מן העלייה הראשונה, ואמא מאנשי העלייה השנייה." כך בלשונו התמציתית האופיינית, סיכם מישאל את מוצאו המשפחתי.

אנחנו נוטלים את קצות החוטים הכלולים במשפטים הקצרים האלה כדי להתחקות אחר מקורה של המשפחה.

הסיפור מתחיל באמצע המאה התשע-עשרה בעיר ברדיצ'ב באוקראינה. ברדיצ'ב, כך למדנו, הייתה מרכז סחר חשוב בדרום מערב האימפריה הרוסית, ורוב תושביה היו יהודים. ערב מלחמת העולם הראשונה מנו היהודים בעיר יותר מחמישים אלף, והיו שבעים אחוזים מתושבי העיר. ברדיצ'ב גם הייתה מרכז חסידי חשוב, בזכות ר' לוי יצחק, אדמו"ר חסידי חשוב (1740–1809) שהשתקע בה, וקברו מהווה מוקד עלייה לרגל עד היום.

המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה הייתה תקופה של תסיסה לאומית באירופה. מהפכות לאומיות שכוננו "אביב העמים" שטפו את היבשת ועוררו ציפיות ותקוות לעידן חדש, מודרני ונאור. האימפריה הרוסית פיגרה אחר המהפכות והלך הרוחות ששטף את מערב אירופה: המהפכה התעשייתית הגיעה אליה באיחור רב; איכרי רוסיה היו במעמד של צמיתים עד 1861, ושחרורם לא הביא לשיפור במעמדם הכלכלי; משברים חברתיים הביאו להתעוררות של תנועות לשינוי ותאים מהפכניים, שחתרו להחלפת השלטון ולתיקונים חברתיים. הגל הזה לא פסח גם על יהודים, שקיוו לתרגם את הרגשות הללו להגשמת החזון שלהם להקים לעצמם בית לאומי במולדתם ההיסטורית. ההתנכלויות ליהודים לא פסקו, והבהירו

לכל מי שהיה זקוק להבהרה, כי השכלה ונאורות אינן סותרות בהכרח את שנאת היהודים. רבים היגרו לעולם החדש, בארצות הברית, ומעטים בחרו לעלות לארץ-ישראל.

צבי שוכן נולד בשנת 1878. המשפחה התקיימה מחכירת מטעים. הם היו חוכרים מטעי פירות, מעבדים אותם, מוכרים את יבולם ומשלמים את חלקם לבעלי המטע. בנעוריו נמשך צבי לרעיונות התנועה הטולסטויאנית ששאבה את השראתה מתפיסותיו ואמונותיו של הסופר הנודע לב טולסטוי. נושאי האידיאולוגיה ראו לעצמם שליחות ביציאה לכפרים כדי לקדם את החברה הרוסית האיכרית הפיאודלית והנחשלת. צבי אף הגיע לאחווה של טולסטוי ביאסנאיה פוליאנה, שם ניסה הסופר ליישם את תורתו בחזרה לחיק הטבע ובעבודת האדמה. אך דעתו של צבי לא נתפסה לתורות הללו. הוא הושפע מחוגי "חובבי ציון" בברד'צ'ב ואף קיים קשרי מכתבים עם משה סמילנסקי שעלה לארץ-ישראל ב-1890, וב-1893 התיישב ברחובות. צבי ידע, שעתידו לא ברוסיה, כמו שחשבו רבים מהיהודים שתלו את תקוותיהם בתנועה המהפכנית, אלא בארץ-ישראל. רק שם יוכל העם היהודי לבנות את ביתו כראות עיניו. חלומו היה להגיע לרחובות (חלום שעתיד להתעכב בשלושים שנה).

ב-1896, במלאות לצבי שמונה-עשרה, קיבל צו גיוס לצבא הצאר. הוא הכיר היטב משפחות שבניהן גויסו לצבא, ועקבותיהם אבדו לצחצח, וידע שהוא לא יתגייס, בכל מחיר. המוצא היחיד שנותר לו היה לעזוב את רוסיה, לברוח בצורה בלתי לגאלית. תחילה הגיע לווינה, בירת האימפריה האוסטרו-הונגרית, והתיישב אצל יהודי שהיה בעלים של מפעל לא גדול לייצור החומר הכחול המשפר את איכות הכביסה ולאריזת סבונים. צבי עבד במפעל ולמד הנהלת חשבונות אצל מנהל החשבונות של המפעל, כצופה פני עתיד. בין לבין ניצתה אהבה בינו לבין בתו של בעל הבית.

סיפור האהבה הזה לא מנע ממנו לנצל הזדמנות ראשונה לעזוב ולנסוע לטריאסטה שבאיטליה ולעלות על סיפון אונייה ששייטה בין נמלי הים התיכון. כך הגיע ליפו, אך שם מנעו ממנו השלטונות הטורקיים לרדת לחוף. באותם ימים הגיעו לארץ צעירים רבים מרוסיה, והטורקים חששו מהרעיונות המהפכניים שאלה יביאו ויתסיסו את הרוחות באזור. גם הקונגרס הציוני הראשון שכינס הרצל בבאזל באותם הימים משך את תשומת ליבו של השלטון הטורקי, שחשד בכל יוזמה אירופית לכרסם עוד בריבונותם. צבי הוחזר לאונייה, שהמשיכה בדרכה לביירות, שם ירד לחוף וחיפש קשר לקהילה היהודית בעיר. ככל הידוע, הוא קנה תעודה טורקית, וכדי שלא יעלו על עקבותיו, קרא לעצמו שכטר. כך נעלם שוכן ואת מקומו תפס שכטר. למעשה, החלפת השם הייתה עניין מקובל ברוסיה כצעד למנוע גיוס בנים לצבא. חובת הגיוס שם הייתה על בן אחד מכל משפחה, ויהודים רבים באימפריה הרוסית נהגו לרשום כל בן בשם משפחה אחר. ככל הידוע למשפחה, שימש השם שכטר כשם נוסף במספר ענפים של משפחת שוכן.

צבי שוכן-שכטר שכר שירותיו של מבריש שלקח אותו דרומה, למרג' עיון שבדרום לבנון.

"אתה רואה את האורות שם?" שאל המבריש את צבי בהצביעו על האורות שנצנצו על ראש ההר.

"כן", השיב צבי.

"זו מטולה. מכאן אתה לבדך."

מטולה נוסדה כשנה קודם לכן, ומאז הייתה נקודה במסלול של הברחת יהודים לארץ-ישראל. צבי עשה את כברת הדרך האחרונה לבדו והתדפק על אחת הדלתות. האיכרים במקום הכניסו אותם לביתם אך הזהירו אותו, "לא תוכל להישאר כאן יותר מלילה אחד. הטורקים משגיחים עלינו בשבע עיניים ובמצבנו הכלכלי העגום איננו יכולים להרשות לעצמנו להסתבך איתם."

צבי הודה למארחיו, ולמחרת יצא בדרכו למושב יסוד המעלה. יסוד המעלה נוסדה ב-1883 בידי חרדים מצפת, אך הניסיון לא עלה יפה, והמתישבים בה סבלו חרפת רעב וקדחת. כעבור ארבע שנים פרש הברון אדמונד רוטשילד, "הנדיב הידוע", את חסותו על המושבה ואף שלח אליה, באמצעות שליחו, חיים קלווריסקי, אגרונום לעשות כל מיני נסיונות, לגדל ענבי יין, יסמין לבשמים, תות לתולעי משי וכיוצא באלה גידולים. בין השאר הביא לארץ את הטבק המקדוני, המכונה הטבק הטורקי. התברר, שאדמת האזור מתאימה לגידול טבק, ורוטשילד הביא מומחים ממקדוניה להדריך את המגדלים.

אך עד אשר הניסויים הללו יעלו יפה, היו דרושים במקום אנשים שיידעו לטפל בעצי הפרי שגדלו במקום ויוכלו להביא פרנסה כלשהי. כאן התגלה צבי שכטר כנכס של ממש. כאמור, משפחתו גידלה מטעי פרי בברדיצ'ב, ובניגוד לכל המתישבים ביסוד המעלה, היה לו ניסיון חקלאי לא מבוטל וידע קרוא וכתוב והנהלת חשבונות. המתישבים מינו אותו למנהל עבודה. הוא הקים לעצמו סוכת מחצלות וקנה אוכל ולחם מהמקומיים. נדמה היה שהגיע אל המנוחה ואל הנחלה.

אלא שצבי שכטר לא נמנה עם הנהנים ממנוחה ונחלה. הוא היה חילוני בעל הכרה שהאמין כי דבקותם של היהודים בדת גורמת להם להמשיך לבוסס בבוץ עד צוואר, עד שהם עצמם אינם מבינים שהם מבוססים בבוץ עד צוואר. הוא עישן בשבת ואף השחית את נפשם של בני המושבה החסידית בסיפוריו על העולם הגדול. בשבתות הוא הקהיל קהילות. צעירים רבים נהרו אל הסוכה שלו לשמוע מפיו על העולם הגדול ועל מיני עניינים שלא שמעו עליהם, כמו אתאיזם, סוציאליזם, מהפכה, וכיוצא באלה מושגים רחוקים. זקני המושבה לא אהבו את התופעה.

זאת ואף זאת, שלושה חודשים לאחר בואו הופיעה במושבה צעירה ונכנסה להתגורר עמו בסוכה שלו, בלי חופה וקידושין, לא

מתוך שכחה או רשלנות אלא מתוך התנגדות עקרונית למוסד הנישואין הארכאי. זו הייתה בתו של בעל הבית מווינה. ואם לא די בכך, התברר שהצעירה הרה. זה היה כבר למעלה מכפי כוחם של אנשי יסוד המעלה. הם הטילו על בני הזוג חרם. תחילה כלל החרם רק איסור השתתפות של צבי במניין, אלא שהוא ממילא שמר מרחק מבית הכנסת ולא התרגש מכך יתר על המידה. או אז הוסיפו איסור על מכירת לחם. כמקובל במושבות, כל משפחה אפתה את הלחם שלה במו ידיה, והרווקים נהגו לקנות מהן לחם. עתה נמנע ממנו הדבר, אבל גם בכך לא היה כדי לרפות את ידיו, ופעמיים בשבוע היה הולך ברגל אחרי יום עבודה מיסוד המעלה לראש פינה, קונה מצרכי מזון וחוזר לסוכה ולבת זוגו.

יום אחד הופיע במקום חיים קלוורסקי, נציגו של הברון בגליל, והודיע, "מקימים חוות הכשרה בסג'רה, במטרה להכשיר איכרים לעבד את האדמה ולהקים שם בבוא העת מושבה." צבי סיפר על המכתב שקיבל, ובו בקשה שיעבור במושבות הגליל וישפיע על האיכרים לקבל פועלים עברים במשקם. "קלוורסקי כתב, כי ישתדל להוציא לפועל את סלילת הדרכים בין המושבות מסחה-סג'רה-יבנאל-מלחמיה דרך ואדי פיג'אס, ולקלוט פועלים בעבודה זו. זרם רצוף אך דק של עלייה החל להימשך אל הגליל, ושוב לא נפסק."

לבקשה צורף גם פיתוי: "בוא תעבוד כפועל בחווה, ואם תעמוד במבחן, תקבל נחלה כאיכר." זה לא היה עניין של מה בכך, גודלה של נחלה בסג'רה הגיע לשלוש מאות וחמישים דונמים אדמת בעל בתוספת זוג בהמות ובית. רכוש גדול. וצבי אכן לא עמד בפיתוי, מה גם שיסוד המעלה לא האירה לו פנים. הוא ארז את מעט מיטלטליו ועבר לסג'רה בחברת הצעירה, עד אשר הגיעה שעתה ללדת, והיא, שהייתה עירונית מובהקת באופייה, החליטה לעזוב את החווה הפרימיטיבית ולעבור לעיר הגדולה, חיפה. כאשר נולד בנה, מתתיהו, לא התכחש לו צבי ושמר על קשר איתו ועם אימו.

מסתפקים במועט ומשתוקקים לחיות על חשבון עצמם

זה המקום להרחיב מעט בסיפורה של סג'רה. אנו עושים זאת בעזרת עדותו של צבי ובעזרת הספר **ההתיישבות בגליל התחתון, חמישים שנות קורותיה**, מאת עבר הדני בהשתתפות מערכת של תשעה אנשים מיבנאל, כינרת, בית גן, סג'רה, כפר תבור, מנחמיה ומצפה, בהוצאת מסדה והתאחדות האיכרים בגליל התחתון. ספר מקסים הכתוב בשפה ארכאית וכולל קטעי יומנים, זיכרונות, מאמרים והסברים על המושבות בגליל. תמונותיהם של המתישבים מקסימות במיוחד. קצתם, יש להודות, נראים כמו מוז'קים רוסים, ופה ושם אפשר לזהות גם תימנים וכורדים.

יק"א, "החברה היהודית להתיישבות" או Jewish Colonization Association, נוסדה בראשית שנות התשעים של המאה התשע-עשרה במטרה להכשיר הגירת יהודים בייחוד לדרום אמריקה, וגם לרכוש קרקעות (לגאול אותן, כלשון הימים ההם) בארץ-ישראל, בייחוד בנגב ובגליל. עם הזמן השתלט עליה הברון אדמונד רוטשילד, הוא "הנדיב הידוע", שבלעדיו לא הייתה ההתיישבות היהודית הראשונה בארץ שורדת.

ב-1899 רכשה יק"א שנים-עשר אלף דונם באתר הכפר הערבי סג'רה בגליל התחתון. אחוזת סג'רה כללה חאן (פונדק דרכים) מתפורר שנזקק לשיפוץ, כדי לאפשר לשכן בו את העובדים שגויסו להקמת החווה. ערביי הכפר הסמוך לא קיבלו את פניהם ברוח טובה וניסו להפריע לעבודות ולסלילת דרך העפר משם לטבריה.

אך גם מבית התעוררו קשיים. השתלטות אנשיו של הברון על יק"א הייתה כרוכה בשינוי מעמדם של הפועלים השכירים בכל המושבות עד כדי פיטוריהם. התסיסה בין הפועלים גברה, והגיעו הדברים לידי חילופי דברים וצעקות בינם לבין פקידי יק"א, שנתפסו כמנצלים את הפועלים לתועלתם הם. כאשר נכנס חיים קלווריסקי לתפקידו כנציג הברון, ניסה ליישב את המשבר ולפתות

צעירים רבים למושבות הגליל, שם תימצא להם עבודה. אך בניסיונם השלילי עם פקידי הברון, מעטים בלבד נענו לקריאות, בהם, כזכור, צבי שכטר.
צבי עצמו סיפר:

רווח והצלה עמדו לנו (לפועלים הזמניים בראש פינה) ממקום אחר, כי באותו יום הציע לנו חיים מרגליות-קלוורסקי (שהיה ידידי הטוב) ללכת לסג'רה, כיוון שנפתחה חווה במקום זה והוא מונה כמנהל עליה. התאספנו איפוא הפועלים, בעלי משפחה ורווקים ממושבות ראש פינה ויסוד המעלה וצפת, ויצאנו בשיירה של גמלים, פרדות וחמורים לסג'רה, אשר אף אחד מאיתנו לא ידע את מקומה. בשעה עשר בלילה הגענו עד לסבך של צברים. ריחות עשן הטאבון עלו באפינו ונביחות כלבים שהסתערו עלינו. לקול צעקות ילדים ערבים – יאהוד! יאהוד! – נכנסנו בסמטאות צרות ומעוקלות, והרי אנו עומדים במרכז הכפר הקרוי בפי הערבים "מזבלה". כאן פרקנו את חפצינו ואנו, עייפים מהדרך, שוכבים סביב להם, לשמור עליהם מידי גנב. לא יכולנו להירגע, כי איך נישאר בזה בלילה ולא נודיע על בואנו? ראינו אור מנצנץ מבניין גבוה מרחוק והבינונו, כי בניין החווה הוא. החלטנו כי שניים מאיתנו ייגשו לחווה.

מצאנו את הבית עומד בבניינו – זו החווה שבנו אותה על יסודות החאן העתיק אשר שימש את שיירות הגמלים שעברו מחורן לעכו ופה נחו. החוק הטורקי היה מתיר לבנות על בניין ישן קומה שנייה. בהתקרבתנו לחווה שמענו רעש והמולה, ובחדר המואר בקומה העליונה נמצאו אותה שעה אנשים רבים. בעד הדלת הפתוחה ראינו באמצע החדר, סביב לשולחן רכונים ראשים רבים, ובתווך מזדקר ראשו הקרח של קלוורסקי. הוא דיבר והעומדים סביב כיסו בשאון קולותיהם

את דבריו, עד שיש והרים את קולו וצעק: "מה כאן, בית מדרש?!" התברר, כי נעשה תשלום לפועלים, ודרך חורין זו ביחסי פקיד יק"א ופועלים הייתה משום חידוש. כי מי היה מרהיב להתקרב לפקיד הברון ולדבר עימו כשווה עם שווים? קלווריסקי קיבל אותנו והבטיח כי בבוקר יסדר אותנו בבתים בכפר הערבי, שהפקידות קנתה מאת הערבים. ואומנם בבוקר התחלנו להעביר אליהם את חפצינו. כיוון שראינו את הבתים – החושות ההרוסות – חשכו עינינו: איך נגור בהן? מובן מאליו, כי אך ירדו גשמים עזים, נהרסו החושות, וחלק מדייריהן עברו עם מיטלטליהם לחווה, שם הסתדרו תחת הסככות לבהמות. השאר שכרו מידי הערבים בתים שלמים פחות או יותר. וכך הגיעה עת החרישה והזריעה. רוב הפועלים היו טירוונים בעבודה זו, אך היו שם כמה מתלמידי מקווה ישראל וכמה משפחות גרים שבאו מרוסיה, כאיכרים מלידה, והעבודה החלה להסתדר.

שלמה ויינשטיין, שהובא למקום כמורה לילדים, סיפר שמצא בסג'רה מקום הומה מחבר עובדים מגוון מאוד: אשכנזים, יהודים כורדים, גֵּרִים, בוגרי בית הספר החקלאי "מקווה ישראל" וגם אנשי טבריה שבאו לעבוד.

קלווריסקי עצמו ביקש להעמיד את היישוב החקלאי בגליל התחתון על רגליו על ידי הקמת חווה חקלאית, ששם יוכשרו הצעירים היהודים בעבודת החקלאות, יעבדו כפועלים שכירים (הם כונו אריסים, אך בניגוד למשמעות המושג בימינו, לא היו עבדים של בעלי הקרקע אלא שכירי יום), עד אשר יוכיחו את עצמם ויזכו למעמד של איכרים עצמאיים. "ההתיישבות בגליל התחתון היא הדרך ליצור את האיכר העברי, אשר מושבות המטעים ביהודה, ובשומרון לא הצליחו לגדלו", הסביר קלווריסקי לחמדה בן יהודה,

אשתו של מחייה השפה העברית, אליעזר בן יהודה, שעבדה כעיתונאית בעיתוניו של בעלה. "כשיסדתי את סג'רה טענו כי אין צורך ללמוד את עבודת האדמה, ולא ידעו כי ה'אומנות', ההרגל והסבלנות להתמיד בחקלאות, צריכים לימוד והכשרה. יש בסג'רה כשמונה משפחות גרים, והן, מבחינת ידיעת העבודה וחייבת הטבע, היסוד היותר טוב ביישוב. הגיורת עובדת בגן ובשדה, ובמות בעלה היא עובדת במקומו, בעוד שנשי האיכרים היהודים אינן עוסקות בחקלאות. האשם הוא בחינוך בבית הספר, שאיננו נוטע בלב האיכר יתר חיבה לטבע ולעבודה."

הגרים הגיעו לארץ-ישראל בתמיכת חובבי ציון, ו"הביאו עימם מסגולות איכרים מלידה ורגשי קדושה עמוקים לארץ ולמפנה הדתי שבו בחרו, לבוא לחסות ביהדות," כך נכתב בספר ההתיישבות. "הם הביאו עימם את ביטחונם של האיכר היושב על אדמתו ואת תפישתו הפשוטה לגבי יחסי שכנים, עם שלקו בכושר הארגון של היהודי בן בריתם. עם הגר באה גם האישה הסבלנית אשר ידעה לשאת בסבל בלי להעלות תלונה על פיה." אין ספק, בעיני קורא בן המאה העשרים ואחת הדברים מעוררים חיוך מהול באי נוחות מסוימת. חיוך משעשע ונבוכ לא פחות עולה מסיפור על ליל הסדר, שבו כטוב ליבו של אחד הגרים בארבע הכוסות קרא, "קומו בנים, קחו את הגרזינים, נלך להכות ביהודים!" סיפור זה, מעין הלצה על חשבונם של הגרים, התהלך במושבות הגליל התחתון, ובכל מושבה ייחסו אותו למשפחת גרים מסוימת בה.

פעם נדרש צבי לסייעו של אחד הגרים, ניצ'אייב שמו, בסיום החריש והזריעה לפני התחזקות הגשמים. בעודם חורשים בצוותא ראו תמרת אבק עולה מהדרך, משמע, שיירה מתקרבת. אז הבחינו, כי זו שיירה של עולי רגל רוסים פרבוסלבים, שהלכו בין המקומות הקדושים לנצרות סביב הכינרת למנזר הרוסי שבראש הר תבור. בראש השיירה צעד ה"גלח" (כומר פרבוסלבי) ואחריו עולי הרגל נושאים

צלבים ואיקונות. ניצ'אייב התרגש מאוד. "נאשא!" [שלנו] קרא, שמט את המושכות, עזב את המחרשה ורץ להתחבק עם ה"גלח".

מלאכת החריש הייתה מן המלאכות החקלאיות הקשות ביותר, אם לא הקשה שבהן. החריש נעשה במחרשה רתומה לבהמת עבודה, פרד או שור. מישאל סיפר על מעלותיו של השור כבהמת חריש: השור חזק מכל הבהמות, אינו מתעייף בנקל, ויש לו נטיה טבעית ללכת בקו ישר. לתכונה זו חשיבות רבה, שכן מלאכת החריש מצריכה קואורדינציה אסימטרית מסובכת בין שתי ידיו של החורש. יד אחת נועצת את להב המחרשה בקרקע ומכוונת אותו בתנועה סיבובית, תוך הפעלת כוח רב, ויד שניה אווזת במושכות הבהמה ומכוונת את מסלולה בתנועות אופקיות עדינות. תכונתו של השור ללכת בקו ישר מקלה על החורש את הקואורדינציה, שכן היא חוסכת בתנועות לכיוון מסלולה של הבהמה. אבל לנטייה הטבעית הזאת יש חריג: בהמות עושות את צרכיהן תוך כדי הליכה, ומשהיה השור משתין במהלך החריש, היה מזגזג בנתיביו כל עוד הטיל את מימיו. משסיים היה חוזר לפסוע בקו ישר. מישאל סיפר, כי כאשר היה החורש מביט לאחור ובוחר את התלמים שפתח, יכול תמיד לזהות היכן השתין השור. מאז, כאשר נתקל מישאל בקו משורטט ישר, שבקטע כלשהו חדל להיות ישר, או בשוליים עקומים, או בתפר מכונה מתעקם, היה שואל בבדיחות הדעת: "מה קרה? השור השתין?"

לצד הגרים הגיעו גם יהודים מכורדיסטן שבאו לטבריה בעלייה גדולה והוסיפו כוח עבודה חשוב לגליל התחתון. הם עבדו כרועים או שכירי יום אצל בעלי הקרקעות העשירים וסבלו מיחס גרוע. לכן נענו לקריאות לבוא לסג'רה, קצתם אף התיישבו בבקתות הפלאחים בסג'רה הערבית, חרשו את האדמה ונטלו חלק במשימות השמירה.

כחמישים עד שישים איש התאספו בסגרה והתגוררו בחאן ובאוהלי מחצלות. "בקיץ היה טוב. אך בא הגשם, ודלף על הרגליים והראש," סיפרו.

רכישת הקרקעות מסביב נמשכה, ומפעם לפעם פרצו מריבות בין הערבים ל"גואלים החדשים". פעמיים בשבוע בא למקום רופא מנצרת והדריך את האחות, שושנה בוסקילה, בטיפול בחולים. צבי שכטר סיפר שבמצוקת החיים עלו על הפרק רעיונות של חיים שיתופיים ועבודה שיתופית. הוא ושלושה חברים קיבלו שטח של 900 דונם והתיישבו בבית בכפר טורעאן, כשאחד הבחורים ממלא את עבודת הבית, ושלושת הנותרים עובדים בשדה. קבוצה שנייה בת שישה חברים בעלי משפחות עשתה את העבודה בשיתוף, אך כל משפחה כלכלה את חייה לחוד. ושוב אנחנו נהנים לקרוא את הסיפור בלשונו העשירה:

אשתדל להעלות בסדר את כל שעבר במשך חמישים שנות התיישבותי, אך לא ישיג העט את המחשבה. זו התקופה בה שמחה ועצב היו שרויים אהדדי, שמחת יצירה תוך החרישה, הזריעה והקצירה, ועצב הדלות השרוי בבית, בחושה הערבית. היינו מוכרחים להיפרד מהבתים בכפר הערבי, שגרמו לנו מחלות עיניים ופריחה (חרארה). הלחם שאפינו בעצמנו גרם לנו מחלה מסוכנת יותר, דיזנטריה. חלינו ושכבנו בחום, ועזרה רפואית אין, לא חובש ולא רפואה. הרופא בטבריה היה זקן וחלוש, ואי אפשר היה לו להיטלטל בדרכים הקשות. היינו נאלצים להוביל אליו את החולה בעגלה רתומה לשוורים, כי מנהל החווה היה חס לבטל זוג פרדות לתכלית זו מעבודה. את החולים הקשים היינו מורידים אל בית החולים של המיסיון של ד"ר טוראנס בטבריה [בית החולים הסקוטי], ואירע שהובלנו בחורה חולה והיא מתה עלינו בדרך.

יצאנו אפוא את הכפר [טורעאן] וסידרנו אוהלי מחצלות על הגורן [בסג'רה] בריחוק מהחוזה. בקיץ אפשר היה לגור בהן, אך ברדת הגשם הראשון נאלצנו לצאת את הסוכות הללו ו"להתחפר" בערימות הקש והתבן שנותרו על הגורן אחרי הדיש. בלילות רחקה המנוחה מאיתנו מחמת חילופי היריות שהדהדו באוויר בין הבדווים לערביי החורן שעברו באורחות גמלים בקירוב מקום לגורן, והבדווים התנפלו לשדוד אותם. בית ספר טרם היה, ומים הבאנו בפחים מן המעיין בכפר, אשר ירדו אליו בחמישים מדרגות חלקלקות שהותקנו בידי הפקידות [של הברון]. החיים נעשו קשים עד לבלי נשוא, וזה הביא אותי להחלטה שיש לארגן את פועלי סג'רה, שהיו כשבעים במספר [...] הציבור היה מעורב מגרים, כורדים, ספרדים ואשכנזים. התאספנו בבית הכנסת של הכורדים, ולאחר בירורים בערבית וביידיש בכמה אסיפות החלטנו בהשבעה כי עלינו להיות מאוחדים, כדי להשיג מהפקידות את סיפוק דרישותינו: דיור בתשלום מינימלי, עזרה רפואית, בית ספר וקופה לעזרה הדדית בהשתתפות הפקידות.

עבודת הקציר שכלתה והלכה חולקה בין כמה קבוצות פועלים. מהם נשלחו לאסוף את התבואה הקצורה, ומהם לניקוי קרקע מאבנים ושורשים, מהם לכרות עצים ביער להסקת הלוקומוביל של מכונת הדישה, ומהם להתקין דרך [אל המושבה] מדרך המלך שבין נצרת וטבריה. ובינתיים נפלו שני מקרים לא נעימים. הקבוצה שטיפלה באיסוף התבואה הסתכסכה עם רועי צאן בדווים. הרועים הוכו וגורשו. הם הזעיקו את כל יושבי האוהלים עם נשיהם וטפם, והתנפלו על העובדים בשדה בצווחות, במקלות ובאבנים. גם שלנו לא טמנו את ידם בצלחת וגייסו את העובדים שהיו בקרבת מקום ומהחוזה. התלקחה תגרה בה נפצעו משני הצדדים,

ואחד הפועלים נדקר בסכין. הבדווים ברחו ואנחנו אספנו את הפצוע והובלנו אותו מיד לטבריה.

התגרה הזאת אירעה ב־1901, והנהלת יק"א דרשה מהשלטונות הטורקיים להעניש את האשמים. הקבוצה השיתופית התפרקה. קלווריסקי הדגיש את חשיבותה של סג'רה כחוזה לדוגמה. כדי להכשיר את עשרת אלפי הדונם במקום יש להגדיל את מספר הפועלים, הכלים והבהמות. המקום נקלע לגירעון מתמשך, ושנה בלבד לאחר בואו של קלווריסקי הוא הוחלף באליהו קראוזה, בוגר "מקווה ישראל", שלא חונך על ברכי "חובבי ציון" וגם עברית לא ידע (שפת ההוראה במקווה ישראל היתה צרפתית), אך הבין בחקלאות וידע למה זקוקה החווה כדי לעלות על פסים חיוביים. אלא שעד אז נאלץ גם קראוזה להתמודד עם דרישות הפועלים לשיפור תנאי עבודתם וחייהם. הם הקימו ארגון משלהם לשאת ולתת אתו. "תחילה ניסה לדחות בקש את משאלותינו ולבטל את זכותנו לבוא בתביעות מעיקרן", סיפר שכטר. "הוא הוכיח אותנו, כי למעשה עושים חסד עימנו בזה שהקימו חווה לספק לנו עבודה, ואם אנו נבוא בדרישות, עלולה יק"א לבטל את החווה, כי לא התחייבה כלפינו בשום דבר. בראותו את עמדתנו התקיפה החל להסס, כי נכח לדעת שאנו לא נירטע."

אחת הדרישות שהתקבלה הייתה להקים "קרן לעזרה הדדית" לפועלים בהשתתפות פקידות הברון, אך את רוב הדרישות האחרות דחה קראוזה. במקום מורה לילדים הציע להביא "חכם" מטבריה, אשר יגור בכפר וילמד את הילדים. ולטיפול הרפואי הציע להביא "בחור מתלמד שעבד אצל רוקח בצפת", כלשונו של צבי:

אנו עמדנו על הדרישה לקבל רופא, וקראוזה טען כי אין לו תקציב לכך. ומה שנוגע למגורים, דחה בהחלט והודיע,

כי פריס [מקום מושבו של הברון ושל הנהלת הקרן שלן] לא תאשר תקציב לעניין הזה. לבסוף ביקש להמתין ימים אחדים והתחיל למלא את דרישותינו לפי טעמו: הביא את ה"חכם" מטבריה להוראה ואת העוזר-לרוקח מצפת שיטפל בריפוי עיניים ויגיש עזרה ראשונה. התקוממנו ואיימנו בשביתה. באותו זמן עבדנו כבר במכונת דישה עם לוקומוביל שהעמידו אותם על הגורן בין הגדישים. אף עצי הסקה ללוקומוביל היו מוכנים, והכול ניגשו לניסיון בשמחה. עברו עשרה ימים, ולקול צפירת הלוקומוביל התאספו כל הפועלים לעבודה בגורן, ושלושה בדווים בכלל. מנהל העבודה האיץ בפועלים, ואף אחד מהם לא ניגש לעבודה. שלחו לקרוא לאלהו קראוזה, הוא בא ברכיבה והחל להשפיע בשידולים ובאיומים – אך לא נענה. קראו לשלושת הבדווים להתחיל בעבודה, והללו השיבו: דיננו כדין הפועלים, לא נעבוד... עברה שעה והפועלים התפזרו איש לעברו.

קראוזה הסביר לחברי הוועד, שסמכויותיו מוגבלות, הבטיח לכתוב להנהלת הקרן בפריס ולהודיע, שאם היא לא תיענה לדרישות העובדים, הוא יאלץ לסגור את החווה. עד שתגיע התשובה, ביקש מהעובדים לחזור לעבודה. הוועד קיבל את ההסבר ושכנע את הפועלים לחזור לעבודה. "שביתתנו נסתיימה. זו איפוא השביתה הראשונה בסג'רה ובגליל התחתון."

לא עברו שבועיים ובעיצום העבודה בא קראוזה דוהר על סוסו וסיפר בשמחה, כי קיבל תשובה טלגרפית חיובית. אף אנו שמחנו, והוועד ניגש מיד לסדר את העניינים עם קראוזה. בית הספר סודר, ובדבר הדיור הוחלט לבנות עשרים וארבע דירות בשישה בתים גדולים. התחלנו להוציא את הדבר לפועל

במרץ עוד לפני רדת הגשמים. למזלנו איחרו הגשמים לבוא, ועד חנוכה היה הכול מוכן. קראוזה קרא לוועד, לאחר שסידר רשימה משלו של עשרים וארבעה שמות משתכנים, למסור להם את מפתחות הדירות.

לכאורה, הכול הלך למישרין, וגם הגשם ירד והחריש התחיל, אך צרה חדשה התרגשה עלינו: פקידי הממשלה [הטורקית] באו לחקור מי ומי הם המתיישבים החדשים בסג'רה, האם נתינים עות'מאנים הם? העבודה נפסקה, כי מי שאינו נתין עות'מאני אינו רשאי לישב במקום, ולאחר משא ומתן בעזרת עורך דין מטבריה, אברהם עבאדי, קיבלנו נתינות עות'מאנית. המעשה הסתייע בבקשיש, כמנהג, ויום אחד ירדנו עשרים וארבעה גברים ברגל לטבריה, והעניין נגמר בטוב. נעשינו עות'מאנים כדת וכדין, ויכולנו לחזור לבינתנו. יצאנו לדרך בחזרה בסך, אף על פי שהשמיים התכסו עננים כבדים, וברקים ורעמים ליוו אותנו בלכתנו, עד שגשם עז ניתן ארצה, ואנו קרובים כבר אל השביל הנוטה מדרך המלך אל המושבה. בחשיכה טעינו בשביל ונכנסנו בין קוצים וסלעים ללא דרך, ורק בחצות באנו רטובים ויגעים לסג'רה."

הם זרעו בחלקות שלהם כל מיני תבואה – חיטה, שעורה, שיבולת שועל, חימצה, דורה, פולים ועדשים, ובלילות עסקו בשמירה ויצאו עם העדר לרעייה, שני יהודים וצ'רקסי. הם גם החלו לגדל אווזים.

בתוך כל אלה נמשכו מאמצי היישוב של הגליל התחתון. יחד עם המושבה סג'רה הוקמו עוד שתי מושבות, יבנאל וכפר תבור, ונמשכה רכישת הקרקעות כדי ליצור גוש גלילי שלם. העבודות בחוות סג'רה נמשכו, בהנהלת קראוזה, אך חלום העבודה השיתופית נגוז, וכל פועל ופועל נאלץ לנהל את מלחמת

ההישרדות שלו בעצמו, בתנאים קשים, בלא היחס המועדף שממנו נהנו האיכרים.

עד 1903 כבר היו פועלי סג'רה מהטובים בארץ, התגוררו בסג'רה הערבית, "מסתפקים במועט ומשתוקקים לחיות על חשבון עצמם", כלשון הספר שתיעד את קורותיהם. כפי שמזכיר צבי שכטר בעדותו, ב־1903 בנתה להם הפקידות של הברון מעונות זולים, חדר למשפחה או לשלושה או ארבעה רווקים, עשרים וארבעה חדרים, ולכל ארבעה חדרים חצר משותפת. נפתח בית ספר, הובא רוקח, וגם רופא החל מבקר בחווה פעם בשבוע, והוקמה קופה מיוחדת למקרי מחלה. אפילו מלון נפתח, גם חנות, חייט, סנדלר ואופה הציעו את שירותיהם. מספר התושבים הגיע למאתיים וחמישים.

מספר האריסים, אלה הפועלים השכירים המועמדים ל"התאכרות" עמד על שנים־עשר. מצבם השתפר והוקצב להם כסף לבניין בתים. היו בהם שכבר החזיקו בפרה חולבת או בעיזים משלהם, והחווה העניקה לשלושה עשר מהם שטח לעיבוד עם שני צמדי בקר, מה שחייב להקים בנייני משק לעופות ולבהמות. כל פועל כזה קיבל הלוואה שבין 2,000 ל־2,500 פרנק והיה עליו להחזיר אותה בתשלומים של חמישית היבול. הפקידות מצידה שילמה עבורו את מס העושר לממשלה. אך הפועלים לא נהנו מתמיכה, ונאלצו לחפש פרנסות נוספות בשעות הפנאי. הם גילו שלא יוכלו להתבסס על ענף אחד, והרחיבו את בסיס הקיום שלהם על ידי זריעה, נטיעה וגידול בהמות. על הגבעות מסביב נטעו 3,000 עצי זית והוסיפו ענבי סאלט לצימוקים. האריסים נודעו לשבח במסירותם ובהסתגלותם לתנאים הקשים. גם הבצורת של שנת 1903–1904 ומכת החולדות שפגעו במטעים ובצאן והגדילו את הגירעון לא ריפו את ידיהם. חניכי החווה עמדו במבחן ונחשבו לעתודה להקמת מושבות חדשות בגליל.

קראוזה דיבר בשבח הפועלים, וגם מנחם מנדל אוסישקין, ראש הוועד לרכישת קרקעות בארץ-ישראל מטעם "חובבי ציון", ביקר במקום והתפעל מהעבודה הפלאחית החדשה בהתיישבות. "רבים מהצעירים עוזבים את הארץ, נודדים והולכים. יש לתת להם עבודה, יש להכשירם שיהיו לאנשים איכרים, עומדים ברשות עצמם. יש לייסד ולארגן חוות חקלאיות אחדות לשמן... שבהן יעבדו צעירים בשכר יום שיהא בו כדי הצורך ההכרחי לקיום... אל חוות אלה ינהרו צעירים מן המושבות, מערי הארץ ואפילו מחוץ לארץ. כאן ילמדו לעבוד. חווה כזו כבר קיימת מיסודה של יק"א, הרי היא סג'רה, ואם אתה מוצא בה כמה חסרונות וליקויים, נאה היא על כל רואיה ומשמעת עין ולב. שם אתה רואה יהודים איכרים משובחים."

צבי שכטר סיפר על הביקורים של אוסישקין ודרויאנוב לארגן את היישוב. "שליחים יצאו למושבות לעורר לוועידה [הוועידה הארצישראלית ב-1903] בזכרון יעקב. הייתי ציר מסג'רה, וחברי הוועד האודיסאי התעניינו באותה הזדמנות בשאלת הפועלים. העניין נדון באסיפות בפתח תקווה וביפו. דעתי הייתה, כי אם הכוונה לעיסוק פועלים, הרי מוטב להקים גם ביהודה חוות דוגמת סג'רה, ויהיה מקום עבודה לדורשיה. לא כן סברו פועלי מושבות יהודה, שראו את הפתרון לשאלת הפועל הוותיק במושבה, בייסוד משק עזר, ועמדו על זכותם."

בבאים לסג'רה היה גם דוד בן-גוריון, שכתב בזיכרונותיו על יום העבודה בשדה, החריש בעזרת שוורים ה"הולכים בנחת ובמתנינות, כבעלי בתים חשובים, ויש לי פנאי לחשוב ולחזות ולחלום – כלום אפשר לבלי לחלום, בשעה שהולך אתה וחורש אדמת ארץ-ישראל ורואה סביבך יהודים חורשים אדמתם בארצם?" הוא גם כתב על הבילויים בערב בקריאה, בכתיבה, במסיבת חברים ("יש פה עשרים פועלים עברים"). נוסדה אגודה

"עבריה", ניתנו שיעורי ערב לשפה העברית, ונפתחה ספריה – "בלי בקשת רישיון מאת שר הפלך ובלי תקנות מאושרות מאת הרשות (רמז למשטר הרוסי), אך מחוברות כחפצנו אנו, ואף על פי כן אין אנו צריכים לחשוש שמא תבוא בשבוע השני פקודה מאת הפאשה לסגור את בית הוועד שלנו."

היפהפיה מרוסטוב

צבי שכטר חילק את חייו בין העבודה בחווה, הרחבת הידע שלו בחקלאות והפעילות הציבורית לשיפור תנאיו ותנאי חבריו. המאבקים הללו הגיעו לעימותים עם פקידי הברון ולסף פירוק של חוות סג'רה.

תשע שנים חי ברווקותו, מאז עזבה אותו הבחורה מוינה ועברה לחיפה, שם ילדה את בנו, מתתיהו, הוא מתי. היא עצמה לא נישאה אלא עבדה כמיילדת וגידלה את הילד לבדה, וזה נהג לבוא לבקר בסג'רה, שם התקבל באהבה. אך בנערותו מת מתי מהכשת נחש.

ב-1900 קיבל צבי משק איכרים, אך חייו של בעל משק רווק, בלי עזר שכנגד, היו קשים. ניהול משק איכרים חייב משפחה, שבה כל אחת וכל אחד יודע את תפקידו: הגבר עובד בחווה, והאישה מטפלת בעופות המשק, בתרנגולות ובאווזים, חולבת את הפרות ומעבדת את החלב לגבינות, אופה לחם, מבשלת ותופרת את הבגדים. היא גם יולדת ורותמת לו את הפרדות בבוקר כדי שיספיק לאכול ארוחת בוקר.

ב-1906 הגיעה לסג'רה לובה גינצבורג. היא נולדה ב-1888 בעיר קרץ' שבקרים. סבה היה קנטוניסט, היינו, ילד שנחטף בידי השלטונות ברוסיה לצבא. רוב הילדים הללו ניתקו קשר

עם משפחותיהם ואף שכחו ברבות השנים את יהדותם. כל מה שזכר החייל כשהשתחרר מן הצבא, בגיל ארבעים, היה ששמו משה ושהוא יהודי. את שם משפחתו לא זכר. הוא מצא עצמו בוויילנה ופנה אל הקהילה היהודית, שם פגש את אחד מבני הקהילה שהייתה לו בת שהוגדרה "קשה לזיווג". הוא השיא לו את בתו, נתן לו את שם משפחתו, גינצבורג, ובני הזוג נסעו לקרץ', שם נכנסו לשותפות עם אחד היוונים האתניים שישבו בקרים בעסק לשימורי דגים והמלחת דגים. היווני היה אחראי על אספקת הדגים מנהר הדון ומהים השחור, וגינצבורג היה אחראי על העיבוד והשיווק שלהם. כאשר בתם הגיעה לפרקה, ביקשו להשיא אותה ליהודי, אך בקרץ' לא היו יהודים, והם "ייבאו" את אחד מבני דודיו של חמיו של משה, מליטא, השניים נישאו, ובתם, לובה, הייתה "גינצבורג כפולה", משני ענפי המשפחה. אחרי לובה נולדו עוד ארבעה ילדים.

כשהייתה לובה בת שש עקרה המשפחה לרוסטוב שעל הדון, רסטוב נָדְנְנו ברוסית, בין השאר כי הייתה שם קהילה יהודית קטנה שניהלה מוסדות חינוך משלה. לובה נשלחה לחדר לבנות, שם למדה ארבע שנים קרוא וכתוב בעברית וביידיש, וארבע פעולות החשבון. לאחר מכן ניהלה את משק הבית, בשעה שאמה שקדה על הפרנסה בחנות הקטנה שהפעילה. ככל שבגרה לובה רצתה להיות רופאה, אך לימודי רפואה היו חסומים לפני נשים, ובלית ברירה היא שאפה להיות מיילדת. לימודי המיילדות היו לימודי הרפואה הגבוהים ביותר לנשים. אך אימה לא חשבה לנכון להשקיע בהשכלתה של לובה, שהרי ממילא נחרץ גורלה של בת לשבת בבית ולגדל את ילדיה־היא בבוא העת, ולכן העדיפה להתמקד בהשכלתם של שני הבנים שנולדו אחרי לובה. הם נשלחו לבית ספר למסחר, שם למדו פקידות, הנהלת חשבונות וכיוצא באלה, ונהנו מהספריה הגדולה. האחים הבינו ללבה של

לובה, ולימדו אותה קרוא וכתוב ברוסית ואף הביאו לה ספרים מספריית בית הספר. היא מיהרה לבצע את מלאכות הבית, לנקות ולבשל, והתיישבה לקרוא.

ב-1903 הגיעו לרוסטוב ידיעות על הפוגרום שנעשה ביהודי קישינב. ראשיתו של האירוע בגופתו של נער נוצרי שנמצאה ובנערה שניסתה להתאבד ונמצאה מתה בבית חולים יהודי בעיר. בעיתונים הופצה עלילת דם ועל פיה השניים נרצחו בידי יהודים כדי להשתמש בדםם להכנת המצות לפסח. האוכלוסיה המקומית לא נזקקה לעידוד רב כדי להסתער על היהודים. ארבעים ותשעה מהם נרצחו, תשעים ושניים נפצעו קשה, מאות נפצעו קל ומאות בתים ועסקים נבזזו. השלטונות לא יצאו מגדרם להפסיק את הפרעות, העיתונות הרוסית דיווחה עליהן בקצרה, אך בעולם פורסמו דיווחים מפורטים וקשים. בנימין זאב הרצל, נשיא הקונגרס הציוני העולמי, הזדעזע עד כדי כך שהציע בקונגרס השישי באוגוסט 1903 לנסות לפתור את בעיית היהודים באוגנדה שבאפריקה, ובלבד שישתלקו מרוסיה. ההתנגדות לרעיון הייתה גדולה, והוא חזר בו ונשבע את שבועתו הידועה "אם אשכחך ירושלים, תישכח ימיני."

המשורר חיים נחמן ביאליק נשלח לקישינב לדווח על הזוועה, ושירו "בעיר ההריגה" הטביע חותם עז על צעירי האזור. הוא הוכיח את היהודים הפחדנים המסתתרים בחוריהם ואינם עושים דבר כאשר אמהותיהם, נשיהם ובנותיהם נאנסות ונרצחות. "ועתה מה לך פה, בן אדם, קום ברח המדברה ונשאת עימך שמה את כוס היגונים, וקראת שם את נפשך לעשרה קרעים, ואת לבבך תיתן מאכל לחרון אין אונים, ודמעתך הגדולה הורד שם על קדקד הסלעים, ושאתך המרה שלח – ותאבד בסערה."

בניגוד לאוזלת היד של המבוגרים, קמו צעירים יהודים בכל רחבי דרום רוסיה, כולל ברוסטוב, והתארגנו בקבוצות הגנה

עצמית. גם לובה הצטרפה לקבוצה שכזו, ושימשה מעין "סליק נייד", כלומר, נשאה נשק והעבירה אותו ממקום למקום על גופה. חברי הקבוצה למדו את כתבי נחמן סירקין, ששילב פעילות בתנועת "חובבי ציון" בפעילות בחוגי המהפכנים הרוסים. באווירה המהפכנית ששררה ברוסיה בראשית המאה העשרים הוא כרך את הציונות בעמדות סוציאליסטיות ודיבר על הקמת חברה סוציאליסטית עובדת בארץ-ישראל.

לובה השכירה את שירותיה לבית מלאכה שייצר מצנפות לפועלות. כך סיפר אחיה, זלמן, שהיה צעיר ממנה בעשר שנים. שנת 1905 הייתה שנה סוערת מאוד ברוסיה. חוגים ליברליים וסוציאליסטיים ניסו להנהיג רפורמות בדרך להנהגת משטר פרלמנטרי דמוקרטי. הניסיון הזה צלח לחודשים אחדים, שבסופן חזר הצאר וביסס את שלטונו הרודני. כישלון המהפכה, לווה גם בעשרות אירועים של התעמרויות ביהודים, שהגיעו לשיאם בפוגרום נורא באודסה, שבו נרצחו מאות יהודים ומאות נפצעו. יותר מ-1,600 בתים ועסקים של יהודים נפגעו.

יהודים רבים הגיעו אז למסקנה, שאין מנוס מלעזוב את רוסיה. רובם היגרו לארצות הברית, אך היו גם שבחרו לעלות לארץ-ישראל, במה שעתידה לזכות לכינוי העלייה השנייה, לאחר גל העלייה הראשון של שלהי המאה התשע-עשרה. גם לובה גינצבורג וחבריה נערכו לעלייה, אך מאחר שטרם מלאו לה שמונה-עשרה, היא לא הייתה זכאית להוציא דרכון משלה. לקחו תעודת לידה של בת דודה שנפטרה בצעירותה, והדביקו אותה ללובה. היא עצמה סיפרה, שהבינה שאם תישאר ברוסיה, חייה יהיו דומים לחיי אימה, ולא יכלה להשלים עם הרעיון. אימה מצידה שמחה להסדיר לה דרכון ואף כסף כדי שתתרחק מרוסטוב ולא תסתבך עם הבולשת של הצאר.

לובה עצמה סיפרה:

ב-1905 השתתפתי בהגנה מפני הפרעות שפרצו ברוסטוב עירי, ותפקידי היה להעביר כדורים אל הלוחמים שלנו. אחר כך הלכתי אל בית החולים וטיפלתי בפצועי הפרעות. יצאתי מפרשה זו רצוצה ושבורה, וראיתי כי אין לי מקום ברוסיה. בינתיים התארגנו עליות לארץ, והצטרפתי גם אני. בפברואר 1906 יצאתי מרוסטוב לדרך בלוויית חבר, וקיבלנו מהסתדרות ציוני רוסטוב עזרה כספית והמלצה לחברת "כרמל מזרחי" באודסה לעזור לנו להגיע ארצה.

עבדתי בראשון לציון ובנס ציונה, שם התנסייתי בשתילת טבק בשכר שלוש גרושים ליום. ככלות הבעיר הלכתי לפתח תקווה, ומשם יצאתי בקבוצת טיול לגליל והגענו לחדרה. כיוון שחליתי, היכרתי את הרופאה סופיה בלקינד, ועל ידה את משפחות חנקין ופיינברג. בהשפעת לוליק פיינברג נשארתי לעבוד בחדרה, במטבח הפועלים, אך לא ארכו הימים ואני באתי לחוות סג'רה. שם עבדתי בשדה, בגורן, במחלבה ובכל עבודות החקלאות. כאשר ביקר ד"ר צ'לנוב בסג'רה וראה בחורה עובדת בקציר, צילם אותי בשעת העבודה.

לובה לא סיפרה, שהיא משכה את תשומת ליבם של הגברים באוניה ובארץ ביופיה ובאישיותה התקיפה וחסרת הפשרות, "קוזאקית" (במלעיל) אמיתית. שלמה לביא, חברו של דוד בן-גוריון, סיפר על "הבחורה מרוסטוב שעבדה בגורן". היא לא נמנתה עם הנשים שאפשר להכניס למטבח, ואין פלא ש"לא ארכו הימים" והיא עזבה את המטבח אליו נשלחה בחדרה, והמשיכה לבדה צפונה, לגליל. היא תלשה חימצה (חומוס) שאותה מביאים לגורן לייבוש.

ראה אותה צבי שכטר, ומאז לא היה לשום גבר אחר סיכוי. הפעם הסתיים העניין בחופה ובקידושין. מישאל סיפר: "גם

אבא שלי וגם אמא שלי היו מהפכנים. אמא הייתה אפילו יותר מהפכנית מאבא, כי היא הייתה חברת 'פועלי ציון שמאל' ברוסיה. אבל אחרי שהיא באה ארצה, עבדה כפועלת ולאחר מכן שקעה בבניית משק, ב-1908, כשהיא התחתנה עם אבא שלי, היא חדלה לעסוק בנושאים תנועתיים. היו לה נושאים תנועתיים ביתיים גדולים: ארבעה ילדים והטורקי שולט אז בארץ."

ההתמסרות לגידול המשפחה והמשק לא הפיגו כהוא זה את הלהט המהפכני שמילא את לובה, ובייחוד את דעתה על קדושת העבודה. על פי העיקרון הזה היא שפטה את האנשים סביבה, ובעניין זה הייתה דעתה נחרצת במיוחד על אחד הבאים לסג'רה, דוד גרין (בן-גוריון) שמו, שהתהדר לימים בעבודתו בחווה והדגיש אותה בסיפור חייו, אך היא, שידעה את האמת, זעמה. מישאל העיד כעבור שנים רבות:

משנת 1906 עד 1948 היא תמיד אמרה, "שום סליחה ומחילה אין על זה." בן-גוריון עבד כפועל אולי שלוש שנים. גם אז הוא לא כל כך עבד. הוא יותר עסק – כמו שהיא אמרה – ב"לארגן". הוא ארגן קואופרטיב וארגן קולקטיב וארגן קופת חולים וארגן – כל דבר הוא ארגן. אבל לעבוד ישירות לא כל כך הגיע לזה. למרות זאת, ב-1948, כשאמרתי לה "מה את אומרת עכשיו, אחרי שקמה המדינה?" הרי כל איש ידע שבן-גוריון היה הגורם העיקרי בהחלטה להקים את המדינה ולהכריז על המדינה, היא אמרה: "אני עכשיו יכולה להגיד שהוא רואה יותר רחוק מאיתנו. אצלנו קדושת העבודה הייתה תנאי ראשון לשינוי ולמהפכה בעם. אבל אנחנו לא ראינו כל כך רחוק, שאותו חזון של הקמת מדינה עברית, שהרצל חזה, יקום עוד בימינו." אז היא מחלה לו על חטאי העבר. זה לא הפריע לה בשנת 1963, כשהוא עזב את הממשלה, ואחרי זה, כשהוא עבר לתקוף את אשכול, להגיד,

"הוא לא צודק. הוא כבר עשה את שלו. הוא צריך רק לעזור להם מניסיונו ולא להתערב יותר בניהול העניינים." זו הייתה דעתה.

אגב, גם בן-גוריון עצמו לא שכח את הוויכוח המר, ובאוקטובר 1950, בדרכו להגיש את מכתב התפטרותו לנשיא המדינה, חיים וייצמן, שאל את מישאל, שהיה אז מפקד ירושלים, היכן גרה אימו. "בדרך לביתו של הפרופסור חיים וייצמן. מול היקב, שם הבית," השיב לו מישאל. בן-גוריון הורה לנהגו לעצור בביתה, ובלי כל התראה מוקדמת הפתיע אותה כשהיא במטבח. ישב, ומרוב התרגשות שכחה לובה להציע לו תה. רק אחר כך הלך לביתו של הנשיא וייצמן. "שומרי ראשו נדהמו," סיפר מישאל, "ואני נדהמתי עוד יותר מפני שחשבתי, הוא הולך להתפטר ויש לפניו דברים כאלה, והוא זכר את הפרט הזה? אבל בן-גוריון, ביחס לאנשי העלייה השנייה, זכר כל איש ואיש. זכר כמובן את כל ויכוחיו איתה, את חילוקי הדעת וההסכמות. לא שכח אחד."

על החיים בסג'רה לא הירבו צבי ולובה בדברים, אך עומדת לנו עדותה של לובה עצמה, בשפתה היא, ב"ספר ההתיישבות בגליל התחתון", שם היא מכונה "איכרה מסג'רה":

מפועלת בחווה עברתי אחרי נישואי להיות איכרה בסג'רה. קיבלנו מחברת יק"א בית וחצר. הבית עמד במורד החצר, והחצר כולה תלולית אדמה. לאורווה היה רק יסוד, וכדי ליישר את החצר ולמלא את היסוד עפר, עמד בעלי וחפר, ואני העברתי בסלים את האדמה למילוי היסוד. סידרתי לי במשק החי אווזים, ברווזים, הודים, יונים ותרנגולות. כעבור זמן מה דאגנו שיהיה לנו חלב במשך כל השנה, ולשם כך בחרתי באחת הפרות שהיו לנו, ואשר בכל בוקר היינו משלחים אותן בעדר, והחזקתי אותה בחצר והייתי מטפלת בה במיוחד ובהספקה

מיוחדת, כדי שתאריך לתת חלב ככל האפשר. גישתי למשק מתחילה הייתה שונה מזו של חברותי בכפר, אשר לרוב היו מבנות טבריה, צפת ושאר מקומות של היישוב הישן. דעתי הייתה, כי איכרה עבריה צריכה שיהיו לה חלב וירקות משלה, ככל שהדבר ניתן בצמצום המים, בו הצטיינה סג'רה. וכך הייתי עושה. מוסרת רוב זמני לעיבוד הגינה, מניחה את בתי הבכורה, פעוטה בת שישה חודשים, בין ערוגות הצנון, ופורשת מטפחת מעל ראשה והיא שרויה בצל, ואני עודרת ושרה לה שירים, כדי שתשכב במנוחה ולא תבכה...

קראוזה שעבר וראה אותי בעבודתי, היה משבח את יחסי לעבודה, וכאשר היה שולח לקנות שתילים וזרעים בחיפה, במושבה הגרמנית, כדי לחלק בין האיכרים, הייתי ראשונה לקבל ממנו שתילים וזרעים. הוא היה מעוניין שהאיכרים יספקו את תצרוכתם משלהם, וחילק לנו את השתילים לירקות החורף בתשלום. בימות הקציר הייתי עוזרת ליד בעלי בשדה. עם שחר חולבת את הפרות ומעמידה קפה בכירה של גחלים לוחשות, מפזרת עליהן אפר, שהאש תהיה קטנה ועוממת. פותחת את שער החצר ומוציאה את להקת האווזים, כמאה ועשרים במספר, נוטלת את בתי על זרועי נוהגת את האווזים לשדה, בו קצרנו באותו יום. האווזים רעו בין ערימות התבואה הקצורה, ואת בתי הייתי מצניעה בערימת שיבולי חיטה ומכסה אותה בחתיכת בד רשת מפני "ברחש" – הם זבובי הקיץ הקטנים והטורדנים. מעתה הייתי פנויה לעזור לבעלי, להעמיס את התבואה הקצורה על עגלת הסולמות הגבוהה. כיוון שהעמסנו את העגלה, והאווזים שבעו, נטלתי את בתי על זרועי וחזרנו הביתה, שם הקפה כבר היה מוכן. הבת לעריסתה, וארוחת הבוקר מוכנה. הריני יוצאת אל בעלי העובד בגורן, להחליף אותו בפריקת התבואה, והוא הולך לאכול את ארוחתו. הגיע

זמן הדישה, ובסג'רה דשו במורג ובזוג פרדות או סוסים. בעלי זורה את התבואה לרוח היום, שהיה מתחיל לנשב אחר הצהריים, ואני מנפה ומנערת את הגרגירים בכברה גדולה כדי להבדיל את הקש הגס וממלאה את השקים.

בימי הגורן הייתי ממלאה את חובות הבית – ליש, אפייה, כביסה ותפירה – בלילות, ובבית היה מנצנץ האור עד לפנות בוקר. סג'רה סבלה מחוסר מים, ואומנם סבלנו רבות – האדם, החי והצומח – מצימאון. היינו מביאים מים מן הבאר בקצה המושבה בעגלה ובחביות. ולא הספיקו המים שהביא בעלי בעגלה, נשאתי פחי מים על ראשי. והיו זמנים, ששאלת המים החמירה, כי הבאר דללה, והאיכרים בעגלותיהם נדחקו אליה לשאוב ולמלא את החביות – וכל דאלים גבר... שאבו אפוא החזקים, ואישה הייתה נדחקת הצידה... מטעם זה הייתי יורדת אל המעיין שנמצא במורד הכפר הערבי סג'רה, ויש לרדת אליו בחמישים מדרגות מתחת לפני האדמה. בשנת עצירת הגשמים היה צריך לרדת עוד יותר ולשאוב בספל אל הפח, מעלה את הפח המלא על ראשי, ועולה שוב במדרגות עד צאתי לדרך אל ביתי... כך הייתי שבה והולכת עד שמילאתי את כל הכלים בבית, וכיוון שכליתי למלא, הייתי מכסה את הנוזל היקר – יקר תרתי משמע, כי היה בצמצום והבאתי לביתי בשארית כוחי – כדי להשקות אדם, בהמה ועוף. וזוכרני, יום אחד כאשר פועל ערבי שעבד במשקנו בא בעגלה לחצר והסוסים הסיטו את הכיסוי מעל החבית ושתו את כל המים! אך ראיתי את הדבר וליבי מת בקרבי... הרי מים אלו עלו לי בעמל על אנושי! פרצתי בבכי מרוב צער, והפועל שנבהל הבטיח למלא את הכלים, ובלבד שאירגע – וקיים את הבטחתו.

קיומנו היה בצמצום רב, כי בימים ההם לא יכולנו למכור את תוצרתנו. מחוסר כסף מזומן היינו נאלצים להתקין לנו

מצרכים רבים, כגון פחמים שהיינו מייצרים בעצמנו. וכך הייתה הכנת הפחמים: בעלי היה יוצא ליער לכרות מענפי האלונים העתיקים, מביא למגרש, ושם היינו מסְוֹרִים אותם ומכסים אותם בעפר, מדליקים, והאש עוממת כל הלילה, ואני משגיחים שלא תהיה ללהבה ולא תאכל את העצים עד אפר. שמירה זו על משרפת הפחמים הייתי מקבלת עליי, כי בעלי היה עסוק בעבודות הגורן. ועוד כהנה וכהנה היינו מכינים בידינו, כאותו רובינזון בשעתו. אלא לא משום העדר ישוב, כי אם מחוסר כסף.

הבינונו מתחילה, כי לא נוכל להתפרנס מהפלחה בלבד, וחייפשונו מקורות פרנסה נוספים. עניין האווזים בסג'רה לא היה מעשה "רומנטי", אלא תלינו בהם חלק מהכנסת המשק. בשלהי הקיץ, כשהגיעו האווזים ל"בגרות", היינו מעמיסים עשרים-שלושים אווזים בעגלה ומובילים אותם בארגזים לחיפה. לא אחת היה קורה, וכמה אווזים נחנקו בדרך, כי העגלה הייתה פשוטה, והדרך מלאה חתחתים; אחרי שתים עשרה שעות טלטול היינו מגיעים לחיפה, הנוסעים עייפים וגם העופות יגעים. וכאן הייתה מתחילה הפרשה – למצוא קונה לאווזים! לא היה מוסד משווק, לא היה סוחר לפנות אליו, אלא עם האווזים תחת בית השחי עברנו מבית לבית ומאיטליז אחד לשני, ומציעים את סחורתנו-תוצרתנו. כיוון שבאנו אליהם, היינו בידיהם כחומר בידי היוצר, והמחירים שהיו מציעים לנו לא היו שווים בעמל ובטרחת הדרך, שלא לחשוב על כיסוי הוצאות הגידול והעבודה שהשקענו באווזים. זאת ועוד: לא היו אנשי העיר בימים ההם להוטים לאכול בשר אווזים מעיקרו, כי בשר כבשים היה בזיל הזול. ואכן, ריצה זו ברחובות העיר הייתה משפיעה עליי עד דכא. הייתי מקבלת חום, ומרוב יאוש הייתי נכונה להטיל את אווזיי הימה. בראות

בעלי אותי ברוגזתי, היה משתדל להפיס את דעתי, ויוצא בעצמו למכור בכל מחיר שהציעו, ובלבד שלא לראות בסבל העופות, שהם מפחיתים והולכים ממשקלם. אז היה חוזר בעלי ומעמיד פנים שמחות: כבר מכרתי הכול, ואילו היו לנו עוד 30, ודאי שהייתי מוכר אותם. כל זה כדי לעודד את רוחי הנכאה."

לובה הסתפקה במילה "אפייה" כאחת משורה ארוכה של מטלות משק הביתה, אך גם היא הייתה כרוכה במאמצים גדולים. באותו "ספר התיישבות" אנחנו למדים, שלא פקידי הברון והמדריכים ששלחו לגליל לימדו את נשי סג'רה לאפות לחם (איש מהגברים לא היה מעלה בדעתו לאפות, כמובן), אלא ערביה מהכפר הסמוך. היא לשה עשב (חיזקה) עם עפר תבן ומים וגדרה את הטאבון בבור. כשהוקם הטאבון חשבו שבאה גאולה, כמוהו כחשמל בשנים שלאחר מכן. הניחו זבל יבש והדליקו אותו. במשך הלילה התחמם הטאבון ואפשר היה לאפות בו, "תחילה לחם ולאחר מכן עוגות לשבת, ולאחריהן תבשיל מג'דרה מעדשים שלמים ובורגול, ומטעמים ערבים לחיך. להסקת הטאבון היה צריך קאסל (קש) של חימצה ופול, שהחזיק את חומו מליל חמישי עד השבת, וביום ראשון בבוקר נמצא בו רמץ, כך אפשר היה לקיים את השבת כהלכתה. אז בא התיאבון לתעשיית בית של עוגות גללים, שהניחו אותן להתייבש על הגג. הזבל שימש גם לטיוח הרצפה. אחת לשבוע מרחו את רצפת החושה בתערובת זבל. לא תמיד הכול התנהל כשורה. פעם נדלק הקש המונח סביב הטאבון והאש אחזה ברפת ועלו בה פרה וסוס. אפיית לחם חייבה לרחוץ את החיטה, לייבש אותה, לברר, לטחון, לנפות, ללוש ולאפות."

החיים הקשים, עבודת הפרך ביום ובלילה, לא פגעו באושר המשפחתי. ב-1908 נולדה רחל, זו התינוקת העטופה הממתינה בצל עד אשר אימה תסיים את העבודות ותתפנה אליה. ב-1910 נולדה

תמר, וב-1912 בא לעולם בן ראשון, מישאל. אחריו נולד ירמיהו, ב-1914, וב-1917 נולד שר-שלום, שבשמו מהדהד כיבוש הארץ בידי הבריטים, ב-1919 עדה, ב-1921 חוה, וב-1924 נולד בן הזקונים מתתיהו (מתי), שנקרא על שמו של הבן הראשון שמת בנערותו.

בימות הקיץ נהגו הילדים את להקות האווזים, וחזרו לפני עלות החום והתחלת הלימודים בבית הספר. בארבע אחר הצהריים חזרו למרעה עד החשיכה. רעיית האווזים נעשתה מקצוע בסג'רה, והילדים שילבו את המרעה בקריאה ובמשחקים, אך דקדקו מאוד בשמירה איש איש על להקתו, בעזרת סימנים צמודים לרגלי האווזים.

עולםם של הילדים היה עשיר. הם סייעו במלאכות המשק השונות, כמו האכלת הבהמות ורעיית אווזים בקיץ, אך לצד העבודה והלימודים היה גם משחק. צעצועים לא היו בסג'רה, והיצירתיות מצאה אותם במקומות לא צפויים. איך היו עושים כדור למשחק? ילד היה ניגש לפרה ומלטף את עורה בתנועות סיבוביות. שערות שנשרו מן הפרה היו נאספות ומתכדררות תחת אצבעותיו של הילד. הוא היה עובר על פני כל גופה של הפרה, והכדור גדל והולך. משסיים לעבור על עורה של פרה אחת, היה נוטל את הכדור שהפיק, עובר לפרה הבאה בתור ומגלגל אותו על עורה. על התהליך היו חוזרים מדי יום, עד שהגיע הכדור לממדים הרצויים.

משחק אחר התמקד בחיפושיות המעופפות השוכנות על התפרחת של הקיפודן, קוץ הגדל בתפוצה רחבה בגליל התחתון ופורח בראשית הקיץ. הילדים היו צדים את החיפושיות, קושרים חוט תפירה לאחת מרגליהן, אווזים בקצה החוט ומניחים לחיפושית הקשורה לעופף במעגלים בתחרות, החיפושית של מי תעוף זמן רב יותר.

על פי מישאל, מקור שמו של המשחק "קדרים באים" הוא במעשה פרחות שהיה נפוץ בין ילדי הערבים בכפרים

"השקוצים", במלעיל, בלשונו של מישאל). קדרים נהגו להעמיס את תוצרתם, כדים וסירי חרס, על חמורים וסובבו בכפרים למכור אותם. הפרחחים מבין ילדי הכפרים היו אורבים לקדרים הנודדים ומיידים אבנים בסחורתם, תוך גרימת נזק לא מבוטל. כאשר היה אחד הפרחחים מבחין מרחוק בשיירת הקדרים, היה מזעיק את חבריו בקריאות, ומכאן מקור הקריאה "הקדרים באים".

מלחמת העולם הראשונה

כל השנים האלה היו היחסים בין המושבות לכפרים הערביים סביבם מורכבים וידעו עליות ומורדות. המתיישבים התגוררו בכפרים, למדו מן הערבים על השטח ואת כל הנדרש כדי לשרוד בו, וכאשר הקימו חוות, העסיקו את שכניהם. סג'רה, שהוקמה באמצע נתיב השיירות שהובילו תבואה מהחורן לנמל עכו, הכעיסה את מוליכי השיירות משום שהם נאלצו לעקוף אותה ולהאריך את מסלולם.

לילדי המושבה היו השיירות אטרקציה של ממש. הם היו מקיפים את מקום החניה שלהן, והאמיצים שבהם היו מציעים לנהגי הגמלים לסייע להם להשקות אותם. ילד שקיבל גמל להשקיה היה לוקח אותו למשק של הוריו ומביא אותו לשדות מן השוקת של הבהמות. לאחר שהחזירו אותם לבעליהם היו מתבוננים כיצד נהגיהם מאכילים את הבהמות. כדי לנצל את מלוא זמן המנוחה של הגמל, היו הנהגים מקצרים הליכים ולא מניחים לו למלא את כרסו בכוחות עצמו, תהליך האורך זמן רב, ובו הגמל עומד על רגליו ואינו נח. הם היו מברכים את הגמלים, מכינים מעין כדורים מצמח הסירה הקוצנית שאספו בסביבת מקום החנייה, ממלאים בחללים שבתוך הכדור זרעי כרשינה (צמח ממשפחת הקטניות, דומה לעדשים אדומות אך מר מאוד, לכן לא משמשים למאכל

אדם אלא בעיתות רעב. גידלו אותו ברחבי המזרח התיכון למאכל למעלי גירה), ואז דוחסים את הכדורים במורד גרוננו של הנמל. לאחר מספר כדורים כאלה היה נותר לגמל רק להעלות גירה תוך מנוחה. מראה נהגי הגמלים המכניסים את זרועם ללוע הגמל ודוחסים את המזון לגרוננו ריתק את הילדים.

אך שמחה לילדים לחוד, ומתחים ביטחוניים לחוד. מעת לעת פרצו עימותים עם השכנים, אך אלה יושבו בדרך כלל. השמירה על סג'רה ושדותיה הייתה מסורה לשומר צ'רקסי שאליו הצטרפו שני שומרים מבני המושבה בתורנות, ובדרך כלל נפתרו הבעיות בשלום. ב-1906 פנתה אגודת "השומר" לקבל לידיה את השמירה על המושבה ושדותיה, במסגרת מאמציהם להתבסס כארגון השמירה היהודית בארץ כולה. בתום משא ומתן ממושך נעתר מנהל החווה, קראוזה, לפנייה. השינוי לא עבר בשלום. הסג'ראים ראו בכך פגיעה במעמדם כמי שמסוגלים לשמור על בתיהם ורכושם. צבי חשד באנשי "השומר" בדון קישוטיזם, ברצון להיות "גיבורים בכל מחיר". הוא סיפר שהוא וחבריו התנגדו לכך "כי ידענו את המקום ותנאיו ומנהגיו". אך לבסוף קיבלו את הדין. וצבי הוסיף:

מיד התחילו להטריד אותנו בלילות ביריות. ואם איכר יצא מפתח ביתו ושאל לסיבת היריות, השיב לו מנדל פורטוגלי [מראשוני "השומר" במושבה], "שתוק, פחדן. כנוס רגליך לביתך". דין ודברים זה הביא לידי רוגזה, והטענות הובאו לבוררות, בה השתתפתי אני מצד האיכר התובע, וישראל שוחט, מייסד "השומר" מצד הנתבע. הבורר השלישי היה מורה המושבה. שאלתי את שוחט, במה יצדיק את השומר שזלזל באיכר? השיב שוחט, "כי בלילה אין להפריע לשומר בתפקידו האחראי." השיבותי לו, כי גם אנו מבינים תפקידו של שומר מהו, וכי לא אחת נוסינו בשמירה, קודם לשומרים.

והוחלט להעביר את מנדל פורטוגלי מסג'רה לבית גן, אך חילוקי הדעות בינינו לא פסקו."

עם הזמן אכן התבססה "השומר" כארגון הגנה מקצועי ואנשיה הדפו מתקפות לא מעטות על ישובים יהודיים, שהיו כרוכות גם באבידות בנפש. גם על סג'רה לא פסחו ההתקפות, ובאחת מהן נהרג השומר יעקב פלדמן.

בליל פסח תרס"ט (1909) אירעה תקרית יוצאת דופן בין סג'רה לכפר כנה הסמוך. ושוב עולה מעדותו של צבי על התקרית הבנתם את מורכבות המצב ונטייתם להימנע ככל האפשר מעימותים מיותרים:

בליל פסח תרס"ט ערכנו סדר קיבוצי, ובעוד אנו פותחים בסדר, נכנסו שני בחורים שחזרו מחיפה בצעקה, "חבר'ה, קרה אסון!" הם יצאו בבוקר מחיפה, ומנצרת הלכו ברגל עמוסים חבילותיהם. משהגיעו לכפר כנה עייפו, והיום נטה לערוב. שכרו ערבי עם חמור, ובמעלה לסג'רה תקפו אותם שני ערבים, שדדו את חפציהם, ואחד הערבים איים עליהם בסכין. שלף אחד הבחורים אקדח, ירה בערבי והרגו, והשני ברח עם החמור.

כן היה סיפור המעשה שסיפרו לנו, והמסובים ליד השולחן אומרים, "יפה עשיתם, חברים." לא כן הרגשנו אנו, הוותיקים, אשר הבינונו כי המקרה לא יעבור בשלום. ידענו כי יש במעשה משום נקמת דם, ואנו בסכנה. מיד עליתי אל קראוזה, ואצלו ישב גם חנקין. הבעתי את חששותי ואת דעתי, שיש להקדים ולהיכנס במשא ומתן על "סולחה" פן יעלה לנו הדבר בקורבנות. חנקין התנגד בתוקף, אך למחרת קיבלנו ידיעה מכפר כנה, שיש לו "נקמת דם" כלפינו, והחילונו להתכונן.

האיכרים נזהרו ולא הוציאו את בהמתם מחוץ למושבה. החווה לא התחשבה, ובו ביום יצאו שמונה צמדי שוורים לחרוש. הם טרם פתחו בחרישה, וקבוצת ערבים התקרבה. הפועלים הספיקו לחזור, אך השוורים נשדדו. במשך השבוע שמרנו כי איש לא יצא מהמושבה, אך ביום האחרון יצאו שני בחורים מזוינים לצד בית הקברות. לפתע שמענו יריה, ואחד בא רץ וצועק בבהלה, כי הרגו את קורנגולד. הגעתי למקום בזחילה, ומצאתי את קורנגולד בפרפורי גסיסה. נשקו לוקח ממנו. הכול התחילו רצים לצד, אשר שמה הסתלקו הרוצחים, ומלמוד נפל."

המלחמה שפרצה באירופה בעקבות רצח יורש העצר האוסטרי פרנץ פרדיננד ביוני 1914 בסרייבו, הגיעה גם לארץ־ישראל, כאשר האימפריה העות'מאנית הצטרפה לצידן של גרמניה ואוסטרו־הונגריה במלחמתן ברוסיה, בצרפת ובבריטניה. האימפריה העות'מאנית הייתה נתונה כבר אז במצב קשה, נתונה למרידות רבות מבית ולקשיים מחוץ. היה ברור שימיה ספורים, מה שלא הפריע לצבא העות'מאני להמשיך להילחם ואף להשיג ניצחונות במלחמה.

כל נתיני האימפריה, ובהם איכרי סג'רה, חשו את ההתפתחות על בשרם. ראשון הגיע הצו להפקיע בהמות ותבואה, צו שבמצב הכלכלי הרופף ששרר במושבות הגליל התחתון סיכן את עתידן. אך זו הייתה רק ההתחלה. כעבור זמן קצר הצטוו גברי המושבה להתייצב לשירות בצבא. הסג'ראים עזבו את הגרנות והלכו למפקדה בג'נין, משם נשלחו לבאר שבע ולקלקיליה לעבודות הקמת מסילת הברזל לכיוון אבו עגילה שבסיני, במסגרת המאמץ הטורקי לתקוף את תעלת סואץ. בסג'רה עצמה נותרו רק שניים מהקשישים, יעקבי וקוראקין.

ושוב אנו נהנים מעדותה של לובה על המצב במושבה לאחר גיוסו של צבי. התושיה, המאמץ הגופני והנפשי ואומץ הלב שנדרשו לה כדי לשרוד ולהבטיח את משפחתה, מעוררים השתאות עד היום ולא פעם אפשר לעצום את העיניים ולחזות בדברים כאילו היו סצינות מסרט מסמר שיער ומרגש:

צבי בעלי לוקח עם עוד גברים מהמושבה, ואני נשארתי עם ארבעה ילדיי, אשר הגדול שבהם היה בתי בת החמש. הגברים לוקחו לצבא בתחילת הקציר, השדות עמדו בגמר בישולם, ועבודת הקציר נפלה על שכמי. ביום עבדתי בשדה, קצרתי, העמסתי ופרקתי את התבואה בגורן, ומפעם בפעם נכנסתי הביתה להשגיח על הפעוטות ולהכין להם אוכל. בתחילת השנה החדשה, לפני החריש, החמיר והלך המצב הכלכלי מיום ליום, וקמח לא היה. ירדתי עם איכר מסג'רה לקנות בטבריה, אך סוחרת הקמח דחתה אותנו למחר, ואני שהשארתי את הילדים בבית הייתי מתוחה מאוד. למחרת עם שחר כבר עמדתי ליד החנות, והסוחרת אומרת, כי הקמח אזל. פרצתי בבכי, כי ידעתי שאי אפשר לי לחזור הביתה בידים ריקות. לבסוף, אחרי הפצרות רבות ותשלום גדול קיבלתי מחצית הקמח שחשבתי לקבל, והקומץ לא השביע... שוב עמדתי בפני כלים ריקים, בלי קמח בבית. באותו זמן קיבלתי עזרה מגיסי באמריקה, דרך משרד ד"ר רופין. קיבלתי את הכסף ונודע לי, כי בכפר הערבי עבדייה יש טחנת קמח אשר פעלה בכוח זרם הירדן, ושם אפשר להשיג קמח. קמנו, שכנתי ואני, ושמנו לדרך פעמינו. יצאנו שתינו יחפות, כי חסנו על נעלינו הבלות לא הלכנו בדרך המלך אלא בשביל ההרים, בין שדות וקוצים. תעינו בדרך עד שהגענו לביתניה, אשר רק שומרים ופועלים מעטים נמצאו בה. שתינו מים, נחנו והמשכנו את דרכנו.

נאמר לנו כי נוכל לקבל קמח למחרת בבוקר. החלטתי לגשת למושבה מלחמיה וללון בה, כי שם הייתה משפחת צ'זיק והם היו ידידיו. כיוון שלבושנו היה בלוי, התביישנו להיכנס למושבה לאור היום וגמרנו לחכות עד שיעריב. נטינו אפוא מן הדרך לשדה פולים ושכבנו לנוח, ובינתיים השקטנו את רעבוננו בפולים ירוקים. עם חשיכה נכנסנו למשפחת צ'זיק, ובראות הזקנים אותי ואת 'לבושי', פרצו בבכי. למחרת שבנו לכפר עבדיה, קנינו כל אחת שק קמח, שכרנו ערבי עם שני חמורים, העמסנו את הקמח ויצאנו לדרך הביתה.

הלכנו דרך ואדי פיג'אס [הוא נחל יבנאל של היום]. אמנם שמעתי רבות על ואדי פיג'אס, בו היו מוצאים מקלט כל השודדים והגנבים אך באותה שעה לא הטרידוני המחשבות על הוואדי ופחדיו, כי דאגתי הייתה נתונה לבית שאין בו לחם. קיצרנו את דרכנו ויצאנו בשלום בדרך ליבנאל. הראשון שפגש אותנו בכניסה למושבה היה האיכר קוסטיצקי, וכאשר ראה מאיזה כיוון אנו באות, אמר לי בגערה, "הידעת את המקום בו עברת?" "ואדי פיג'אס", החזרתי לו בשקט. "אל תעיז עוד ללכת בדרך זו", אמר.

שוב מעשה: ילדיי חלו באדמת, אחד באנגינה ושני בדיתריה, ואני צריכה לנסוע לכפר תבור לתקן את העגלה ועוד כמה כלים לקראת הקציר. בביתי התארחו אחותי [היא ואח צעיר אחר של לובה עלו לארץ-ישראל זמן קצר לפני פרוץ המלחמה], וביקשתי לטפל בילדים החולים ולשים לב בעיקר לחולה הקשה ביותר. נסעתי, ולרגל התיקונים התאחרתי, ורק לפנות ערב יצאתי בדרכי חזרה למושבה. נהגתי בסוסים לבדי, וכאשר עברתי ליד סוק אל חאן, יחידה לעת ערב, והמקום נודע בגליל כקן שודדים ורוצחים, לא חשתי נעימות יתירה... אף על פי כן הגעתי בשלום לסג'רה. ובהיכנסי למושבה פגשני האיכר

ווינשטיין שהיה בעבר מורה אצלנו. אמר לי, "אכן ג'דה (בת חייל) את, אם עברת יחידה בעגלה לעת ערב דרך סוק אל חאן." נכנסתי לביתי וראיתי את ילדיי החולים, כי מצבם איננו בטוב, והחלטתי להובילם ליבנאל, שם היו רופא ובית מרקחת. יצאתי לרחוב המושבה ושאלתי את הבחורים, "מי ילווה אליי בעגלה ליבנאל?" היה שם בחור מחיפה שניאות ללוות אותי בדרך, כי הבין ששאלת חיים היא לילדיי החולים. ריפדנו את העגלה בחציר, השכבתי את הילדים והגענו ליבנאל בשעה מאוחרת בערב. שאלתי לחברי הוועד, כדי לקבל פתק אל הרופא, ושלחו אותי אל מיכאל ניסנבוים. תחילה סירב לתת לי את הפתק, כי המושבה סג'רה פיגרה בתשלומיה עבור העזרה הרפואית, אך לבסוף נעתר לי.

אצתי עם הפתק אל הרופאה, והיא כבר שוכבת במיטתה. להפצרותיי נאותה נתנה לי רצפט לבית המרקחת, ושוב אני רצה אל בית המרקחת. הרוקח טען כי רפואה זו מצויה אצלו בצמצום, ואם יחלה ילד ביבנאל, תחסר לו. שכנעתי גם אותו בתחנוניי, ועתה נשארה השאלה איפה אלון עם ילדיי החולים, כי חששו האיכרים פן תדבק מחלתם בילדיהם. נודע הדבר לסחין, שהיה לו בית מלון, ופקד להכניסנו לחצרו ופינה לנו חדר, אף אש ומים הכין לנו. יכולתי לעשות אדים לגרונותיהם של ילדיי החולים במשך כל הלילה (יזכור אלוהים חסד זה לסחין הזקן, כי איש יקר היה!). כיוון שהוטב לילדיי, השכמתי ויצאתי בחזרה לסג'רה, אך באוויר הצונן התקרר הילד החולה, והדיבור ניטל ממנו. היה מניע בשפתיו אך קולו לא נשמע. גיסי שהיה בצבא הזדמן אז בבית ולקח את הילד אל הרופא הצבאי, ולמזלי רפא לילד.

שוב הגיע חריש, ירד גשם, ובביתי אין זרעים. מה אעשה ואל מי אפנה? אמרתי, אלך ליבנאל, שם שוכן כבוד "ועד

המושבות", והוא יעמוד לי. הלכתי ליבנאל ברגל, ואותו יום שלאחר הגשם נשבה רוח מזרחית. האדמה המעורבת באבנים קטנות התקשתה, ואני שנעליי היו מרופטות ורציתי לשמור עליהן, הלכתי יחפה עד למושבה. האבנים הקטנות חתכו את כפות רגליי כסכינים, ובעוד אני הולכת נתונה למכאוביי ולדאגתי, עברתי את הכפר הצ'רקסי כפר קמה, ובמקום לפנות לדרך יבנאל, תעיתי ופניתי לצד הכפרים הערביים שיערה ומאדר. לפתע שמעתי מאחוריי קול קורא לי וראיתי רוכב מאותת לי ביד לגשת אליו, והוא ברוך קרמר מיבנאל. שאל אותי אנה פניי, וסחתי לו את ענייני. אמר, "והרי את הולכת לעבר הכפרים הערביים." הוסיף, "לו לעצתי שמעת, לא היית חורשת וזורעת עד שוב בעלך מהצבא." עניתי: "הרי איכר אתה וכלום אינך יודע, כי משק שאינו זורע בשנה האחת, שוב לא יוכל לקום שנים רבות? ואם אזרע, יהיו לי תבן לבהמות, גרגירים לעוף ולחם בבית עד שישוב בעלי." אמר, "אם כך, אל תלכי אל 'המשרד', אלא בקשי עזרה מהקיימקאם בטבריה." עניתי, "קודם שאפנה אל המושל, אאזדקק לשלטוננו הפנימי." כיוון שהגעתי ליבנאל, פניתי אל איליוביץ' שהיה בוועד המושבה, אך לא יכול לעשות למעני דבר, וחזרתי בידיים ריקות לבית. אמרתי לפועל שלי להאכיל את הסוסים, כי נסע לטבריה בשעה מוקדמת דרך פוריה, הואיל ובדרך מצפה עמד משמר חיילים טורקים שהיה מחרים את העגלות והסוסים לעבודת "סוחרה" [גיוס בעלי חיים ועגלות לעבודת הצבא]. באנו לטבריה ועמדתי באמצע הרחוב, כי לא ידעתי אל מי לפנות ומי יושיע... נזכרתי כי בטבריה התגורר שלמה כייאל, שהיה בעבר שומר בסג'רה, ובאותו זמן כבר עבד בבנק אנגלו-פלשתינה. הוא נלווה אליי בדרכי אל משרד הקיימקאם. כשנכנסנו אל בית הממשלה היו שם חבר הוועד פבריקנט ושליוון, מזכיר משרד

המושבות. כשהגיע תורי להיכנס אל הקיימקאם, ניגש אליי מר שליין ואמר, "אל תפני לעזרת הממשלה, כי אנו נעזור לך." וקיבלתי ממנו כסף לקנות זרעים. חסד זה זכרתי לו ימים רבים. בין אלה שהיטיבו עמי באותם ימים קשים אזכור את יצחק הוז מהשומרים הצעירים, ומעשה שהיה כך היה: הייתי מהלכת מיבנאל לסג'רה בערב, והירח עלה. ליד כפר הצ'רקסים השיג אותי רוכב. תחילה נבהלתי שמא ערבי הוא, אך נרגעתי כשהתחוויר לי כי משומרינו הוא. שאל, "אנה את הולכת לבדך?" אמרתי, "לסג'רה." הציע לי את סוסו לרכיבה וסירבתי, אך הוא ליווה אותי עד למושבה.

ומן הצבא באו להחרים את הסוסים במושבה, ואני עומדת בפתח ביתי, וסוסיי רעו בעשב על הגורן. ראה החייל את הסוסים והלך לקחתם, ואני ידעתי כי אם אתנגד, לא אועיל. קמתי והלכתי אחריו לטבריה. ראני האיכר מטביוב כי אני יוצאת לדרך יחפה, ועמד על כך שאנעל את נעליו. נעלתי אותן וירדתי לטבריה ברגל. אני בדרך, ודיליז'נס עובר על פניי ובו נוסעים חובשי תרבושים. כיוון שהשיגוני, רמזו לי לעלות בדיליז'נס, אך חששתי כי זרים היו הנוסעים. הרגיעוני ואמרו כי יהודים הם (יהודים ספרדים היו חובשים גם הם תרבושים) והכירו בעבר את האדונים קלווריסקי ואוסובצקי. הסכמתי ועליתי לנסוע עימם. לימים נודע לי, כי הנוסע היה אחד הנוצרים מנצרת.

לטבריה הגענו עם חשיכה, ובכסי לא הייתה פרוטה לפורטה. נזכרתי באשתו של השומר צבי ניסנוב, שבת עירי היא, וסרתי לביתה. היא האירה לי פנים וקיבלה אותי באוכל ומשקה ובלילה, ובבוקר השכם יצאתי לרחוב. לא ידעתי אנה אפנה בדבר סוסי ולא ידעתי ערבית. ראיתי אנשים הולכים והלכתי אחריהם עד שהגעתי לסראייה [בית הממשל], ושמעתי

צהלת סוסים ונעירת חמורים. בשער עמד פקיד ורשימות בידו. ניגשתי אליו והצבעתי על סוסי, ואמרתי לו בערבית רצוצה: "אני אשת חייל, והחרימו את סוסי. עתה נגווע ברעב, אני וילדיי." אמר לי, "קחי את סוסייך."

בהיות בעלי בצבא הוצרכתי לצאת גם לשמירה, כי שומר שכיר היה בסג'רה, ועימו שמרו האיכרים בתור. כיוון שלא יכולתי לשכור אחר במקומי, הלכתי אני בתורי עם השומר. והשמירה כך הייתה: סיבובים מסביב למושבה, פעם מצד אחד ופעם מצד שני, מאחורי החצרות, כדי לבדוק אם לא פרצו קיר או שער, לגנוב בהמה. היה ליל ירח בהיר, ואני נכנסת אחרי כל סיבוב לביתי לראות אם ילדיי ישנים ולכסותם. חזרתי אל בן לווייתי והוא עייף וביקש לנמנם... אך אני דרשתי לשוב ולעשות סיבוב – וזה היה אולי הלילה הראשון שלא יכול לחטוף תנומה... בסוף דבר דרש למחרת מהוועד, שלא לשלוח אותי לשמירה איתו ואף היתרה, כי אם יישנה הדבר, יפסיק את השמירה... מאז שכר ועד המושבה שומר במקומי על חשבוננו... לחג הפסח 1917 בא בעלי מהצבא והוא חולה טיפוס. הבריא ונשאר במושבה, ולצבא לא חזר.

(אגב, זו כנראה טעות של לובה, לא בפסח 1917 אלא בפסח 1916 חזר צבי מהצבא. בפברואר 1917 נולד להם בן נוסף, שר-שלום).

על מה שעלה בגורלו של צבי בצבא הטורקי אנחנו למדים ממישאל, שהיה בן שנתיים בפרוץ המלחמה:

אבא היה צריך לבחור בין שתי אפשרויות: לגלות מן הארץ כנתין רוסי, כפי שעשו רבים, או להתגייס לצבא הטורקי. על אף שהוריו אשר היגרו מרוסיה לארצות הברית

שנתיים או שלוש אחרי שהוא עלה ארצה, שלחו למשפחה ולו כרטיסי נסיעה ואישורי כניסה לארצות הברית, ובלבד שיעזבו את הארץ ויצילו את נפשותיהם, לא ויתר. בלי היסוס שלח את הכרטיסים חזרה, וגויס לצבא הטורקי. הוא גרס שאין לעזוב את הארץ, ואם השלטון הוא שלטון טורקי, יש לצאת בצבאותיו. הוא שירת כחייל במסע המלחמה שלהם נגד הבריטים בסיני. בצבא הטורקי דאגו מעט מאוד לחיילים, התזונה הייתה איזומה, ודאי רודאי שלא היו תנאים סניטריים. בתחילה הוא היה מפקד של כיתת ערבים מהחורן, וישן עם הכיתה יחד באוהל. בלילה הוא שמע אותם מתכננים לברוח, לערוק. באור הבוקר, כשהוא הסתכל סביבו, ראה שלא נותר אחד מהם. התייצב בפני המפקד והודיע, "הכיתה ערקה". אז הוא קיבל כיתה של יהודים מיושבי הגליל התחתון, ומהם מסג'רה עצמה, [ביניהם] רגב (רוגצ'בסקי), איכר שאצלו עבד בן-גוריון. כל שנה בראש השנה וביום הכיפורים הוא הזכיר, שכאשר הם היו בצבא הטורקי בסיני ולא היו להם מחזורים לתפילה, אבא שלי, שנחשב אפיקורוס, כתב להם את כל התפילות מן הזיכרון בכתב ידו, ורק כך הם יכלו להתפלל. "רק בזכותו אנחנו היהודים הדתיים, שבעצם היינו למדנים קטנים, יכולנו להתפלל ולעשות את החגים שלנו כדת", סיפר. אגב, בצבא הטורקי היה דבר מעניין: השבת התחלקה לפי שלוש הדתות. שבת אחת הייתה ביום שישי, שבת שנייה בשבת, ושבת שלישית ביום ראשון. כך שכל הצבא הייתה לו תמיד שבת נודדת, ובזה פתרו את הבעיה של הדתות השונות, כדי להימנע מחילוקי דעות מי ישובות ומתי.

והיות והצבא הזה, הזנתו הייתה גרועה מאוד, התחלואה הייתה קשה. כל היחידות חלו בטיפוס הבטן, גם אבא שלי ואנשי כיתתו בתוכם. כך הוא הובא לחצר הרוסים בירושלים,

שאז זה היה מקום בית החולים הצבאי, וכמובן שלא היו בתי חולים כמדובר היום. הם שכבו בחצר בחוץ, על האדמה, על השמיכה שלהם, ומי שנשאר חי, נשאר חי, והגיע חזרה לביתו. ומי שמת – מת. רבים מתו כתוצאה מהתחלואה. הוא היה חזק ובריא, הצליח להתגבר וחזר לחופשה הביתה, לסג'רה. אז הוא החליט שהוא מספיק עשה למען הסולטן הטורקי, ולא חזר אחרי תום החופשה לצבא. כמובן, היות והוא גם מילא תפקיד של מוכתר, הוא היה צריך תמיד לנווט את עצמו בין החשש שיגלו אותו, שבהיותו נתפס כעריק, לבין תפקידו כמוכתר. הוא הצליח לעשות זאת כי זה היה כבר השנה האחרונה למלחמה.

את הדרך הביתה עשה צבי ברגל דרך גב ההר. הוא הלך בלילות והסתתר בימים, כמנהג ה"פראר", העריקים מן הצבא הטורקי. לאחר שובו היה צופה מהמסתור, וכשראה חיילים טורקים קרבים, הסתתר בסבך הסברס ליד המעיין שבין סג'רה היהודית לערבית. גם ה"פראר" הערבים השתמשו במסתור הזה, והוא סיפר על אחווה ורעות ערבית ויהודית בזמן ההסתתרות מהטורקים. בתפקידו כמוכתר סג'רה דאג צבי לאכסון גולים מיפו במושבה, ובסיום המלחמה באזור, ב-1917, ליווה אותם בעגלת האיכרים שלו בחזרה ליפו.

אשר לעניין התפילות שצבי כתב מהזיכרון כדי שחבריו לנשק יוכלו להתפלל, הוא נהג לספר על כך שנים רבות, ולובה בעלת הלשון החריפה הגיבה, "מה הפלא? הם כולם חמורים ולא יודעים את משמעות המילים." כשנכדיה שאלו אותה מי היו אנשי סג'רה, אמרה, "דְרִי גְרִים מִיט פִּיר חֲמִירִים." (שלושה גרים וארבעה חמורים, ביידיש) והיא לא התכוונה לחמורים על ארבע... מת, אחיו הצעיר של מישאל, סיפר שילדי שכטר החילונים על פי הגדרתם, זכו תמיד לשבחים על תפילתם היפה בבית הספר

"המזרחי" שבו למדו. והסביר מתי, שההשכלה הייתה חשובה מאוד ללובה והיא הקפידה לחנך את הילדים שכאשר מורה פונה אליהם, עליהם לעמוד זקופים ולהשיב בקול צלול ויפה ובנימוס. בשעת התפילה היו ילדי שכטר עומדים, אוחזים בסידור וקוראים את התפילה בהטעמה. את כל חבריהם לכיתה נהגו ההורים להכריח להתפלל בבית, והם, כל רצונם היה להיפטר מהעונש המטריד, לכן הם הסתפקו במלמול חטוף.

עניין הפנייה המנומסת למורים והדיבור הצלול בא לידי ביטוי כבר ביום הראשון ללימודים בגן. מחמת מיעוט התלמידים היו הכיתות רב גילאיות, וכך יצא שמילדי שכטר הלכו שר-שלום המכונה שָׁרִיק (יליד 1917) ועדה (ילידת 1919) לכיתה אחת. שריק היה גדול וחזק, ואילו עדה חולנית, קטנה וחלושה, ולא אחת היה חשש לחייה. לקח שריק את עדה בידה, ובבוקר היום הראשון בגן התייצב מול הגננת ואמר בקול צלול ובנימוס: "בוקר טוב, שמי שר-שלום שכטר וקוראים לי שריק. וזאת אחותי עדה, וקוראים לה פִּגִּיכָה 'לָה" (פִּגִּיכָה היה כינוי לבהמת משק או לעוף חלשלושים שעמדו לשבוק חיים).

אחת הבעיות שאיתן התמודד צבי בשובו לתפקיד המוכתר של סג'רה הייתה להתמודד עם המס שהטילו הטורקים על החיטה. הטורקים נהגו לאסוף בשקים את החיטה המגיעה להם לשיטתם, ולאכסן אותם בחאן התחתון של סג'רה, לחתום את הדלתות בחותם שעווה ולהשאיר במקום כיתת שומרים. למחרת חזרו עם עגלות להעמיס את השקים. אלא ששנת 1916 הייתה שנה רעה מאוד לחקלאות. הגשם לא ירד והאיכרים היו מרוששים. צבי ארגן את כל הגברים, ובעוד הנשים מסיחות את דעתם של השומרים ליד הדלת במיני מאכלים ומשקאות כדי המלך, טיפסו הגברים מאחור בסולמות לגג, פירקו את הרעפים, ושלפו את השקים החוצה, איש איש למחסן שלו. ליתר ביטחון השאירו ערימה קטנה של שקים

לטורקים. למחרת חזרו הטורקים ונדהמו לגלות את מיעוט השקים במחסן. עצרו את צבי והוא אמר בארשת תמימה, "אני לא מבין. הדלתות חתומות. אין לי שום מושג מה היה שם. ניהלתם מלאי? אני לא יודע כלום." מפקד המשמר הצעיר הזעיק את המפקד שלו, וזה הבין בדיוק מה קרה. "אינת סאבי," אמר למפקד המשמר. "אתה נער. עבדו עליך." בכך הסתיימה הפרשה.

חוזרים לשגרה ולמאבקי ההישרדות

מישאל הילד זכר את הנסיגה הגדולה של הצבא הטורקי ואת התקדמותו של הצבא הבריטי מדרום. עוד זכרון ילדות נשמר בו, מכת הארבה שפקדה את הארץ כולה ב־1915 ולא פסחה גם על סג'רה. הוא זכר את האיכרים חופרים תעלות, וכאשר החגבים היו מתקדמים על הקרקע בהמוניהם וממלאים את התעלות, היו האיכרים מבעירים בהן אש בניסיון לעצור את התקדמות המזיק. הוא גם סיפר, שנתנו לו פח ריק והורו לו לתופף עליו כדי להקים רעש ולהבריח את הארבה.

בתום המלחמה חנתה ליד סג'רה יחידה של הצבא הבריטי, שחייליה היו סיקים מהודו. מראם המסקרן של החיילים הגבוהים המזוקנים וחובשי הטורבן משך את הילדים. בעיקר נמשכו אל המחנה בשעות הערב, כאשר החיילים הסירו את הטורבנים מראשיהם, התיירו את שערם הארוך הכרוך ככדור מתחת לטורבן, וטיפלו בו. החיילים התייחסו לילדים בחיבה וכיבדו אותם בממתקים ממנות הקרב שלהם.

סיום המלחמה, תבוסת הטורקים וכניסת הבריטים לארץ השפיעו לטובה על אנשי סג'רה. לובה שכטר סיפרה על "רוב

הטוב" ששפע עליה לאחר המלחמה, אך לא הסיר את עננת החששות לעתיד:

כל ימיי שאפנו לנטוע כרם שקדים, ענבים, זיתים ומשמש, וכאשר בעלי חזר מהצבא, הגשמו את משאת נפשנו. גם לאחר מכן לא הוטב מצבנו הכלכלי והמשכנו לחפש נטיעות בעל ותבואות בעל, שאין צורך להשקותם, כי לא היו לנו מים. כשהגיע תור הטבק, עבדנו בו עם הילדים עבודה עצמית על טהרתה, שתלנו, השקינו ועדרנו, קטפנו בידינו, ישבנו על גבי מחצלות והשחלנו את העלים במחטים הארוכות. באותו זמן ביקר אצלנו משה סמילנסקי ושפכתי בפניו את מרי שיחי: "מדוע", טענתי, "מצבנו כל כך קשה, ואנו איננו עצלים או נרפים חס ושלום?" ואומנם הילדים כבר גדלו, השדות היו זרועים כסדרם, וכרמים נטועים כהלכתם, ואף על פי כן לא השתפר המצב הכלכלי. גם המצב החברתי במושבה לא הניח את הדעת.

באוירת חוסר הביטחון הכלכלי נאלצו אנשי המושבה לחפש מקורות הכנסה נוספים, שנמצאו בעיקר בסוף הקיץ. בכסף אפשר לקנות נפט למנורה ואת הבד לתפירה, מלח, סוכר – כל מה שהמשק לא ייצר. כך נשלח מישאל בן התשע עם הפרדות לדייש בלוביה בשנת 1921, וכך הוביל שכטר בעגלתו בקיץ 1922 אלמנטים מגולפים משייח ואבן מנמל חיפה להר תבור, לבניית הכנסייה על ההר, ותבואה מעמק-יזרעאל לחיפה ב-1923 כשבנו הבכור מסייע בידו.

עם או בלי קשר לסיפור הדיש בלוביה, מישאל סיפר, שב-1921 הוא נקלע לוויכוח עם חבורת ילדים/נערים ערבים שהגיע לחילופי גידופים. אז, בחוכמה שלאחר מעשה, סיפר שעשה את הטעות הקשה וקילל אחד מהם "ילען דינכ", שבעיני מוסלמי נחשבת

בלתי נסלחת כאשר היא באה מפי בן דת אחרת. הנער ענה לו משהו בנוסח, "עכשיו אתם מרגישים חזקים, כי הנציב העליון (הוא השתמש בביטוי שהערבים נהגו לייחס לנציב) הוא משלכם. אבל יבוא זמן ונראה לכם." הוא סיפר זאת כהוכחה לכך, ששורשי הסכסוך הישראלי-ערבי עמוקים מכפי שנוהגים לחשוב.

ההשגחה על הדיש לא הייתה משימה יוצאת דופן. מגיל צעיר מאוד שילב מישאל, ככל הילדים, לימודים ועבודה בחקלאות. הוא העיד, שמאז סיים את לימודיו בבית הספר המקומי בגיל ארבע-עשרה היה עצמאי ולא היה בבית. הוא עבד בחקלאות בשדות האיכרים ביבנאל, בכפר תבור ובמנחמיה, וב-1929 עבד בסלילת כביש סג'רה-טבריה. באותה תקופה לא סללו כבישים באספלט אלא באבנים: אבנים גדולות ננעצו במהלומות פטישים כבדים בשתי תעלות ישרות על מנת לבסס את שולי הכביש, ובשטח ביניהן נכבשו תחילה אבנים בינוניות, ועליהן קטנות יותר ומעליהן חצץ. שיטת סלילה זו נקראה "סולינג". כל העבודה היתה ידנית, בפטישים ובמכשירייד. גם את האבנים הקטנות והחצץ ניפצו בפטישים בעבודת-יד. בהחלט עבודה שהתאימה למרץ ולנחישות של הנער בן השבע-עשרה.

שנות העשרים: מאבקים חברתיים במושבות והחמרת המצב הביטחוני

המאורעות, שפרצו בכותל המערבי בירושלים ביום הכיפורים 1929, על רקע סידורי התפילה במקום, התפשטו לכל הארץ, וגם לגליל הגיעו. במסחה נפצע קשה אחד האיכרים ונשדד, גם מכפר תבור הגיעו ידיעות על תקריות, וסג'רה נחשבה למקום מסוכן במיוחד בשל ריחוקה מכביש נצרת-טבריה.

יצחק בן צבי הודיע בשם הוועד הלאומי להתאחדות האיכרים בגליל התחתון, שמצב הביטחון של המושבות שם ידוע והם מטפלים בנושא ההגנה והנשק, וגם בעניין סלילת הדרך שתחבר את סג'רה לכביש הראשי, אך לפי שעה אין תוצאות בשטח. במושבות עצמן החלה מתחזקת ההכרה בדבר החיוניות של עבודה עברית ואיסור עבודה ערבית. גם פיק"א נוכחה בדחיפות שבה יש ליישב בהקדם את כל השטחים הפנויים המצויים ברשותה.

מישאל עצמו סיפר, שאנשי המקום היו ברובם אנשי ה"הגנה", והם היו מצוידים בנשק שנשאר ממלחמת העולם, שלא היה עליו כל פיקוח והם יכלו לעשות בו כרצונם. מאז ניסתה ממשלת המנדט לפרוק את האיכרים מנשקם ודרשה לפקח עליו.

המאורעות לא הגיעו לסג'רה עצמה, אך המתיחות הייתה גדולה, ומפעם לפעם נודע להם מפי ערבים שעבדו במשקי האיכרים על פגיעות ביישובים סמוכים. התכנסו האיכרים והכינו תכנית פעולה למקרה שהמושבה תותקף. הוחלט לבצר את בנייני החאן התחתון בשקי חול, ושם ירוכוזו תושבי המושבה בלילות. במקרה של התקפה, יזעיקו את כל המושבה בצלצול הפעמון. הילדים והנשים יתכנסו בבית העם, והגברים, חמושים בנשק ובכלי עבודה, ייערכו להגנה סביב המבנה. קרוב לחווה הייתה תחנת משטרה ובה שוטרים ערבים ושוטר יהודי אחד. בפקודת קצין המשטרה של טבריה אורגנו סיורים, אך כיוון שהשוטר היהודי פחד לסייר עם הערבים, סודר שאחד מבחורי המושבה יצטרף אליו חמוש ברובה ציד, להבטחת השוטר העברי עצמו.

ה"הגנה" הוסיפה ושלחה למקום תגבורת שכללה מספר בוגרים ממקווה ישראל ומספר חברי "ההגנה" מחיפה, בהם מפקד ה"הגנה" במקום, אליהו אפשטיין (אילת), ישראל איש-הורביץ מעקרון וישראל סמילנסקי מרחובות. הגיעו גם עשרה רובים גרמניים ותחמושת. אוטובוס שנסע בין היישובים שימש

חוליית קשר, והוקמה גם תעשייה של רימונים פרימיטיביים מאוד: קופסאות ריבה מלאות רסיסי מתכת וחומר נפץ עם פתיל. באחד הלילות נשמעה שירה ערבית. ערביי לוביה התקדמו לעבר סג'רה, אך נעצרו בידי זקני הכפר עצמם. הם ריסנו את השבאב בגלל פעולות התגמול של הממשלה על כפר חיטין. סג'רה הערבית חששה מסג'רה היהודית, אך תושביה המשיכו לעבוד בשדות.

יום אחד נצפה ענן אבק גדול עולה ממזרח, משמע המון מתקרב למושבה. מיד צלצלו בפעמון, והנשים והילדים רצו אל החאן התחתון. הנשק חולק – אלות, חרמשים וכלי ברזל. לובה השקיפה בעיני הנץ שלה מחלון הבית שבמזרח המושבה ואמרה בקור רוח: "רק עדר פרות. אין מה לרוץ." וכך היה.

תקופת המתיחות נמשכה כחודש וחצי, ובהזדמנות זו הדריכו אנשי התגבורת את צעירי סג'רה בנשק, ללא אימוני שדה. למישאל עצמו היו המאורעות קשר ראשון עם נציג מוסמך של ה"הגנה", אף כי הוא כבר היה פעיל בארגון המקומי.

רחובות

מאורעות 1929 התרחשו על רקע המשך המאבק על ההישרדות הכלכלית של היישובים היהודיים בארץ. על הקשיים הכלכליים נוספו עתה גם מאבקי דורות. הדור הצעיר במושבות, שנשא בחלק ניכר של נטל המלחמה ועבודות הכפייה, חזר הביתה, וכדרכם של בני נוער בעולם כולו, מרד בדרכם של ההורים. הם העריכו את העבר של ההורים אך הגיעו למסקנה, ששיטות העבודה המיושנות בחקלאות אינן מאפשרות צמיחה, וכי נחוצה מודרניזציה גורפת כדי להעלות את המושבה על פסים חדשים ולהבטיח את עתידה. הם התכנסו בחשאי לדון באמצעים להתמודד עם ועד המושבה, שהיה על טהרת הדור המבוגר. הם התמקדו בפעולות תרבות, בחידוש הספריה המקומית וחדר קריאה ובוויכוחים ספרותיים. בחיפושיהם אחר דוגמאות לחיים אחרים פנו לקבוצת דגניה השיתופית. כזכור, גם בחוות סג'רה בראשית ימיה ריחפו באוויר רעיונות של שיתוף העבודה והשמירה, אך הם לא עלו בקנה אחד עם השקפתם של המייסדים והורדו מעל הפרק.

בסופו של דבר הבינו חבורות הנוער במושבות, שהן חייבות לשתף פעולה ולהקים ארגון של נוער בגליל כולו. בסתיו 1932 התכנס נוער מכל המושבות בבית הספר של סג'רה. בן ציון מיכאלי, מבני המושבה, סיפר כי "לאור העששיות, הרגשנו כי גורל אחד מאחד אותנו. הבחנתי ברצון העז והנלהב אשר הפעים את הנוער להיחלץ לפעולה." הצעירים הקימו ועד פעולה שהציג את דרישותיהם לוועדי המושבות והתאחדות האיכרים בגליל, אך אלה לא התייחסו אליהם ברצינות. גם נציג פיק"א במקום דחה את הדרישות. הם רצו לצאת מתחום המושבה, לקבל לידיהם שטח מאדמת החווה שעיבדו ערבים ולכונן בו שיטות שיתופיות הנהוגות ביישובי העמק. אך גם הניסיון הזה לא עלה יפה. הייאוש

בקרבתם גבר. בינתיים הנוער מתבגר, מתאהב ומקים משפחות. יש שנואשים ועוזבים את הכפר, ובהם גם מישאל שכטר.

למעשה, כבר שלוש שנים קודם לכן החליט מישאל להמשיך בלימודים, שכזכור, הפסיק בסיום בית הספר היסודי. בתחילה ביקש ללמוד הנדסת חשמל והידראוליקה, אך קבלה לטכניון בחיפה נחשבה למשימה בלתי אפשרית, וגם לשכר הלימוד ולמחייה לא היה מקור, והוא בחר ללמוד בצרפת. ממשלת צרפת הציעה מלגה ללימודים גבוהים בהנדסה בתמורה לשירות בלגיון הזרים בתום הלימודים. אלה היו שנים של משבר כלכלי ואבטלה המונית בעולם כולו, גם בארץ-ישראל. הוא עבר לתל אביב, חי מן היד אל הפה, מעבודות מזדמנות פה ושם, ניזון ממרק ולחם במטבח הפועלים, ומתפוזים פגועי ברד שנמכרו במחיר גרוש לשק תפוזים, ובערב למד בבית ספר הטכני על שם מונטיפיורי. אבל על קניית כלי שרטוט יפים לא ויתר. הוא התקבל לאוניברסיטה של גרנובל, שילם את דמי הכניסה, ויחד עם חבר חתם על טופס שעל פיו יהיה מוכן להתגייס ללגיון הזרים ולשרת בחיל ההנדסה שלו. כך התכוון לממן את לימודיו. הם באו לבית הקונסוליה הצרפתית ביפו להסדיר את ענייניהם, אך אז נתקף מישאל היסוסים. למכור את עצמי לצבא זר בשביל לימודים?

מה שחרץ את גורל הלימודים היה מכתב מאביו המודיע לו שזו השנה השלישית ברציפות שפוקדת בצורת את הגליל, ההכנסות דלות, ואין לו כסף לנסוע לצרפת. הגיעו מים עד נפש, כתב צבי. אנחנו לא מצליחים להוציא יותר פרנסה מחקלאות. הוא סיפר לו שכתב למשה סמילנסקי ברחובות, וזה הבטיח לתת עבודה למישאל ולאחיו שריק. הוא ייתן לו מגרש במושבה לבנות עליו בית, שאת מחירו ישלם צבי "לכשירחיב". בשכר עבודתכם תקנו קרשים ופח גלי ותבנו צריף, וכשיהיה מוכן, הוסיף צבי, כתבו לנו ונבוא. (המגרש שכן בשכונת היקב, סמוך לכניסה המזרחית

למכון וייצמן היום). עתידה של סג'רה היה עגום, ואפילו צבי הבין שהגיעה השעה לסגור את הפרק הזה בחייו ולהגשים את החלום שאיתו בא לארץ־ישראל שנים רבות קודם לכן, להתגורר ברחובות. מישאל ושריק עברו לרחובות ועבדו בקטיף בפרדסים. שריק היה נער חסון וזריז מאוד, איש עבודה מילדות, ככל השכטרים, והוא הועסק בסבלות. הקוטפים היו ממלאים תרמיל בתפוזים ומרוקנים אותם לתיבות שדה עשויות עץ מלא וכבד. תפקידו של הסבל היה להעביר את התיבה לבית האריזה או למסילת הטרזינה, קרוניות שעברו בפרדס לקחת את הפרי לבית האריזה. ארבעה ימים בלבד החזיק שריק מעמד בעבודה ואז פוטר. לשאלתו של מישאל לסיבת הפיטורים השיב מנהל העבודה, "הוא עושה דמורליזציה. אומנם הוא חזק וזריז יותר מכל עובד אחר, הוא לוקח שתי תיבות על הכתף ולא אחת ורץ לבית האריזה, אבל כשהוא חוזר מבית האריזה, הוא חוזר עם ידיים בכיסים ושווק. ואת זה אני לא יכול לסבול."

בתום עונת הקטיף חיפשו השניים עבודה. מישאל הלך בבגדי עבודה ברחוב ביום גשום במיוחד. פגש אותו פרדסן אחד ושאל, "אתה יודע לעשות גדר?" אמר לו: "בטח." לקח אותו הפרדסן למגרש אחד ואמר לו שצריך להעמיד בו שתי גדרות. מישאל הסתכל ואמר במה שחשב שזו יידיש בסיסית ביותר, "אני אוציא לך את הגדיירים הישנים ואעשה לך חדשים." הוא לא ידע, ש"גדיירים" בידיש זה קישקעס.

בין העבודות שמצא הייתה בניית ביתו (יש יאמרו, ארמונו) של חיים וייצמן. עבודה זו לא הייתה דבר של מה בכך: הממונים על בניית הבית בחרו את הפועלים בהקפדה יתירה, ומישאל הועדף על פני פועלי בניין מומחים ומנוסים, משום שבזכות לימודיו ידע גיאומטריה והוכיח יכולת לחשב ממדים הנדרשים לגרם מדרגות. הבית עומד על תילו עד היום, שריד לעידן רחוק ושכיית חמדה

ארכיטקטונית, ועד היום נשארה בו האסתטיקה מבית היוצר של האדריכל אריך מנדלסון.

בשעות הפנאי בנו מישאל ושריק את הצריף המשפחתי ואילו הוסיפו גם תנור לבנים לאפייה עבור לובה, שנהגה לאפות את הלחם למשפחתה בעצמה. צבי החזיר את המשק בסג'רה לידי פיק"א (שהציבה בבית תחנה של נוטרים), והעביר את משפחתו ומיטלטליו בשתי עגלות רתומות לפרדות לרחובות. מישאל ושריק, שהיו כבר פועלי בניין מנוסים, המשיכו ובנו בית קבע בן שתי דירות בחזית המגרש. כיוון שעבדו בימות החול, בנו את הבית להוריהם בשבתות. מישאל סיפר, שבסביבה גרה זקנה אחת, שדעתה היתה מעט משובשת, ובכל שבת, בלכתה לבית הכנסת, כשהיתה רואה את בני שכטר במלאכת הבניין, היתה מטילה בהם כל מיני קללות ומנבאת שהבית לא יעמוד. הם היו מברכים אותה בנימוס ב"שבת שלום" וחוזרים למלאכתם. משקם הבית ואוכלס, נהגה אותה זקנה לומר, שזה בית קדוש, שכן הוקם בשבתות ולא חרב.

תחילה עבד צבי כעגלון, ובהמשך מצא עבודה שהלמה אותו ככפפה ליד וביטאה את אהבתו הגדולה לעצי פרי: גנן בגן האקלום של עצי פרי, שהקים פרופסור חנן אופנהיימר ברחובות בשנים אלה, והיווה בסיס למחלקה להורטיקולטורה של הפקולטה לחקלאות. הוא עבד בגן האקלום עד מותו בשנת 1954. את אהבתו לגידול עצי פרי חדשים ובלתי מוכרים הנחיל לבניו מישאל ושר-שלום.

אך מעייניו של מישאל כבר לא היו נתונים לעבודה, אלא לעשייה הביטחונית.

מישאל מתקבל ל"הגנה"

אף שפעילותו ב"הגנה" החלה עוד בהיותו בגליל, כחצי שנה לאחר הגיעו לרחובות המליצו חברי סניף רחובות לקבל את מישאל שכטר רשמית לארגון. הטקס נחקק היטב בזיכרוננו:

נקראתי לחדר חשוך שהיה מואר בכמה נרות, בו עמד שולחן ועליו אקדח. הוסבר לי תפקידי כחבר "הגנה" ומשהסכמתי לקבל את העול, הושבעתי.

במרתף היקב ברחובות התאמנתי בנשק. זוכר אני את שלום אהרנוביץ', ראובן חרש, אבינעם נחמני, ישי סחרוב ואברהם בנין. כל אותו זמן, עד רצח ארלוזורוב, היה ב"הגנה" "חופש התלבשות" – חברי מכבי, חברי הפועל, חברי בית"ר – איש איש הופיע ענווד בסמלו.

רצח חיים ארלוזורוב, יושב ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, בחוף ימה של תל אביב ביוני 1933, היה שיאו של מתח גדול בין הארגונים השונים ביישוב. רשמית, הרצח לא פוענח עד היום, אך שנים רבות הואשמה התנועה הרביזיוניסטית במעשה. גם בסניף רחובות של ה"הגנה" התנהלו "ויכוחים רציניים", כהגדרתו של מישאל, בנושא, ונאסר על החברים להתקשט בסמלי התנועות שלהם. מישאל מצא בפעילות הזאת את ביתו והקדיש לה את כל שעות הפנאי שלו. בראשית 1934 יצא לקורס סמלים. הקורס התקיים בערבים ובשבתות וארך שמונה חודשים. המפקד היה אבינעם נחמני, ואחד המדריכים היה מפקד הגוש, יחזקאל ברעם הוא חצ'קו. הם למדו על סוגי נשק ואף נסעו לים המלח למטווח:

היה זה בימים ז'ח'ט' לחודש אב. בדרך, בהיותנו ליד אבו גוש, נערך חיפוש במכונית שלנו. הנשק היה קשור לתחתית

האוטובוס ולא נתפס. מקליה ירדנו בסירה לעבר המערבי של ים המלח, ושם ערכנו את המטווה החי הראשון. וזוכר אני כי כל המפקדים הצטרפו לפעולה. יצאתי אז הראשון לזרוק את הרימון, ואבינעם נחמני, מפקדי, הרחיק את כולם, וגם הוא מיהר להתרחק באומרו, "אם ייהרג, ייהרג רק הוא." מאחר שזרקתי ונשארתי חי, אזרו אומץ והמשיכו באימון.

בסיום הקורס התמנו מישאל וחבריו למפקדי עמדות בשכונות השונות של רחובות.

ב־1935 תפסו השלטונות הבריטיים בנמל יפו אקדחים שהיו חבויים בחביות מלט. בתגובה יצאו תושביה הערבים של העיר להפגנות, ובמושבות היהודיות נערכו למקרה של התקפה. רחובות קיבלה מספר אקדחי מאוזר אוטומטיים, אך איש לא ידע לפרק אותם. לילה אחד נקראו מישאל ומדריכים אחרים לטפל בנשק. הם פירקו אקדח אחד אך לא ידעו לשוב ולהרכיבו. "עמלנו עד שעה מאוחרת וסוף סוף 'גילינו' את פירוק וחיבור המאוזר האוטומטי," סיפר בגאווה.

מאורעות 1936

שנות השלושים בעולם בכלל, ובאירופה בפרט, היו שנים סוערות של התגברות זרמים קיצוניים משמאל ובייחוד מימין. יהודים לא מצאו עוד את מקומם באירופה והיגרו ממנה, בייחוד לארצות הברית ולארץ ישראל. הגידול הרב בממדי העלייה לארץ ישראל קומם את ערביי הארץ והגביר את המתחים בין שני העמים. הערבים ראו בשלטון הבריטי גורם העויין אותם ותומך ביישוב היהודי, ודרשו לבטל את הצהרת בלפור שדיברה כבר בשנת 1917

על הקמת בית לאומי ליהודים בארץ-ישראל. כך פרץ מה שכונה "המרד הערבי", או בשמו המקובל בישוב העברי, "מאורעות 1936–1939" (מאורעות תרצ"ד-תרצ"ט).

באמצע אפריל 1936 נשדדו מכוניות של יהודים סמוך לטול כרם, שניים מהם נהרגו. כעבור ימים ספורים התנפלו ערבים על יהודים ביפו ובגבול תל אביב-יפו, הרגו תשעה ופצעו עשרה. זו הייתה ראשיתו של גל אלימות והצתות של בתים ועסקים. אלפי יהודים נמלטו משכונות התפר. המהומות התפשטו במהירות לערים וליישובים חקלאיים רבים אחרים.

הידיעות על המהומות ביפו הגיעו במהירות לרחובות, ומישאל ומפקדי העמדות האחרים זומנו לפגישה במועצת המושבה וחיכו להוראות. בלילה נשמעו יריות מכיוון גבעת הקיבוצים, מתחם מחוץ למושבה, מצפון-מזרח לתחנת הרכבת, ששימש להכשרות של גרעיני קיבוצים עד לעלייתם על הקרקע. נשלחה חוליה לפנות משם את הנשים והילדים. (לימים, ב-1945, נבנה שם מפעל תת קרקעי לייצור תחמושת תשעה מילימטרים, שהופעל בידי הכשרת הצופים, שהסכימו לדחות את עלייתם על הקרקע בקיבוץ מעגן מיכאל לטובת המאמץ המלחמתי של ה"הגנה". היום שוכן שם מוזיאון "מכון איילון").

חצ'קו, מפקד הגוש, הטיל על מישאל את הפיקוד על גבעת הקיבוצים והיקצה לו עשרה אנשים ועשרה רובים גרמניים ומעט תחמושת. מישאל הציב שמירה במקום וניקה את הנשק. בלילה נאלץ להכשיר כחמישים בחורים שנשארו בגבעה להשתמש בנשק וגם לטעון בחשיכה כדורים בודדים. למחרת חפרו חפירות והקימו עמדות הגנה. דבר לא אירע, וכעבור חמישה ימים נקרא מישאל לחזור לרחובות ולארגן את האזור שלו, בצפון מזרח המושבה. את הפיקוד על גבעת הקיבוצים העביר לאחד השומרים מרחובות.

במסגרת תפקידו אסף מישאל נשק שהוחזק בידי אנשים פרטיים, ארגן את האזור להגנה והכין עמדות. אך בתום המתנה של ימים אחדים התגלעו קשיים. השומרים שגויסו למשימה היו בעלי משפחות שלא יכלו להמשיך לאורך זמן להיעדר מעבודתם. כיוון שלא כל אנשי היישוב היו חברי ה"הגנה", הוכרז על ארגון שמירה אזרחית, שבמסגרתו יחליפו תושבי המקום את אנשי ה"הגנה" בתורנויות מסודרות, תוך הקפדה על חלוקת המשימות בין כל התושבים, בעלי פרדסים ופועלים כאחד. החלוקה נקבעה על פי הרכוש שלהם. לשם כך היה צורך בקצין מבצעים מיומן שיסדר את התורנויות ויקפיד על חלוקה צודקת של הנטל.

בסופו של דבר פסחו המאורעות על רחובות, ואנשי ה"הגנה" יצאו מדי פעם לעזרת ישובים סמוכים שהותקפו. עונת קטיף ההדרים בחורף 1937 הציעה מעין הפוגה בעימותים, אך בסיומה החלו ערבים לתקוף פרדסים ומחסני אריזה. בתחילה המשיכו ערבים לעבוד בפרדסים של היהודים, אך לאחר שורה של תקיפות ערביות ותגובות של ה"הגנה" הם חדלו לבוא לעבודה. כמה מחסנים גדולים באזור תחנת הרכבת הועלו באש, ומישאל נשלח לשם בראש כוח של עשרה אנשים מצויד בשישה אקדחים ובמוטות ברזל. עד אשר שוב התעוררה בעיית הפרנסה של המגויסים, והכוח חזר למקומו.

מישאל עצמו וחבריו היו מגויסים זמן רב בלי תמורה, עד אשר ב-1937 הם גויסו רשמית למנגנון הארגון.

ב-1938 השתתף מישאל בקורס מפקדי מחלקות, שהוסווה כקורס של חיל הנוטרים, שכן ה"הגנה" הייתה ארגון לא חוקי. חיל הנוטרים בישוב העברי, או בשמו "משטרת היישובים העבריים", הוקם בידי הבריטים.

בצד הערבי היה ארגון משטרת דומה אך הרבה פחות נפוץ. אלו היו "שוטרים מוספים" עם נשק נחות, רובים ישנים, שנשמר

בארגז חתום בתחנת הנוטרים ביישוב. במאורעות 1936–1939 הרחיבו הבריטים את אימון הנוטרים, וההגנה השתמשה בקורסים אלו לאמן את אנשיה. ב־1945 עדיין היה חיל הנוטרים מאורגן למדי בצד היהודי, כי ההגנה דאגה שלא יחסרו לו מועמדים ושלא יהיו תקנים פנויים. אימון הנוטרים שימש אימון נהדר, לגלי, לאנשי ההגנה. בכל יישוב יהודי מבודד הייתה נקודת נוטרים שקיבלו משכורת מסוימת מהבריטים והיו אמורים לשמור על המשק ועל הסביבה.

בנוסף לנוטרים שבכל יישוב היו מספר משמרות נודדים שנקראו בראשי התבות "מ"ן", שנשקם ואימונם היו טובים יותר, רובים אנגליים ומקלע "לואיס" מיושן, אבל מקלע. הם היו רכובים על טנדרים ואפשרו שמירה על הדרכים ותיגבור נקודות מותקפות. הם "נים הללו שימשו את מישאל היטב בתחילת מלחמת השחרור בתור הבסיס הראשוני לאבטחת השיירות. אך עיקר זמנו הוקדש לעבודה בייצור תחמושת.

מכון לח"ן (לחמרי נפץ)

לא רק כמות הנשק הטרידה את השומרים, אלא גם איכותו. הנשק היה ברובו רובים אנגליים וטורקיים ואקדחים, והתחמושת הייתה מיושנת, בעיקר ממלחמת העולם הראשונה, שהוברחה מסיני ומהנגב ואוחסנה בתנאים לא תנאים שגררו תקלות רבות. לפיכך יזם מפקד הגוש מטעם ה"הגנה", יחזקאל ברעם, חצ'קו, הקמת בית מלאכה להבראת הכדורים ביקב של רחובות, שחדל לשמש בתפקידו המקורי, ובבניין ובמתקניו התמקם בית החרושת למיץ "יפאורה". את בית המלאכה הקים מישאל עם חבריו מונדק פסטרנק, יואל קרסני ושמעון מקובר, ועם אחיו, שריק.

חצ'קו, יליד אוסטרירה, היה מהנדס כימי במקצועו ומצא דרך להשיג אבק שריפה ופיקות. הם פירקו כל כדור וכדור, שפכו את אבק השריפה למגשים וייבשו אותו בתנור, חלצו את הפיקה, רחצו את התרמיל, שפשפו אותו עד שהבהיק, הכניסו פיקה חדשה למקומה בלחיצה על טבעת הנחשת בכרכוב התרמיל שמסביב לפיקה, ואחר כך מילאו את התרמיל באבק השריפה שיובש ולחצו את הקליע למקומו. בחודשים שבהם עבד מישאל בבית המלאכה, בין פברואר לאפריל 1936, הם ייצרו יותר משבעים אלף כדורים מכל הסוגים לכל מחוז הדרום ותל אביב. בניסויים שנעשו בתחמושת הגיעו ל-95 אחוזי הצלחה, ועל כך הייתה גאוותה הגדולה.

בלחיצת הפיקה התרחשו לעיתים תקלות, בשל רגישות חומר הנפץ של הפיקה, וזו התפוצצה. פעם התפוצצה פיקה בפניו של מישאל. הרופא היקח שלף את הרסיסים בעזרת מגנט ואמר לו, "יש לך בריאות של זֶאֶבֶרָה" [סברה]. "מישאל חשב שהוא מתעוור ואמר לבת זוגו, מתילדה (שעוד יסופר עליה), "את חופשיה, אני לא רוצה להיות הבעל העיוור שלך." היא לא קיבלה את ההצעה, וטוב שכך... מקצת הרסיסים נותרו על עור פניו עד סוף ימיו. (אגב, יש פרט מוזר בעדותו זו, שהרי נחושת לא מושפעת ממגנט, אך לא ניתן לפרט כזה להרוס סיפור טוב...)

עם הזמן החלה ה"הגנה" לייצר גם מרגמות ורימוני יד והיה צורך בחומר נפץ מרסק למלא את הפגזים והרימונים. חצ'קו השיג בשווייץ עותק רישום של הפטנט לייצור חומר נפץ מרסק, פנטה-אריתריתול-טטר-ניטראט, המכונה בעגת הכימאים PETN, וב"הגנה" כונה בקיצור ט"ן. את הפטנט הוא הביא למכון זיו ברחובות, שם עבדו האחים ברגמן, ארנסט-דוד ופליקס. ארנסט-דוד ברגמן היה כימאי אורגני. בשנת 1933 הוא עלה לארץ והחל לעבוד עם חיים וייצמן בתכנון המכון על שם דניאל זיו ברחובות

(שנקרא לימים על שם חיים וייצמן) ולאחר מכן כיהן כמנהלו המדעי. (לימים היה פרופסור ועמד בראש המחלקה לכימיה אורגנית באוניברסיטה העברית בירושלים, ושמו יצא כמי שפעל רבות לפיתוח הפוטנציאל המדעי-בטחוני של מדינת ישראל. הוא אף עמד בראש הוועדה לאנרגיה אטומית). פליקס למד כימיה ורפואה באוניברסיטת ברלין אך נמלט משם לאחר עליית היטלר לשלטון בטרם הספיק להשלים את עבודת הדוקטורט שלו. גם הוא הצטרף למכון דניאל זיו, התמחה בכימיה אורגנית ובפרמקולוגיה (לימים עמד בראש המחלקה לפרמקולוגיה בבית הספר לרפואה של האוניברסיטה העברית). האחים הצעירים פיצחו את הפטנט ופיתחו תהליך ייצור מתאים גם למפעלים קטנים.

גם את המתקן הזה, כמו את קודמו, המכון להבראת כדורים, הקימו במרתף של היקב הישן, מכיוון שבית החרושת "יפאורה" שימש הסוואה מצוינת, היישר תחת לאפם של האנגלים, שכן בית החרושת שכן סמוך למחנה צבאי בריטי ענק – כיסוי נפלא. גם רעש המכונות היסווה את קולות הפיצוצים. הקיפו את המתחם בפחים, שעוררו כמובן סקרנות, עד שמישאל הבין שאין טעם בכך והסיר את הפחים. כשהיילים הבריטים ראו את החומר הלבן היוצא מן התהליך ועובר לייבוש במגשי עץ, בשמש, והתעניינו מה הוא, אמרו להם שזה פקטין שמופק מקליפות תפוזים.

חצ'קו הוסיף והקים עוד מכוני הבראה לכדורים בתל אביב, בפרדס חנה ובמקומות אחרים. משחקי החתול והעכבר עם הבריטים נמשכו עד מלחמת העולם השנייה, כאשר הבריטים היו זקוקים לעזרה, ובמסגרת שיתוף הפעולה בסיסמה הידועה של בן-גוריון "נילחם לצד הבריטים נגד הגרמנים כאילו אין ספר לבן, ונילחם בספר הלבן כאילו אין מלחמה", גילו להם אנשי ה"הגנה" שהם מייצרים ט"ן בתהליך זול הרבה יותר, עם תפוקה גבוהה יותר מהייצור הבריטי, והם שמחו להיעזר בהם.

כחבר מנגנון הקבע של ה"הגנה" היה מישאל זכאי לקבל משכורת, אך זו הייתה קטנה ולא תמיד שולמה במועד, כיוון שמשאביו הכספיים של הארגון לא היו קבועים ויציבים, ובוודאי שלא היו מובטחים. במכון להבראת כדורים ובייצור ה"טן" עבדו פועלים שנמצאו מהימנים, אם כי לא כולם היו חברי "הגנה", והמקום היווה עבורם מקור פרנסה להם ולמשפחתם. פעם הולנה המשכורת תקופה ארוכה. מישאל, שהיה דעתן בענייני עבודה ויחס לאדם העובד, התקומם. הוא יצא לתל אביב, להעלות את הנושא לפני מפקד הארגון, אליהו גולומב. הגיע לביתו של גולומב בשדרות רוטשילד, שם נאמר לו שגולומב יצא. הוא לא ויתר והמתין לשובו שעות ארוכות, שעות על גדר הבית. כשחזר, שטח בפניו מישאל את התלונה. הוא סיפר, שאמר לגולומב כי הוא, חבר מנגנון הקבע של ה"הגנה", מבין את הקשיים של הארגון ומקבל את העיכובים במשכורתו, אולם לעובדים שאינם חברי הארגון אין הדבר מהווה מעשה ראוי. איננו יודעים אם שיחה זו אכן זרזה את התשלום, אולם היא מצביעה על קו אופי של מישאל שימשיך לבוא לידי ביטוי כאשר ישתחרר מצה"ל ויעבור לנהל גופים אזרחיים.

מתילדה גולדמן

לא רק בני משפחת שכטר הגיעו באותן שנים לרחובות. ב-1933 הופיעה שם מתילדה גולדמן, וחיייו של מישאל השתנו מן הקצה אל הקצה.

מתילדה גולדמן, ילידת 1917, היתה הבת הצעירה למשפחה מן הישוב הישן בירושלים, שאבותיה הגיעו ארצה מבלארוס במחצית המאה התשע־עשרה. אביה מתתיהו נפטר צעיר, עוד טרם לדתה, ואמה נטלה את יתומיה וחזרה לבית אביה. מתילדה גדלה בבית הסבים מצד אמה, שהתפרנסו מהפעלת "מלון" – בית הארחה קטן

ברחוב יפו, בין לשכת הבריאות לכיכר הדוידקה של ימינו. המצב הכלכלי בבית היה קשה לאורך השנים.

בבית הספר העברי־ציוני שבו למדה התבלטה כתלמידה מבריקה, ובהגיעה לכיתה ח' פנה מנהל בית הספר, ישעיהו פרס, להנהלת הגימנסיה העברית, לקבל את התלמידה בלי שישולם עבורה שכר לימוד, ובקשתו נענתה. שכר הלימוד אמנם נחסך מן המשפחה, אבל גם כסף לספרי לימוד וללבוש הולם לא היה, והדבר גרם לה לא אחת למבוכה, שכן חברה לספסל הלימודים היו בני הפרופסורים של האוניברסיטה העברית, בני הרופאים ובני בכירי הסוכנות וקרן היסוד. גם כאן התבלטה בלימודיה והמשיכה למגמה הריאלית.

לאחר מלחמת העולם הראשונה וכיבוש ארץ־ישראל בידי הבריטים, החלה ירושלים להתפתח, והוקמו בה מלונות של ממש, שהיוו תחרות קשה לאכסניה של סבה והחמירו את מצבם הכלכלי אף יותר. לאחר פטירתו של הסב, ראש המשפחה, בחודש אלול שנת 1930, עקרה המשפחה לפתח תקווה, שם מצאו אחיותיה ואחיה הגדולים ממנה עבודות מזדמנות בפרדסים ובחקלאות, וכאשר התקשו למצוא עבודה בפתח תקווה, עברו לרחובות. כדי להמשיך בלימודיה נשארה מתילדה בירושלים אצל דודים, לבדה, והיתה נוסעת לרחובות בחופשות. באחת החופשות הללו, בבילוי בחוגי הפועלים של רחובות, הכירה את מישאל. בכיתה י"ב, גברו הגעגועים למשפחתה והיא הצטרפה אליהם ברחובות, שם עבדה בעבודות שונות. מישאל עמד מיד על שכלה הישר ומינה אותה לאחראית על חלוקת השמירה בפרדסים.

על סיפור האהבה בין מישאל למתילדה הם לא דיברו, כדרכם של בני דורם. על יום הכלולות היא סיפרה רק:

אני התחתנתי ב־24 לאוגוסט (1937). נעלתי זוג נעליים שחוקות ולא היה לי כלום. בראשון בחודש, כאשר מישאל

יקבל כסף – רק אז יהיה. אנחנו שכרנו חדר עם מטבח, ובדירה הזאת היו עוד שני חדרים. לי היה החדר הגדול עם המטבח. אחרי החתונה המשכתי ללכת ל"הגנה" כמו קודם. היה צריך ללכת בלילה אל הגג כדי לאותת באורות מרחובות לראשון [לציון] ומשם לתל אביב. תמיד היו צריכים להיות שלושה על הגג. לפני שהלכתי סיכמתי עם מישאל שהוא ינעל את הדלת וישים לי את המפתח בתריס. זה היה שבועיים אחרי החתונה. כשגמרתי את המשמרת שלי באחת בלילה, השניים האחרים נשארו. ירדתי מהגג והלכתי הביתה. כשרציתי להוציא את המפתח מהתריס, התריס היה נעול מבפנים ולא יכולתי להוציא המפתח. מישאל ישן ולא עונה. שבועיים קודם היה רופא ברחובות שמת מוות פתאומי בשינה. כל רחובות הייתה מזועזעת. אני דופקת בדלת, מתרגזת ודופקת חזק יותר. אצל השכנים בחוץ נדלק אור, הם רואים את השכנה מגיעה באחת בלילה, והגבר לא פותח לה. בינתיים התעוררו השכנות שגרו בחדר אחר בבניין. הן פתחו לי את החדר לפרוזדור. נכנסתי לדלת הפנימית ודפקתי בכל הכוח. סוף סוף הוא התעורר. נכנסתי פנימה והתחלתי לבכות.

כך או כך, החיים עשו את שלהם, ובינואר 1939 הביאו מתילדה ומישאל בת לעולם וקראו לה אורנה.

השרון ועמק חפר

בטרם מלאו לאורנה עשרה חודשים, הלך מישאל לקורס מפקדי מחלקות הראשון של ה"הגנה". בסיום הקורס הציע לו חצ'קו, מפקד הנפה ברחובות, להיות המדריך הנפתי בנפת השרון. על המסלול הפיקודי שלו סיפר מישאל:

המשמרות הנעים (המ"נים) היו במצב של ניוון. הם נמצאו בפיקוח המשטרה [הבריטית] והחזיקו את תחנות הנשק הלגאלי. כשהתחילה העבודה בחיל השדה, הכניסו גם את המ"נים לאימון אינטנסיבי ורמתם עלתה. עד 1940 הייתה התקדמות בענייני הנשק, ומאז צעדה ה"הגנה" קדימה בשטח אימוני השדה. סמינריון ראשון לא"ש [אימוני שדה] היה בג'וערה, שם הציגו שיטה חדשה להדרכה מפורטת מכרגיל, היא השיטה הבריטית. הסמינרים הועברו תחילה למפקדים המגויסים, ואחריהם קוימו סמינריונים מקומיים. אז היו כבר אימוני שדה שיטתיים ונכונים יותר. מטרת הפיקוד העליון הייתה ליצור אופן אימון אחיד בכל הארץ, והמטרה הושגה.

בפברואר 1940 הועבר מישאל לארגון החי"ש בשרון כסגן מפקד גדוד ומדריך גדודי:

זוכר אני את העבודה בשרון, המשכורת הייתה נמוכה ושולמה באיחור של חודשיים-שלושה. אולם דבר זה לא השפיע על יעילות האנשים. כאמור, נהגנו להשתמש באופן לא לגאלי בטנדרים הנוטרים, כיון שלכל הגדוד הייתה רק מכונת אחת, זו של המג"ד. ב־1941 הועברתי להיות מדריך נפתי בעמק חפר. אותה תקופה הוגבר הגיוס לנוטרות, ובמסווה המגויסים החדשים ארגנו

קורס מ"כים בתל מונד. שהיתי שם חצי שנה והועברתי לנפת השומרון [שכללה את האזור מחדרה מזרחה וצפונה עד חיפה].
נפת חפר הייתה רובה יישוב כפרי מאורגן, שסייע מאוד בעבודה. גם מועצת עמק חפר סייעה במתן אמצעים ואנשים. לא כן היה בשומרון. שם היו מושבות וביניהן פזורים קיבוצים. היישוב לא היה מאורגן ולא מאוחד, והיקשה מאוד על העבודה. (הוא הדין בשרון). בשומרון הועמד לרשותי אופנוע, וכעבור זמן התנגשתי במכונית לבנונית ו"יצאתי מכלל שימוש" עד פברואר 1943.

זו הייתה תמצית התייחסותו של מישאל לתאונה ששינתה את חייו – ואת חיי משפחתו – לתקופה ארוכה.
כאשר הועבר מישאל לנפת השרון ארזה מתילדה את חפציה, לקחה את אורנה ועברה לרחוב אחוזה 106 ברעננה. ב־1940 עקרו למושב כפר חיים. גורל מקובל על נשיהם ומשפחותיהם של אנשי מחתרת.

שנת 1941 הייתה שנה של בהלה גדולה בארץ־ישראל. הצבא הגרמני בפיקודו של גנרל ארווין רומל עמד באל עלמיין, הבריטים פינו את משרדי הממשל שלהם מקאהיר ותכננו נסיגה, וב"הגנה" גובשה תכנית "מצדה על הכרמל", למקרה שהגרמנים יפלשו לארץ. ספרו של פרנץ ורפל על עמידת הגבורה של הארמנים מול הטורקים במלחמת העולם הראשונה, "ארבעים הימים של מוסא דאג" היה בפי כול, כמעין השראה לכל מקרה שלא יקרה. מתילדה הייתה בהריון ופנתה לרופא, ד"ר גרשון גרי, ששמו יצא למרחוק כרופא ששהה לצידו של יוסף טרומפלדור בשעותיו האחרונות בתל חי, בבקשה להפיל את הוולד. בחוסר הביטחון ובחרדות הגדולות מסביב אין טעם להביא אל העולם תינוק, אמרה. אך ד"ר גרי סירב להיענות לבקשתה.

כשהייתה מתילדה בחודש השמיני שוב הועבר מישאל לתפקיד אחר, הפעם בחדרה. הוא חיפש מקום חדש למגורי המשפחה ומצא חדר בדירה של אדם שאשתו החולה הסופנית אושפזה בבית חולים. נאמר לו שמשם כבר לא תצא. כך הובטח לו שיעמוד המטבח לרשות מתילדה. אך כשהגיע מישאל לארגן את החפצים בכתובתם החדשה, מצא את אשת המשכיר בבית, זועמת על שבהעדרה השכיר בעלה את המטבח לזרים. מישאל יצא לחפש כתובת אחרת ומצא דירה שהייתה שייכת למנהלת המעון לילדים. היא ובעלה שגויס לצבא הבריטי היו חשוכי ילדים, ועברו לגור בבית גדול מחוץ למושבה ובו מגרש גדול ומחסן. למעשה, אלה היו שני בתים מגודרים יחד. המשפחה עברה לשם, ומישאל הרגיש עצמו מיד בבית והחל לעבד את האדמה ולזרוע את הגינה. הכול פרח. אך הריחוק של הבית מהמושבה ומהשירותים שהיא הציעה נתן את אותותיו. שם נולד ילדם השני של מישאל ומתילדה, עֶזִי. אורנה מספרת, שעד שמלאו לה שלוש, היא הספיקה להתגורר בחמש דירות.

אופנוע הארלי דיווידסון גדול

כשהיה עֶזִי בן שמונה שבועות, יצא מישאל לפגישה בקיבוץ גן שמואל הסמוך. הוא רכב על אופנוע ההארלי דיווידסון שקיבל מה"הגנה" כאמצעי תעבורה נוח וקל, לבוש במותניית העור האהובה עליו, והבטיח למתילדה להגיע לארוחת הצהריים:

אני מתעסקת עם הילדים. בשעה שתיים מישאל עוד איננו, ואני שומעת צעדים על המרפסת. אני יוצאת החוצה ורואה את חצ'קו עומד מול הבית.

"הוא חי?"

"כן, בואי."

ביקשתי מהשכנה לשמור על הילדים ונסעתי איתו. התברר שמישאל התנגש במכונית. הוא שכב בצד אחד והרגל שכבה בצד שני עם שבר פתוח. העצם בלטה החוצה. רצו אליו שני ילדים, הוא שלח אותם לנהג שהוא הכיר. כשהגעתי כולם זזו הצידה ולא אמרו לי שלום. השפה של מישאל הייתה פתוחה וחבשו לו את הרגל. היה צריך לקחת אותו באמבולנס ל"בילינסון". רציתי לבוא איתו אך מישאל סירב, בגלל שאני צריכה להיניק. אמרתי לו שעזי כבר אכל ונסעתי איתו לבית החולים.

חזרתי הביתה, ויום שלם לא ידעתי כלום. הרי לא היו טלפונים. למחרת בערב רצתי לחצ'קו הביתה כדי שיברר אם הוא חי. הוא טלפן ואמר שהוא בסדר, הרימו לו את הרגל ומנסים להחזיר אותה למקום. נסעתי לבקר אותו אחרי שבוע. המצב בבית זיפת. ב"הגנה" שילמו את המשכורת באיחור של שלושה חודשים, והייתה אינפלציה נוראית.

התיאור של מתילדה חסכוני ויבשושי, כדרכו של הדור ההוא שלא נטה להשתפכויות ולהדגשת הקשיים. עם הזמן למדנו, שמישאל עצמו ניסה להסתיר את פרטי התאונה. הוא רכב במורד בחדרה, ומשאית לבנונית פגעה בו והעיפה אותו, וכתוצאה מכך סבל משבר פתוח ורגל מרוסקת. ניגש אליו נער, יגאל מרגלית שמו, ותוך כדי מאבק בכאבים הקשים הוא הורה לו להזעיק את חצ'קו כדי שיסלק את האופנוע, כך שהבריטים לא יגלו אותו ולא ישאלו שאלות בדבר הבעלות עליו. על חלקו של אותו יגאל מרגלית באירוע למדנו מפיו כעבור עשרות שנים, כאשר הוא בא לנחם אותנו בימי ה"שבעה" אחרי מות מישאל.

שמונה חודשים היה מישאל מאושפז בבית החולים "בילינסון". באותם ימים כבר הייתה תרופת הפניצילין קיימת, אך היא עמדה רק לרשות הצבא הבריטי, ומישאל, האזרח, קיבל סולפה שפגעה לו בכליות ובדרכי השתן. סף הכאב הגבוה מאוד שלו ויכולתו לעמוד בייסורים גדולים עמדו לו במהלך הטיפולים, שכללו גם החלפת תחבושות והכנסת מסמרים לגופו ומתיחת הברגים כדי להאריך את העצם המתאחה – לעיתים בלי הרדמה בגלל המחסור בחומרי הרדמה. בבית החולים יצא שמעו במסדרונות. טיפלה בו אחות צעירה, ריבה שמה. כעבור עשרים שנה באה אורנה ל"בילינסון" לסעוד את חמיה, שהיה מאושפז שם. היא שמעה במסדרונות את השם "ריבה" וניגשה אליה. "האם היית אחות פה בבילינסון לפני עשרים שנה?" שאלה.

"כן", השיבה האחות.

"במחלקה האורתופדית?"

"כן."

"אבי שכב פה ואני זוכרת את שמך, כי דיברו בבית על ריבה." לא זו בלבד שריבה זכרה את מישאל, היא הוסיפה שלא היה אפשר לשכוח אותו בגלל הטיפולים הרבים שעבר בלי הרדמה. "בכל פעם שהיה צריך לעשות טיפול כזה בלי הרדמה אמרתי למישאל, 'צריך לעשות כך וכך'. הוא אמר, 'תעשו מה שצריך', נשכב על הגב, תפס את מוטות המיטה בשתי הידיים עד שהאצבעות היו מחוירות, לא מוציא הגה, וכשאחזתו הייתה מתרופפת, ידענו שהוא התעלף. פצינט כזה אי אפשר לשכוח. לא היה לי עוד אחד כזה." בין טיפול לטיפול, כתב מישאל למתילדה ונתן לה הוראות מה לעשות בחצר ובירקות שגידל בה. מתילדה סיפרה:

מישאל היה מתעניין מה מצב הגינה, אם הכול כבר פורח, אם כבר יש מלפפונים קטנים. סיפרתי לו שהשכנה פותחת

לתרנגולות את דלת הלול והן מסתובבות בגינה ואוכלות מכל הבא ליד, וכאשר היא רואה אותי מרחוק היא מכניסה אותן בחזרה ללול. הייתי אובדת עצות. כשאמרתי לה שנאכלו לי המלפפונים, היא הייתה אומרת שבטח יש לי ערצב. הוא אמר: "תגידי לה שאת רוצה להזהיר אותה, שבגלל הערצבים קנית בבית המרקחת רעל ופיזרת בגינה." העצה הזאת עבדה מצוין.

החיים בבית הבודד בקצה המושבה, שלא היה מחובר לרשת החשמל, היו קשים. בהיותו בבית החולים חלתה אורנה בשעלת, ועזי הפעוט נדבק ממנה.

הוא נהיה כחול ולא יכול היה להוציא את הריר. זו הייתה תקופה נוראית – לא לתאר. בלי טיפת עזרה, אין ממי, אין ממה. בקופת חולים היה רופא ילדים יקה משוגע, ד"ר פֶּלֶק. מי שיש לו מחלה מדבקת, צריך להמתין לבד. בהתחלה, כשרק לאורנה הייתה שעלת, הייתי יושבת איתה ועם התינוק בחדר הנפרד, בחדר האמבטיה. אחר כך גם לתינוק הייתה שעלת. עד שהרופא למד שאני מדברת עברית יפה, והוא יקה שרוצה ללמוד בדיוק איך צריך להגיד, בננה מעוכה או בננה ממועכת. אמרתי לו, "בננה ממועכת", הסברתי למה ובזכות הבננה הממועכת קניתי את עולמי אצלו.

בשובו הביתה לאחר שמונה חודשים בבית החולים, רגלו הימנית קצרה מן השמאלית והוא מדדה על שני קביים, כפה מישאל על עצמו משטר חמור של פיזיותרפיה עצמית. היה יוצא בערב, הולך כל הלילה וחוזר עם בוקר ספוג זעה. אחרי חודש החליף את זוג הקביים בזוג מקלות. אורנה הקטנה לקחה לו את המקלות וברחה בקריאות, "לא תתפוס אותי!" את שעות הפנאי

הארוכות הוא ניצל לתיקון בובות העץ והצלולואיד השבורות של גן הילדים שלה.

על אף המגבלות המשיך לעבד את הגינה. חורף בפתח, אין אוכל, מישאל יושב בגינה על הטבורטקה, השרפרף, שותל תפוחי אדמה, עודד ככל יכולתו ומנכש את היבלית מגן הירק. מדי פעם הוא שורק, מתילדה יוצאת, מזיזה מעט את הטבורטקה ומגישה לו את המקלות, והוא מתקדם עוד תלם, וחוזר חלילה. כשיצאה מתילדה מן הבית, ועזי התינוק בכה בלול, היה מצמיד לחזהו תרמיל ומניח את התינוק בתוכו.

האורתופד שטיפל בו הזהיר אותו, "כל חייך לא תלך בלי מקל."
 "ראה, אני הולך", התגאה מישאל.

"עכשיו אתה גיבור, אבל המנח של ההליכה על רגל אחת הקצרה מן האחרת שוחק את השלד, ובעוד שלוש או ארבעים שנה תהיה נכה ותשכב בלי יכולת לזוז," ניבא הרופא.

מישאל היה בן שלוש, רגלו האחת אכן קצרה בשבעה סנטימטרים מהאחרת, ועוד שנים רבות כשהולך מסעות במדבר וטיפס על עצים, נהג לצחוק על הפרופסור הנכבד. ילדיו זוכרים היטב את אבא חוזר מהעבודה, חולץ נעליים שהותאמו במיוחד להפרשי האורך ברגליו, ומגלה זר שחדר לחצר למטרת גניבה. הוא זינק אחריו יחף לתוך שדה הקוצים הסמוך, תפס אותו, הפליא בו את מכותיו ושחרר אותו. "אם אראה אותך שוב, אתה תצרח שהמשטרה תבוא לחלץ אותך," איים-הבטיח לו.

אך השפעות התאונה לא התפוגגו לחלוטין. בגופו של מישאל נותרו רסיסי עצם, ומדי שנים אחדות הייתה נוצרת דלקת והיה צורך לפתוח את התפרים ולנקות אותם. גם הכאבים הקשים נותרו. אזהרתו של הרופא התגשמה, השלד אכן נשחק, אך בינתיים האורתופדיה התקדמה, ובשנת 1986 החליפו לו את מפרק הירך. שישה שבועות הוא שכב, והילדים-הכבד-גדולים, רחצו אותו יומם

ולילה כדי למנוע פצעי לחץ. על דבר אחד הוא לא ויתר – הגילוח. מדי בוקר בחמש החזיקו לפניו את המרָאָה והוא התגלח. מעל המיטה היה תלוי לבקשתו משולש מתכת, כדי לעמל באמצעותו את הידיים ולהרים את הגב. בשובו הביתה הסתייע במקל, אך שוב עיקם את הרגל על מדרגה נמוכה בחצר, העצם נשברה סביב חיבור המתכת, והתהליך החל מבראשית. בכל אלה הסתייע כאמור מישאל בכוחו הפיזי ובכוח הסבל יוצא הדופן שלו. אך אנחנו מקדימים את המאחר.

בשובו לתפקוד מלא קיבל עליו מישאל את תפקיד קצין הנוער הגלילי בגליל התיכון, מכפר הנוער שפיה עד רמת גן. גדודי הנוער, כך סיפר, קמו ב־1942 במקביל לגדודי החי"ש, לבני ארבע־עשרה עד שבע־עשרה:

אימנתי אותם בספורט שימושי, תרגילי סדר וקפ"פ. הנוער בני שש־עשרה ושבע־עשרה עברו אימונים בנשק ושדה, ונוסף על כך ערכנו מסעות גדולים בכל הארץ. עשינו מפעלים רבים, ביניהם כינוס גלילי בין עין ורד לכפר זיו. בכינוס הזה השתתפו הרמ"א [ראש המטה הארצי של ה"הגנה"], משה סנה, והרמטכ"ל, יעקב דורי. הגדנ"עים הלכו ברגל למקום והקימו מחנות באמצעים שבידיהם. היו הופעות של ספורט, קפ"פ, הקמת מחנה – והגדוד המנצח קיבל את דגל הגליל.

בכל אחד משני הקורסים הגדולים למ"כים של הגדנ"ע, ב־1944 וב־1945, עליהם פיקד מישאל, השתתפו שמונים חניכים שנחשבו לדור העתיד של ה"הגנה". הם למדו נשק, אימון כיתה, שדאות, טופוגרפיה, תנועה של כיתה בשדה, רתק והסתערות. לימים מילאו חניכי הקורסים הללו תפקידי פיקוד במלחמת השחרור. על אלה

הוסיף מישאל גם את אהבתו הגדולה, צמחי ארץ-ישראל. הוא ידע להצביע על צמחים ולנקוב בשמותיהם ולימד את החניכים גם כיצד לכבוש מיטה מסירה קוצנית ומה לאכול אם נתקעים במקום נידח בלי אוכל:

עבודה זו נתנה לי סיפוק רב. הוצאתי מפקדי כיתות רבים, חידשנו מסורת עלייה למודיעין, קבענו שיטת גיחות (גיחה – מסע קצר להכרת גזרות הנפה והנפות השכנות) וערכנו מסעות עד כל גבולות הארץ.

הימים ימי מלחמת העולם השנייה, ימים של שיתוף פעולה בין הנהגת היישוב לצבא הבריטי, אך החשדנות ההדדית נמשכה, ובצדק, כפי שהעיד מישאל:

את הקורס בכפר ילדים [ליד עפולה] כינתי "קורס של בוגרי בתי הספר התיכוניים במסגרת הוועד הלאומי". בשכנותנו היה קורס נוטרים בפיקוד קצין בריטי. פעם קראני וציווה עלי כי נפסיק "בית ספר כזה" (כנראה רצה שוחד). הוא גם הודיע לבולשת על הקורס הזה. דבריו גרמו לכך שהוכרחנו להתאמן בנשק בתוך היישובים – דבר שהיה מאוד לא נוח ומסוכן.

ב-1943 ניהלתי קורס בגבעת עדה. באותה תקופה חנה חיל התותחנים הבריטי בפרדס חנה. יום אחד ערכו התותחנים מטווח דרומית-מזרחית לגבעת עדה. נשלח אחד מקציניהם לבדוק את התוצאות, תעה בדרכו ונכנס למחנה שלנו. החניכים נבהלו ונבוכו. יצאתי ואמרתי להם כי יישארו במקום. משראה הקצין כך, נבהל וברח, מיהר והודיע לבולשת בחיפה, ועוד הוסיף כהנה וכהנה על מכונות יריה ומקלעים. אותה שעה התארחו אצלי מפקד הגליל, יהושע גלוברמן, ואנשי מטהו.

לאחר התייעצות קצרה סילקתי את כל אנשי הקורס ליער של גבעת עדה. נסעתי לזכרון [יעקב] לברר במשטרה, ועל ידי סרג'נט נוטרים אברהם מייזל נודעו לי הפרטים. ומאחר שהוברר שאכן מסר אותנו אותו קצין, חזרתי לגבעת עדה, פירקתי את המחנה ויצאנו למסע ברגל. אותו ערב, בשעה שמונה לערך, הגיעה המשטרה למחנה. מוכתר המושבה "דאג" לשוטרים כי יאכלו, ישתו וירגישו טוב. לבסוף נסעו בלי לבדוק ובהתראה כי "יחזרו כדי להיווכח שאין קורס במקום..."

יצאנו למסע. דרכנו הייתה מגבעת עדה לכרמל, ולינה בגבעות זייד. משם הלכנו דרך ולדהיים [אלוני אבא של היום] וחיטין לגינוסר. מגינוסר, ביום השלישי, ליבנאל, מיבנאל ביום הרביעי לעין חרוד, משם ביום החמישי לכפר ויתקין, ושם הובטח להכין לנו מחנה.

קשה מאוד היה בעניין מזון לאנשים, ותוך הליכה לא פעם נתקלתי ביחס רע מצד הקיבוצים שלא רצו לתת לנו אוכל. קרה שהוכרחתי לאיים עליהם כי נישאר במקום עד שניתפס בידי המשטרה – ורק אז קיבלתי כמויות מינימליות של מזון.

מישאל הנכה, שרגלו האחת קצרה בשבעה סנטימטרים מהאחרת, הוביל את חניכיו במסע רגלי בן שמונה ימים, בלי מקל ובלי קביים, צולע ומדדה. הוא לא נזקק למפות, רק לאוכל, לשתייה ולמקום ללון לצעירים, וגם את אלה התקשה לגייס. התיאורים הללו נותנים לנו בלי ספק תמונה של האווירה ביישוב באותם ימים, של התגייסות של נערים ונערות רבים למאבק הלאומי, וגם של היחסים המורכבים בין ה"הגנה" להתיישבות העובדת שציפו ממנה למלא את כל צורכיהם של הצעירים בשעה שהיא עצמה התקשתה לשרוד.

נפת תל חי

בסיום קורס המ"כים של הגדנ"ע ב-1944 זומן מישאל למפקד גליל הצפון, יוסף רוכל-אביר, וזה אמר לו, "בגליל העליון המצב הוא בשפל המדרגה מבחינת ה"הגנה". למעשה אין שום פעילות." עליו לעבור לגליל העליון ולפקד על נפת תל חי שבגליל הגליל, שהתפרש על פני נפת העמקים ונפת תל חי עד פקיעין במערב וטבריה בדרום. מפקד הגליל היה משה מן (מונטג) איש מרחביה, ומפקד נפת תל חי היה גיורא שינאן (ג'ורה). מפקד הנפה הקודם באזור, מאיר שרביט, שאליו פנה כדי ללמוד על המצב, ניסה להניאו מלקבל את התפקיד בגלל המצב הירוד ששרר בו. ברשימת הקשיים הוא מנה את הריחוק של הגליל העליון ממרכזי היישוב, מה שמקשה על הארגון; את האקלים הגורם למלריה בקיץ ומקשה על האימונים בחורף; וגם את סוג המתקשרים. "בייחוד מפריעים לעבודה אנשי המושבות (צפת וכו') וותיקי הקיבוצים (כפר גלעדי), והם משפיעים על התושבים כולם." אך אם ביקש שרביט להרתיע את מישאל, הוא נכשל: "דבריו המריצוני לקבל את התפקיד ולא התחשבתי בעצתו. עניינו אותי גם בעיות העלייה אשר היו כרוכות במצבו הגיאוגרפי של הגליל."

השנים 1944 ו-1945 היו שנות שיא בשיתוף הפעולה של היישוב עם הבריטים במלחמתם בנאצים, למרות המאבק חסר הפשרות ב"ספר הלבן" שהגביל עלייה והתיישבות של יהודים בארץ-ישראל. חיל הנוטרים שהקימו הבריטים בתגובה על מאורעות 1936-1939 היווה תשתית של אלפי מגויסים להגנה על היישוב היהודי ושימש כיסוי מעולה לאימונים של חברי ה"הגנה". בד בבד הקימו הבריטים גם יחידות נוטרים ערבים. המאורעות חלפו, אך התנגשויות בין יהודים לערבים לא פסקו.

לכאורה, היה מישאל בן סג'רה שבגליל התחתון אמור להרגיש בבית בגליל העליון, אלא שעל פי התפיסה ההתיישבותית

והביטחונות, הגליל העליון והגליל התחתון לא נחשבו לאותה כברת ארץ. אפילו השפה ששלטה בהם הייתה שונה. הגליל התחתון היה אזור ההתיישבות שמטרתה להיאחז באדמה בכל מחיר, בחירוק שיניים, ואילו הגליל העליון היה ארץ הביטחון, ארץ תל חי, ארץ פרועה שמתקיימת רק בכוח הנשק. גם השלטון הבריטי ראה בהם אזורים נפרדים שהופרדו בתחנת מכס בראש פינה. מעבר לגבול בצפון שלטו הצרפתים של וישי, אך משנת 1943 הוסר איום הפלישה משם. שלטונות המנדט הבריטי החזיקו תחנות משטרה במטולה, בראש פינה ובמשמר הירדן, הוקמה גדר לאורך גבול הצפון עם לבנון, שהייתה אמורה למנוע הסתננות של מרצחים, ולאורכה בנתה המשטרה מצודות טגארט.

גם ה"הגנה" התקשתה לקיים את סמכותה בגליל העליון. מולה ניצבה המחתרת של אנשי "השומר" בכפר גלעדי שהחזיקה בסליק של נשק משלה והסתירה אותו לא רק מן הבריטים אלא גם מה"הגנה". ההתיישבות היהודית לא התפשטה לעומק הגליל. היו בה רק חמישה ישובים ותיקים שהתקשו לעמוד על רגליהם, ועוד מעט נקודות חדשות שעלו על הקרקע, שני סוגי אוכלוסיה – ותיקה ונרפית למדיי, לעומת חדשה וחסרת ניסיון. היה צורך למצוא את הדרך לגייס את כולם לפעולה.

הוא עצמו סיפר כי בימים ההם הגליל העליון נחשב בחוגי ה"הגנה" לשטח שמעבר לגבולות הארץ, רחוק, קשה, בדלני:

גוש הגליל העליון כלל כעשרים ישובים, כולל צפת, מרביתם ישובים קטנים, פרושים על גבולות הארץ, מנותקים ממרכזי היישוב, בעלי אופי מיוחד, פזורים בין כפרים ערביים חזקים ושבטי בדואים נועזים. הפיזור הגיאוגרפי והישיבה על הגבולות היו פתח ושער לעלייה יהודית מארצות ערב, בלילות

ללא דרך, ללא מכסות סרטיפיקטים, מול שמירה הדוקה בגבולות של חיל הספר הירדני, הלגיון הירדני ומשמרות המדינה הסורית הצעירה, ושלטונות המנדט העוינים. בפעולה זו נטלו חלק כל היישובים באזור זה, שהוא בשכנות לסוריה וללבנון. האזור התאפיין באוכלוסיה רב גונית של של מיעוטים לאומיים, צ'רקסים, דרוזים, מרונים, מתואלים ובדואים, והיה שטח אידיאלי לעבודת שירות המודיעין של ה"הגנה" והרכש. האזור, שחלו בו שינויים מדיניים חשובים עם חיסול המנדט הצרפתי בסיום מלחמת העולם השנייה, איפשר ל"הגנה" ביצוע פעולות רכש נשק, מידע על המתרחש באזור והעברת שיירות עולים רבות לתוך הארץ.

היישוב היהודי הוותיק בגליל השכיל במשך עשרות שנות התיישבות לטפח קשרים הדוקים עם האוכלוסיה הערבית. הצטיינו בכך תושבי המושבות מטולה, ראש פינה והקיבוצים הוותיקים, כפר גלעדי ואיילת השחר, אשר טיפחו ויצרו קשרים ויחסים עם מנהיגי השבטים והאוכלוסיה. במיוחד הצטיינו בכך אנשי "השומר" מייסדי כפר גלעדי.

באזור דליל האוכלוסין הזה הייתה הופעה של אדם חדש מעוררת חשד, מה גם שהוא היה מצויד במכונית – מוצר בולט ביותר. באותה תקופה התארגנה ה"הגנה" כארגון צבאי ואזרחי כאחד. הארץ חולקה לשמונה-עשר גושים, ובראש כל גוש כזה עמד ועד צבאי ואזרחי משולב, שהבריטים ראו בו כתובת לדיונים בסוגיות ביטחוניות ואזרחיות שעל הפרק. תואר הנהג של ועד הגוש בגליל העליון העניק למישאל סיפור כיסוי ואיפשר לו לשוטט באזור. לדבריו, הבריטים חשדו בו, אך הוכחה של ממש לא היתה להם. לעומת כן, חדי עין לא "בלעו" את סיפור הכיסוי כל כך בנקל. סיפר מישאל:

באחד הביקורים שערכנו אצל השייך אבו־עיד מערב רבסיה, שליד עמיר, בהשתתפות אחיעם קרול ובנימין שפירא, יו"ר ועד הגוש, הציגני בנימין כ"נהג ועד הגוש" זאת כדי לגרש חשד מליבו של השייך ביחס לזהותי. לכשיימנו הביקור והסתלקנו, אחיעם ואני, אמר השייך לבנימין: "נראה לי, כי הגבר הזה אינו נהג". העמיד בנימין פני מתפלא: "מדוע?". על כך אמר לו השייך "הסתכלתי בשעת השיחה, כי בכל נושא שהעליתי נתת לי תשובה תוך שהסתכלתם לצד ה"נהג", כדי לראות את הבעת פניו" והוסיף "כאשר הוגש הקפה לך, מוכתר המוכתרים, העברת את ספר הקפה ל"נהג", היתכן?". על כך ענהו בנימין: "הרי, ידוע לך, כי אצלנו דמוקרטיה, ונהג היום יכול מחר להיות מוכתר המוכתרים". (מתוך חוברת הזיכרון לבנימין שפירא).

סיפור של נקמה בשפה שכולם מבינים

מול האוכלוסיה המרדנית והבדלנית הזאת נדרש מישאל להוכיח את עצמו בפרשה חמורה של "למען יראו וייראו", בשפה מובנת ובהירה שלא תותיר מקום לאי הבנות, והוא לא נרתע. מכאן מוטב שנביא את הדברים בלשונו הוא:

באיילת השחר הייתה חוליה [של הפלמ"ח] שעסקה בהעברת עולים מגבול סוריה והלבנון. עולים אלה היו מובאים בידי מובילים ערבים בשיתוף עם אנשינו לנקודות בקרבת הגבול, ומשם נלקחו בידי אנשינו ליישובי הגבול, דפנה, כפר גלעדי, דן ועמיר. אחר כך היו מתרכזים באיילת השחר, אשר הייתה תחנה אחרונה לפני עוברם את תחנת המכס [של ראש פינה]. עולים אלה היו קשים לפעולה בשל הרכבם האנושי.

היו כולם יוצאי ארצות ערב, בתוכם הרבה נשים, ילדים, זקנים וזקנות, ולא היה בהם כל אלמנט בעל חינוך ציוני, מלבד השאיפה העזה לברוח ממקומות מוצאם ארצה.

חוליה זו עבדה במסירות נפש ובקשיים עצומים. היו עוברים ברגל קילומטרים כשהם נושאים על כתפיהם ילדים, נשים נחשלות ואפילו עיוורים. באחד הלילות של שנת 1942 הועברה שיירה מאיילת השחר ועלתה על מארב של שוטרי הגבול מראש פינה. כתוצאה מיריות המשמר התפזרו האנשים, חלקם נתפשו וחלקם הצליחו לעבור. אם ובתה תעו בדרכן והגיעו למחנה צבאי ששומריו ערבים. שומרים אלה הבטיחו להן כי יובילו לראש פינה. ליד הכפר מוראר, בשטח הביצורים המלחמתיים, אנסו השוטרים [הערבים] את הבת. אחרי זה הגיעו האם והבת לראש פינה. משנודע הדבר לא יכלו, בשל היותן אי לגאליות, לנקוט פעולות משטרתיות, ומפקדת ה"הגנה" אישרה מעשה תגמול נגד שני השוטרים שהיו תושבי צפת.

עד שהגיע האישור הסתלקו השוטרים מהמקום ונעלמו. כנראה חששו לעורם ולגופם. עבר זמן רב והעניין כאילו השתכח. אולם היו אנשים אשר לא נחו, ורצוני לציין את עמנואל (מנו) פרידמן בן ראש פינה, אשר מילא תפקידים בהגנה ובנוטרות. הוא המשיך לעקוב בעקשנות אחרי שני השוטרים הללו.

בהגיעי לגליל ב־1945 נמסר לי בתוך מספר עניינים גם על המקרה הנ"ל. החלטתי "לנקום את החוב". קראתי לעמנואל והיטלתי עליו למצוא את מקומם של הנוטרים הערבים. התגלה שאחד מהם הוא שוטר בחיפה, והשני חכר יחד עם דודו גן עצי פרי ביסוד המעלה. חידשתי את הדרישה בעניין אישור ביצוע פסק דין מוות נגדם. האישור הושג והביצוע הוטל על חוליית פלמ"ח בשיתוף עם הנפה.

מפקד החולייה היה מוריס (משה בן-דרור). תכנון הפעולה היה כזה: ראשית חיסולו של הערבי בקרבת יסוד המעלה. טנדר דומה לזה של המשטרה יסיע חוליית אנשים שאחד מהם לבוש ודומה לקצין בריטי, שני לבוש כשוטר ערבי, ושלישי כאיש בולשת בריטי. הם יגיעו לגן ויאסרו את הפושע על מנת להביאו למשטרת ראש פינה. בדרך יחסלו אותו ויטמינו את גופתו בשדה. מבעוד יום נחפר קבר בשדות יסוד המעלה. בלילה הגיעה החוליה לגן עצי הפרי, והתברר כי הפושע איננו, רק דודו נמצא שם. מאחר שהדוד מסר כי הפושע ביסוד המעלה וצריך לחזור בכל רגע, ישבו האנשים ובילו זמנם בשיחה איתו, אך האיש התמהמה והם חששו שיתגלו, החליטו לחזור ולבצע זממם בשעה המתאימה. בצאתם פגשוהו חוזר לגן עצי הפרי ושלחוהו לעולם האמת.

למחרת פנה הדוד למשטרת ראש פינה לברר מדוע לא שב קרובו. אז התברר כי לא הייתה כאן משטרה כלל. מיד החלה חקירה בעניין. מאחר שעברו של האיש היה ידוע במשטרה, והערבים עצמם ידעו על מעשה האונס, עברה השמועה מפה לפה. משפחת האיש הייתה מנכבדי צפת הערבית, וגדלו המהומה וההתרגשות. האיש היה ידוע כמברח ומבצע פשעים שונים, ביניהם התנקשות במשפחת חורי. לא היה אפוא למשטרה ביטחון מוחלט כי זהו מעשה של יהודים, ובייחוד מאחר שהדוד נשבע כי השלושה שהיו אצלו כאנשי המשטרה, ובייחוד השוטר, הם בוודאי ערבים, מה שהכביד על החקירה. אנו לא היינו מעוניינים בתחילה לפרסם את העניין, כי רצינו לתפוס גם את השותף השני למעשה האונס. אולם מאחר שהסערה גרמה שהשותף השני נעלם, וידענו שבין כה וכה לא נוכל למוצאו עתה, העברנו את העניין בתעמולת לחש, והדבר השיג את פרסומו עד מעבר לגבול. משפחת הנרצח שלא ידעה איפה הוא, פנתה

למנחשים בדמשק, אשר הודיעו כי הוא חי ומתענה תחת ידינו. צפת הערבית סערה ואיימה במעשי נקם ביסוד המעלה ובחולתה. הדבר הגיע למתיחות, והיינו צריכים להחזיק את היישובים במצב הכן ואת המשמרות הנעים במצב עירנות מיוחדת.

המושל האנגלי בצפת, ליווינגסטון, ראה שהמצב מחריף, הזמין את נכבדי הערבים ואחר כך את אנשי ועד הגוש, ועד מושבות הגליל וקהילת צפת. הוא רצה שיגלו לו מי האשמים על מנת שישקטו הרוחות. לפני לכתם לפגישה קראו לי באי כוח הגוש והמושבות לפגישה בצפת. מצב רוחם היה קודר במקצת ודרשו הסבר, למען יידעו מה להגיד למושל האנגלי. אמרתי להם כי גם מחוץ למעשה האונס האיש הוא בעל עבר פלילי ועלול היה להיהרג בידי גורמים שונים. הכחשתי את שייכותנו לעניין מחשש שלא יוכלו לעמוד בפני הלחץ, ומתוך ביטחון שככל שיידעו פחות, יישמר הדבר סודי יותר. המשלחת הלכה, המושל קיבל הודעה שלילית, והערבים נשארו מבולבלים. נוסף לכך במשך שלושה-ארבעה ימים הושיבו מארב שוטרים בסביבת הגן, בהשערה שהפושע חוזר למקום הפשע. אך הדבר נעשה בצורה אווילית. ידענו בבואם ובלכתם, ומשבאנו "לבקר" את הקבר, נזהרנו מפניהם.

עוד מקרה בלבל אותם. שלושה מערביי צפת התלבשו כשוטרים וחקרו את שומר בריכת הדגים של יסוד המעלה. הוא נבהל וגילה בסוד ליצחק סלומון כי היה ביקור של ערבים בלילה. הדבר נמסר למשטרה, שהתבלבלה לגמרי. כעבור זמן קיבל על עצמו קצין בשם נזמי אפנדי כי יגלה מי הרוצחים. הוא התחיל בחקירות באופן אישי. רמזתי לידידו, כי מוטב שלא יתחב את אפו, והוא הפסיק את חקירתו ועזב את ראש פינה. כל הסביבה ידעה, כי על מעשה אונס משלמים בחיים. אנשי הציבור הגלילי התרעמו כי ידעתי על כך ולא גיליתי לאיש מהם. ידע רק חנוכי [איש איילת השחר].

את הדברים סיפר מישאל בלשונו הייחודית כעבור שנים בעדות לארכיון ה"הגנה". מתילדה הבינה את מעורבותו בזמן אמת, כאשר שמעה שמישאל פנה לאקונומיות האחראיות על מחסן האוכל של איילת השחר וביקש כמויות חריגות של פלפל שחור (ששימש לטשטוש עקבות הריח ונטרול כלבי הגישוש). מישאל עצמו סיכם את סיפור המעשה באמירה: "כשאתה רוצה להעביר מסר לצד השני, אתה צריך לוודא שאתה מדבר בשפה שהצד השני מבין. זאת הייתה שפה שהפורעים הבינו." עיקרון זה הינחה אותו בכל תפקידיו הרבים.

כך או כך, לאחר סיפור הנקמה הקלאסי הזה ידעו כולם, שדם יהודי אינו הפקר. מישאל קנה את ליבם של אנשי "השומר", והם אפילו הסכימו לחלוק איתו סודות, אך לא גילו לו את מקום הסליק שלהם. נותרה ידידות של עשרות שנים עם נחום הורביץ ואליעזר קרול ובני משפחותיהם, ועם אנשים שונים שעשו בביטחון באותן שנים, ובהם בנימין שפירא, קצין הש"י (שירות הידיעות), הוא המודיעין) של ה"הגנה", חבר קיבוץ עמיר, שגם מילא בתקופתו של מישאל את תפקיד יושב ראש ועד הגוש (מוכתר אל מכאתיר, בלשון הערבים); זאב נחושתן, חבר קיבוץ שמיר, מפקד טנדר הנוטרים; אפרים לבנה, מפקד כיתות הנוטרים, איש כפר בלום; רחל יעקב רבין ממנרה; עמנואל (מנו) פרידמן מראש פינה, שאף הוא עסק במודיעין; ומאיר מיבר (מייברג) מצפת.

הגנת צפת

מישאל בא לגליל שבו רק ישוב עירוני אחד של היישוב הישן, צפת, מוזנח לגמרי, אין בו ארגון הגנה רציני, אין בו נשק, והיהודים סובלים מנחיתות של אחד לעשרה לעומת הערבים: אלפיים וחמש מאות

לעומת עשרים וחמישה אלף. כמה מראשי המשפחות הערביות עמדו בראש הכנופיות בגליל. מישאל ריחרח וערך היכרות עם האנשים, ובא למאיר מייברג (מיבר), מפקד אצ"ל בצפת, בהצעה לעבור ל"הגנה" ולעמוד בראשה בעיר. "תביא גם את אנשי אצ"ל איתך", הוסיף. "אתה חושב שכשיבואו לשחוט את היהודים פה יבדילו ביניכם?" מאיר עצמו כתב בספר הזיכרונות שלו שהופתע מההצעה על רקע עברו הבית"רי והאצ"לי, אך ראה בכך אתגר עצום ומימוש מאווייו. הוא קיבל את ההצעה והביא את רוב אנשי אצ"ל איתו. וזו הייתה ראשיתה של ידידות גדולה בין השניים.

בשנים של מתחים גדולים בין המחתרות, של "סזון" שעשו אנשי ה"הגנה" באצ"ל ובלח"י והסגרתם לידי הבריטים ושל פעולות שעשו ארגוני הפורשים בניגוד לדעת ה"הגנה", היה ברור שבמטה ה"הגנה" בתל אביב לא אהבו את היוזמה. "איך אתה לוקח איש אצ"ל להיות מפקד ה'הגנה' בצפת?"

"אני איכר", השיב להם. "וכשאני רוצה לאכול צנון, אני רוצה שזה יהיה צנון חריף, לא סתם אדום מבחוץ וצמר גפן מבפנים." את הדברים סיפר מאיר מייברג והוסיף "הייתי גאה על תשובתו זו."

במסדר אנשי ה"הגנה" בצפת גילה מישאל יחד את בנו של סָבֵל העיר ובן העשירים, "אדוקים בעלי פאות וכיפות יחד עם נערים בעלי בלורית פרועה, נערות מכל השכבות, בהן בתו של רב העיר, וגם יהודים מבוגרים שלא היית מעלה על דעתך שגם ידם עם העושים." מייברג מתאר בספרו טקסי השבעה שהזכירו מעמדים דומים ברחבי הארץ. שני חברי ה"הגנה", בחורות על פי רוב, היו שומרים בכניסה לחדר ההשבעה, פניהם מכוסים ועל כתפיהם רובים. בחדר עמד שולחן ועליו נר דולק, ספר תנ"ך ואקדח. המועמד הובא לקרבת מקום ושם קשרו את עיניו. בכניסה לחדר הורידו את הכיסוי מעיניו, והוא ראה בחורות עם רובים על כתפיהן ובחורים שהזכירו לו שוטרים או אנשי צבא בריטים.

לפתע הודלק הנר. מאחורי מסך נשמע קול קורא למועמד: "שים ידך הימנית על הספר הקדוש ואת ידך השמאלית על האקדח." המועמד נשבע לשמור אמונים לארגון ההגנה ולהקדיש את כל כוחותיו ואף להקריב את חייו להגנה ולמלחמה על עמו ועל מולדתו, על חירות ישראל ועל גאולת ציון.

זמן לא רב לאחר בואו של מישאל לאזור ערכה ה"הגנה" בכל הארץ מבצע הצטיידות נרחב בנשק. מישאל בישר למאיר, שאם צפת תאסוף 1,500 לירות, יש לו הבטחה חגיגית של הפיקוד העליון להוסיף עוד 1,500 לירות ולשלוח נשק בשווי 3,000 לירות. הוא נרתם למשימה ונערכה מגבית עממית בקרב כל תושבי הרובע, כדי ירגישו שהם שותפים לעשייה ולגורל עם ה"הגנה". הסכום גויס. "היחיד שהאמין בהצלחתנו", סיפר מאיר, "היה מפקד הנפה, מישאל שחם, שבקשנותו והתמדתו חולל מפנה גדול בהלך הרוח של מנהיגי העדה והאוכלוסיה היהודית בצפת. הוא שיתף אותם לעיתים בעל כורחם במשימות שונות והטיל עליהם אחריות להתגוננות של העיר בעתיד. עם יראת הכבוד שרחשו כלפיו הוא התנהג בעממיות ובפשטות. הוא למד את המשותף והמבדיל בין כתות החסידים השונות, הכיר את עניי העיר ועשיריה, ומי בר פלוגתא למי ומי אוהב ומי צהוב לזה ומדוע. אנו צעירי המקום חשנו שהוא מאמין בנו, ואמונתו זקפה את ראשינו ודרבנה אותנו למאמצים גדולים יותר. בליבי אין ספק, שמישאל היה האיש הנכון בזמן הנכון. הוא שהניח יסודות חדשים להתגוננות היהודית בצפת, ולזכותו תיזקף במידה רבה עמידתה של העיר בתש"ח."

במסגרת תפקידו ארגן מישאל את חיל הנוטרים, הוא משטרת היישובים העבריים, בגליל במסגרת פלוגתית. נוסף עליהם היו בכל ישוב משמרות נודדים, מ"נים, שנשקם ואימונם היו טובים יותר. הטנדרים שעמדו לרשותם אפשרו שמירה על הדרכים ותגבור נקודות שהותקפו.

הנוטרים ישבו בקיבוצים ועבדו בהם, ואף קיבלו שכר מהבריטים. כך הכניסו למשק רווחים במקום לדאוג לענייני הביטחון. מישאל החליט להעמיד את היישובים בפני עובדה, שהנוטרים הם כוח ביטחוני ונתונים לפיקוד המפקדה העליונה. כשלא הועילו אמצעי השידול, הוא לא היסס להפעיל אמצעי לחץ, שהגיעו עד כדי העמדה למשפט בפני קצין בריטי של כל מי שהשתמט משמירה. משפט שכזה היה כרוך בהוצאות כספיות ובביטול ימי עבודה, עד שהקיבוצים נואשו וויתרו. הם הגיעו למסקנה, שכדאי להם יותר לכלכל נוטרים כמגויסי חוץ מאשר להשבית את חבריהם מעבודה. הנוטרים רוכזו איפוא בארבע מחלקות: באיילת השחר, בכפר גלעדי, בג'יב יוסף (עמיעד של היום) ובכפר סאלד. מישאל עצמו סיפר, שתחילה הוא לקח איש איש ממקום עבודתו למקום האימונים. ולאחר ש"חטף" אותם, הם התחילו יוצאים מרצונם. הוא גם הטיל על כל קיבוץ לשלם את כלכלת חבריו המתאמנים ואף נקט צעדים כדי להבטיח את השתתפותם.

זמן לא רב לאחר מינויו כבר נחשב מישאל בעיני הפיקוד העליון לפרא אדם שאיש אינו יכול לשלוט בו ויש להיזהר מפניו. והוא העניק להם שפע של "ראיות" לחשדותיהם.

בין גבולות

כאמור, את הסיורים בשטח עשה מישאל במכונית הפרטית היחידה שהייתה בכל הגליל העליון, שכונתה "המכונית של ועד הגוש", אך למעשה הייתה מכונית מוסוויט של ה"הגנה" ועמדה לרשותו של מפקד הנפה. כדי לחמוק ממחסומי הבריטים הוא הצטייד בערימת תעודות זהות, ובכל פעם שנעצר, הזדהה בשם שונה.

נוסף על משימות בניין הכוח, אימונו וצידו ליום פקודה, הוטלה על מפקד הנפה עוד משימה חשובה – העברת העולים הלא לגאלים מסוריה ולבנון. הפעילות החשאית ועתירת הסכנות הזאת ידעה עליות ומורדות, הצלחות מרשימות ותקלות לרוב, אך כל העוסקים בה היו מודעים היטב לחשיבותה. עד הגבול לו שיירות העולים, שמנו עשרות רבות של משפחות, בגילאים שונים ומרקע שונה, על ידי ערבים שנשכרו בידי אנשי ה"הגנה" בסוריה ובלבנון, ושם קיבלו את פניהם אנשי ה"חוליה" הישראלית. באיילת השחר הם רוכזו בצריפים מיוחדים, את הילדים הלבשו בבגדים אופייניים לילדי הארץ, מכנסי חקי וחולצה כחולה, לימדו אותם כמה שירים בעברית כמו "אנו באנו ארצה". אחר כך העלו אותם על אוטובוסים לראש פינה דרך מעבר המכס, מלווים בחברי המשק. משטרת ראש פינה שיתפה פעולה עם המבריחים, הילדים הוסעו ליעדם, ואילו המבוגרים הועברו בשבילים בשדה לעקוף את המכס והגיעו לראש פינה או לצפת, ומשם הוסעו לפנים הארץ.

הלגיון הערבי היה צבא אמירות ירדן של אותם הימים, כוח מאומן היטב של בדואים נאמנים לבית המלוכה ההאשמי, שאומן בידי הבריטים, מפקדיו היו בריטים וצידו זהה לזה של הצבא הבריטי. הלגיון ישב בראש פינה (למעשה, בשדה התעופה הסמוך של מחניים), במשטרת הר כנען, במצודת כ"ח בנבי יושע ובצמתים חשובים אחרים באזור.

על הלגיון נוסף חיל הספר הירדני, גם הוא בפיקוד, אימון וציד בריטיים. מקצת הכוחות הללו ישבו בגליל כחלק מהצבא הבריטי, ותפקידם היה למנוע הסתננות (עלייה) לארץ, ובד בבד לשמור על גדר הצפון מפני כניסת כנופיות ערביות. הם עסקו בעיקר במארבים ובסיוורים באזור הגבול עם סוריה ולבנון סביב אצבע הגליל, ולא פעם פגעו באנשינו במשגב עם, במנרה וליד חולתה.

מישאל החליט שיש להעביר לאנשי חיל הספר מסר, בשפה שהם מבינים, שיש להפסיק את ההתנכלויות.

ביוני 1945 הגיעה מסוריה שיירת עולים ובה שישים ואחד ילדים, שהיו אמורים לחצות את הגבול ליד דרדרה. בשל סדרת תקלות התאחרה השיירה, והגיעה לאזור הגבול בשטח הסורי לפנות בוקר, על סף אור ראשון. בלית ברירה החביאו את הילדים בסבך שבגדות הוואדי שהיה עליהם לחצות, במטרה להעביר בו את היום ולחכות לחשיכה. באזור היתה חלקת גן ירק שעובדה בידי קיבוץ חולתה, שאנשיו הורשו להגיע למקום בסירות על פני החולה, לחצות את הגבול ולעבד את החלקה. אנשי החוליה הסתתרו בגן הירק. לקראת צהריים נתגלו הילדים על ידי ערבים מקומיים, שהודיעו לחיל הספר. אנשי חיל הספר אספו את הילדים, וכיוון שלמרבה המזל נמנו עם יחידה שישבה במחנה ליד ראש פינה, לא נלקחו הילדים חזרה לסוריה, אלא לתחומי ארץ ישראל. כדי לחלץ את חברי החוליה המסתתרים, ארגנו בחולתה לקראת ערב סירה עם אנשים ש"באו לסייע לעובדים בגן הירק", ולאחר שעבדו שם זמן מה, חזרו לחולתה עם אנשי החוליה.

מישאל דרש לקיים פעולת עונשין כנגד חיל הספר על תפיסת השיירה. אנשי חולתה חששו מתגובה לא טובה, וניסו למסמס את העניין, אולם מישאל התעקש. כשנים־עשר אנשי פלמ"ח התגנבו בשעות הקטנות של הלילה למאהל של יחידה קטנה של חיל הספר, שארבה לעולים ליד הגבול, וחייליה נמצאו ישנים. אנשי הפלמ"ח התנפלו עליהם, כפתו אותם, הפשיטו אותם חלקית, פירקו את הבריחים מרובהיהם, והשליכו את הבריחים והבגדים בבוץ. למחרת הזעיקו שוטרים בריטים את נחום הורביץ, חבר ועד הגוש, וביקשו שלפחות יוחזרו הבריחים של הרובים. המסר הובן. מאז פעולה זו היה שקט בנתיב הברחת העולים מכיוון דרדרה.

במקרה אחר נתפס רועה מאנשי חולתה והועבר בכוח לסוריה. כמה מחברי הקיבוץ מיהרו לעזרתו וגררו אותו בחזרה. אך הם לא הסתפקו בכך. מישאל בא לחולתה, ובשעות הלילה המאוחרות יצאה מחלקה בפיקוד המא"ז, צבי גרינבוים, הקיפה את אוהל המשמר, פרקה את הנשק מהשומרים הישנים, היכתה אותם מכות נמרצות, מוטטה עליהם את האוהל וחזרה לחולתה. השלטונות הסוריים פנו בתלונה לשלטונות המנדט. מנהל זכיון החולה, נחום הורביץ, הוזמן למושל להסביר מה קרה והוא ביקש זמן לבדור. לאחר שבוע הוא אמר, שככל הנראה עשו את המעשה אנשי ה"הגנה", ולחברי חולתה לא הייתה יד בדבר. אנשי חיל הספר הוחלפו בנוטרים צ'רקסים, וניתנה להם הוראה לא לפגוע ביהודים. מאז, סיפר מישאל, היו היחסים עם הנוטרים אידיליים ממש.

בקיץ 1945, עם סיומה של מלחמת העולם השנייה, תפסו הבריטים את מקומם של הצרפתים בעירק, סוריה ולבנון, והוגבר לחצם לסיכול העליה מארצות אלה. ביוני 1945 שלח מטה ההגנה פקודה לכל מפקדיו המקומיים, להתנגד לפעולות הצבא הבריטי לחיפושי מעפילים בתוך ישובים עבריים. על הישובים הוטל להודיע לבריטים כי אין הם מבדילים בין עולים חוקיים ולא-חוקיים, לגייס אנשים רבים ככל האפשר, ולהפריע למלאכת החיפוש. באוקטובר 1945 עמדה פקודה זו במבחן המציאות בכפר גלעדי.

בבוקר שבת בראשית אוקטובר נתקל נוטר ערבי בשיירה של חמישים ושלושה מעפילים שחצו עם מוליכיהם את הגבול מלבנון, בכיוון כפר גלעדי. הוא הזעיק תגבורת של חיל הספר, שהגיעה שעה שהמעפילים היו קרובים לכפר גלעדי. התגבורת ניסתה לעצור את שיירת המעפילים, אלא שבאותה שעה יצאו חברי כפר גלעדי מן המשק, התערבו בין המעפילים, הוליכו אותם אל חצר המשק וסגרו אחריהם את השער. למקום הגיעו קצינים בריטים שפיקדו על חיל הספר, ודרשו להסגיר לידיהם את המעפילים. אנשי כפר

גלעדי סרבו. הבריטים הזעיקו תגבורת של מאתיים מאנשי חיל הספר, שהקיפו את כפר גלעדי למנוע הוצאת המעפילים. משנתגלו המעפילים הודיעו למישאל, והוא הזעיק את הישובים באצבע הגליל לגייס לפחות מאתיים וחמישים איש, להגיע לכפר גלעדי בכל דרך אפשרית, ולכתר את אנשי חיל הספר הצרים על המשק. אנשים החלו לזרום למקום בכלי רכב, ומשהגיעו למחסומים שהציבו הבריטים בדרכים, ירדו מכלי הרכב והמשיכו ברגל. בשני מקרים פתחו אנשי חיל הספר (הירדנים) באש על המתקרבים, ופצעו אחדים, אולם הקצינים הבריטים שפיקדו עליהם הפסיקו את האש מיד.

את המשא ומתן מול הבריטים ניהל בנימין שפירא, ראש ועד הגוש. על איומם של הבריטים במצור ממושך השיב, כי למעשה הכוחות הבריטים הם הנצורים, מוקפים מכל עבר במתיישבים מן הגליל. הבריטים, שחששו כנראה להגיע להתנגשות חמורה, הסירו לקראת ערב את המצור ופינו את השטח, והמעפילים הובאו עוד באותו לילה לאיילת השחר. ההתנגדות התקיפה הוכיחה את עצמה.

מביריה איש לא יורד. נקודה.

מיד בתום מלחמת העולם השנייה, ובייחוד בחודשי החורף של 1945–1946, התחדש בכל עוזו מאבק היישוב בשלטון הבריטי. הוקמה "תנועת המרי העברי", שאיחדה במחווה יוצאת דופן את כל המחתרות, ה"הגנה", אצ"ל ולח"י, וזו יזמה פעולות נגד סמלי השלטון. המשטרה הבריטית הכבידה את ידה, בין השאר במחסומים לרוב בכבישי הארץ.

ב־31 בינואר 1946 נעצר במחסום של המשטרה אוטובוס ובו שישה חברי פלמ"ח לבושים מעילים זהים תפורים משמיכות צמר.

הם עוררו מייד חשד כחברי הפלמ"ח והשוטרים העמידו אותם בצד וערכו חיפוש באוטובוס. בחיפוש התגלו תרמילים צבאיים. הבחורים עוררו את חשדם של השוטרים והם עצרו אותם ולקחו אותם לחקירה. זו הייתה פעם ראשונה שנעצרו אנשי ההתיישבות. משנודע הדבר למטה הארצי של הפלמ"ח, הוחלט לתקוף את משטרת הר כנען ולשחרר אותם בכוח. אך תכנון הפעולה היה לקוי, והכוח שהובא למקום באוטובוס נעצר בראש פינה בגלל כניסת העוצר לתוקפו ולא יכול להגיע ליעדו. ושוב התעורר חשדם של הבריטים למראה הנוסעים, והם הזעיקו תגבורת של הלגיון לשמור על תחנת המשטרה. תגבור הכוחות לא היה ידוע לכוח של הפלמ"ח, והוא ניסה לחדור לבניין המשטרה, נתקל באש ונסוג. חלפו עוד ימים אחדים, העצורים בתחנת הר כנען לא שוחררו אלא הועברו לנצרת, ואז יצאו שלושה סיירים מיחידת ביריה לכיוון מחנה הלגיון.

ביריה לא הייתה ישוב לכל דבר אלא מצפה במבצר של חצר מוקפת חומת אבן עם שני מגדלים, נוסח חומה ומגדל. תכליתו הייתה לשמור על הקרקעות שנרכשו באזור ולייער אותן עד אשר יגיעו למקום מתיישבי הקבע ממשוחררי הצבא הבריטי במלחמה שזה עתה הסתיימה. באותם ימים ישבה במקום מחלקה של הפלמ"ח הדתי, בפיקודו של יהודה בלום.

כלבו של אחד הסיירים הצטרף אליהם. הם ניסו לגרש אותו בחזרה לבסיס, אך הכלב סירב להתרחק. בעודם מסתובבים ליד הגדר, עלה הכלב על גל אבנים, והשומר של הלגיון הבחין בו, נבהל וירה לעברו. החוליה נסוגה, תוך שהיא מטמינה חלק מהנשק שנשאר מפעולת הנפל הקודמת נגד המשטרה בתוך גלי אבנים. בבוקר יצא הלגיון לחיפוש בעזרת גששים. הם הגיעו לגלי האבנים וראו שמישהו "טיפל" בהם. התקרבו והבחינו בקצה שק מציץ. משכו את השק וגילו את הנשק. המסקנה הייתה שמקור הנשק בביריה.

מישאל, מפקד הנפה, לא היה מעורב במבצע של הפלמ"ח. הוא היה באותם ימים בבני ברק, בבית הבראה של קופת החולים, מחלים מניתוח לאחר שפצעיו הישנים מתאונת הדרכים נפתחו ודיממו. הרופא שטיפל בו הזהיר אותו, שאם לא יתפנה למרכז הארץ וישכב עד שיחלים, הוא יסרב להמשיך לטפל בו. לא היה לו מנוס מלהישמע להוראת רופאו. במקום אשפוזו קיבל בלילה את הידיעה על שהתרחש בביריה והורה לסרג'נט של הנוטרים בצפת, יונה הלברשטאט, לשלוח את אנשיו לתפוס את הנקודה ולהחזיק בה, שלא תהיה הפקר. הנוטרים שהו במקום ימים אחדים, עד שהשלטונות הבריטיים קיבלו החלטה לנקוט פעולה. הם הכניסו למצודה מחלקת צבא בפיקוד מייג'ור, והורו לנוטרים לפנות את הנקודה. פינוי נקודת יישוב עברית היה תקדים ביחסים עם השלטון, צעד שלא ננקט מאז השלטון הטורקי. מפקדת ה"הגנה" בתל אביב לא יכלה להתעלם מהתגרות שכזו והחליטה להשיב בפעולה הפגנתית משלה, לתפוס מחדש את ביריה, אך לא כהתנגשות עם הצבא הבריטי שישב בחצר המבוצרת, אלא כפעולה של העלאת נקודה חדשה.

כעבור כחמישה ימים קיבל מישאל בבית ההבראה זימון בטלפון ממפקד גליל הצפון, משה מונטג-מן, לבוא לישיבה במפקדה שבקיבוץ מרחביה. בלא להמתין לאישור הרופאים נכנס למכוניתו ונסע. במרחביה עודכן בפרטי התכנית שהתגבשה, לעלות לביריה במסגרת פעולות לרגל י"א באדר, הוא יום תל חי, שבו מרבית יחידות הגדנ"ע בפעולות ברחבי הארץ. הכוונה הייתה להעלות למקום כ-3,000 בני נוער ואזרחים בני כל הגילים, כדי שהדבר לא יצטייר כהתגרות מיותרת. על מישאל הוטל לארגן את האנשים, למצוא להם קורת גג ולדאוג לכל צרכיהם. ביריה השתרעה על פני כאלף ומאה דונם אדמת סלעים וטרשים. מי שמגיע למקום המיוער הזה היום יתקשה להאמין שאז הוא היה

כולו חשוף ושומם. ארבע מאות דונמים מהשטח הזה נרכשו בידי הקרן הקיימת לישראל וניטעו עליהם שתילים של עצי אורן, והיה צריך לאתר אותם. מישאל יצא למקום בחברת איש קק"ל, יוסף נחמני, רוכש הקרקעות בגליל, והוא הצביע בדיוק על הקרקעות המאושרות. הם סימנו את המקום כדי שהצועדים לא יעלו חלילה על שטח הנתון במחלוקת ויתפתח סכסוך יהודי-ערבי-אנגלי.

מישאל ואנשיו התכוננו לארח את המוני הצועדים, צעירים וקשישים ולהכין אותם למסע הלילי מחולתה לבירה, מרחק כעשרה קילומטרים בשבילי בוץ לא סלולים ועלייה מגובה של מאה וחמישים מטרים לגובה של תשע מאות וחמישים מטרים מעל פני הים. הוכנו מארזים של קרשים קלים ומחצלות שנקלעו בידי ערביי החולה ונמכרו בשוקי הארץ. די היה בהצמדת המחצלת לקרש בעזרת מסמרים, והקיר עומד. כל מארז כזה נישא בידי שני אנשים. הכוונה הייתה להקים שלושה צריפים לאנשים שיישאו במקום, חדר אוכל וכמה חדרי מגורים ושירותים.

רצה הגורל, וליל י"א באדר היה ליל סופה של גשם וברד. אך זה לא הרתיע את אלפי האנשים מלטפס על ההר, ועד אור הבוקר הוקם המחנה עם צריפי המחצלות עומדים על תילם, ושלושת אלפים איש מסקלים את האבנים ושותלים אורנים. הנקודה שנבחרה הייתה במרחק כשמונה מאות מטרים ממחנה הצבא הבריטי בהר כנען, אך בעננים הכבדים לא הבחינה המחלקה שישבה בו במאום. רק בבוקר, כשהתפזר הענן, נגלה לעיניהם עם רב על ההר. השלטונות, מהנציב העליון עד אחרון הפקידים במחוז בצפת, לא ידעו כיצד להגיב ופתחו בבירורים על מעמד הקרקע בבירה. הצבא החל לחסום את הגליל ולכתר את ההר. בריגדה שלמה של כומתות אדומות נכנסה לפעולה עם כל כליה. עוצר הוכרז בדרכים.

גם המטה הכללי של ה"הגנה" הקים "מפקדה קדמית" משלו בחיפה, שם ישבו יוסף אבידר, שאול מאירוב (לימים אביגור),

מראשי הארגון שניהל את נתיבי ההעפלה במסגרת עליה ב', וצבי לשצ'נר (איילון), מפקד גליל צפון. מישאל ישב (בעצם, שכב, שכן פצעיו עדיין לא החלימו) באיילת השחר וקיים קשר מברקים מוצפנים עם המפקדה בחיפה. עם הבריטים לא קיים כל מגע, משום שבתפקידו כמפקד ההגנה באזור לא היה אמור להיות קיים מבחינתם. הקשר נוהל באמצעות שתי מפקדות, האחת צבאית, שישבה באיילת השחר וניהלה את המבצע בעזרת קשר רצים שעלו וירדו כל הזמן בין הרכס לאיילת; והאחרת אזרחית, שישבה בצפת ובה חברי ועד הגוש, ומטרתה הייתה לקיים קשר עם השלטונות כדי למנוע אי הבנות והיתקלויות מיותרות. היא גם קיימה קשר רדיו עם המפקדה בחיפה במברקים מוצפנים. הקשר עם השלטונות נוהל באמצעות הנוטרים מזה וועד הגוש מזה.

ההערכה הייתה שאם השלטונות הבריטיים יבינו, שהכוח לא כבש את ביריה אלא הקים מחדש נקודה בשטח שבבעלותו, הם ישלימו עם המצב, והאנשים ימשיכו משם לתל חי וישאירו במקום רק קומץ אנשים. החל משא ומתן בין המפקדה האזרחית, היינו ועד הגוש, לבין השלטונות, אך הוא הופסק כעבור זמן קצר, ככל הנראה משום שהבריטים רצו להוכיח יד חזקה. הם לא הסתפקו בכך אלא עלו וחסמו את ההר, הקיפו את הכוח בשריון ומשוריינים, והחלו ללחוץ עליהם שיירדו מהמקום במגמה לחסל את הנקודה בכוח.

תגובת ה"הגנה" הייתה מורכבת. המפקדה שישבה בחיפה לא הייתה מעודכנת במתרחש בשטח. מישאל ואנשיו דיווחו לה על הקמת הנקודה, והיא ידעה שהצבא סגר את השטח ומתכוון להשתלט עליו, אך היססה ונרתעה מפני אפשרות של עימות חזיתי, שאליו ייגררו אלפי אנשים, רובם צעירים מאוד או קשישים נטולי ניסיון צבאי, המניפים סיסמאות בנוסח "באנו לשלום" ו"לשתול, לבנות". אומנם מקצת הכרזות היו בשפה האנגלית, אך לא היה בכך כדי לשכנע את הבריטים. הם המשיכו בהכנותיהם לפעולה.

לבסוף החליטו ראשי ה"הגנה" בחיפה לפזר את הכוח שעלה לביריה ולהשאיר במקום מאתיים איש בלבד. את ההנחייה העביר למישאל משה מן, שקיבל אותה בטלפון. הוא ירד מההר ואמר, "המצב בשטח הוא זוועה במערומיה. גשם וברד כל הזמן, ולאנשים אין מחסה." מדיווחי הרצים שלו ידע מישאל, שהמצב אכן קשה. שלושת אלפים איש על ראש הר קרח בגובה תשע מאות וחמישים מטרים מעל פני הים, מחפשים מסתור תחת גדרות אבנים וערימות אבנים שהם בנו להם כוכים בתוכם, מצוידים בצידוד דל מאוד. מעיליהם היו כבר ספוגים במים מהלילה הגשום והסוער, אבל ההתלהבות שלהם הייתה גדולה. איש לא צייץ ציוץ של אי שביעות רצון. בתגובה להוראה של משה מן להוריד את האנשים, השיב מישאל, "אם תוריד את האנשים, הצבא הבריטי יוריד את הנקודה." אך מן בשלו: "הסבל למעלה הוא כזה שהוא מסכן חיי אדם." גם המזון שהביאו העולים להר איתם לא הספיק. מישאל שלח להם משקאות, אבל ידע ש"משקאות זה לא דבר שמציל, אלא רק אם אתה במיטה." אבל הוא לא זז מעמדתו: אם יישארו בנקודה רק מאתיים איש, הבריטים יורידו אותה:

אחרי ויכוח מר בין שנינו נתבקשתי לתת פקודה לאנשים לרדת. סירבתי. אמרתי, "אתה פה נמצא, אתה הסניור, תן פקודה." כמובן שאני הייתי צריך להעביר את הפקודה למעלה. אז הוא נתן את הפקודה להורות לאנשים שלנו, לכל מפקדי החבלים שלי, לעלות למעלה. שלחתי מיד את הפקודה למעלה, ולמרות אזהרותיי הורידו את האנשים אחר הצהריים. לא עבר הרבה זמן אחרי זה, והצבא עלה על ההר, אחרי שכמובן התפזר המחנה הגדול [ונשארו על ההר רק מאתיים]. ארבעה-ארבעה חיילים לקחו איש בידיים וברגליים, הניפו אותו וכמו חבילה זרקו אותו לתוך המשאיות של הצבא הבריטי.

עם חשיכה קיבלתי הודעה מראש פינה – היו לי תחנות קשר בראש פינה ובכל מקום – שהמגורשים על המכוניות מובלים לטבריה בשירה אדירה. את מאתיים האנשים הורידו לטבריה. שם הם ירדו מהמכוניות של הצבא ופתחו בריקוד הורה ברחובות טבריה. ההתלהבות הייתה גדולה, אבל הנקודה נמחקה. כשקיבלתי את ההודעה שהכול נהרס, שאין שום דבר שם, היו אנשים שלא הצליחו להגיע ליעדים שלהם בגלל העוצר שנכנס בינתיים. בדקתי את המצב והתברר לי, שיש בראש פינה ובמחניים שש מאות איש. נתתי פקודה לעלות מיד בחזרה וגייסתי את המשקים באותו לילה. אנשים לא הספיקו לנוח. בעשר בלילה שלחתי לחולה להביא מחצלות חדשות. ארגנתי מיד שאפשר יהיה להקים שוב את שלושת הצריפים הסמליים, הבאנו מחצלות ובעשר בלילה המחנה עם שש מאות האנשים עלה בחזרה.

מפקד המשנה שלי, מנו (עמנואל) פרידמן, שהיה איש הקשר שלי והחזיק כל הזמן את הרצים, אמר לי, "מישאל, האנשים הרוגים."

אמרתי לו, "ידידי, יש שתי אפשרויות. או אין בירה, או שהאנשים יעלו. אם האנשים יעלו, תהיה בירה."

"אתן הוראה לעלות." נתן הוראה לעלות. כולם עלו. אף אחד לא סירב. עלו למעלה שוב באותם התנאים. שוב היה לילה גשום. העלינו הרבה משקאות למעלה, שבכל זאת יהיה משהו לעודד את הנפש והרוח, ואוכל שכמובן גייסנו במשקים. הצבא הבריטי כבר לא היה שם. אחרי שהוא פירק את הנקודה, הם נסעו. נשארה רק מחלקה בתוך המחנה. הם חשבו שזה נגמר, הניצחון לאימפריה הבריטית, והכול בא על מקומו בשלום. והנה הנקודה שוב ישנה. בבוקר קמים, יש נקודה. מאחר שהיו לי רק שש מאות איש, ידעתי שהצבא הבריטי

בכל זאת יעלה בריגדה, שזה כמה אלפים. לא תיארתי לי שהגיבורים שלי ייאבקו בכל הכוח הצבאי הגדול שעולה, ומיד פרסמתי שיש אלף ומאתיים איש. ככל שיהיה המספר גדול יותר, יהיה השיקול כבד יותר, האם להיכנס שוב להרפתקה או לא. פרסמתי שמכל הארץ באים עשרת אלפים איש נוספים.

עשיתי את זה בלי שום אישור. להיפך. קיבלתי פקודה [להוריד] והודעתי מיד לעלות חזרה, בלי שום חוכמות, להקים את הנקודה שוב. מפני שהמאבק לא הסתיים באקט חד פעמי. כמובן דיווחתי כשהנקודה נהרסה. בערב, כשקיבלתי את ההודעה שהאנשים כבר עברו את ראש פינה והגיעו לטבריה, התקשרתי באלחוט למרחביה. משה מן, אחרי שביצע את הפקודה להוריד את האנשים ונשארו לו על ההר מאתיים איש, התיישב במכונית ונסע הביתה. הוא היה עייף מכל הלילה. שלחתי לו מברק וכתבתי לו כך. הנקודה שהקימונו הייתה בדיוק על קו האופק, כך שמאיילת השחר במשקפת יכולתי לראות את הצריפים. היה להם פנס איתות. אותתו לו מברק בזו הלשון: "הנקודה נעלמה ולא בגלל החשיכה." הוא קיבל את המברק בלילה, וברגע הראשון חשב, שהנקודה נעלמה **בגלל** החשיכה. האלחוטאי שם תיקן את המברק, החליט שהנקודה נעלמה בגלל החשיכה. המילה "לא" לא נראתה לו נכונה, אז הוא השמיט אותה והביא לו את המברק: "הנקודה נעלמה בגלל החשיכה." הוא חשב לעצמו, יפה. אבל אחרי רגע הוא חשב, מה פתאום מישאל ישלח לי מברק שהנקודה נעלמה בגלל החשיכה? ביקש שיחזרו על המברק, ואז התברר שהנקודה נעלמה **לא בגלל** החשיכה.

הוא התקשר לחיפה, וכבר היה ברור שהנקודה נהרסה. הזמינו אותו לבוא לחיפה לדיון. הם לא ידעו שאני בינתיים מעלה את הנקודה בחזרה. הוא נסע לחיפה לדיון במכונית של

חברת החשמל, כדי שיוכל להפר את העוצר. בינתיים הודעתי שהנקודה עלתה בחזרה. כך התחיל משחק בשני כיוונים: מצד אחד המפקדה שלנו, מצד שני הם. הוא התקשר אליי, אמרתי לו, "העליתי בחזרה."

הוא שאל, "כמה אנשים יש לך?"

"אלף ומאתיים."

ידעתי שאם אגיד בקשר טלפוני שש מאות, מישהו ישמע את זה, וזה יעבור הלאה. ידעתי שהשלטונות הבריטיים מאזינים לטלפונים שלנו, כי כל המרכזיות בראש פינה ובצפת היו מאוישות באנשים שלי, שעבדו שם אבל היו אנשי "הגנה". אני עצמי קיבלתי את הידיעות שעברו בטלפון.

כך התקשרו אליי למחרת, ו[שוב] אני מקבל פקודה. זה כבר היום השני. שוב מתרכז הצבא הבריטי. שוב מקיף את ההר. אני מקבל מהמפקדה בחיפה ובמרחביה פקודה להוריד את האנשים ולהשאיר מאה וחמישים איש. אמרתי לו, "אם הם רוצים להוריד, שיילכו ויורידו. אני לא!" במילה פשוטה, לא ממלא פקודה. אמרו למן לנסוע אליי כדי ללחוץ עליי למלא את הפקודה, אבל היות והיה עוצר דרכים, כי השלטונות הבריטיים ראו שזה נכנס למערכה כזו, הוא כבר לא יכול היה להגיע אליי. אני מקבל מברק מחיפה ובו כתוב: "א. להוריד את האנשים, להשאיר מאה וחמישים. ב. אין להעלות אוטומטית גם אם יורידו את הנקודה עוד פעם."

טוב. קיבלתי את הפקודה, אבל אני לא מוכרח להיענות. כשהם ראו שהאנשים לא יורדים, התקשר אליי אבירד טלפונית מחיפה ואמר, "קיבלת פקודה. זה לא מובן?" אמרתי, "לא."

הוא חוזר: "קיבלת פקודה להוריד את האנשים, האם זה לא מובן?"

אמרתי לו, "לא."

"אז יש לבצע את זה."

"אין לי קשר לשם. אם אתה רוצה, לך לשם בעצמך."

וטרקתי לו את הטלפון בפנים.

הוא הבין שיש פה מערכה. איתי הייתה המפקדה הגושית שלי, שהזדהה עם כל הפעולה שלי. עמדנו בקשר כל הזמן טלפונית, כמובן, וגם הם יכלו להגיע. אמרתי, "אני לא מוריד איש."

הצבא הבריטי הקיף את האזור אבל היסס. הרי להוריד אלף ומאתיים איש זה מבצע, זה לא משחק. והוא לא תקף. כל הלילה עמד על עומדו. סגר ולא תקף.

באותו לילה עשינו דבר מעניין. הגיעו שדרים מתחנת הרדיו "קול ירושלים". סובבנו אותם [בחשיכה] בין האבנים והם ראו אנשים בלי סוף. שאלו, "כמה יש פה?" אמרנו להם "אלף ומאתיים איש." באותו זמן הייתה גם הוועדה האנגלית אמריקאית בארץ, שפעלה בקשר לעתיד המדינה של ארץ ישראל. גם הם התעניינו. יצא שהתחילו להיכנס גורמים, ו"קול ירושלים" שידר שיש אלף ומאתיים איש ומכל הארץ נוסעים ועולים למקום. האנגלים נכנסו לעצבנות, סגרו את הדרכים ולא נתנו לנסוע צפונה, לגליל העליון. היה ממש עוצר דרכים. כשהאנשים בחיפה ראו שזה תקוע, שלחו אליי את מפקד נפת גלבוע, ישראל בן אליהו, שאחר כך הועבר למטה הכללי כקצין חיל המשמר הארצי. הם שלחו אותו כדי, כמו שאומרים, לשכנעני. להביא לי את הפקודה בצורה יותר מוחשית. הוא הגיע לצפת, אבל כמובן מצפת אליי הוא כבר לא יכול היה לנסוע, כי הכול היה סגור. דיבר איתי בטלפון. אמרתי לו, "שרוליק, לא. זהו. פעם אחת מילאנו את הפקודה, הורדנו את האנשים, והתוצאה שצפית התקיימה. אם עכשיו

אני אוריד אותם, יקרה אותו הדבר. יש על ידך אנשים שלי. שמע אותם."

הוא ניסה לדבר עם המפקדה הנפתית, והם אמרו לו, "לא, שום איש לא יורד."

"מה זה? אתה יודע מה התנאים שם? אנשים יחלו." בינתיים הגיעה לשטח משלחת של מגן דוד אדום בחיפה. ראש מגן דוד אדום בחיפה בא לצפת, הסתובב וראו מה קורה על ההר. פזורים אנשים, מסתובבים, עוסקים בכל מיני מלאכות. ואלה שהלכו לתל חי, הלכו לתל חי. היה להם רושם שהאנשים פזורים על פני ההרים כצאן בלי רועה, והם חזרו ואמרו, "מי יודע מה יכול לקרות. יכול להיות קטל," כי ערביי צפת התחילו להיכנס למשחק ולהתחמם.

קיבלתי עוד פקודה מפורשת: לא להעלות כוח של נוטרים לאבטחת האנשים למעלה, כדי לא להתנגש עם הבריטים. באמת לא העליתי את חיל הנוטרים. רק בלילה, בחושך, דרך הוואדי מראש פינה לכנען עלו הנוטרים והיו באבטחה בלילה כאשר פקודה מפורשת לאחראי עליהם הייתה, שעם התקרב זהורוי השחר, הם יורדים. וכך היה. הם היו עולים וגולשים חזרה.

המתח בצפת המעורבת אכן עלה. אך מישאל ידע, שלא נשקפת מערביי העיר כל סכנה. הוא ידע את מה שהם ידעו, שמאז פרשת האונס והנקמה הם יסתפקו בהפגנות לא מזיקות ולא יחרגו מכך:

שלחתי אליהם שליחים שעסקו בשטח הערבי, להגיד להם, "שימו לב. מה שהיה ביסוד המעלה, יהיה גם אצלכם. וכמו שאומרים, הירגעו, זה לא עניינכם." ואחרי כל מיני הפגנות, הם נבהלו והסתלקו מזה. הייתי בטוח שהם לא יפגעו

באנשים. כמובן לא גיליתי את זה לאף אחד, כי זה לא היה זמן כדי להסביר להם שערביי צפת לא יהיו מסוכנים. השולחים הבינו היטב, שמישאל שכטר ומפקדת הגוש אינם מתכוונים לציית להוראות להוריד את האנשים מההר. בינתיים קרבה השבת. צפת יצאה מגדרה לטפל באנשים. משפחות משפחות זרמו אל בירה עם אוכל, סירי חמין וחלות, משקאות, שמיות וציוד אחר. מישאל נקרא להתיעצות בצפת עם יוסף אבידר וצבי איילון, ונציגי המפקדה שלו, נחום הורביץ מכפר גלעדי, חנוכי מאיילת השחר, הלל לנדסמן מאיילת השחר שהיה מזכיר ועד הגוש, ד"ר וייל, מנהל בית החולים "הדסה" בעיר ונציג המפקדה הנפתית. "כמה אנשים יש לך שם?" נשאל.

"שש מאות".

"אם כך, למה אתם מדווחים על אלף ומאתיים?"

"כדי שלא רק אתם תחשבו שיש אלף ומאתיים, גם אחרים."

"עוד נברר את זה."

"את זאת אפשר לעשות תמיד, " השיב מישאל. "ראשית נגמור

את הפרשה."

נחום הורביץ ושאר חברי ועד הגוש לא הותירו מקום לספק: "לא נזיז איש! ואם אתם תתנו לנו פקודה לבצע, או תבצעו את הפקודה בעצמכם, תורידו את האנשים, אנחנו עוזבים מיד את צפת ולא יהיה שום משא ומתן." ראוי לזכור, כי חברי הוועד קיימו כל הזמן משא ומתן עם השלטונות. מישאל נהנה מגיבוי גורף בעימות שלו עם יוסף אבידר:

כשהם ראו התנגדות כזו, יוסף אבידר חשב שהוא גיבור גדול כשהוא יושב בחיפה. בשטח, כשהוא בא וראה מה המצב, הוא נרתע. הוא אמר, "איך נוכל לקיים שש מאות איש?" אפשר לחשוב בכלל שהוא הוציא אגורה אחת וקיים את שש מאות האנשים. כל מה שנתנו לאנשים, להחזיק אותם שם,

רק בימי העבודה, היה מה שאספנו בישובים שלנו. התנדבות של היישוב. זה לא עלה לתקציב ה"הגנה" כסף. הוא כמובן חשב שאולי אחר כך יגישו חשבונות, אבל זה לא היה ולא נברא. הם חזרו לחיפה אבל דרשו בכל זאת שנקטין לשלוש מאות וחמישים. אמרנו, "קודם כול נראה איך יהיה". הם פחדו שיקרו אסונות לאנשים.

כל הזמן הזה היה מישאל אחוז התפעלות מהנחישות של המחזיקים בהר:

שנת 1946 הצטיינה בחורף קשה במיוחד. לשכב בתנאים אלה, בהר שאין בו אפילו שיח, רק גלי אבנים! הם הקימו קירות אבנים ורבעו תחתיהם ועשו להם מדורות קטנות מזרדים שליקטו בשטח. התנאים לא היו בשביל לוחמים של היום. אף יחידה צבאית לא הייתה רוצה, אלא אם הייתה נלכדת במצב של אין מוצא, להישאר בתנאים כאלה. תזונה? לא בישלו, לא היה מה לבשל, אכלו רק לחם, ומה שיכולנו לשלוח, גבינות וקונסרבים וכן הלאה. ולשתות מים. מי גשם. אלה לא היו תנאים להתיישב על ההר לימים רבים.

בכל העדויות מהתקופה עולה ביקורה של הוועדה האנגלו-אמריקאית בארץ באותם ימים ממש. תסיסה שכזו בגליל בימים שבהם נדון עתידה של ארץ-ישראל ועולה על סדר היום העולמי, לא הייתה אינטרס בריטי. בכל מבצעי ההתיישבות בגליל פעל מישאל על פי העיקרון, שעולים רק על שטח שבבעלות יהודית, משום שממנו אי אפשר לזרוק את הנאחזים בו. כדי להבטיח את האחיזה בביריה התקשר לאנשי הקרן הקיימת הפעילים באזור, ואלה הזעיקו את ראשי קק"ל בתל אביב ובירושלים שמיהרו

ועתרו לבית המשפט בטענה, כי השטח שייך ליהודים והצבא פועל בניגוד לחוק.

בתום שלושה ימים נרתעו האנגלים, והנציב העליון אמר, "מה זה עניינכם אם זו אדמתם? הם העלו נקודה? שיעלו". כך הסביר מישאל ממרחק הזמן:

מבחינה מדינית לא היה לבריטים קייס. הם מצאו נשק בקרבת יישוב, לא ביישוב עצמו. אילו מצאו את הנשק בתוך היישוב, אפשר היה להאשים את התושבים. אבל הם מצאו אותו בגלי האבנים במרחק כמה מאות מטרים מהיישוב. של מי הנשק? לך תוכיח. הם החליטו שהיישוב אחראי לזה. אבל לא היו להם הוכחות לבית משפט. אחרי שהחזקנו את הנקודה בנוטרים שלנו, הם הוציאו אותם בכוח, פינו אותם ותפסו את הנקודה. "מבחינה צבאית הם יכלו למעוך את היישוב, אז זה מותר להם? לא. מבחינה מדינית ומשפטית לא הייתה להם אחיזה, כי הבטחנו שזו האדמה שלנו ללא עוררין. הם גם לא יכלו לעמוד נגד הלחץ הציבורי, וכל הארץ געשה. לא היה בתולדות ההתיישבות בארץ דבר כזה. בכל מקום היו סיסמאות "ביריה שלנו". השלטונות לא רצו להיכנס לקונפליקט בלתי צודק. כמה שהאנגלים יכלו להיות ברוטאליים, הם היו פועלים גם בקור רוח ועם שכל. הם ידעו שאין להם קייס והם מוכרחים לסגת. בנציבות אמרו לסגן מושל המחוז, "מה זה, אתם אווילים שם? אתם לא מבינים? אם זה אדמה שלהם, הם עלו לשם, מה זה עניינכם? מה זה עסקכם בכלל? מה הרעש?"

הם הסכימו שנשאיר את הנקודה על מקומה, נשאיר בה עשרים איש, וכתוצאה מזה הסתיימה המערכה בנצחוננו. ההסכמה הייתה על עשרים איש, כי גם אנחנו לא רצינו יותר, לא היה בכוחנו להחזיק יותר, כי זה עולה כסף. למעשה, עשרים איש תחזקתי

מהמשקים בגליל. כל משק נתן מתנדבים, והמעמסה נפלה על המשקים. גם להזרים אוכל ודברים אלמנטריים כמו נפט למדורות, זה עשה היישוב, לא היו ל"הגנה" כוחות מגויסים בשביל זה.

כעבור חודש אושר קיומה של ביריה, ברוח העיקרון שאין מורידים מתיישבים מקרקע השייכת ליהודים. האריסים שהתגוררו בשלושת הכפרים הערביים באזור סולקו מהמקום עם פיצויים על רכושם.

פרשת ביריה נודעה ביישוב כולו וחוללה סערה. המשורר נתן אלתרמן כתב:

הוא שיטח את גופו בשדה מלוא קומה
ועינו כסכין הבריקה.
ואדמת הטרשים הפראית, הקדומה
אחזה בו, תפסה והחזיקה.

לצבא ניתן צו: "טלטלוהו מכאן!
על כורחו על רגליו נקימנו!"
אך אדמת הטרשים העזה, בת שטן,
לא רצתה להרפות ממנו.
על פנים ועל גב גלגלוהו עד תום.
משכוהו.
גררוהו בזרוע.
אך אדמת הטרשים לא נתנו אותו יום
את גופו מעליה לקרוע.

ושלוש הוא נתלש
וזרק – חזרה

והוקם והושלך מדי פעם –
כי אדמת הטרשים, בת שדים אפורה,
רדפתהו בכוח ונהם.

ושלוש הוא נתלש
וזורק חזרה,
ושלוש היא נדרה לו נדר.
ושלוש פעמים הגדר נעקרה
ושלוש התייצבה הגדר.

אז אמרו הרואים: במכלול עם עדי
לבושות ארצות לתפארת.
אבל כך,
בגופו של אדם יהודי,
לא תחזיק אדמה אחרת!
– בהיסוג הצבא סח הנער בלאט:
לא ירה הצבא זאת הפעם.
אך יכלו מקלעיו עוד היום, זאת ידעת,
לנתקני ממך, ארץ זעם.
אז ענתה לו בצחוק הטרשה המלחה:
לו כדור גם פילח אותך מצח,
לא היו מנתקים מאיתי את גופך,
כי איתי אז נשאר עד נצח.

תם אך לא נשלם. ההישג הושג, הרושם נוצר, התקדים נקבע,
אך מפקדת ה"הגנה" לא יכלה להתעלם ממקרה בוטה כל כך של
הפרת פקודה מצד מישאל:

ביקשתי שיעמידו אותי למשפט. אחרי שהסתיימה המערכה היה כנס של מפקדים בפיקוד צפון, בגבת. לכנס הגיע אבידר והוא דיבר על הניצחון שלנו בביריה. היו חבר'ה שבכל זאת ידעו כל מה שהלך בשטח. הם אמרו, "למה אתה לא מעמיד את מישאל למשפט? הלא הוא הפר פקודה, או לא ציית לפקודה." "לא", הוא אומר. "עכשיו לא נדבר על זה." כשסיכמתי את העניין הייתי צריך לסכם את כל המהלכים ואמרתי, "עכשיו אני פשוט יושב ומחכה, ומאחר שאני כמובן עובר עבירה וצריך לעמוד למשפט, אני מחכה שיעמידו אותי למשפט." אך למשפט מעמידים כשאתה נכשל, לא כשאתה מצליח, וההד הפוליטי של מלחמת ביריה היה עצום. זה הוכיח לשלטונות, שאפילו בצורה לא אלימה – אנחנו ניהלנו מערכה ללא אלימות מצידנו – לא תמיד הכוח מנצח. לכן זה היה ניצחון מדיני ומוסרי. זה היה ניצחון של מערכה, של אנשים שאינם כוחות לוחמים מובהקים, ללא כל אמצעי אלימות בכלל.

המחלוקת הקשה בין מישאל למפקדיו חשפה את אישיותו ואת תפישת הפיקוד שלו, שקשה להפריז בחשיבותה:

כשאני אמרתי לו, "אם אתה משאיר מאתיים איש, יורידו את הנקודה", הוא אמר, "אז זה יהיה כישלון מוסרי שלהם." אמרתי, "יפה, ייגמר עם הכישלון המוסרי, ואין ביריה. נכון? אתה תימצא במצב של תקדים שיישוב נמחק. מה אם כן הועיל כל המבצע הגדול שביצענו?"

אני כמובן השתמשתי ברגש הפטריוטי הצרוף של האנשים, שאיש לא שילם להם אגורה ולא הייתה שום פקודת גיוס חובה עליהם. הם התנדבו למבצע להקים את ביריה, הקימו את ביריה, מחקו אותה, יכלו להגיד, "די עשינו את שלנו,

עכשיו תגייסו רזרבות אחרות." ולא. אותם האנשים חזרו ועלו בתנאים איומים, בעייפות איומה. והמעניין, איש לא חלה. זה אחד הדברים הממש מפליאים. כנראה כאשר אנשים נמצאים במתח, הם מחוסנים נגד פגעי טבע לאותו זמן לפחות. לא היו קורבנות, למרות התנאים הקשים.

כל תקנון שדה צבאי אומר לך כמפקד, שאם אתה צריך לבצע משימה בשדה, ואין אתה יכול לבצע אותה ככתבה וכלשונה, ואתה לא יכול להסביר לממונים עליך את המצב, כדי שישנו את פקודתם בהתאם לתנאים שבשדה, אתה חייב ליטול עליך אחריות ולבצע את מה שצריך לבצע באמת אילו נמצא הממונה עליך במקום – ולשאת באחריות. לעמוד אחר כך למשפט ולהסביר את עצמך. אני הייתי מוכן לזה. לא התחבאתי במגמה להימלט מאחריות. הפיקוד הגבוה ישב במרחק ורצה לנהל דברים בלי להבין מה נעשה בשטח, אלא הסתמך על ידיעות שלוקטו מהאוויר. הוא אפילו לא הזמין אותי להתייעצות. הם מחיפה חשבו שהם יודעים בדיוק מה צריך לעשות בשטח, לכן הם גם נתנו פקודות. ולכן לא בוצעו הפקודות, לא על ידי ולא על ידי מפקדה של אנשים שברמתם האנושית והבטחונית לא פחותים מיוסף אביר. נחום הורביץ יכול היה לשים את יוסף אביר בכיס בענייני ביטחון, ומבחינת סמכות מוסרית חזקה. הם היו אנשי התיישבות בגליל, הם ידעו על מה הם נלחמים, כשם שהעלינו עשר נקודות נגד הספר הלבן באותה תקופה, עם מלחמה על חתיכת אדמה בנאות מרדכי, עם חמישה הרוגים.

אז, אגב, התרעתי שהעלייה הזאת תהיה מלווה בהתנגדות בכוח ועלולים להיות נפגעים. לא נרתעתי מלבצע את הפקודה, כי ידעתי את המצב במקום. היה לי כל הזמן קשר עם האנשים בשטח. ידענו גם את התוצאה המרה שתהיה אם ניכנע, ולא הייתה כל סיבה שניכנע.

בפרשת ביריה באו לידי ביטוי כמה וכמה עקרונות ודרכי פעולה של מישאל, ובייחוד יכולתו למצוא פתרונות יצירתיים למצבים סבוכים. בעורמת האיכרים שלו הוא הבין את מניעייהם של הגורמים השונים וידע למצוא נתיבים לכולם למען המטרה המשותפת. כך אירע גם במקומות אחרים בגליל. שם נחשף גם גבו הרחב, שאינו מבקש להסתתר מאחורי איש. כפי שהוא עצמו אמר, אם אתה עומד בפני החלטה קשה ואין לך עם מי להתייעץ, עליך למצוא את המוצא שאתה שלם איתו ולהיות מוכן לשאת בתוצאות.

במהלך הפעולה, כאשר גורלה לא היה ברור, התנערו ממנה כמה וכמה מהמפקדים הבכירים, ובראשם יוסף אבידר. הם חשבו ששוב מישאל שכטר מפר הוראות ומתפרע. אך כאשר הובטח הסוף הטוב, קפצו רבים על העגלה, ובראשם... יוסף אבידר. גם המחלקה הדתית של הפלמ"ח לקחה לעצמה את האשראי, "בעזרת השם". מישאל לא נטל חלק בחגיגה. זו הייתה הפעם הראשונה שהוא נתקל בהעמדת הפנים, בדו פרצופיות של הפיקוד שמעליו. עד אז הוא היה תחת פיקודם של אנשים שהוא בטח בהם והם בטחו בו, אנשים כלבבו שדיברו אותה שפה ונשארו חברים כל חייהם, כמו ישראל עמיר, חצ'קו ואחרים. בגליל הוא היה תחת פיקוד עוין.

נאות מרדכי וכל השאר

אזכור העלייה לקרקע של נאות מרדכי ראוי לציון ולעיון. בתפקידו כמפקד נפת תל חי הייתה העלאת ישובים חדשים על הקרקע אחת המשימות השוטפות העיקריות שהוטלו על מישאל. היישובים החדשים שינו את מפת האזור והבטיחו אחיזה מדינית, כלכלית, ובעיקר – ביטחונית. היום, כשאנחנו מטיילים בצפון הפורח, אנחנו מתקשים להעלות בדמיוננו נוף ריק מיישובים. גם כאן בלטו

אישיותו ושיטות הפעולה הלא שגרתיות של מישאל. בתקופתו עלו על הקרקע הקיבוצים שמיר, משגב עם, להבות הבשן, ביריה, עין זיתים, ג'יב יוסף (עמיעד), נאות מרדכי, מעין ברוך, רמות נפתלי ודרדרה. רוב המבצעים התנהלו בסדר ובשקט.

ארבע נקודות עלו לקרקע ב-2 בנובמבר 1945, יום השנה העשרים וחמש להצהרת בלפור. ביום זה הכריזה ההנהגה הערבית מדי שנה על פעולות מחאה, ואילו הנהגת היישוב נקטה פעולות של ההתיישבות. השטח המיועד לנאות מרדכי היה אדמת מריבה בין הקרן הקיימת לתושבי הכפר זאווייה. מישאל סיפר:

בנאות מרדכי הייתה הנקודה היחידה מכל ההתיישבות שלנו, שבלייל העליה היו קרבות עם הערבים, ערביי החולה, יושבי הביצה, ערביי סלחה וג'אחולה והכפרים האחרים. השתתפו בזה הרבה אלפים של אנשים. רק מצידנו בלבד היינו כשמונה מאות איש, בהם שבע מאות שעסקו באבטחה ומאה שהשתתפו בעליה עצמה, וכוח נוטרים. בלילה התפתחה פעולת אש ממש.

המיוחד בעלייה ליישוב הזה היה שזו הייתה עליית טרקטורים, ואסור היה להתגלות [מראש]. בנינו גשר על הירדן, בתקופה שאין בו הרבה מים, שמנו גשר על גבי חביות ממולאות באבנים, וטרקטורים גררו אחריהם את הפלטפורמות עם כל מה שהיה צריך ועם המחרשות. באותו לילה חרשו את כל ארבע מאות הדונם שיועדו לנקודה. החריש נגע עד בתי הכפר זאווייה. בארבע בבוקר לערך התחילו הערבים להשתמש בנשק. בשעה שש לערך הוזעקו כל ערביי הסביבה, כשלושת אלפים איש מזוינים במקלות, במגלי קציר הגומא וברובים. בקרב נהרגו שני יהודים – שלמה בן יהודה, חבר משק דפנה אשר

נפגע מכדור תועה, ואחד הנוטרים ממ"ן כפר סאלד. שלושה ערבים נהרגו. אז הגיעו משטרה וצבא בריטי. הם הפסיקו את העבודה ונשארו לשמור על הסטטוס קוו. אבל אז כבר הישגנו את כל היעדים. הייתה נקודה מגודרת עם צריפים וחומה, והאדמה נחרשה כולה.

נאסרו עשרה נוטרים וחמישה-עשר ערבים באשמת הריגה, אך שוחררו בעקבות שמונה חודשים של הפסקת עבודה והוחזרו לתפקידם. נערך משפט ולאחר מכן עברה האדמה לרשות קק"ל.

אני הייתי מפקד הפעולה. היא הייתה יוזמה של מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית, והפעולה עצמה, ארגונה ואבטחתה, היו מוטלים על ה"הגנה". באף אחת מהעליות האחרות לא הייתה פעולה של אש. עלינו לנקודה שבה ידענו מראש שתהיה פעולת התנגדות אלימה, לכן גם היקף כוחות האבטחה והשימוש באש משני הצדדים.

העלייה על הקרקע בנאות מרדכי עוררה התרגשות רבה במוסדות הסוכנות היהודית. מנהל המחלקה המדינית, משה שרת, ששוחרר זמן קצר קודם לכן בתום ארבעה חודשי מעצר במחנה לטרון, חשש שהעלייה והשתתפות יחידות הנוטרים בה, בניגוד לחוק, יגרמו ל"סיבוכים". הוא שלח נציג, את איש שירות הידיעות של ה"הגנה", עזרא דנין, לברר מי אישר את העלייה על הקרקע. דנין פנה לאנשים שונים בגליל, בהם נחום הורביץ שהתנגד לעלייה, ומפקד הגליל, משה מונטג. בעקבות הדו"ח שהגיש זומן מישאל לבירור אצל ראש המטה הארצי, יוסף יזרעאלי, ואיתו אנשי מזכירות ועד גוש הגליל העליון וחנוכי, נציג הקרן הקיימת בגליל. נחום הורביץ סירב להתייצב לבירור. "אם רוצים בי לבירור, יבואו אליי", הייתה תשובתו, והצטרפו לסירובו גם שאר אנשי

המזכירות. מישאל נסע איפוא עם חנוכי ואליעזר קרול, חבר מפקדת הנפה של הגליל העליון. יזרעאלי הודיע, כי מכיוון שכך, הבירור יידחה וייעשה בגליל. "ועד היום לא התקיים הדבר," סיכם מישאל בחיוך כעבור עשרות שנים.

אך כחצי שנה לאחר האירוע שב עזרא דנין וביקר בגליל, וסיפר למישאל, שבחקירתו התנערו כל האנשים שעבדו איתו מהמבצע ואמרו שלא היה להם חלק בתכנון. בהם גם חברי מזכירות ועד הגוש ומפקד הגליל. ואכן, הסביר לו מישאל, המזכירות לא הייתה אחראית לעלייה, ועל כן היה צורך בבירור. דנין שאל את מישאל, אם בהכנות לעלייה על הקרקע בנאות מרדכי הוא חישב בכמה קורבנות עלול המבצע לעלות, ואם היה מוכן לסגת. "קיבלתי פקודה לעלות ולחרוש את האדמה, וביצעתי," הייתה תשובתו של מישאל. ממרחק הזמן הוסיף והסביר:

לפני עליית הנקודה קיבלתי, כבמקרים אחרים, הודעה ממפקד הגליל להתכונן ולבוא בדברים עם אנשי מחלקת ההתיישבות. הפעם הייתה קק"ל הממריצה, כי רצתה לזכות באדמה. תפקידי היה לארגן את האבטחה והעלייה, ומחלקת ההתיישבות – את שאר העניינים. לפני כן באו באי כוח בדברים עם ערביי זאווייה, שמא יסכימו לקבל פיצויים. הם סירבו. בינתיים התכוננתי וגייסתי שבע מאות אנשי משקים ושלושים נוטרים. גיוס זה, פירושו היה השבתה כללית של העבודה בכל המשקים. ביצענו ועלינו. הייתה שפיכות דמים, ועתה עמדנו בפני משפט השלטונות. היה ספק אם פסק הדין יהיה לטובתנו. באו יוסף אבירד, יהושע גלוברמן ומשה מונטג. נפגשנו בצפת ודנו, מה נעשה אם יורידו את הנקודה. נשאלתי לאפשרויות פעולה נגדית, ונתתי שתי הצעות: התנגדות בכוח על ידי גיוס אנשי היישובים; והעלאת נקודה חדשה באתו

לילה על אותו שטח ולבנותה מצריפי מחצלות וגידור תיל. שתייהן התקבלו על הדעת, אך כיוון שידעתי על חקירת עזרא דנין דרשתי פקודה בכתב, כי שני המקרים עלולים היו להיגמר בשפיכות דמים. לשמע זאת נרתעו האנשים והוחלט כי "בעצם אין לדון על דבר שאולי לא יקרה."

בית באיילת השחר

כאשר קיבל עליו מישאל את תפקיד מפקד נפת תל חי בגליל, נשארה המשפחה בינתיים בחדרה. מתילדה כבר הורגלה בקיום היומיומי בלי בן זוגה. רק בתום חודשים אחדים, בפסח 1945, הצטרפה אליו עם הילדים. בין לבין כתב מישאל מכתבים למתילדה ול"ילדי החמודים":

מה אספר לך זוגתי? הגעתי לאיילת השחר ביום ראשון בין הערביים עם חשיכה ונתקעתי לתוך הבוץ. באשר תפנה, בוץ כהלכה, דביק וחלקלק. מובן שדבר ראשון נכנסתי מיד לתוך מגפי הגומי, וכך נראיתי כאזרח והרשיתי לעצמי לבוסס בבוץ כאוות נפשי. נזכרתי בסג'רה, בימים עברו, ונדמה לי שכאן עוד הבוץ הגדיל לעשות. מחוץ [לזה] שחסרה כאן הרומנטיקה שיש לי ביחס לבוץ הסג'ראי...

קיבלתי את הדברים כאן. המצב קודר כמראה הבוץ בסביבה, מחוץ לדבר אחד והוא מראה הנוף, מצפון מבהיק החרמון בלובן השלגים שכיסו את ראשו, וממזרח משתרעים הרי הגולן. במרכז אגם מי מרום וביצות החולה. לכל מלוא העין אגמי מים ונחלים, ממערב רכס הרי הגליל המקבילים לקו הירדן. מה אגיד לך, שכשאני נזכר במראה החול לאחר הגשם

שעל יד הבית, אני מלא תימהון כיצד מרגישים כאן מה זה חורף וכיצד בחדרה, ממש יום ולילה, דבר והיפוכו. יש לי רק מזל אחד בינתיים, שיש לי חבר צעיר לעבודה שהוא מלא להט ואמונה לא פחות ממני, אם כי הוא רואה את כל הקשיים הנובעים מסיבות רבות, ובפרט מסיבת ניתוק השטח הזה מן העולם, עולם לעצמו, ככתוב "סגר עלינו" וכו'. ביקרתי ברוב היישובים ודשתי בבזון הכפרי בטבעי ובאנושי עד צוואר יגיע.

למקום המגורים של המשפחה נבחר קיבוץ איילת השחר. זה היה ישוב ותיק, קרוב לראש פינה ולצפת, והיה גדול כך שלא היה קושי להסוות בו עוד משפחה. מישאל היתנה את מגוריו באיילת השחר בכך שיעמידו לרשותו שני חדרים, לעומת חדר למשפחה כמקובל, כדי שבחדר השני מתילדה תוכל לבשל לו, משום שהוא היה חוזר הביתה בשעות מאוחרות ולא יכול להיעזר בחדר האוכל של הקיבוץ. נבנה בניין מיוחד בקצה הצפוני של הקיבוץ ובו ארבעה חדרים, שניים למשפחה ושניים ל"חוליה". במכתביו עדכן מישאל את מתילדה בהתקדמות בניית הבית, שאותו הגדיר "חתול בשק".

בחול המועד פסח הגיעה השעה. אורנה וג'יזי עלו על המשאית עם מתילדה לצד מעט החפצים של המשפחה, ונסעו צפונה, כשמישאל נוסע במכוניתו בראש. ג'יזי לא התרגש מהפרידה. "תראי, אמא, הירח של חדרה בא לבקר אותי", אמר בערב בשמחה.

שנת 1945 הצטיינה גם היא בחורף גשום במיוחד. אפילו בליל הסדר ירד גשם כבד, והמשאית שקעה בבזון. היה צורך להזעיק טרקטור שיגרור אותה. כמנהג הימים ההם לא היו שירותים בבניין, והמקלחת המשותפת והשירותים היו בצריף פח בחורשת האורנים, מרחק כמה עשרות מטרים מהבית, בקצה שביל בטון צר.

במקלחת הייתה רטיבות תמידית וריח חריף של טחב, והיה צריך להשתמש בקבקי עץ בזמן המקלחת. אורנה נכנסה לגן חובה, ועזי היה בגן של הקטנים. בגן הייתה לינה משותפת. אורנה זוכרת את הגן באהבה ובלי שמץ של הסתייגות:

אומנם הייתי שם רק שליש אחד וחופש גדול אחד, עד העליה לכיתה א', אבל הכל היה יפה בעיניי. אפילו המקלחת המשותפת עם שורת המגבות והשמות (אותם אני זוכרת עד היום לפי הסדר) וכל הנהלים, שהרי באותו בניין גרנו ולמדנו. על אף שבאתי מ"העיר", לא היו לי קשיים להסתגל, פרט לסיפור אחד: במרכז המשק הייתה בריכת מים עגולה וגבוהה ששימשה להשקייה, והיו עולים אליה בסולם מתכת גבוה. כשהייתה מלאה עד שפתה שימשה בריכת שחיה של חברי המשק והנערים הגדולים שידעו לשחות. כאשר ירדו המים לגובה מותני הילדים, היה תורם של הילדים מהגן להשתכשך בבריכה. לצורך זה הצעידו את כולנו בסך מהגן אל הבריכה, וכדי שלא להתעסק ב"קטנות" של לבישה והתפשטות, הצעידו את כולנו עירומים. אני שבאתי מבית פרטי, לא הייתי רגילה להתערטלות הפומבית הזאת והרגשתי בושה נוראה ורצון "להיבלע באדמה" בתהלוכה הזאת.

מתילדה חששה במיוחד מהקליטה של עזי בגן, מכיוון שהוא היה קטן גוף, וכבר בגיל שלוש ממושקף, תופעה נדירה בגיל הזה באותם ימים:

היא חששה שהילדים ילעגו לי, וכך יתקבע מעמדי כמה שנקרא היום ילד הכאפות של הגן. לכן מיהרה בסוף היום לגננת לבדוק איך התקבלתי בין הילדים. הגננת הרגיעה אותה:

"הכול בסדר. הוא הילד שחברתו מבוקשת ביותר. הוא מחלק להם 'סיבובים' על המשקפיים שלו." אני השקפתי על העולם בביטחון שכל העולם ידידי.

במסורת המשפחתית סופר, שפעם שאל אחד השכנים את עזי מה אבא שלו עושה, והוא ענה, "כל היום נוסע בטנדר." ומה עושה אמא? "היא מחכה לו," הייתה התשובה התמימה. למעשה, מתילדה עבדה מספר ימים בשבוע במשק, כמטפלת בבתי הילדים ולפעמים גם במטעים. עבודתה נועדה לכסות את הוצאות המשפחה וחינוך הילדים. במטבח הפרטי שלה בישלה למישאל, שהגיע הביתה בשעות-לא-שעות. את המצרכים קנתה מהקצב ומהמחלבה, והקצב הייקה נהנה מנוכחותה של לקוחה אמיתית, ואהב לשרת אותה. הוא אמר לה, "אל תקני היום, זה ג'מוס. כשתהיה פרה, אני אתן לך."

אותן שנים היטיבו את מצבה הכלכלי של המשפחה. אחרי השנים הקשות מאוד של התאונה והחיים המבודדים בקצה חדרה, יכלו ההורים לחסוך ממשכורתו של מישאל, וכך הגיעו כעבור זמן לקניית מגרש ברחובות, בין השאר בתוספת חלקם בתמורת הקרקע בסג'רה. העובדה שהיא לא טיפלה כל הזמן באורנה ובעזי אפשרה למתילדה ליהנות מהנעשה סביבה. היא הייתה בת עשרים ושמונה, יפה ופקחית, בעלת ביטחון של בוגרת הגימנסיה העברית ברחביה – רמת השכלה נדירה לנשים באותם הימים – והעובדה ששמה "ליפסטיק" על שפתיה עשתה רושם עצום על הילדים שבהם טיפלה, כי זה היה מאוד לא מקובל בקיבוץ.

הדירה הסמוכה לדירת המשפחה הוקצתה ל"חוליה" של הפלמ"ח, והאורחים הרבים שפקדו אותה היו מקור לא אכזב לבילויים. חיים חפר ומרדכי בן ארי הקריאו לאורנה סיפורים מהספר "פלאי עולם", והמשורר אהרון זאב, קצין התרבות של ה"הגנה", כתב לעזי שיר. מישאל אהב מאוד את זאב, וכל ביקור שלו באיילת

היה חגיגה. פעם הביאה אורנה מן הספרייה לכיתה את ספריו "יונים לבנות" ו"ספן צעיר הפליג בים", והמניות שלה עלו. אפילו עזי בן הארבע ידע לדקלם שיר שלו. כעבור שנים, בבת המצווה של אורנה, הוא הביא לה את ספרו "פרחי בר" עם הקדשה "לאורנה ולעזי, ידידי מימים קדומים מן הגליל, בחיבה רבה רבה, זאב."

למשק הגיעו מדי פעם הופעות תרבות, כמו "האוהל" שהעלה את "המכשפה" של גולדפדן, וכל המשק זמזם אחר כך את "יהודים רחמו רחמו", ודוד זהבי עבר בין הקיבוצים ולימד את שיריו החדשים. היה גם מפגש מרגש עם אנטק צוקרמן וצביה לובטסקין, מראשי מרד גטו ורשה, שעלו ארצה וביקרו בקיבוצים לספר על החיים בגטו ועל המרד. יחד שרו את השיר "אונטער דיינע וייסע שטרן שטרעק צו מיר דיינע וייסע האנט". המשפחה אהבה את החגים בקיבוצים שנושאים אופי מיוחד.

לאורנה הייתה גם חוויה קונספירטיבית של ממש: פעם בא לאיילת ישראל בר, היועץ הצבאי העליון של מפקד ה"הגנה", לפגישה עם מישאל. אורנה ועזי שיחקו ליד המדרגות. מתילדה לא הייתה בבית. אורנה הזדקפה, הוא אמר "שלום", והיא אמרה "שלום". הוא שאל, "מישאל בבית?" ואורנה אמרה, "לא" והתייצבה בגבה אל הדלת. בר אמר, "טוב, אני אחכה לו", וצעד לכיוון הדלת, אבל אורנה עצרה אותו: "אתה תחכה בחוץ".

ישראל בר סיפר שהשתתף במלחמת האזרחים בספרד ולמד באקדמיה הצבאית האוסטרית. אך שני יהודים שלמדו באקדמיה הכחישו את הדברים. בראשית שנות השישים התגלה לתדהמת רבים, שבר היה סוכן סובייטי שנשתל כבר בשנות השלושים. הוא הועמד לדין ונשלח לכלא.

העולים שהוברחו מסוריה ולבנון היו חלק מנוף הילדות של אורנה. היא זוכרת את האוהלים שבהם הם רוכזו, ואת ילדי הקיבוץ מכנים אותם "הערבים": "אמרו לנו במשק, 'לא, הם

יהודים', ואנחנו הילדים לא השתכנענו. 'אז הם היהודים, אנחנו מהמשק'."

עבודתו של מישאל הייתה כרוכה בנסיעות לרוב, במכונית פורד קטנה שהוחלפה כעבור שנה בטנדר פורד ירוק גדול וחזק מאוד, ולא פעם נלוו אליו אורנה ועזי בביקוריו בישובים השונים. כך הגיעו לפקיעין, ישוב מיוחד במינו של דרוזים, נוצרים, מוסלמים וגם משפחה יהודית אחת, משפחת זינאתי. עץ רימון גדל בחצר, גפן טיפסה לקומה השניה וכיסתה את קורות הגג של המרפסת, וטעמם הנפלא של הענבים נשמר גם כאשר הקיץ כבר חלף. מישאל סיפר לילדים בגאווה, שבני משפחת זינאתי הם יהודים שמעולם לא עזבו את ארץ-ישראל ולא הלכו בגולה, לא התאסלמו ולא התנצרו, אבל חיו ונראו כמו ערבים.

לא תמיד היו הסיוורים נעימים. המשטרה הבריטית הקימה מחסומים רבים, וכל מי שנסע עם נשק היה צפוי לעונש מוות על פי החוק. אלא שבלי נשק, היה הנוסע מועד לרגימת אבן בכפר ערבי, אם לא לתקיפה חמורה יותר. מדי בוקר התלבט מישאל היכן לשים את האקדח שלו, פעם מתחת למושב הנהג, ובאותו יום חיפשו השוטרים במחסום דווקא בתא הכפפות, ופעם הניח אותו בתא, ודווקא אז הפכו את המושב שלו. פעם הניחה אותו אורנה לידה וכיסתה אותו בכובע, ודווקא באותו יום חיפשו בתא הכפפות ומתחת למושבים, ובכובע לא נגעו.

יום אחד הוא נעצר במחסום בין טבריה לראש פינה. "Halt!"
אמר החייל הבריטי ושאל אותו, "מה יש לך במגירה?"
"My revolver", השיב מישאל. כולם צחקו ונופפו לו להמשיך בדרכו. לאחר שרחק מעט שאל הנוסע לצידו, מאנשי הגליל, "מה יש לך בתא?"

"אתה מוזמן לפתוח את התא", אמר לו מישאל.
הוא פתח ראה אקדח. "השתגעת? למה לא אמרת מילה?"

"אם הייתי אומר לך, היו רואים על פניך ושולחים אותנו לכלא עכו."

גם מתילדה הצטרפה למאמצי ההתחמקות וההסתרה. פעם הגיעה המשפחה במכונית לשעת העוצר ונתקלה במחסום תיל פרוש על הכביש. היא הסבירה לשוטרים שעזי חולה והם חייבים להגיע לרופא, והשוטרים נענו ואישרו להם לעבור. אך יותר מכול זוכרים אורנה ועזי את הטיולים במכונית של אבא בדרכי הגליל הפורח, בשירת "החליל", "הי ציוניוני הדרך", "יש חליל נעלם", "הטנדר" ו"זמר הפלוגות". ההורים שרו בקולי קולות כדי להרחיק את הפחד. רוח רעננה נשבה במשפחה לאחר השנים הקשות בחדרה.

אבן אל־בלד

חלפו שמונה־עשרה שנה. בסתיו 1964 חגגו חברי נאות מרדכי שמונה־עשרה שנה לעלייתם על הקרקע והזמינו את מישאל, מפקד הנפה באותו זמן, כאורח הכבוד. עזי שמח להתלוות אליו:

אבא אסף אותי בחיפה, פינה לי את מושב הנהג ואמר, "בוא ניסע הפעם דרך נהריה־חורפיש־סאסא. זו דרך יפה."
ידעתי שזו הדרך שלו לומר: כבר מזמן לא נסעתי בכביש הזה, בוא נראה מה התחדש בסביבה.
יצאנו לדרך. התחיל קצת גשם ואבא ציטט את זקני סג'רה: "אם הגשם הראשון האמיתי יורד בנובמבר, תהיה שנה טובה בפלחה. אם חלילה הוא מקדים ויורד בספטמבר, או מתאחר עד דצמבר, צפויה שנה רעה."

בחורפיש עצרתי לטרמפיסט, דרוזי צעיר מגודל אברים, לבוש לבוש מסורתי – שרוואל שחור, צמוד בשוקיים עם המון עודף בד בין הירכיים, חולצה לבנה בלי צווארון, כיפה רקומה על ראש גלוח ושפם גדול. אמר "תודה" והתיישב מאחור, ברכיו מורמות במרווח הצר.

הכביש מחורפיש לסאסא היה צר מאוד ומפותל, חובק את כתף ההר בקו הגובה. כקילומטר ממזרח לחורפיש אמר אבא, "אל תסיר את עיניך מהדרך, אבל שים לב: במקום שהכביש פונה שמאלה ומטפס על ההר, בעוד כמה מאות מטרים, בדיוק מתחת לעיקול, בוואדי, ישנו מעיין מיוחד במינו. כל המעיינות באזור מתייבשים בסוף הקיץ, ובשנים שחונות אפילו כבר באמצע הקיץ; אבל המעיין הזה נובע כנראה משכבה עמוקה מאוד, ונובע בספיקה קבועה כל השנה, חורף וקיץ. המים קרים וטעימים מאוד. העובר בוואדי לא תמיד מבחין בו, כי עץ תאנה גדול צומח ליד המבוע ומכסה עליו, אבל תזכור – זה בדיוק כאן, מתחתינו עכשיו, במקום שהכביש פונה."

הרגשתי שהטרמפיסט שלנו עוצר את נשימתו. במראָה נראו פניו – עיניו פעורות בתימהון, גדולות כמו צלחות, ופיו פתוח. לאחר שהחזיר את נשימתו קרא בקול בעברית: "אבל אדון, איך אתה יכול לדעת? זה מעיין שלנו, של הרועים מחורפיש, אף אחד לא יודע אותו!"

אבא הניח את ידו על משענת הכיסא שלי, הסתובב לאחור ואמר בחיוך: "אַנָּא אַבְּנִ'ל בָּלָד, יא אַיְבְּנִי, והסתובבתי כאן הרבה לפניך".

בחזרה לרחובות ולדרכים

בהיותו מפקד נפת תל חי, ביקש מישאל לסיים את שירותו ב"הגנה". עוד קודם שעלה לגליל, פנה לראש המטה הארצי, משה סנה, וזה הבטיח לו לשחררו מהשירות באוקטובר 1946. הוא עצמו סיפר שהתכוון ללכת להתיישבות. אך השתלשלות האירועים בקיץ 1946 – ובראשם פיצוץ מלון המלך דוד בירושלים, פירוק תנועת המרי העברי ובריחתם של כמה מראשי ה"הגנה", בהם סנה עצמו, מידי הבריטים לחוץ לארץ – חייבה אותו לשנות את תכניתו. "אוכל הסנה" ונעלם, כך תיאר זאת מישאל עצמו. יוסף רוכל (אבירד), סגן ראש המטה הכללי של ה"הגנה" שאליו פנה מישאל בעניין, דרש ממנו להמשיך בתפקידו עד מאי 1947 לכל המאוחר. ככל שקרב המועד המוסכם, דרש מישאל לקיים את ההסכם איתו ולמצוא לו מחליף. "אחרי משא ומתן מייגע תבע ממני רוכל כי אמשיך עוד שנתיים," סיפר כעבור שנים, "ובסופו של דבר דרש כי אלך לבירור בפני הסוכנות היהודית או הוועד הפועל של ההסתדרות. טענתי כי גויסתי בידי ה'הגנה', ולא בידי המוסדות האלה, ולכן איני מוצא מקום לבירור בפניהם."

בתגובה זומן מישאל לפגישה עם ראש המטה הארצי החדש של ההגנה, הרמ"א, יצחק שדה, וזה לחץ עליו להתמנות למפקד גליל הדרום והנגב. הגליל הזה חולק לשלוש נפות: רחובות בפיקודו של יעקב פרולוב, באר טוביה בפיקודו של יצחק פונדק, והנגב בפיקודו של חיים קרמר. מישאל לא הכזיב. כדרכו, לא חשב על עצמו, לא על רצונותיו, לא על שאיפותיו, ואפילו לא על מצבו ומשפחתו. אם צריך הוא הולך. "ראיתי כי כך נגזר, והלכתי. היה זה במאי 1947." בפרק הזמן הקצר בתפקיד עסק מישאל בשני נושאים עיקריים: קורסים למפקדים מהחי"ש והגדנ"ע ובהכנות לקורס מ"מים; בהכנת תיקי הכפרים.

"כשקיבלתי את הגדוד כבר היה התקציב 'אכול', " סיפר, "ונאלצתי להילחם מלחמה קשה על אישור ביצוע הקורסים מעל לתקציב שנקבע. גייסתי אמצעים מהנקודות, ובסכום ביצענו שני קורסי מ"מים שבהם עברו מעל ל-100 איש."

בתפקידו הוביל מישאל את העלייה של כמה וכמה נקודות על הקרקע בנגב, את הנחת צינור המים בין ניר עם לבארי ובין ניר עם לישובים בסביבת באר שבע, ואת שינוי המבנה של גליל הדרום וחלוקתו לשתי חטיבות, גבעתי והנגב. אז הועלתה לפניו הצעה להתמנות לאחראי על מעשי התגובה נגד ערבים (תפקיד שעסק בו בעבר משה דיין), אך הוא סירב "כיוון שראיתי שעתידים אנו להיכנס בקרוב למלחמה גלויה, ואין מקום לתפקיד כזה."

מישאל חזר אפוא למטה הכללי בתל אביב, אך התפקיד הבא כבר חיכה מעבר לפינה.

כ"ט בנובמבר 1947 היה יום של חג ביישוב היהודי בארץ ישראל. בניו יורק הצביעה העצרת הכללית של האו"ם על תכנית לפתרון המשבר בארץ ישראל, במסגרתה יוקמו שתי מדינות, יהודית וערבית. גם מפה שורטטה. היישוב כולו עצר את נשימתו במעקב בשידורי הרדיו אחר הצבעת החברות השונות וספר את התומכים, המתנגדים והנמנעים. כאשר התברר שהושג הרוב הדרוש, פרצו המונים לכיכרות הערים במעגלי שירה וריקודים. סוף סוף העולם מכיר בזכותו של העם היהודי להקים לעצמו מדינה בארץ ישראל.

אך השמחה לא ארכה. כבר באותן שעות ישבו מנהיגי היישוב והתכוננו לבאות. הם ידעו שערביי הארץ, ובייחוד המדינות השכנות, לא ישלימו עם ההחלטה לחלק את הארץ וייצאו למלחמה. חודשים אחדים קודם לכן גובשה תכנית "ד", לקראת יציאתם של הבריטים מהארץ, והחשש היה שייווצר חלל שינוצל לפתיחת מלחמה. על כל ישוב הוטלה המשימה של הגנה סטטית

עד שיופעלו כוחות במלחמה ניידת. רוב הכבישים עברו בשטחים בשליטה ערבית. בייחוד היו הדברים אמורים בכביש בין ירושלים לשפלה, שהיה רצוף כפרים ומשלטים ערביים בדרך מעוקלת וקשה להגנה. נקודות התורפה היו רבות: בערים המעורבות, ירושלים, יפו, חיפה, ביישובים המבודדים ובדרכים. קשה במיוחד היה המצב בירושלים על כשמונים אלף ויותר תושביה היהודים, שהיו תלויים תלות מוחלטת באספקה ובהגנה מהשפלה.

למחרת ההצבעה, ב־30 בנובמבר, פרצו מהומות בירושלים, ובכביש לוד-יולהמה הותקף אוטובוס אגד. לידיעות הללו נוספו ידיעות על תקיפות נוספות בדרכים. פיקוד ה"הגנה" התקשה לעמוד בקצב האירועים.

בראשית דצמבר 1947, נקראו מישאל ויגאל ידן, ראש אגף המבצעים של ה"הגנה", למשרדו של ראש המטה הכללי של ה"הגנה", יעקב דורי. על הקיר הייתה פרושה מפת ארץ-ישראל משובצת בסיכות אדומות שהעידו על מקומות הפגיעה וחומרת הבעיה. כל סיכה ציינה ישוב עברי שהגישה אליו הייתה נתונה בסכנה. "בכבישי הארץ יוכרע גורל המלחמה", אמר למישאל. "קיומנו יהיה תלוי בתחבורה שלנו. עליך לדאוג שהכבישים יישארו פתוחים. המכשלה הזאת לידיך. ארגן את התחבורה בארץ, שאפשר יהיה לחיות ולא למות."

המשמעות הייתה, שהוטל עליו לקבל את הפיקוד על אבטחת התחבורה בארץ כולה. כתב המינוי לתפקיד נושא את התאריך 4 בדצמבר 1947.

סיפור הנסיעות בדרכים, המחסומים, המארבים של ערבים והקשיים שערמו הבריטים על מעבר כלי רכב של יהודים הוא סיפור מורכב, שתילי תילים של ספרים נכתבו עליו. אנו נדרשים לו מנקודת מבטו של מישאל.

הוא עצמו סיפר כעבור שנים:

ההתארגנות הביטחונית לקראת החלטות האו"ם לא צפתה אפשרות של מלחמת התחבורה בדרכים, ומטה ה"הגנה" לא התארגן לכך בכלל. הוא כנראה צפה שדברים אלה יסודרו ויופעלו בצורה מסודרת, בינלאומית. לא חזו שההתנגדות הערבית תקבל צורה של הטלת מצור על כל ישוב בארץ. מאחר שההתיישבות לא הייתה רצופה, והיישובים היו מפוזרים בתוך ובלב ישובים ערביים, קל היה לפגוע בתחבורה האזרחית הרגילה. מספיק היה רובאי אחד שישב במארב על הדרך ופגע בתחבורה, ובכך שיתק את החיים.

חשבו שאחרי שהחלטה [באו"ם] תיפול יהיו סידורים מדיניים שיסייעו להשלטת ההחלטה. אבל לא הייתה התארגנות לכך. גם הערבים וגם היהודים חיכו במתח להחלטת האו"ם. היהודים קיוו ועשו את כל המאמצים הפוליטיים כדי להשיג את ההחלטה הפוליטית. למזלנו, גם הערבים היו עדיין בתחילת ההתעצמות הלאומית הערבית העצמאית. מספר המדינות הערביות באו"ם היה קטן מאוד, וכוחם הפוליטי היה אפסי. גם כוחם הכלכלי היה אפסי. מה שנשאר להם תמיד היה השטח שאיכלס ערבים או מוסלמים, מהאוקיאנוס האטלנטי לאוקיאנוס ההודי.

למחרת החלטה באו"ם פגעו באוטובוס של אגד בלוד. נפלו נפגעים. היות והשתחררתי מתפקיד מפקד גליל הדרום, הייתי בלי תפקיד. נקראתי מיד על ידי יגאל ידן, שהיה ראש אגף המבצעים במטה הכללי. "עליך לארגן את כל נושא התחבורה בארץ, באיזו צורה היא תנוע, איך תובטח, על ידי איזה כוחות וכך הלאה." הבריטים היו עדיין כאן. זה היה מינוי בעל פה, אד הוק. הוא אמר לי, שכך הוחלט במטה הכללי. קיבלתי עליי את התפקיד ומיד התחלתי לארגן אותו.

ב-4 בדצמבר 1947 נכנס מישאל לתפקיד בכל הנחישות והמקצועיות הידועות שלו. הוא תכנן את התחבורה והיקצה כוחות ואמצעים להבטחתה. לא היה ספק, שאין מקום לתנועת מכוניות יחידות בכבישים, אלא עליהן להתארגן בשיירות מוגנות בידי חברי ה"הגנה". ארגון של שיירה כזאת היה מבצע לוגיסטי מורכב, שחייב תיאומים בין נהגי המשאיות והאוטובוסים, המחסנים שמהם נלקחה הסחורה המיועדת להובלה, וכוח שיפרוק אותה בהגיעה ליעדה:

גם במטה הכללי לא היו מנגנונים יותר מדי גדולים. הלכתי לסוכנות היהודית לשבת שם על יד משרדו של מיכאל בר (מילו לוברסקי) כי היו לו חדרים פנויים, הייתה לו פקידה שידעה לכתוב על מכונת כתיבה, הייתה לו מכונת כתיבה ונייר. לי לא היה כלום. אני בגפי. באתי לשם, והתיישבתי ואמרתי, "אני פה ואתה לפקודתי." ללא היסוס, כי הוא היה שייך כבר למדינה שבדרך ולמנגנון. לקחנו עוד בחור אחד, פקיד שעבד פעם בחברה בריטית בעלת זיכיון של אספקה, וזה היה המנגנון שלנו. רק הוצאת קול, מיד היו כוחות שיצאו לשטח.

מידת ההתנדבות והנכונות להתגייס שמצא בכל פעם שנזקק לכוח אדם, ריגשו את מישאל:

לא הייתה בארץ מסגרת יהודית מחייבת, אלא וולונטרית. לא היה בידינו לחייב אדם להתגייס, אלא בתוקף צו מוסרי ולחץ מוסרי. בתנאים האלה של התיישבות כזו לאורך כל הארץ, ובתנאים של השלטון החזק וחוקי החירום, אדם שנתפס עם נשק בידו, היה חייב מיתה. ברגע שהערבים החליטו שהם לא יתנו יד לביצוע ההחלטה של האומות המאוחדות, הדבר הקל ביותר היה להם לפגוע

בנו לאורך הדרכים, כי שום כוח לא חיכה כדי להדוף אותם, והדרכים עברו בתוך היישובים הערביים. השלטון [הבריטי] לא היה מעוניין לסייע בביצוע ההחלטה ולא הפריע להם. מאיתנו הוא מנע לצאת בנשק גלוי. מי שהיום שומע עם מה היישוב הלך למלחמה, יאמר שרק מטורפים יכלו לקבל על עצמם עוז כזה להחליט ללכת למלחמה.

כעבור שלושה ימים יצאה שיירת אוטובוסים ומוניות מתל אביב לירושלים ובחזרה בנתיב המקובל, ירושלים-שער הגיא-לטרון-רמלה-יאזור-תל אביב. בבוקר הותקפו ארבע מכוניות שעברו דרך רמלה, בירות וברימונים. הנוסעים השיבו אש ופצעו ארבעה ערבים. בתגובה סגרה המשטרה הבריטית את רמלה לפני תחבורה יהודית. השיירה שיצאה מתל אביב מאוחר יותר נסעה במסלול שונה, דרך רחובות-נען-חולדה-לטרון. אל נוטרי משטרת היישובים שליוו את השיירות נוספו מלווים עם נשק לא חוקי, בדרך כלל זוג בכל אוטובוס, בחור ובחורה שנשאה תת מקלע ורימוני יד מתחת לבגדיה, שכן הבריטים נמנעו מלעשות חיפוש על גופן של נשים. אם הייתה השיירה מותקפת, הייתה הבחורה מעבירה את הנשק לבחור שישב לידה.

לכל מי שהזדרז להאשים את השלטון הבריטי בכל הצרות, הקפיד מישאל להזכיר שהממשל הבריטי לא היה הגרוע ביותר במזרח התיכון. בכל המאורעות – העימותים בין יהודים לערבים בארץ, ב-1921, ב-1929 ובשנים 1936-1939 – הייתה מלחמה על הדרכים. תקיפות כאלה היו עניין קל לארגון ולא כרוך בסכנה לתוקפים. במאורעות 1936-1939 העניקו הבריטים מעמד לגאלי לכוח המגן וליישובים העבריים, אך הם לא אבטחו שיירות, אלא רק את תנועתם הם. רק במקרה אחד השתלבו האינטרסים של שני הצדדים, כאשר הבריטים עסקו בתיקון קו טלפון ליד המשאבות

של שער הגיא והיו זקוקים לקשר, ובמקרה עברה באותה שעה שיירה שהותקפה. הם התגייסו והשיבו אש אל היורים. פרט לכך הם נמנעו מלהתערב. עיניהם כבר היו נתונות ליום הסתלקותם, וממילא אהדתם הייתה נתונה בעיקר לערבים.

לקראת עזיבת הבריטים, במאי 1948, פעלה ברחבי הארץ באופן לגאלי וברור רק המסגרת של משטרת היישובים העבריים בשנים-עשר גדודים, כמאתיים וחמישים איש, או ליתר דיוק, מאתיים וחמישים כלי נשק בכל גדוד. היחידה הזאת נודעה בכובעים האוסטרליים רחבי השוליים שלה. היא חולקה לפלוגות שחפפו את תפקידי אנשיה ב"הגנה" ובחיל הנוטרים. גם המפקדים הבריטים שלהם ידעו היטב שאנשי ה"הגנה" מציפים את המסגרת הזאת ופועלים לפי הוראותיה והעלימו עין. אך כאשר הבריטים עמדו בדרכו של מישאל, הוא לא היסס:

לא פעם הם איימו עלינו, שאם אנחנו יורים על ערבים, הם יירו עלינו. ועשו את זה בין בית דגון לתל אביב. אז נתתי פקודה לירות עליהם, והם באו בטענות שאנחנו יורים על צבא הוד מלכותו. כל הזמן היה לנו קשר איתם באמצעות קציני קישור, אחד מהם היה עמוס בן-גוריון, קצין הקישור של אזור מרכז. הוא אמר לי, "רחם עלינו, הם יפרקו את חיל הנוטרים." אמרתי לו, "תודיע להם במפורש, שאם הם יירו עלינו, אנחנו נירה עליהם בלי אבחנה. או שהם יבטיחו את התחבורה, או שהם יסתלקו בעצמם מן הדרכים."

ההצהרה פעלה. הם הבינו שאנחנו לא מתכוננים לשחק. המלחמה כבר הייתה בעיצומה, והם סילקו את עצמם. פעם כשהם הבטיחו שיירה שלנו בתחילת המלחמה בין תל אביב לירושלים, ותוקפים ערבים פגעו בשיירה על יד עמק איילון, פנה אליהם ישראל ברנע, שהיה בחיל התחבורה הבריטי

במלחמת העולם השנייה, ואמר, "יורים על השיירה. תעשו משהו!" אמר לו מפקד המשמר שהיה אמור ללוות אותנו, "אנחנו נצטוונו ללוות bodies [גופות]. כל עוד אתם לא גופות, אני לא חייב להבטיח אתכם." זה כמוהו היה האיתות המספיק שאנחנו לא יכולים לסמוך עליהם. ועברנו להבטחת שיירה. היה צריך לעשות מהפכה בשיטה. אבל כל עוד היו מאה אלף חיילים בריטים בארץ, לא יכולנו לעשות את זה.

לא כל הבריטים היו אנטישמים, הדגיש מישאל. היו ביניהם גם תומכים ואוהדים. הם גם ידעו להעלים עין מאישים־חשובים מאוד שהוסעו בשיירות, דוגמת דוד בן-גוריון שנסע לירושלים. אך במקרים של התנגשות אינטרסים, היו העמדות ברורות:

המשטר הבריטי הגביל אותנו בהרבה פעולות, גם מול שואבה ומשאבות שורש. כשנתתי לגדוד השישי הוראה לתפוס את המשלט בבית הקרן הקיימת [בצומת בית דגון] באו הבריטים וגירשו אותם. בסוף מרס כבר השתנה המצב ביסודו, הבריטים קיפלו את עצמם במקומות רבים, לא התערבו ולא חיפשו יותר. נסענו עם נשק גלוי.

המשימה הייתה ברורה:

לארגן את כל התחבורה בארץ כך שתהיה נתונה לפגיעה מינימלית. הכוח היחיד שהיה יכול לנוע בדרכים בלי השגחה היו המשמרות הנעים (המ"נים) של הנוטרים שלנו. אבל בגלל הניתוק בין היישובים, המשמרות הנעים לא היו רשאים לנוע באזורים הערביים החוצצים בין גושי ישובים. כל מ"ן היה רשאי לנוע בתחומו בלבד. כך לירושלים היה משמר נע, שהיה

רשאי לנסוע גם לקריית ענבים, למעלה החמישה ולעטרות, ואפילו לגוש עציון. אבל השטחים האלה היו כל כך מנותקים, שאפילו בטחון המ"ן עצמו היה במצב קשה.

ארגנתי את אבטחת התחבורה בכל הארץ לא מהמטה העליון בתל אביב, אלא היות והחטיבות נפרשו בצורה טריטוריאלית, בכל חטיבה היה קצין מיוחד לאבטחת התחבורה. מהמטכ"ל ניתנה העזרה, המשאבים כפי האפשרות. דב נעמן היה בחיפה, וחיים בר בגליל העליון. יגאל אלון, מפקד הפלמ"ח, היה כתובת לתחבורה לירושלים, והוא מינה את מכבי מוצרי לאבטחת הקו הזה. הפלמ"ח קיבל את האחריות לאבטחת הקו ירושלים-תל אביב. צביקה זמיר היה במעלה החמישה אחראי על הקטע של ירושלים-שער הגיא, והגדוד החמישי היה צריך להיות אחראי ממקווה ישראל עד חולדה ומשם לשער הגיא. גם בנגב היה קצין אחראי, ובגבעתי זה היה אריה רייס.

בנגב הייתה ההתיישבות ללא אוכלוסייה, שם ישב הפלמ"ח. בתחילה גדוד הנגב, שהפך עם הזמן לחטיבה. מבאר טוביה צפונה, מרוחמה ודורות עד מבואות תל אביב הייתה חטיבת גבעתי. השכונות הדרומיות של תל אביב היו של חטיבת קרייתי, היא חטיבה ארבע. מתל אביב וגוש דן צפונה עד זיכרון יעקב ושפיה הייתה חטיבת אלכסנדרוני בחיפה הייתה חטיבת כרמלי, שכללה גם את הגליל העליון המערבי שלא היה אמור להיכלל במדינה המיועדת לנו. בעמקים ובגליל העליון הייתה בשלב הראשון חטיבת גולני, אחר כך גדוד אחד נשאר בגליל העליון, והגיעה יחידת הפלמ"ח שנקראה אחר כך יפתח.

הקשיים בהכנת השיירות החלו במודיעין, או ליתר דיוק, בהעדר מודיעין ראוי:

המודיעין שהיה ל"הגנה", הש"י, היה צל קטן של מודיעין. אף פעם לא זכינו לידיעה אחת שהתאמתה ביציאה עם שיירה. היה לי כלל: כשהיה המודיעין שלי בירושלים מודיע לי, "אל תיסעו! כל המשלטים בדרך תפוסים בידי ערבים", הייתי נותן הוראה לנסוע. ואף פעם לא ירו. זה מעיד על מיעוט הידיעות שהיו לנו. בשלב מסוים כבר היו לנו מכשירי קשר, ואנשי חיל האוויר שכבר היו להם "פרימוסים" [מטוסים קלים מטיפוס אוסטר] שאני הוצאתי מעקרון [על המבצע הזה נספר בהמשך]. אז היה לנו קשר עם המטוס כתצפית עין. בשלבים מסוימים היו נושאים איתם מה שכינינו "ציפורניים", כלומר, מטען נפץ שאפשר היה לזרוק. ממילא, גם אילו היינו מקבלים ידיעה שיש בדרך כוחות אויב, זה לא היה מרתיע את הנסיעה.

העיקרון היה שאין להפסיק אפילו ליום אחד את התחבורה כדי לא לתת לערבים את ההרגשה שיש כבר הצלחות של ניתוק. ירו פה ושם, היו נפגעים פה ושם, גם כלי רכב, אבל התנועה נעה. נותרה הבעיה הקשה של הרציפות הטריטוריאלית דרך העמקים, חיפה ועמק החוף. בין תל אביב וירושלים לא הייתה רציפות. בין תל אביב לפתח תקווה הייתה רציפות, עם מכשולים קטנים בדרך. מדורות-רוחמה בדרום עד דן בצפון הייתה רציפות שהתעקלה בדרך העמקים. לעומת זה היו שטחים מנותקים, הגליל המערבי, כמו גם חיפה שהייתה בעצמה במצור מכל העברים ואי אפשר היה לצאת ממנה בלי לעבור בכפרים ערביים, משם פקק בעכו ובכפרים סביבתה, ומעכו לגליל אף אחד לא חשב לנסוע.

אנחנו נענו לאורך צירי ההתיישבות ההיסטורית. לא היו רזרבות של מזון או תחבורה, אלא רק של אמונה ורצון ותחושת חשיבות מכרעת. בלי התוספת של הדברים החומריים קצת קשה לנהל מלחמה טוטלית רק באמונה. זו הייתה מלחמה

טוטלית בכל המרחב. בכל ישוב חקלאי הייתה אספקה לצריכה עצמית. אבל ביישוב יהודי של כמעט תשע רבבות אדם, כמו ירושלים, לא היה שום דבר עצמי, כמעט אפילו לא מים, פרט לאוויר, כמובן, שזה היה בשפע. המים באו ממקורות שמחוץ לעיר. בקו ראש העין-לטרון-ירושלים היה קו הצינור החדיש האחרון. קווים אחרים שהביאו מים לעיר נותקו. הביאו מים גם מבריכות סמוך לעיר. בזמן שהיה שקט, היו נוסעים אפילו במכוניות מהעמק לירושלים עם חלב ומשאיות חקלאיות היו עוברות דרך שכם ורמאללה. אבל בשלב זה איש לא חלם לעשות את זה, והיו צריכים לנסוע סביב.

מלון "סמירמיס" עולה בעשן ואבק

בעיצומה של העבודה המורכבת, הוטל על מישאל תפקיד נוסף, חשוב לא פחות ואולי אף יותר. הוא נקרא להציל את המצב המידרדר בירושלים. בלחץ הקרבות בעיר החלה אוכלוסייה יהודית לנטוש את בתיה בשכונות המעורבות ובשכונות הספר. בהגיעו לעיר, בראשית ינואר 1948, לא היו סמכויותיו מוגדרות במפורש. יגאל ידין הציג אותו בפיקוד העליון כממלא מקום למפקד המחוז, שתפקידו לטפל בניהול הכוחות הלוחמים. המצב שמצא בירושלים היה קשה. ישראל גלילי, ראש המטה הארצי של ה"הגנה" כתב פתק למפקד המחוז, ישראל זבלודובסקי-עמיר, "מישאל בא אליך לעזרתך. יבצע כל פעולה שימצא לנחוץ להפסקת נטישת השכונות המעורבות." ראשי ה"הגנה" ידעו היטב את מי הם משגרים לירושלים, ומדוע. הם הכירו את סגנון העבודה של מישאל, את דרך קבלת ההחלטות ואת יכולת הביצוע והמנהיגות שלו. גם מי שלא הכיר אותו קיבל בתוך ימים ספורים שיעור שקשה להפריז בחשיבותו.

כעבור שנים סיפר מישאל להיסטוריון אורי מילשטיין:

מיד בבואי כינסתי את אנשי המודיעין, יצחק נבון וציון הג'ינג'. שאלתי מה המצב, אמרו שמתחילה הגירה [של תושבים יהודים] מטלביה. אמרתי שצריך להפסיק. שאלתי היכן המפקדות של הערבים. השיבו: "אחת בעיר העתיקה ושתיים בשכונת קטמון, במלונות 'קלרידג' ו'סמירמיס'". שאלתי, "לאיזו מפקדה המשקל הרב ביותר?" השיבו, "ל'סמירמיס', שם שוכנת מפקדת המתנדבים העירקים." פסקתי: "יש להעביר את המפקדה."

הם נדהמו. מלון "סמירמיס" שכן בלב קטמון, אזור ערבי צפוף, עשיר וחזק. בדרך אליו היו מחסומים אחדים, פיצוץ הבניין לא היה משימה של מה בכך, וגם הנסיגה אחריה לא. שאלתי, "מי יבצע?" אמרו שיש כוח אחד המסוגל לכך, גדוד מוריה בפיקודו של זלמן מרט, איש פלמ"ח לשעבר שהיכרתי מקורס מפקדי מחלקות בג'וערה ב-1938. הזמנתי אותו אליי. "מרט", אמרתי לו, "אתם מעלים באוויר את 'סמירמיס'. יוצאים בשלוש מכוניות, אחת לפורצים, אחת לחבלה ואחת לכוח האבטחה. פותחים את המחסומים, חודרים למלון ומעלים אותו באוויר עם כל מה שיש בו. המכוניות יחזרו מיד, והחבלנים ייסוגו דרך עמק המצלבה לרחביה. בדוק את העניין."

כך במילים ספורות תיאר מישאל את קבלת ההחלטה הדרמטית בעלת המשמעויות המדיניות הרבות לפוצץ את מלון "סמירמיס" בשכונת קטמון:

מפקדת ירושלים שיתפה איתי פעולה בלב חצוי. בתחילה אמרו שאין די חומרי נפץ, ומה שיש, מיועד לפיצוץ בית

המועצה המוסלמית בשכונה האמריקנית. החרמתי חומר נפץ זה. אחר כך אמרו שאין מכוניות. אמרתי למרט שייקח את מכוניות המטה, ואם לא, אצא לכביש ואחרי מכוניות של אזרחי העיר. בירושלים לא היו רגילים לסגנון כזה. פחדו שאקח מכוניות של פקידי הסוכנות ותהיה אי נעימות. נמצאו מכוניות, הבעיות הלוגיסטיות נפתרו. הכוח התארגן, נקבע מועד. פעולת התגמול הגדולה הראשונה של ה"הגנה", בסגנון שעתיד היה לזעזע אושיות, הגיעה לשלב הביצוע.

ליל 8 בינואר 1948 היה לילה גשום וסוער בירושלים. כוח המשימה שהגיע לשערי מלון "סמירמיס" מצא אותו סגור ומסוגר. הוא הניח חומר נפץ ליד שער הברזל ופרץ אותו. שומר שקרב אליו נורה. החבלנים חדרו מבעד לשער הפרוץ, פרצו את דלת המרתף ברימון, ירדו למרתף המלון והניחו את חומרי הנפץ ליד העמוד הראשי. אז התברר שבגשם השוטף שירד כל זמן הפעולה נרטבו הגפרורים בכיסם. לקחו כפיס מן הדלת המפוצצת שעדיין בער, הדליקו את הפתיל והסתלקו.

באותה שעה התארח מישאל בביתו של יגאל ידין. ידין עצמו היה בתל אביב, ואשתו כרמלה אירחה לו לחברה. הם ישבו בחדר המוסק ושתו תה. מישאל אמר לכרמלה, "עוד מעט תשמעי." ואכן, כעבור שניות אחדות נשמע פיצוץ אדיר. המלון קרס על יושביו. יותר מעשרים בני אדם נהרגו בפיצוץ המלון, בהם סגן הקונסול של ספרד. כשישים נפצעו.

"למחרת", נזכר מישאל, "נשמה ירושלים היהודית לרווחה. היחסנים הערבים ברחו. אם אנחנו מסוגלים להיכנס ללב קטמון, מה הקושי לטפל בטלביה? קטמון התרוקנה עד החצי, טלביה הייתה לשכונה יהודית. היחסנים היהודים שבו אליה עם מיטלטליהם. עכשיו התחילה הבעיה היהודית."

מאחורי התיאור החסכני הזה מסתתרת דרמה בעלת ממדים היסטוריים. ה"יחסנים" שעליהם דיבר היו עשירי הערבים בעיר, שלא התקשו להימלט למקלטים נוחים. את מקומם תפסו יהודים שמהירו להתיישב בבתי המידות. המבצע הצבאי הוכתר בהצלחה, אך המשמעויות המדיניות שלו לא נעלמו מראשי היישוב היהודי בעיר. בבוקר שמעה גולדה מאיר, מנהלת המחלקה המדינית בירושלים, שהמלון פוצץ, והייתה בטוחה שזה מעשה של אצ"ל או של לח"י, כפי שעשו במלון "המלך דוד" שנתיים קודם לכן. אך מזכירה הצבאי, יחזקאל סחרוב [סהר], העיר את אוזנה שיד ה"הגנה" במעשה, והיא לא הייתה בסוד העניין. היא קראה לישראל עמיר, וזה סיפר לה שמישאל שחם עומד מאחורי המבצע. "מה פתאום מישאל?" שאלה. היא אפילו לא ידעה שהוא הוצב בעיר.

ואם לא די בכך, הסביר ישראל עמיר שמישאל "קיבל אישור". גולדה נחרדה והזעיקה אליו את מישאל. הוא הופיע והצדיע כאיש צבא. כך שחזר מישאל את השיחה:

גולדה: שב ותגיד לי מה קרה.
 מישאל: (שלפתי מכיסי את הפתק של גלילי, הראיתי לה ואמרתי), זה את רואה?
 גולדה: עם מי התייעצת בירושלים, ומדוע בחרת לפוצץ דווקא את מלון "סמירמיס"?
 מישאל: התייעצתי עם מפקדת ירושלים וסיכמתי שנעזר את "סמירמיס".
 גולדה: היו לך הצעות אחרות?
 מישאל: כן, את מלון "קלרידג".
 גולדה (בצעקה): רק זה חסר לנו. ב"קלרידג" מתגורר הקונסול הצ'כי.

מישאל לא ידע כמובן דבר על הרומן הנרקם בין הישוב היהודי לבין ברית המועצות וצ'כוסלובקיה בקשר לעסקת הנשק שכבר יצאה לדרך.

גולדה: אני דורשת ממך לא לעשות שום פעולה בירושלים בלי אישורי.

מישאל: גולדה, אני לא זקוק לאישורך. לא קיבלתי פקודה להיזקק לאישור שלך.

גולדה: אני דורשת ממך לשלוח מברק לבן-גוריון. מישאל: אם את רוצה לשלוח מברק לבן-גוריון, לשם מה את זקוקה לי?

גולדה: היות ולקחת שליטה בעניין, שלח!
מישאל: בבקשה (מוציא דפדפת), מה לרשום?

גולדה הכתיבה לו מברק לבן-גוריון: דוד, אני דורשת ממך לתת למישאל הוראה לא לעשות שום פעולה בלי הסכמתך, ואני דורשת ממך לבוא מיד לירושלים.

מישאל שלח את המברק. למחרת זימן אליו הנציב העליון את גולדה וחבריה להנהלת הסוכנות היהודית לירושלים. בן-גוריון בא העירה, שוחח עם גולדה בארבע עיניים, ואחר כך קרא אליו את מישאל לאולם הישיבות של הקרן הקיימת בבנייני המוסדות הלאומיים. הוא הכיר את מישאל היטב וסמך עליו. "מה ההוראות שקיבלת?"

"קיבלתי הוראות לבצע פעולות שיפסיקו את בריחת היהודים מהשכונות המעורבות ולהביא לכך שהערבים יברחו מהן. וזאת אני מבצע. ביצענו את 'סמירמיס', וההצלחה הייתה מלאה. טלביה התרוקנה והבריחה נמשכת."

"ולא קיבלתי הוראה עם מי להתייעץ?" שאל בן-גוריון, ומשלא קיבל תשובה מניחה את הדעת, הוסיף, "עכשיו אני נותן

לך הוראה, לא לבצע שום פעולה בירושלים בלי אישורם של גולדה וששון [אלהיו ששון, ראש המחלקה הערבית של הסוכנות].
 "אֵיִי אֵיִי סָר", אמר מישאל בנוסח הבריטי הידוע, הצדיע ויצא מן האולם.

כעבור זמן לא רב אכן נזקק מישאל לאישורה של גולדה, הפעם לשתי פעולות שתכליתן להגדיל את מאגר הנשק של ה"הגנה" בעיר על ידי פשיטה על משטרות יריחו ואבו גוש. כך, על פי עדותו, התנהלה השיחה:

גולדה: למה דווקא משטרת יריחו?
 מישאל: מפני שיש שם 120 רובים וקצין שישתף עימנו פעולה.

גולדה: כמה אנגלים תהרוג?
 מישאל: גולדה, שיבכו אימהותיהם. האימהות שלנו ממילא בוכות כשנהרגים בחורים יהודים באשמתם של הבריטים ובגלל מחסור בנשק.
 באותו רגע נשמע קול מכונת ירייה.

גולדה: מה זה?
 מישאל: משוריינים בריטיים יורים בימין משה בגלל מכונית ערבית שנתקפה כשנסעה לחברון.
 גולדה: מנוולים!

מישאל: רק היום זה נודע לך? ובכן, מה עם יריחו?
 גולדה: זו לא דרכנו. היא מתאימה לאצ"ל שחדרו למחנה תל ליטווינסקי [כיום: תל השומר] ושדדו נשק.
 מישאל: מי אמר לך? בתל ליטווינסקי פעלו אנשי "הגנה".
 גולדה: לא ייתכן.

מישאל: זה היה כוח מחטיבת אלכסנדרוני, ואם אינך מאמינה, תרימי טלפון לבן-גוריון ותשאלי אותו.

גולדה: בכל זאת אין זאת הדרך שלי. אתה אינך יוצא ליריחו.

מישאל: תהיה בריחה. אני חשבתי שאנחנו במלחמה. זה לא לפי מה שאני חושב, ואני חוזר לתל אביב.

גם את הפשיטה על תחנת המשטרה באבו גוש סירבה גולדה לאשר, ופעולה לחיסול קצין משטרה בריטי שהסגיר ארבעה אנשי מגן להמון ערבי בשער שכם, וזה עשה בהם שפטים. הקצין הבריטי המשיך להתנכל ליהודים, אך יושבת ראש המחלקה המדינית בירושלים לא אישרה את הפעולה.

לאחר עשרה ימים בירושלים שב מישאל לתל אביב, התייצב לפני גלילי ואמר, "מאחר שקיבלתי פקודה מ'הזקן' לקבל אישור מגולדה לכל פעולה, והיא השיבה בשלילה על כל תכנית, למה שאבזבז את זמני בירושלים?"

חילוקי הדעות עם גולדה גם גרמו לו לוותר על תפקיד מפקד מחוז ירושלים שהוצע לו בידי ישראל גלילי: "לא כדאי, אני וגולדה זה לא יילך ביחד. לגולדה יש קו משלה. אולי היא צודקת, אולי לא, אבל אני לא יכול להתאים את עצמי לקו שלה. עשרה ימים ניסיתי להניע אותה לפעולה, ולא קיבלתי אישור, לא לפעולת הצטיידות ולא למניעת פגיעה בנו. מזל גדול שלא התייעצתי איתה על 'סמירמיס', אחרת לא היו עכשיו יהודים בטלביה."

כעבור שנתיים פיקד מישאל על המבצע להעלאת עצמותיו של בנימין זאב הרצל לקבורה בירושלים. בקבלת הפנים שנערכה לאחר מכן במלון "המלך דוד" ניגשה אליו גולדה מאיר ואמרה, "אני זוכרת אותך לטובה."

מישאל מלמל תשובה סתומה, וגולדה המשיכה: "היום היה לי ויכוח עם ד"ר אסקרטה [יושב ראש ועדת הפיוס של האו"ם], והוא התעקש לעבור דרך מעבר מנדלבאום [בין שני חלקי העיר

שפוצלה במלחמה] בלי להציג רישיון. לטענתו, ירושלים היא עיר בינלאומית, ולא דרוש לו רישיון לעבור מחלק אחד שלה לחלק אחר. סיפרתי לאסקרטה שבימי מלחמת העצמאות היו אצלנו מפקדים שהציעו לנהל את המלחמה בתקיפות רבה, בלי להתחשב באבדות של האויב. אני התנגדתי. כיום אני יודעת שהם צדקו. אילו הייתה המלחמה מתנהלת אחרת, לא היו לנו כל כך הרבה קורבנות."

"את צודקת", השיב לה מישאל, "אבל הגעת למסקנה הנכונה קצת באיחור. כיום זה לא ישנה דבר."

במבט לאחור ממרחק השנים ידע מישאל לספר כי "לפרשת 'סמירמיס' ולעשרת הימים שלי בירושלים הייתה השפעה על תדמיתי בעיני בן-גוריון. הוא חשב שאני מוכן להרוג, להשמיד ולאבד בלי לחשוב הרבה. למחשבה הזאת היו תוצאות רבות במסגרת התפקידים והמשימות שהוטלו עליי במלחמת העצמאות ואחריה."

ושוב לתחבורה

מישאל חזר לעסקי אבטחת התחבורה. מחקרים רבים נכתבו על השיירות לירושלים וליישובים אחרים במלחמת העצמאות, ואנחנו לא נוכל להעמיק בפרטיהם. אנחנו בוחרים להביא את תיאורו של מישאל עצמו, בלשונו הוא (פרט לקיצורים ושינויי עריכה קלים), על הרקע, השיקולים, והפעולות עצמן:

מה היה בסיס הארגון של אבטחת השיירות? הוא היה צריך להיעשות כך, שכל התחבורה בדרכים תאובטח בלי שנוכל לעשות את זה עם כוחות הגנה, בלי שתתגלה

ההתארגנות של ה"הגנה". הקונצפציה של ה"הגנה" הייתה תכנית שלא תורגלה, אבל הייתה מסגרת של תכנית למקרה שתהיה התמודדות על שטחים בארץ כדי לקיים את ביטחוננו ואת שליטתנו. הבעיה הייתה, שלא הייתה מחשבה על כיבוש שטחים שיקנו לנו שטחי מדינה, אלא קודם כול להגן על היישוב הקיים. כי הסכנה הראשונה הייתה, שלפני שתקום מדינה, או לפני שהאו"ם יתארגן למעשים, אתה יכול להישמד. צריך לזכור, שסך הכול היישוב היהודי בארץ כלל אז כשש מאות וחמישים אלף נפש, שיותר ממחציתו בשלוש הערים ירושלים, תל אביב וחיפה. ירושלים לבדה הכילה שמונים וכמה אלף איש. השאר היו מפוזרים ביישובים מדן עד רביבים. למזלנו, הייתה מסגרת של שנים-עשר גדודי חיל הנוטרים, שהיו כוח לגאלי לא מבוטל. בכל נקודת יישוב הייתה תחנת נוטרים ובה נשק, רובים ומעט מקלעים. היינו צריכים להקים מדינה בלי לגאליות, למרות החלטת האו"ם, כי השלטון הבריטי לא הסכים עם ההחלטה ולא נתן לגאליזציה לשום יהודי לשאת נשק ולפעול להגנתו. להיפך, הם עוד התיימרו לטעון, שהם יגנו על התחבורה בדרכים, בליווי השיירות, בעיקר בקו לירושלים, שבו הם ראו פגיעה ביוקרה של השלטון המרכזי. אבל עד מהרה הם זנחו גם את זה, ואפילו לא טרחו לכסות בעלה תאנה את זה שהם לא עושים כלום. להיפך, הם מעודדים את הפגיעה בדרכים. זה הבסיס הראשון שלקחתי על עצמי לארגן, את מסגרת הגדודים של משמרות הנוטרים.

החיילים הבריטים בלגיון הערבי גרמו לנו אבדות. במסגרת תפקידי היה עליי להוציא את ההוראות, לא בכתב – כי כל עוד היינו בלתי לגאליים לא נטינו להשתמש בפקודות בכתב, אלא עשיתי את זה יותר על ידי המגע האישי שלי בשטח.

דרך תל אביב־ירושלים הייתה לא רק הקשה ביותר מבחינה טופוגרפית וגיאוגרפית ומבחינת ההתיישבות, היא הייתה גם אחת הדרכים שהצריכו תנועה רבה, כי מרכז השלטון ומרכז העצמאות היהודית הוולונטרית המאורגנת, הסוכנות היהודית והוועד הלאומי, היו שם. לכן התנועה לירושלים הייתה אחת הבעיות הכי כבדות בהיקפה ובאבטחתה.

בשלב הראשון הפגיעות היו בעיקרן בתחבורת הנוסעים, באוטובוסים ולא במכוניות המשא. בדרך לירושלים היינו מכניסים לכל אוטובוס זוג, בחור ובחורה מחיל השדה של תל אביב, כאשר הנשק שהיה איתם היה אקדח או סטן מפורק ורימון או שניים. הושבנו את הבחורה כסליק, כמקום מחבוא לנשק, כי בחיפושם בדרכים הבריטים עדיין היו ג'נטלמנים ולא חיפשו אצל בחורות. זה היה כוח מתנדב ללא כל תמורה, פרט לתמורה האחת, הסיפוק להסתכן באבטחת התחבורה. כמובן זה לא יכול היה להחזיק הרבה זמן, ולאט לאט נאלצנו להעביר את אבטחת התחבורה בקטע תל אביב־ירושלים לידי פלוגות הפלמ"ח.

בין הנוסעים הקבועים בקו היו מנהיגי היישוב, וגם הם לא חמקו מהמחסומים:

פעם ירדתי באחת השיירות וגולדה נסעה איתנו. היא הייתה ממלאת מקום מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות. היה חיפוש ונתגלה אצל בחורה תת מקלע מפורק. כשאסרו אותה, אמרה גולדה, "גם אני נוסעת איתה." היא נסעה איתה למשטרת המחוז במג'דל, שהיום היא אשקלון, ושחררה אותה בערבות. זה מראה שהיה בלתי אפשרי לשאת נשק בכוחות לא רשמיים עד ליום שהבריטים הירפו ממאמציהם למנוע אותנו מלהתגונן. זה היה כבר למעשה בשיירות נחשון, אז נסענו עם

נשק לגאלי למרות שהבריטים היו עדיין בארץ, אחרי התנגשות בינינו לבין ערבים, הבריטים התערבו, וירינו גם עליהם. הבריטים כבר ידעו שהם עוזבים את הארץ, ורצו שתהיה ובוהו ישרור בארץ. אחרון הצבא הבריטי עזב את הארץ רק בתחילת יוני. עד אז הם החזיקו את רמת דוד כשדה תעופה, ונמל חיפה היה תחת שליטתם, כביכול כדי להבטיח את נסיגתם ואת יציאתם מירושלים לנמל בחיפה. אבל עם זה הם כבר שחררו את תל אביב כעיר למדינה היהודית, ואת האזור הערבי כולו של הר שכם וחברון והגליל לשלטון הערבי. הם גם לא הפריעו לחדירתם של הכוחות הערביים הבלתי סדירים שקדמו לפלישה של צבאות ערב.

אבטחת התחבורה הייתה כרוכה במבצעים מיוחדים. כחלק מההכנות של הבריטים לפינוי צבאם מן הארץ, הוחל בקיום מכרזים למכירת גרוטאות וציוד שהוגדר "לא מלחמתי", מה שמחזיר אותנו להוצאת המטוסים מבסיס עקרון-עקיר [הוא תל נוף של היום], שהוזכר קודם. ראש מטה שירות האוויר של ה"הגנה" [כך נקרא חיל האוויר בראשית המלחמה], אלכס זילוני, איש חיל האוויר הבריטי לשעבר, הצליח לרכוש במכרז כעשרים מטוסי אוסטר מהבסיס. מונה איש ה"הגנה" לפירוק המטוסים ואריזתם, ומישאל נדרש לדאוג להבטחת ההעברה שלהם מעקיר למרתף היקב הטמפלרי בשרונה, שם הורכבו מחדש. את המבצע צריך היה להוציא אל הפועל במהירות, מחשש שהמכירה תבוטל בהוראה מלונדון. ואכן, לאחר יציאת המשאיות האחרונות הגיעה הוראת הביטול, אך היא אחרה את המועד. מישאל עצמו הסתפק ברישום לקוני ביומן תש"ח שלו: "עקיר".

אבטחת הנסיעה בדרכים לא נועדה רק להבטיח את שלומם של הנוסעים ואספקת המזון והמוצרים החיוניים לאזורים מנותקים,

אלא גם נגעה לעצם קיומם של מוסדות חיוניים של המדינה בדרך, וכך גם השיקולים שלהם נדרש מישאל היו כבדי משקל:

למדינה היהודית לא היו מוסדות ממשלה חוקיים בעלי יכולת כפיה. היו לה מוסדות שהוקמו במסגרת הוולונטרית של היישוב המאורגן. גם העם היהודי בגולה לא הזרים כספים. הייתי צריך לנווט את התחבורה עם מה שפחות אפשרות להתנקש בה. כשראיתי שאני לא יכול לנסוע דרך לוד, הפסקתי את התנועה דרך לוד, על אף ששדה התעופה שימש שדה התעופה היחיד של הארץ, והיינו צריכים לאבטח בו את הייצוא שלנו כדי שיהיה איזשהו כסף. הייתה תקופה שכספים התחילו להיות מרוכזים בידי המוסדות היהודיים, ושדה התעופה היה המקום שדרכו יוצאו היהלומים. אני הייתי צריך לאבטח את יצוא היהלומים.

הנגב היה ריק, ואפשר היה לארגן את הכוחות בלי להתנגש בעוצמה ובלחץ של היישוב הערבי המרוכז והשלטונות הבריטיים העוינים. לעומת זה, הקטע תל אביב-ירושלים, מרכז הארץ ומרכז היישוב הערבי, עם יפו העיר הערבית הגדולה, רמלה ולוד – כל הדרך לירושלים הייתה ערבית, וירושלים הייתה בחלקה ערבית, כמו כל סביבתה, הר חברון, רמאללה ושכם.

כדרכו וכאופיו, לא הסתפק מישאל בישיבה במטה ב"בית האדום" בתל אביב, אלא נע ונד בדרכים במכונית הפורד הזכורה לילדיו היטב:

הייתה לי מכונית פורד [ת'נדרבירד] חדשה שקיבלתי בחודש הראשון שפרצה המלחמה. זו הייתה מכונית ממש "ציפור סער". שמונה צילינדרים. בלחיצה על הדוושה הייתי

מגיע למאה ושלושים קמ"ש. עברתי איתה את כל השיירות וכל היריות. הייתי עובר מקצה לקצה של שיירה. זה היה השריון הטוב ביותר. אבל הייתי צריך לראות כל מקום כדי להרגיש אותו, כי מידיעות – שום דבר.

פעם יגאל ידן אמר לי, "אתה לא צריך לנוע בדרכים ככה. אתה אחראי מטעם המטה הכללי. אתה צריך לשבת במטה הכללי ולכוון אותם." אמרתי לו, "ואיך אני אכוון את זה מהמטה הכללי? על סמך מה? על סמך זה שאתה תגיד לי איפה לאורך הדרכים עומדים לפגוע בתחבורה ולתכנן לשם כוחות? אין ידיעות, אין כוחות."

פעם היינו נוסעים בגליל מטבריה דרך נצרת. עכשיו כל העמק [יזרעאל] הזה היה שטח יהודי ויכולנו לעקוף אותה. בגליל העליון היו חטיבת יפתח, גדוד גולני וכוח הנוטרים. הייתה יכולת ליווי לתחבורה בלי קשיים מיוחדים. למרות זאת תקפו את התחבורה בין איילת השחר לראש פינה, כי שם עברה הדרך בכפרים.

שירות הידיעות שלנו לא יכול [היה] לתת לנו ידיעות על מה מתכננים הערבים לפגוע בדרכים. המודיעין היה מאוד חלש ומפוקפק מטבעו. צריך היה להסתמך על הרגשה ואינטואיציה, וגם זה הצריך למעשה את היותי ממש בדרכים.

במקומות שבהם לא היו כבישים, לא נרתע מישאל מסלילת דרכים, למרות הקשיים התקציביים והביצועיים הכרוכים בכך. לא רק בענייני אבטחה הוא עסק יומם ולילה, אלא גם בגיוס כספים ועובדים ובמשא ומתן הפוליטי המתחייב מכך:

הכניסה לתל אביב עברה דרך יפו ואבו כביר, לכן נאלצתי לסלול כביש דרך מקווה ישראל, שנקרא היום דרך ההגנה. זה

כביש שסללנו בזמן מלחמת השחרור. בשביל הקטע הזה, שאורכו קילומטר וחצי או שניים, משכונת שפירא עד הצטלבות חולון, לא היה כסף. "סולל בונה" היה צריך לבצע את העבודה, והוא לא יכול להתנדב לסלול את זה בתקציבו הוא. הוא היה צריך לקבל כסיו. כשאליעזר קפלן [מנהל מחלקת הכספים של הסוכנות היהודית ולאחר מכן שר האוצר הראשון של מדינת ישראל] אמר, "אין לי כסף", כמובן לא היה כסף, והיה צריך ללחוץ עליו חזק דרך ועד המצב שהקים הוועד הלאומי. הייתי צריך להניע את כל הגופים האלה בלי שהיה איזשהו מבנה, בלי שישבה הנהלת המדינה ואמרה, "הנה צריך דרכים, יש תקציב לדרכים. צריך אנשים לגיוס, יש תקציב לאנשים לגיוס." בקושי היה תקציב לגייס מדי פעם. עד אשר הצלחתי להשיג את האישור לסלילת הקטע הזה, וכך ניצלנו מן המעבר דרך אבו כביר בואכה חולון. [כש] אמר לי קפלן [אליעזר קפלן, מנהל הכספים בסוכנות היהודית], "אין לי כסף."

אמרתי לו, "לי אין אנשים להיהרג באבו כביר. אז תמצא כסף שנוכל לסלול את 800 המטרים האלה." היה צריך לסלול את הקטע של שמונה מאות המטרים כדי להימנע מפגיעה מיד עם היציאה מרחוב הרצל. כי ברגע שיצאת משם, קיבלת מיד את האש בפניך. הרכב היה נפגע בכדור הראשון ונפסל ליציאה. למזלנו הייתה שיטת סלילה מהירה על ידי פרישת כורכר. אז התברר לנו, שאין מחצבות לחצץ במדינת ישראל, אלא כולן בשטח המדינה הערבית. המקור לחצץ היה מחנות הצבא הבריטי שעמדו בפירוק, והיו שם כבישים בשיטה הזאת. אני הייתי צריך בתוקף "החוק ששמו סטן בידי" לאלץ את הקבלנים שקנו את האבן הזאת ורצו למכור אותה לבניה, לתת לנו את האבן למטרות שלנו. חוקים היו במידה והיית רוצה לקיים אותם.

היה גם צורך לעקוף את יאזור ובית דגון, בפרט אחרי שנפלו שם שבעה בחורים. רצינו לסלול כביש של שני קילומטרים מחולון דרך החולות לראשון לציון. היות ולא היה כסף, "סולל בונה" קיבל עליו לסלול את הקטע בחולות בשיטת הסלילה הזולה על הדיונות בלי לבנות משטח מוצק, אלא ליישר את הדיונות ולהניח עליהם שכבת אספלט. העיכובים בסלילה היו כל כך גדולים וקשים, שעד אשר גמרו לסלול אותו, נגמר כיבוש יאזור ובית דגון, ולמעשה, לא השתמשנו בו כמעט.

השתמשנו בכל מיני קטעים ודרכי עפר, והיו ייסורים קשים להעביר כל שיירה, כי הרכב היה שוקע והיה צריך למשוך אותו. היה צריך להסיט את התחבורה מדי פעם לקטע אחר, כדי שההפתעה תהיה בידינו, לשמור את תנועת הרכב ולמנוע פעולה נגדו.

אחרי שראינו שאנחנו לא יכולים להבקיע את רמלה ולוד בדרך לשער הגיא, הפנינו אותה לרחובות ומשם לגדרה, מסמיה ולטרון. אחר כך, כאשר מחנה ואדי סראר [הסמוך לחולדה] נתפס בידי המתנדבים העירקים, הם לא פגעו בתחבורה שלנו מסיבה אחת בלבד: היה בינינו לבין הערבים הסכם לשמור את הציר הזה, לטרון-מסמיה, חופשי עבורם ועבורנו. אנחנו לא נפגע בתחבורה שלהם, והם לא יפגעו בתחבורה שלנו. את ההסכם עשה המודיעין שלנו. כך נסענו עד לטרון. לאורך הקטע הזה לא היו כפרים, פרט למסמיה, והיא הייתה הרבה יותר נקייה. באותו זמן חנה בלטרון הלגיון הערבי, ובוואדי סראר חנו המתנדבים העירקים. הלגיון הערבי היה אומנם יותר ממושמע, כי הפיקוד עליו היה בידי קצינים בריטים ששמרו אותו שלא יתערב, ויכולנו לנסוע שם על ידי אבטחה. כאשר ראינו שהדרך למסמיה שוב מותקפת מהכפר מע'ר מדרום לגבעת ברנר, הפנינו את התחבורה דרך רחובות-נען-עקרון-

חולדה, ומשם לוואדי סראר. אבל הקטע בין חולדה לוואדי סראר לא היה סלול, אלא דרך עפר, וגם אותו נאלצנו לסלול.

האתגר הגדול ביותר היה, כאמור, באבטחת הדרך לירושלים, על כל המשמעויות ההומניטריות, המבצעיות והמדיניות האדירות הנוגעות להחזקה בעיר. מישאל נדרש להפעיל את שיקול דעתו לא רק בעניינים צבאיים מובהקים, אלא אפילו להחליט האם תפוזים הם מוצרים חיוניים שראוי לסכן בני אדם למען הובלתם:

בתוקף אחריותי האישית הייתי אחראי לא רק על נושא אבטחת השיירות אלא גם על גיוס האנשים והנשק, וסלילת הדרכים והמעקפים בתחבורה. תחבורה זו לא רק אבטחת השיירות, כי מי יארגן את השיירות? ומי ייתן לשיירות אספקה? הלא בשביל להוביל ליישוב היהודי של שמונים וכמה אלף נפש אספקה, צריך מקור ומחסני אספקה. למדינה [שבדרך] לא היו מחסני אספקה מאורגנים, אלא היו מחסנים של המסחר הרגיל שסיפק את הצרכים בימים כתיקונם. היו מחסני הממשלה המנדטורית שסיפקו מצרכים מסוימים שהיו עדיין בחלוקה, אבל לא היו חופשיים לכוחותינו המאורגנים לקחת אותם. צריך תמיד היה ללכת בכל מיני מסגרות כמו "המשביר המרכזי" או סוחרים סיטונאים שהיו בדרך כלל הספקים, המתווכים והמעבירים. על אף זאת הייתי נאלץ להתערב גם בזה כדי שתעלה אספקה לירושלים.

בירושלים מונה לאחראי על האספקה ד"ר דב יוסף [המושל הצבאי של העיר במלחמת העצמאות, למעשה, המושל האזרחי]. הוא לא יכול לארגן את המצב בעיר, הרי ירושלים לא סיפקה מעולם את צורכי עצמה, אפילו לא במים. כל המצרכים באו מהשפלה. כשהיו החיים שלווים, כל האספקה מכפרים

ערביים מסביב ומישובים יהודיים מהארץ הייתה זורמת לירושלים. אבל ברגע שהדרכים היו מסוכנות, חדלה האספקה. היו סוגי אספקה שהייתי צריך לפסול מלנסוע בדרכים, כמו תפוזים. כל זמן שפעלה הרכבת בקו ירושלים-תל אביב, לא הייתה בעיה שיובילו תפוזים. אנחנו לא השתמשנו כמעט ברכבת, כי היא הגיעה לירושלים בתוך שטח ערבי, ופריקת התפוזים מהרכבת בירושלים עצמה הייתה מסוכנת. לארגן הובלת תפוזים בשיירות, לא נראה לי הכרח חיוני, כאשר כל גרם משקל שנע בדרכים היה צריך לשריין למוצרים חיוניים.

מישאל למד להכיר את אורחות החיים בעיר, ואולי גם נזכר בסיפוריה של אשתו, מתילדה, על ילדותה:

בירושלים היה שוק מחנה יהודה, שבו היו הרבה יהודים מעדות המזרח. כאשר הם נעו בדרכים עם המכוניות הקטנות והישנות והסמרטוטיות שלהם, הם לא התבלטו בדרכים כהובלה יהודית. אנשי שוק מחנה יהודה השתמשו בסגולה הטבעית שלהם, שהם ידעו ערבית ונראו מזרחיים. שמו כפייה על הראש, התיישבו במכונית וצפרו בנוסח הערבי, ואיש לא חשד בהם שהם יהודים. הערבים אהבו לצפור, והיו נוסעים. הם הובילו מה שהיה כדאי להם. הם היו מספקים את סוגי התוצרת שאני מנעתי מלהוביל בשיירות, כמו תפוזים וכל מיני ירקות אחרים שלא ראיתי צורך להקדיש להם נפח תחבורה. אבל קרה דבר מעניין: באחת ההתנגשויות שגרמו ערבוביה גדולה בין הכוחות שלנו לכוחות הערביים והבריטיים באזור יאזור, כמה מהבחורים שהובילו תוצרת זו נעלמו. הם היו לבושים כערבים, אז יכול להיות שאנחנו הרגנו אותם, או שתוך כדי היריות הערבים הרגו אותם או האנגלים. הם נעלמו

ואפילו נקברו כנראה באזור הערבי כערבים. זה הביא לידי זה, שכל התחבורה הזאת הפסיקה לנסוע, והקטין את נפח האספקה לירושלים ואת סוגי האספקה שאני לא הרשיתי לעצמי להתעסק בהם.

אני קבעתי איזה סוגי אספקה יוטענו. אמרתי, נארגן שיירות לאספקה החיונית לירושלים, חלב, בשר, לחם, קמח, סוכר, שימורים וכן הלאה. במה שנוגע לאספקת נפח, כמו ירקות גדולים, כרוב או תפוזים, לא התרתי. אמרתי, אפשר לחיות גם בלי תפוזים. כשנגמור את המלחמה, נאכל תפוזים בשפע, או כרוב. בא אלי ד"ר דב יוסף לבניין הסוכנות בתל אביב. מיכאל בר (מילו לוברסקי) שמאוחר יותר היה אחראי על התחבורה במשרד התחבורה, היה יד ימיני בנושא זה. אחרי הפיצוץ ברחוב בן יהודה בירושלים בא יוסף ואמר לי, "מישאל, תדאגו לשיירות". אמרתי לו, "ד"ר דב יוסף, אני מוכן לתת לך יותר שיירות. מה אוביל? מה יש לך להוביל? תן לי סחורה, ואני אעביר לך אותה לירושלים."

הוא אמר, "אבל מה לעשות?"

אמרתי לו, "אתה יודע מה, אנחנו כבר לקחנו בכוח." ואכן, היו סיטונאים שהבטיחו תמיד אספקה לירושלים, ואנחנו הכרחנו אותם להעביר את האספקה, באימי נשק ובלי שום התחייבות לשלם תמורתה. ניגשנו לבית מסחר, אמרנו לו לפתוח את השערים והעמסנו. כל מה שנתנו לו היה פתק מדפדפת קטנה, שעליו היה כתוב "קיבלתי עשרים טון סוכר, חתום "יקי", חתום "מוישל'ה", חתום "צביקל'ה", מפקדי השיירות, שאיש לא ידע את שמם האמיתי המלא, אלא רק את הכינוי, כמו "תרנגול" או כל כינוי אחר שהיה מקובל בפלמ"ח. לקחנו את הסחורה בכוח, אבל כיבדתי את כל הפתקים האלה ואישרתי אותם לתשלום. העם שילם את זה. מי שהאמין

שמדינת ישראל אכן תקום ושמר את הפתק הזה, קיבל את כספו. מי שהיה קטן אמונה וזרק את הפתק, או אמר שהוא לא יכול לקחת אותו ואחר כך בא בדרישות בעל פה, נכנס לבידור. לא פעם הייתי צריך לנהוג לפנים משורת הדין ולאשר דברים שלא יכולתי להיות בטוח באמיתות שלהם. אמרתי לדב יוסף, "אני את כל הסוחרים כבר שדדתי. במילים גסות אלה אני אומר לך, את 'המשביר המרכזי' אני לא יכול לשדוד. לך תסדיר ש'המשביר המרכזי' ייתן, ואנחנו נעביר לך."

טלפנו למר אפטר, מנהל "המשביר המרכזי", שהיה גוף יישובי ציבורי, והוא בא למשרד של דב יוסף. אמר לו יוסף, "אפטר, המצב בירושלים קשה. תן אספקה שיוכלו להעביר לשם."

אמר אפטר, "אני כבר נתתי לבחורים האלה סחורות בשלושים אלף לירות. מי ישלם את זה? אני לא פילנתרופ, אני צריך כיסוי. אתה מבין שאני לא מנהל עסק של אבא שלי. זה עסק שאני צריך כיסוי בשבילו."

אמר לו דב יוסף, "תבין שהפיצוץ ברחוב בן יהודה מוטט את קופת מלווה וחיסכון בירושלים, ששם היו כספי ועדת המצב. והיות והכול התמוטט, אי אפשר עדיין לשחרר שום כסף עד שישקמו את העניין ויפנו את ההריסות. ישולם לך הכול." אמר לו אפטר, "אני לא יכול לעבוד עם האפשרויות האלה."

דב יוסף לא היה ידוע כאיש של הומור, אך הוא אמר, "אני אספר לך סיפור: בעיירה שלנו ברוסיה (דב יוסף אומנם עלה ארצה מקנדה, אבל מוצא משפחתו מרוסיה), היה יהודי בנקאי פרטי רשע מרושע. קמצן נוראי. בשביל לאשר הלוואה היה דורש ערבויות וביטחונות בלי סוף. הקבצן בעיירה החליט לעשות ניסיון. שלח לו מכתב וביקש הלוואה של חמש מאות

רובל – סכום אדיר ברוסיה של הימים ההם. היהודי הזה רתח. איך מעז קבצן דלפון כזה לבקש ממנו הלוואה כשהוא יודע את יחסו למתן הלוואות?! אבל נפלה לו הברקה והזמין אותו אליו לראיון. אמר לו, 'תגיד לי, אתה מעז לבקש הלוואה?' הוא אמר 'כן'. 'מה פתאום?' 'כי אני זקוק לכסף'. לבנקאי הייתה עין אחת תותבת, אבל היא הייתה עשויה להפליא עד שאי אפשר היה להבחין בה. הוא אמר לו, 'אם תצביע על העין התותבת שלי, אתן לך את ההלוואה'. היהודי הסתכל, הסתכל, הסתכל ואמר, 'זו'. 'אמר, 'נכון. איך ידעת?' והוא אמר, 'זו העין היחידה אצלך שיש בה זיק אנושי'."

נפלנו מהכיסאות. פרצנו בצחוק, וזה שבר את אפטר. כך קיבלנו סחורה.

לאחר שמארגנים את הסחורה, יש לארגן את כלי התחבורה שיובילו אותה ליעדה, משימה לא פשוטה כל עיקר:

איך יכולת לארגן שיירה אם בעל הרכב לא רצה לנסוע לירושלים לצרכיו הוא? משק שולח תוצרת, אדם מירושלים קונה, שוכר מכונית ואומר, "הנה המכונית, קבלו אותי לשיירה." לכאורה, זה היה עניין פשוט, אבל לא כך. כי כאשר התחילו להיפגע בדרכים, מכוניות נשרפו, והיו שיירות שבהן נפלו לנו שישה-עשר מתוך ארבעים כלי רכב – לא היה שום סיכוי לקבל רכב אחר. אנשים נמנעו מלנסוע ומלהשכיר לסוחרים כלי רכב כדי להוביל סחורה. עד כדי כך הם הגיעו, שהם לא רק השביתו את רכבם, אלא אפילו פירקו את רכבם כדי שלא יוכלו להכריח אותם לנסוע. אנחנו ידענו מי האנשים שעבדו על הדרכים, פרט לקואופרטיבים כמו "שלב", "מטען" ו"אגד", וכלי הרכב של המשקים שהיו מאורגנים בקואופרטיבים. הבלתי מאורגנים

אמרו, "חכו עד יעבור זעם." הם לא רצו להסתכן במקום שלא היו חייבים. אומנם פרנסה היא פרנסה, אבל החיים יותר יקרים אפילו מפרנסה. נמצאנו במצב שהלכנו להכריח בעל רכב כזה להתייצב לנסיעה לירושלים, והוא טען שהרכב שלו מקולקל. ארגנו חוליית סדנה ובדקנו, והתברר, קרבורטור אין, דיסטריביוטר אין. איפה שלא יכולנו להשיג תחליף או להביא אותו למצב שיגלה מה הוא עשה, לא היה רכב.

הייתי צריך לנקוט בשיטה הפשוטה ביותר, להמציא רכב. זה לא התנהל על סמך פקודה של המטה הכללי לגופים כמו "שלב" והקואופרטיבים המוכרים לתחבורה. הם הסתפקו בפקודה הקיימת ומילאו אותה ברצון ובהתנדבות מלאה. למשקים אי אפשר לתת פקודה. לכל משק הייתה מכונית או שתיים ששירתה אותו. גייסנו את הרכבים האחרים באמצעות מחסומים בכניסות לתל אביב ולפתח תקווה. ברגע שנכנס רכב, תקפנו אותו בנשק, אמרנו לנהג לפרוק את מטענו, אם הוא היה מיועד לתל אביב, להעמיס ולהתייצב בשיירה. בלי חוכמות. זו הייתה הדרך היחידה לגייס רכב. כך פעלנו חודשים. פלוגת הפלמ"ח שעסקה בארגון. היו לה בסיסים בתחנה המרכזית בתל אביב, בחולדה, במקווה ישראל, במעלה החמישה ובירושלים. כשהייתי צריך לארגן שיירה, הייתי אומר להם, "נא להמציא רכב." פשוט אקספרופריאציה. להחרים את הרכב לשיירה בלבד. אבל היות והיו שיירות כמעט כל יום, כל יום החרים רכב. בדרך זו גייסנו רכב.

היו סוחרים, קואופרטיבים קטנים או קבוצות קטנות של תחבורה פרטית שעבדו עדיין בשיירות וראו בשיירות את פרנסתם, אבל גם זה לאט לאט נתדלדל. ככל שגברה הסכנה בדרכים, קטן מספר כלי הרכב שרצו לנסוע, אפילו בשכר מוגזם. הייתה גם הפקעת מחירים. לא הייתה לנו אפשרות

להוציא צווי מחירים. גם לא רצינו לעשות את זה. כי אם אדם מתנדב, מסתכן לנסוע, אני אקצוב לו את מחיר ההובלה? לא. קודם בנו על הגופים או המשקים שנהגו לשלוח את התוצרת לירושלים, עד שזה היה יקר מדי בנפש וברכב. הקטינו וצמצמו, אבל ירושלים לא קטנה במספרה.

לא היה סוף לאתגרים שהונחו לפתחו של מישאל. כל יום הציב בעיה חדשה שדרשה פתרון, ומשמעויותיה מרחיקות לכת, מדן ועד אילת:

התעוררה בעיה של ישובים, פינוי של אוכלוסייה לא לוחמת, ובאו להחלטה במטה הכללי, שאין מפנים אוכלוסייה בלתי לוחמת מסיבה פשוטה: תפנה את האוכלוסייה הבלתי לוחמת, לאט לאט יירד המוראל של התושבים והיישוב יתפנה. הייתה לנו דוגמה קשה ביישוב בית יוסף בעמק בית שאן, מושב של כורדים על הירדן. לא היה מי שימנע צליפות וירי. הם ביקשו לפנות את האוכלוסייה הבלתי לוחמת, ואנחנו ידענו שאין בכוחנו המוסרי לאכוף עליהם להישאר, כי בתייהם היו דלים ועלובים, כמו שהיו בהתיישבות באותן תקופות. לא היו להם מבני ציבורי רציניים שבהם אפשר להתגונן, ונאלצנו להסכים לפינוי. לאחר שפונתה האוכלוסייה הבלתי לוחמת לכיוון חיפה, עלתה השאלה, מה תעשה עם הבקר והצאן שיושב שם ואינו יכול אפילו לצאת למרעה? גם להאכיל אותו צריך להביא אספקה. הסכמנו שיפנו גם אותו. אז קמו גם התושבים ופינו את עצמם. "מה יש לשמור פה?" הם שאלו. "את האדמה? לא יגנבו אותה." הם התפנו בלי לקבל אישור. לא היינו מדינה ולא היה בכוחנו לכפות אלא בכוח, וכמובן לא השתמשנו בזה במקרה כזה.

אבל כשבאו אלינו תושבי דן, דפנה ושאר ישוב וביקשו לפנות את האוכלוסייה הבלתי לוחמת, הודעתי להם – "לא!" בתוקף תפקידי כאחראי על התחבורה, הייתי אחראי מטעם המטה הכללי גם לנושא פינוי האוכלוסייה. כרכו הכול, את כל הדייסה שמו על התחבורה, על הגלגלים. לא הרשינו להם להתפנות, והם לא פונו. הנושא שבו עסקתי היה מקבל מדי פעם משימות שלא הייתה להם כתובת. זה היה כיבוי שרפות.

גורלם של בית יוסף, דן ודפנה עתיד לעלות על שולחנו של מישאל בעתיד, כאשר יתמנה למפקד חטיבת גולני. לפי שעה נדרש לטפל גם בחיפה ובקריות ובאזורי ההתיישבות שמעבר להן בגליל המערבי:

היישוב היהודי שם כלל מספר קטן של יישובים, בהם נהריה ושבי ציון, ואחר כך בקצה גבול הצפון, חניתה, מצובה, אילון ויחיעם. אלה היו יישובים חקלאיים, והאספקה שלהם לא הייתה קשה. בתוך מבצר יחיעם ישבה מחלקת פלמ"ח שהיה לה משק חקלאי. זה היה ישוב בהתהוות, והם יכלו להסתפק במה שהיה להם. לכן הבעיה שם לא הייתה חריפה, אבל אורגנה שיירה ליחיעם עם כוח ליווי כבד. היא לא הייתה משוריינת, והדרך שעברה בה הייתה קשה מאוד, בין כברי והכפרים הקטנים סביב נחל כברי. זו דרך סבוכה משני הצדדים בגדרות חיות, ולא הייתה ראייה אפילו למרחק של כמה מטרים. השיירה הזאת נחסמה בקלות והופעל נגדה כוח אש. לאט לאט היא הושמדה. ארבעים ושלושה נהרגו. למעשה, כמעט כל השיירה נטבחה.

הגליל העליון הותקף בקטע שבין איילת השחר וראש פינה ביריות מרחוק. אני עצמי עברתי שם והותקפתי. נסעתי

במהירות מאה ועשרים קמ"ש, ואחריי נסע משוריין של הכוח של איילת השחר ללוות אותי, למרות שלא רציתי, ובאמת הגעתי לראש פינה וחיכיתי למשוריין שהגיע עם שלושה גלגלים דפוקים. מראש פינה כבר לא נזקקתי לו.

בהתחלה נסענו ברכב ללא כל שריון, לאט לאט, שלבים שלבים, [מיגנו את הקבינות] עד שגויס בחור אחד, ג'ו קריידן חבר קיבוץ כפר בלום, שהיה מהנדס בחיל התחבורה בצבא הבריטי במלחמה. הוא גויס לטפל בבעיה של שריון הרכב. אז התחילו לבנות מכונות משורינות לליווי. לאט לאט שריינו סוגי רכב אחרים. החיסרון של השריון הזה היה שהמכונה הפכה כבדה. גם לא היו לה גלגלים העומדים בפני כדורים, אז אם היא נפגעה, היא הייתה עוד יותר כבדה. לאט לאט שריינו גם את האוטובוסים, וכך נוספו בכל חודש כלי רכב משוריינים והגבירו את ביטחון הליווי וביטחון הנוסעים. זה תמיד הלך בד בבד עם פגיעות בנוסעים בתוך הרכב. זה לא היה שריון מלחמתי, אלא שריון אזרחי מפני כדורים מרחוק, כל עוד לא נפגעו הגלגלים. היכולת הטכנית והיכולת הכספית קבעו [את] קצב התקדמות השריון.

כמו היישוב כולו, גם מישאל ספג טלטלה מזעזעת באמצע נואר 1948, כאשר שלושים וחמישה מחברי מחלקת ההר יצאו לתגבר את גוש עציון הנצור, נתפסו בידי המוני ערבים ונרצחו. למחרת התגלו גופותיהם המושחתות. הל"ה היו למיתוס של גבורה ונחישות, שעודד רבים להתגייס למלחמה, להשלים את המשימה ולנקום את דמם:

קיבלתי את הידיעה על מחלקת ההר לגוש עציון שנפלה כולה בדרכי לגליל, באפיקים, וחשך העולם. שלושים וחמישה

בחורים זה לא סתם. שלושים וחמישה בחורים – זה היה מזעזע. זה חיטל, כי עד לפלישת צבאות ערב היו לנו ארבעה חודשים של חישול כזה, מבחינה מלחמתית ומבחינה מוראלית, להתארגן לאפשרות של קורבנות. כשנפלו במאורעות 1929 בחברון ובצפת, ידעו שזו אוכלוסייה לא לוחמת, אוכלוסייה שקטה, חלשה, שישבה ולמדה תורה ונרצחה. פה נפלו לוחמים במספרים כאלה, זה היה מזעזע. אבל הזעזוע העלה את הנכונות, העלה את החישול.

מי שזוכר את היישוב הזה בהתפתחותו צריך לזכור, שאנחנו עברנו אומנם מאורעות בשנים 1920–1921, 1929, 1936–1939, אבל כשנפל בחור יהודי, הארץ עצרה את נשימתה. כשנפלו במעלה החמישה חמישה בחורים, שרו שירים לזכר הנופלים. אלה היו דברים מזעזעים. כשנפלו השניים ברמת השניים על יד עין השופט, כל הארץ זועזעה. היינו מאוד רגישים לקורבנות. רגישות יהודית אמיתית. מה עוד שתמיד נפלו טובי הבחורים.

גוש עציון, נבי דניאל ומבצע נחשון

באמצע פברואר 1948 קיבל דוד שאלתיאל את הפיקוד על מחוז ירושלים, והודיע לפיקוד העליון כי לדעתו יש לפנות את גוש עציון ולהעביר את אנשיו לירושלים. אין אמצעים ואין טעם להגן על היישובים הללו, ומוטב לרכז את האמצעים בעיר עצמה, אמר. מישאל הבין לליבם של קברניטי העיר והיה מודע היטב לנתונים ששררו בעיר ובדרכים אליה:

הם טענו, שלנו אין כוח לקיים את היישובים האלה, על ידי הפרשת כוח מירושלים ואבטחת אספקה אליהם,

כי הדרכים קשות וצריכות לעבור יישובים ערביים, וכוחות הלחימה של ירושלים לא היו הכי חזקים. כשם שלא היה לה כוח עבודה רב, גם כוח הלחימה בירושלים לא היה באותו היקף יחסית ליישוב בארץ. גם נשק לא היה מצוי בשפע. לאחר שהשיירות הלכו לגוש עציון ולעטרות והוכו, ונפלו בהן הרבה בחורים, מהמיטב, שלחו את כל הבחורים שהיו כבר מפקדים בפועל ונפלו ללא תמורה. כי מרגע שנפלו, גם השיירה לא הגיעה. במפקדת ירושלים התגבשה הדעה הנחרצת, לא לקיים לשם שיירות אלא להכריח את המטה הכללי להסכים לפינוי. הגוי [הבריטי] שמח לפנות את השטח הזה, הוא היה מוכן לעזור.

ירושלים לא יכלה לעמוד בזה, כי היו לה נקודות חולשה אובייקטיביות רבות. פרט לאוויר – כל דבר היה ניתן לחיסול. אבל מאוויר בלבד ומאהבה אי אפשר לחיות. צריך גם לשותות משהו. לכן הם טענו שבשום אופן הם לא מסכימים.

הפיקוד העליון דחה את ההמלצה ופסק כי יש להכין את הגוש לעמידה ממושכת ואף לתגבר אותו בלוחמים ובאספקה גדולה. האחריות לארגון השיירה הגדולה הוטלה – על מי אם לא? – על מישאל. הוא היה הכתובת המתבקשת לפתרון בעיות בלתי פתירות, והוא הסתער על האתגר, כמו תמיד, בלי היסוס.

כדי לספק כמות גדולה של אספקה ותחמושת לגוש עציון אורגנה שיירה של שלושים וחמש משאיות אספקה. לשיירה הוקצו שנים-עשר משוריני ליווי מהגדוד השישי של הפלמ"ח, בפיקודו של צבי זמיר, שאליהם צורפו גם כוח מהגדוד החמישי וארבעה אוטובוסים להסעת תגבורת לא חמושה שתחליף את פלוגת החי"ש שהייתה בגוש כמה שבועות, ורוב אנשיה היו סטודנטים שהיו חייבים לשוב העירה כדי להשלים את לימודיהם.

כבר ביציאה מהבסיס בקיבוץ חולדה החלו התקלות. מפקדי הגדוד החמישי (הראל) סירבו לקבל עליהם את הפיקוד על הליווי, משום שטרם התאוששו מההתקפה הקשה על חבריהם בשיירת האספקה ליד משאבות המים של שער הגיא יום קודם לכן. זמיר פנה ליגאל אלון וניסה לשכנעו לבטל את השיירה, אך זה דחה את פנייתו והורה לו להתקשר למישאל וללוות את השיירה. יציאת השיירה מירושלים לגוש עציון נקבעה לשבת, כדי לנצל את יום השוק השבועי בבית לחם, שבו מתנהלת תנועה ערבית ערה על הכביש.

מישאל הורה לזמיר לשלוח ארבעה משוריינים מקרית ענבים ולתפוס את גבעת השייח ליד סאריס (היא המושב שורש של היום) החולשת על הכביש, כדי לאבטח את מעבר השיירה מחולדה לירושלים. ושוב סירב זמיר, הפעם בטענה שיש לו מידע על ריכוזים גדולים של ערבים במקום. מישאל יצא לשטח בעצמו ומצא שם רק יחידה בריטית שעסקה בתיקון קווי טלפון. הדרך עד נווה אילן הייתה פנויה, והוא הורה לשיירה לצאת לדרך. זו יצאה והגיעה בשלום לירושלים. כדי להשלים את המבצע היה צריך להמשיך למחרת, בשבת, לגוש עציון. לא רק צבי זמיר ערם קשיים, עכשיו גם הנהגים סירבו לצאת להמשך המשימה.

יונה גולני, חבר קיבוץ בית זרע שבעמק הירדן ונהג משאית הקיבוץ שהתנדב עם חבריו לשיירה, כתב בזיכרונותיו, שהם התנגדו ואף ניהלו ויכוח מר בנושא עם מישאל. גם הם היו נתונים תחת הרושם הקשה של פגיעה קשה שספגו יום קודם לכן בשיירה בשער הגיא, שבמהלכה איבדו שני כלי רכב, ועתה נותרו באזור עוד חמש מכוניות מעמק הירדן מבין אחת-עשרה המכוניות המשוריינות שעמדו לרשות הקיבוצים. אם יאבדו עוד כלי רכב, יישאר האזור שלהם חשוף ולא מוגן. או אז גילה להם מישאל, שהשיירה אינה יוצאת להר טוב אלא לגוש עציון הנצור והזקוק לאספקה ולנשק,

והוסיף כי הוא משאיר בידיהם את ההחלטה אם לנסוע או לא. "אני אגיד לכם בגלוי, ואתם יכולים להתגאות בכך, אבל זו האמת," הודה מישאל. "אני צריך מחר מאה ועשרים נהגים לשיירה לגוש עציון. אתם עשרים ושניים נהגים מהעמק. אם תיסעו, ייסעו עוד מאה. אם לא תיסעו, לא תהיה שיירה לגוש עציון. ואני לא מהסס לומר לכם, שהשיירות עולות לירושלים משום שאתם נוסעים. אם תפסיקו לנסוע, לא יהיו יותר שיירות לירושלים. תחליטו ותגידו." אין ספק, הוא פרט על המיתרים הפטריוטיים ביותר של הנהגים, והוסיף, שהוא עצמו ייסע איתם. הנהגים מהעמק התלבטו רגעים ספורים והחליטו, נוסעים לגוש עציון.

כך נראו הדברים מנקודת מבטו של מישאל:

כלי הרכב שגייסנו לשיירות גוייסו בלי סמכות, אלא בסמכותי המוסרית. הסברתי לאנשים שמיאנו להמשיך לנסוע לגוש עציון, והם הסכימו לאחר השכנוע. הבחורים שהגיעו לירושלים עם האספקה לא ידעו שהם מיועדים לנסוע לגוש עציון. וכשהם הגיעו לירושלים ושמעו שמועות שהם עתידים לנסוע עם רכבם והאספקה עליהם להר טוב – כי אנחנו הפצנו את הידיעה על הר טוב כדי להסיח לכיוון ההוא את הכוחות שירצו לתקוף שיירה – פרצה מחאה והם הודיעו שלא ייסעו, לא להר טוב ולא לשום מקום אחר, רק הביתה. הנהגים, כולם מהחומר המעולה שבמעולה ביישוב, חברי משקים, קואופרטיבים ונהגים שהתמידו במשימתם זו, היו כל יום בסכנה. בכל פעם שיצא נהג כזה לדרך, הוא יכול היה להשאיר צוואה בביתו. הם נפגעו. פתאום הם הצליחו להגיע לירושלים אחרי כמה שיירות שהוכו לפניהם.

אני עליתי איתם, כי כשהייתי בחולדה קיבלתי ידיעות מירושלים, שכל ההרים מלאים אויב. אמרתי, "אם כך אז

ניסע." ועברנו בלי אף ירייה. מודיעין ירושלים הודיע לצביקה זמיר, מפקד הגדוד במעלה החמישה-קריית ענבים, שהערבים מחכים לנו, וצביקה זמיר הודיע לי, "אל תעלו." אמרתי לו שהוא צריך לצאת לתפוס כמה פסגות בדרך, והוא אמר, שהוא לא עולה מפני שיש ידיעות. אמרתי לו, "השיירה עולה לירושלים." הוא לא ידע שהיא צריכה להגיע לגוש עציון. אז הוא הודיע לי שהמשוריינים שלו מקולקלים. אמרתי "לנסוע!", ועלינו בלי שחטפנו אף ירייה.

הבחורים האלה הגיעו לירושלים בתוקף זה שגייסנו אותם, שלחנו אותם, הובלנו אותם וליווינו אותם. פתאום הוא אומר, "אני לגוש עציון? מה זה שייך לי? ירושלים! ירושלים!"

חזר קצין התחבורה והודיע שהם מסרבים. יצאתי למחנה שנלר ונתתי הוראה לסגור את כל המכוניות במחנה. עשיתי פעולת הסברה בשיטה של הפרד. קודם קראתי את בני הקיבוצים לפינה במחנה שנלר ואמרתי, "תשמעו, חבר'ה, זה המצב. אתם לא נוסעים להר טוב ולא לתל אביב, אתם נוסעים לגוש עציון. זו פקודה של המטה הכללי. ואם לא אתם, מי?" גוש עציון היה כולו קיבוצים. אחרי דין ודברים ועוד שאלות אמרו, "נוסעים."

אז קראתי לחברי הקואופרטיבים יחד איתם והסברתי, "לא נוסעים להר טוב." הם קיבלו הלם כשאמרתי להם שהם נוסעים לגוש עציון. ואחרי שלוש ישיבות כאלה, בכל פעם עם חלק מהנהגים, כולם הביעו נכונות לנסוע. רק הנהלת אגד הופיעה לפניי והודיעה במפורש שהם לא נוסעים לגוש עציון. הם היו צריכים להוביל פלוגה מגדוד מכמש או בית חורון להחליף את הכוח בגוש והודיעו שהם לא נוסעים. אמרתי להם, "מחר לפנות בוקר ארבעה אוטובוסים עומדים ברחוב הזה, שבטי ישראל, על יד מחנה שנלר, מצוידים בארבעה נהגים,

ואתם, ההנהלה, בתוכם. במאסר תיסעו לגוש עציון. "ואסרתי אותם. הודיעו לי שאחד חולה, אמרתי, "תעזבו אותו. " אדם אחר אסרנו והושבנו אותו באוטובוס והוא עבר את כל אימי השיירה. כשחזרנו אחרי זמן הוא ראה אותי בירושלים ורץ אליי לבקש סליחה על מה שהוא אמר לי. אמרתי, "אני סלחתי לך ברגע שהיית בתוך האוטו. זה הספיק לי."

לנסוע לגוש עציון לא היה דבר פשוט, אך זו הייתה החלטה של המטה הכללי בדרג הגבוה ביותר. לנהגים אמרתי, "גם אני אסע איתכם כדי לעודד אתכם." גם בשיירה לירושלים נסעתי איתם והם ראו אותי אישית וזה נתן להם עידוד, גם למלווים.

קשה למצוא שני אישים בעלי מנטליות ותפיסת עולם מנוגדות יותר מאשר שאלתיאל ומישאל. אנו מתמקדים באישיותו של מישאל שחם. הוא עצמו סיפר:

דוד שאלתיאל היה בכל השנים בתפקידיו ב"הגנה" בעיקר איש מודיעין, לא איש לחימה בשדה. כתוצאה מזה הוא הושפע יותר קשה מהלחץ. בליל בואי לירושלים שלח בנוכחותי דוד שאלתיאל למטה הכללי דרישה לא לקיים את השיירה לגוש עציון, אלא להחליט החלטה הפוכה, לפנות את היישוב. המטה הכללי ראה כמובן לגוש עציון תפקיד הרבה יותר גדול ממה שהסביל של דוד שאלתיאל ומפקדתו יכלו לשאת. לגוש עציון היה תפקיד להיות חיץ בין חברון, שהייתה אחד המקורות של גאווה לאומית [ערבית] ולחימה, לירושלים. יכול להיות שלעטרות ולנווה יעקב לא היה אותו ערך, אז לא התווכחו, ובזמן מסוים פינו אותם להר הצופים. אבל את גוש עציון לא נתנו לפנות על אף שידעו שהוא ייפול, והוא נפל כשהוא ממלא את תפקידו. לכן החליט המטה הכללי – שיירה ויהי מה. לתת

לגוש אספקה לשבועות רבים כדי שיוכל להישאר במקום. לכן קיבלתי פקודה אישית לאבטח את יציאת השיירה. לכן גם נתמנה מפקד גדוד הפלמ"ח השישי שהיה אחראי לשיירה, צבי זמיר, למפקד אבטחת השיירה.

השיירה חולקה לשלוש קבוצות. לקראת השעה ארבע לפנות בוקר התכנסה ליד מחנה שנלר. יהודים בדרכם לבתי הכנסת בירכו אותם. בתכנון לוח הזמנים הביא מישאל בחשבון את העוצר שהטילו הבריטים בין שש בערב לשש בבוקר, ואת יום השוק השבועי שהתקיים מדי שבת בבית לחם. כך יספיקו כלי הרכב להגיע ליעדם, לפרוק את מטענם ולשוב הביתה לפני הסרת העוצר בלי לעורר חשד. אך לוח הזמנים הקפדני הזה שובש בשל עיכוב של ארבע שעות בהגעת הליווי. זמיר הסביר, שהמשוריינים והנהגים היו מפוזרים במרחב, וההתראה הייתה קצרה מדי, אך לדברי מישאל, הסיבה הייתה פרוזאית הרבה יותר: פשוט לא העירו בזמן את הגדוד במעלה החמישה-קריית ענבים.

הם יצאו דרומה בטור ארוך של ארבעים וחמש מכוניות משא, ארבעה אוטובוסים משוריינים וארבעה-עשר משוריינים של הפלמ"ח. אורך כזה של שיירה לא ראתה ירושלים, סיפר יונה גולני. כשהתקרבו למשטרת בית לחם נתקלו במחסום ולידו שוטר ערבי. כשראה השוטר את המשוריינים נבהל, פתח את המחסום וברח כל עוד נפשו בו לתוך בניין המשטרה. השיירה המשיכה בדרכה. הכביש היה פנוי. ערבים חרשו משני צידי הדרך. הם הגיעו לכביש הפנימי של גוש עציון והודיעו על השיירה הקרבה. "התקרבו לעץ הבדוד, בצידי הדרך עמדו עשרות חברים של הגוש, כולם קפצו על המכוניות וכיוונו אותנו לשטח גדול וריק, שבו פרקנו את המטענים. תוך עשרים רגע פרקתי את מטען שלי וחזרתי לכביש. המכונית שלי הייתה הרביעית בשיירה."

אך הדרך חזרה השתבשה. עצם כניסתה של השיירה לגוש כבר לא היה סוד, וערביי האזור החלו להתארגן ולהציב מחסומים. ואם לא די בכך, נוספו גם עניינים לוגיסטיים שעיקבו את היציאה: בגוש נותר שלד של אחד המטוסים הקלים של ה"הגנה", שהתרוסק בנחיתה, וביקשו לקחת אותו חזרה לשיפוץ. כמו כן דרשו אנשי קיבוץ רבדים להוציא את הפר שלהם, פר הרבעה יקר ערך. נוכח הסיכון והמאמץ הגדול שהושקע בארגון השיירה ובהוצאתה, נראים שיקולים אלה קטנוניים עד משונים, אולם לא היו חריגים במושגי התקופה. העמסת שלד המטוס והפר עיכבו את יציאת השיירה חזרה לירושלים בכשעתיים.

את החלטתו להחזיר את השיירה לירושלים הסביר מישאל בכך, שאילו נשאר הכוח במקום, הוא היה נלכד בגוש לאורך זמן.

כשנכנסנו למבואות הגוש כבר הודיע לי אווירון התצפית בקשר, שהדרך נחסמת לכל אורכה. ולמרות הכול יצאנו, כי היה לנו נגח מחסומים. בסוף הסתבר שהנגח הזה תקע את ראשו בתוך המחסום ונשאר תקוע. הם פגעו בגלגלים שלו, אז הא עשה את המחסום ליותר בלתי עביר, וזה עצר את השיירה. אילולי החסימה הזאת היינו עוברים ומגיעים לירושלים. היינו הורגים ונהרגים, אבל זו לא הייתה בעיה. לשיירה היה ליווי עצום של שש-עשרה מכוניות משוריינות.

"בדרך ראינו שהכביש השתנה", סיפר יונה גולני. "הערבים נעלמו מהשטח, נפש חיה לא נראתה." הם התקדמו קילומטרים אחדים על גבי אבנים שפוזרו על הכביש וגילו שמאז עברו בכביש קודם לכן הספיקו הערבים לבנות עוד שישה מחסומים על הכביש. כאמור, פורץ המחסומים ניסה לפרוץ את המכשול אך לשווא. אש

מקלעים נפתחה משני צידי הכביש, והמשוריינין יצא מכלל פעולה. בתנאים הללו לא היה אפשר לארגן הגנה כהלכה. בדרך חזרה נמצא מישאל באחד המשוריינים האחרונים בשיירה. הוא החליט לסובב את כלי הרכב שיכלו לעשות זאת, ולחזור לגוש:

שכבתי מתחת למכונית שבה ישב צביקה זמיר, עם היחידה שלנו שעברה כמה מחסומי תיל וכל הגלגלים של כלי הרכב שלה נהרסו. לפני שנים רבות הייתי קבלן גדרות תיל, והייתי מאומן מאוד בפעולה בתיל. ירדתי יחידי מתחת למכונית שיורים עליה מכל הצדדים, לחתוך את התיל שנכרך על הציר ועל הגלגלים ולשחרר את הגלגלים כדי שנוכל לנסוע. נפצעתי ביד מנתז. למטה הכללי הגיעה אחר כך ידיעה שנפצעתי, אבל היא השתבשה בדרך והם החליטו שנהרגתי. לגבי כלי הרכב האחרים איבדנו למעשה את השריון של ה"הגנה". השארנו שישה משוריינים ברמת רחל, כי היא הייתה צריכה לבוא לעזרתנו אבל לא יכלה במצב הזה. כל האבדות האחרות הן לא תולדה של מלחמת הערבים וגבורתם, אלא תולדה של כישלונות היהודים בביצוע, ובעיקר בלוח הזמנים.

כלי הרכב האחרונים בשיירה הצליחו להסתובב ולחזור לגוש עציון. לגבי האחרים הוחלט שאין אפשרות לחזור לגוש עציון אלא חייבים להתבצר במקום. אריה טפר תפס פיקוד. הם איתרו בית קטן ריק מאדם ושם רוכזו כל השורדים. בד בבד נמשכו מאמצי החילוץ, אך באש החזקה שנפתחה על יישובי הגוש ומחשש להתקפה כוללת בוטלה התכנית. ישראל גלילי דרש מעמוס חורב, סגן מפקד הגדוד השישי, לצאת עם שארית המשוריינים דרך בית לחם כדי להציל את השיירה, אך חורב התנגד לתכנית ושכנע את

גלילי להסתלק ממנה. מפקד מחוז ירושלים, דוד שאלתיאל, הורה לאנשי השיירה להתגנב אל הגוש ברגל במשך הלילה, אך מישאל דחה את ההוראה בגלל ריבוי הפצועים. נותרה רק דרך אחת: פינוי בעזרת הצבא הבריטי. לימים טען מישאל, שההצעה לפנות אל הבריטים באה ממטה המחוז, וכי היא פגעה ברוח הלחימה של הנצורים. אך הוא עצמו שיגר בארבע אחר הצהריים מגוש עציון מברק ובו דרש להזעיק את הצבא הבריטי: "החבר'ה התבצרו בבית ומכניסים את הפצועים." גם זמיר תמך בפנייה אל "הגויים".

מטה המחוז הורה לקציני הקישור שלו לצבא הבריטי לפנות לאנשי הקשר שלהם, אך זה קרה בעיצומו של קרב בין הבריטים ל"הגנה" בעיר העתיקה, וקשה היה לצפות שהבריטים ימרו להציל יהודים. רק לאחר הפצרות רבות וחוזרות הם הודיעו שייצאו לדרך למחרת בבוקר, בתואנה שהם באים לאסור את אנשי השיירה.

לנוכח הידיעות הקשות על המתחולל בגוש עציון החליט יגאל אלון לצאת לשם במטוס ולעמוד על מצב העניינים במו עיניו. המטוס הגיע לשטח עם עלות השחר ופתח באש על הערבים. הוא ניסה גם להצניח תחמושת, אך החבילות נפלו מחוץ לתחום. לבסוף נחת אלון בגוש, בעוד הערבים מסתערים על הבית שבו התבצר הכוח. המגינים ביקשו סיוע אווירי. גיחות המטוסים נמשכו עד השעה אחת וחצי, אך הכוח הבריטי שנשלח לחלץ אותם הגיע ליעדו רק בחמש אחר הצהריים. מספר הנפגעים בקרב הנצורים גדל, והתחמושת אזלה במהירות. עם רדת החשיכה הצליחו שלושה מאנשי המשוריינ פורץ המחסומים להיחלץ ולהגיע ברגל לגוש עציון. עשרת הלוחמים שנשארו במקום נהרגו בפיצוץ הרכב, ככל הנראה בהתאבדות.

כעבור שעות ארוכות הגיעו הבריטים ופינו את הלוחמים הבריאים והפצועים למחנה אל עלמיין ומשם לחצר בניין הסוכנות בירושלים. מאתיים ועשרה איש הובאו, בהם עשרים וארבעה פצועים באלונקות וארבעים ותשעה פצועים קל. כל ההרוגים

נותרו בשטח. גם האנשים והמכוניות שהגיעו לכפר עציון נשארו שם. הערבים הסתערו על המכוניות ועל הבית ופתחו בביזה. יציאתה של שיירה לגוש עציון זמן כה קצר לאחר נפילתה המחרידה של מחלקת ההר, היא מחלקת ה"ה הנודעת, עוררה מטבעם של דברים השוואות, ומישאל לא נרתע מלהצביע על נקודות הדמיון וההבדלים, שכל כולם מצביעים לטובת השיירה הפחות ידועה, שהשלימה את משימתה, שילמה מחיר כבד ולא זכתה לשמוע שירי הלל לשמה, תוך שהוא לא נרתע מלהצביע על הלקחים שיש להפיק מהאירועים הטראומטיים לעתיד:

השיירה הזאת הוכתה בשובה. כלומר, מילאה את משימתה, הביאה לגוש את כל מה שהיה צריך, ובשובה הוכתה. לכל הכישלונות שלנו במלחמת העצמאות הייתה סיבה. הם לא נבעו מן השמיים. אם מחלקת ההר, מחלקת ה"ה נפלה, יש סיבה לדבר. לא בגלל שהם לא היו גיבורים. הם היו גיבורים ונועזים. היא נפלה כי במקום לצאת בשבע בערב מהר טוב, כפי שהייתה צריכה לעשות כדי להספיק להגיע בלילה לגוש עציון, היא יצאה בחצות, בגלל כל מיני סיבות שגרמו לאיחורים. לא בגלל רצון רע. אז כמובן שהם נתגלו בשטח עם האיר היום, ולא יכלו לעמוד נגד כל ההרים העוינים.

אם לא היינו נוסעים לגוש עציון, לא היה גוש עציון. החודשיים שבין 23 במרס ל-14 במאי אפשרו לגוש לעמוד ולחסום את מבואות ירושלים הדרומיים. זה לא היה דבר מבוטל. המטה הכללי נתן לזה הערכה גבוהה מאוד. אפשר לשאול, למה היה צריך להפקיר את לוחמי גוש עציון? הלא היו שום מאות לוחמים ואפשר היה לפנות אותם. הם יכלו לקבל את דרישתו של דוד שאלתיאל ולפנות אותם ולהציל. חלק גדול מהם נהרגו, וכולם הלכו לשבי אחר כך. לא היה לגוש

סיכוי. אך הערכת המטה הכללי הייתה: אין מפנים ישובים, פרט לנקודה חסרת ערך מיוחדת.

מישאל החליט לחזור לתל אביב במטוס שהביא את יגאל אלון לגוש, לעדכן את הפיקוד העליון ולהיערך להמשך. כתמיד, שימשו המטוסים להטסת המצברים שאפשרו את הפעלת תחנת הקשר של הגוש להטענה, בהעדר גנרטור הולם ודלק עבורו במקום. משקלם הגבוה של המצברים הכביד על המטוס הקל, וההמראה הייתה קשה ומסוכנת מאוד. הטיסה הייתה הרפתקה שתוצאותיה היו יכולות להיקרא כסיפור משעשע, אלמלא היו דרמטיות והרות גורל כל כך. מן התיאור של מישאל עולה שוב הנחישות חסרת המעצורים שלו לבצע את המשימה בכל מחיר:

מסלול התעופה היה קטע על יד העץ המפורסם בגוש, ברוחב שני מטרים וחצי סולינג, שהוא תשתית כביש מאבנים. עליו הוא היה צריך לרוץ ולהתרומם. הייתה רוח מזרחית. כשהתחלנו לרוץ אמר לי הטייס, "הפרופלור שלי סדוק". יפה. ששון ושמחה. הפרופלור היה עשוי עץ. הוא עזב את ההגה והוציא את האולר, ירד, עשה חריץ, הוציא חוטי ברזל, קשר ומתח את הפרופלור. אנחנו כבר מכוסים ומתחילים לרוץ מול הרוח, אבל לא מצליחים ליצור התרוממות. חזרנו, דחפנו את המטוס שוב, נסענו חזרה, שוב רצנו, ארבע פעמים. הוא אמר, "זה לא הולך". הורדנו חלק מהמשא. ניסינו, לא הולך. הוא אמר, "יש רק ברירה אחת, לפעול בניגוד לחוקי הטייס."

אמרתי, "מה זאת אומרת?" והוא אמר, "ננסה בכיוון מזרח מערב, לא מול הרוח אלא איתה. היות ותיכף אחרי קצה המסלול יש מצוק של ההרים שנופל בבת אחת, תוך ריצה אני אימצא באוויר."

אמרתי, "אתה חושב שזה אפשרי?"
הוא אמר, "אפשרי. אבל אם אתה לא רוצה, אתה לא מוכרח לנסוע. אני אסע."
אמרתי לו, "נוסעים."
התיישבתי איתו. לקח נסיעה בניגוד לחוקי התעופה ונשאר מעל למצוק באוויר, וכך טסנו.
באתי לבית האדום בתל אביב, שם ישב בן-גוריון. אני עולה במדרגות, יורד מולי שלישו הצבאי, נחמיה ארגוב. הוא נעצר על המדרגות ולא מתקרב אליי. ידי הייתה חבושה מהפציעה. אני אומר לו, "מה אתה עומד?"
הוא אומר, "זה אתה."
אני אומר לו, "כן, זה אני."
הוא אומר, "אבל אתה נהרגת."
אני אומר, "באמת? איך זה קרה?"
הוא אומר, "הודיעו לנו מהגוש שאתה נהרגת."
אני אומר, "אבל אתה רואה אותי מולך."
הוא אומר, "אני לא יודע אם זה אתה." הוא חשב שאני רוח.
אני אומר לו, "רד ותמשש אותי."
הוא מסרב. נשאר לעמוד תקוע. אני אומר, "אם ככה, אני אמשש אותך."
עולה אליי, תופס את ידו ונותן לו טלטול: "עכשיו ברור לך שזה לא רוח."
הוא אומר, "אבל הודיעו שנהרגת."
אני אומר לו, "אני מקווה שלמשפחה לא הודעתם."
הוא אומר, "לא, לא הודיעו עדיין."
אני אומר, "אז בסדר. אז אני כבר לא הרוג. ובשבילך אני חי וקיים ולא רוח."

(התושייה שגילה הטייס פני בן פורת, שהצליח להתרומם באוויר על אף המסלול הקצר והמטען הכבד במטוס עשתה על מישאל רושם עצום. הוא כאב מאוד את מותו של פני בהתרסקות מטוס "אל על" בבולגריה, בשנת 1955).

כאשר התאושש נחמיה ארגוב מהלם הפגישה עם מישאל, הוא הכניס אותו לחדרו של דוד בן-גוריון. אין בידינו עדויות כיצד קיבל הזקן את פניו, והאם גם הוא חשב שהוא רואה לעיניו רוח רפאים. מכל מקום מישאל דיווח לו על קורות השיירה לגוש עציון ועל הכורח שבהמשך שיטת השיירות בכלל. במוקד הדיווח עמד המצב השורר בדרך לירושלים והצורך להשתלט על הדרך אליה כדי להבטיח אספקה לעיר. עדותו זו של מישאל (בעריכה קלה ובקיצורים מתבקשים) מציעה לנו תיאור מפורט של ההחלטה שהתקבלה כעבור זמן מה לצאת למבצע נחשון לפריצת הדרך לירושלים ושל חלקו הגדול בו:

מסרתי לו את הכול ואמרתי שיש רק דרך אחת, לתפוס את הדרך [לירושלים] ולהעביר מזון. אז הוטל על המטה הכללי לתכנן את מבצע נחשון. הוא תוכנן לראשית חודש אפריל, אחרי שירושלים הייתה במצור כשלושה שבועות. עיקרו של המבצע התבסס על הקונצפציה שלי, תפיסת הדרך על ידי כיבוש משלטים או הכפרים שבדרך ופתיחת הדרך למעבר אספקה. אגף האפסנאות נכנס לפעולה כגוף כלכלי והקים מחסני אספקה בצומת ביל"ו.

הוכחה סופית לכך ששיטת השיירות אינה יכולה להמשיך יותר ויש לפעול על ידי תפיסת הרכסים ניתנה בפרשה שנודעה בשם "שיירת חולדה".

ב־31 במרס, ארבעה ימים אחר שיירת נבי דניאל, יצאה לדרך מחולדה שיירה ובה עשרים ושש משאיות. שאול יפה פיקד על המבצע, ועוזי נרקיס פיקד על הכוח שהיה אמור לתפוס את משלטי שער הגיא. בלילה קודם לכן יצא כוח של מאתיים לוחמים מהגדוד השישי, בפיקודו של צבי זמיר, לתפוס את משלטי שער הגיא. אך צאתה של השיירה עצמה עוכב לשעות הבוקר, מה שהעניק לערבים שהות לרכז כוחות. מישאל תלה את הסיבות לכישלון השיירה לא רק בתנאים האובייקטיביים ששררו בשטח – הגשם שכיסה את הדרך בשכבת בוץ חלקלקה – אלא גם באנשים עצמם:

יחידת סיור תקפה משאית של מסמיה, שעם תושביה היה לנו הסכם אי התקפה, שתודות לו היה כביש מסמיה פתוח לרשותנו ושירת אותנו ללא תקלות. אולם באותו יום הזעיקו הבורחים ממסמיה את העירקים שבואדי צראר ואת אנשי רמלה. אליהם הצטרפו שני משוריינים של הליגיון והשיירה הותקפה בצאתה מדרך חולדה לכביש.

ההיסטוריון אורי מילשטיין, שראיין את מישאל, הסביר, כי מדובר בקצר אופייני בתקשורת של מערכות הפיקוד באותם ימים. אנשי הסיור שתקפו את התחבורה הערבית ליד מסמיה פעלו, כנראה, בהתאם להוראת הפיקוד העליון שבוע קודם לכן, לפגוע בכל התחבורה הערבית, בכל האמצעים והשיטות. איש לא טרח לדווח לאנשי הסיור על הסכם אי ההתקפה עם מסמיה. הכוח שהחזיק במשלטי שער הגיא נסוג לנווה אילן, והמבצע כשל במחיר נורא: עשרים ושניים הרוגים ושישה-עשר פצועים. הדרך לירושלים נשארה חסומה.

תפקידו של מישאל בשלב זה של הקרב היה קשה מנשוא:

הייתי מעורב בשיירת חולדה אחרי שהיא הוכתה ונסוגה והשאירה את חבריה בשטח. כאשר חבריהם שכבו בטווח של פחות מקילומטר מחולדה. כאן אני נכנסתי מטעם המטה הכללי, כדי לסיים את העניין, כלומר, להביא לקבורה את הבחורים ששכבו מרוטשים בשדה. נתתי להם פקודה להביא אותם. אחרי שהם הביאו, הם לא מיהרו לחפור בשבילם קברים. המשק בחולדה לא ראה עצמו אחראי לנושא. לכאורה, היחידה שישבה בחולדה הייתה אמורה להיות אחראית על הנושא, אך משום מה הם נרתעו מכך. באתי והפעלתי עליהם לחץ וטענתי, "איך אתם משאירים את זה ככה?" אז הם עשו מאמץ והביאו אותם לקבר ישראל.

פרשה זו, של קבורת חללי שיירת חולדה, הותירה אצל מישאל צלקת לאורך שנים.

מבצע נחשון

בארגון מטה נחשון היה מישאל אחראי לבסיס הקדמי בחולדה, שממנו יצאו השיירות. שם ישבה המפקדה ושם התארגנה יחידת הפלמ"ח המאבטחת. החרמת המכוניות יצרה מצב שבו היה ערב רב של כלי רכב והיה צריך לארגן את השיירה כך שבראש תיסע מכונית חזקה, אחריה שתים חלשות יותר, ושוב מכונית חזקה ושתי מכוניות חלשות, וחוזר חלילה. כך הבטיחו שמכונית שתקרע בעליות בהרים, תיקשר למכונית חזקה יותר ולא תעכב את השיירה יתר על המידה. גם רוחבה הצר של הדרך, חמישה מטרים לכל היותר, היווה אתגר וחשף את המכוניות לפגיעות. מה גם שבאותה שנה ירדו גשמים מאוחרים עד אמצע אפריל. "רוב המכוניות החזקות היו של הקואופרטיבים ושל המשקים

[הקיבוצים], "סיפר מישאל, "והם עשו את זה בנפש חפצה. להציל כל מכונה זה היה הצלת נפשות. עשו את זה בלי היסוס":

פקודת מבצע נחשון תוכננה כך, שהמפקדה הראשית הייתה בנען, והמפקדה הקדמית של השיירות הייתה בחולדה, משם יצאו הכוחות לכיבוש הדרך. מצד ירושלים יצאו כוחות הפלמ"ח למבצע. בחולדה היה גדוד בפיקוד לסקוב. בסך הכול היה היקף האנשים כאלף וחמש מאות איש, שלושה גדודים, חטיבת רגלים. לא היה נשק למבצע, והיה צריך לגייס אותו מהיחידות ומהיישובים בכל הארץ. על כך היה ויכוח לא קטן, ואנשי ההתיישבות לא עשו את זה בשמחה וצהלה אלא בהתנגדות קשה. בן-גוריון פסק שיש לתת את הנשק, שזה הדבר החשוב ביותר. אז התחילו לרכז את הנשק ואת הכוחות. במשך כמה ימים הייתי עם המפקדה שלי בחולדה. אז הגיע משלוח הנשק הצ'כי הראשון בדרך האוויר, ואנחנו ממש נגאלנו. פעם ראשונה ראינו רובים בכמויות ומקלעים, ומא"גים, השפנדאו הצ'כי [שכונה בצה"ל מגל"ד, MG34, שהצ'כים ייצרו עבור הצבא הגרמני בעת כיבושם בידי הנאצים]. אבל כשהיינו צריכים לנקות את הנשק מהגריז באריזה, התברר שהמגל"ד לא פועל כמקלע. נפוצה שמועה במחנה שזה מעשה חבלה של הצ'כים, כי הם ייצרו את הנשק הזה בשביל הגרמנים, אבל למעשה הייתה שם בעיה של טעות בהרכבה של החלק שגורם לגזים להחזיר את הבוכנה ולהפוך אותו לאוטומטי. כך התברר, שהנשק הזה לא יורה צרורות ולקח זמן עד שהתגברו על הבעיה, גילו את הטעות והרכיבו את הנשק כמו שצריך. מאז כבר לא היה צריך לגייס את הנשק מהיישובים.

בלילה שבין 5 באפריל ל-6 בו החלה הפעולה:

הגדוד של לסקוב כבש את חולדה הערבית ודיר מוחזין עד לטרון. כוחות אחרים פינו את המכשולים של הכפרים בהר ששלטו על דרך שער הגיא ותפסו את משלטי שער הגיא בואכה ירושלים, כולל הקסטל, צובה ובית מחסיר. בתחילה היה אמור לפקד על המבצע יגאל אלון, אבל הוא נשאר תקוע בגוש עציון. לכן התמנה שמעון אבידן למפקד המבצע. אחר כך הוא מונה למפקד חטיבת גבעתי, שכוחותיה פעלו במבצע נחשון.

המטה בירושלים דיווח, שלא יהיה בכוחו לארגן את קבלת השיירות ופריקתן, ויגאל ידן הורה למישאל, האחראי על השיירות בכל הארץ, לצאת לשם ולארגן את קבלת השיירות. הוא, כדרכו, לא שאל שאלות אלא התייצב למשימה החשובה:

המחוז היה מסכן ואומלל. דוד שאלתיאל היה מוכה קשה אחרי הפיצוצים וכל מה שהיה שם, והיה מדוכא מהמעמסה להגן על ירושלים. הוא היה משולל עוצמה צבאית פנימית, למרות שהיו לו עדיין כוחות של חטיבה. לו ירושלים הייתה מתנתקת ונופלת, הייתה נופלת שביעית של כל היישוב, שנחשבה לליבו המדיני. [זאת] למרות שאוכלוסיית ירושלים לא נתנה שביעית של הכוחות, כי היא עצמה הייתה אוכלוסייה מיוחדת במינה, בחלקה הגדול אוכלוסייה חלשה שאפילו התנגדה לעצם הקמת המדינה עד כדי הפגנה לצד הערבים, אומנם אפסית בהיקפה אבל הייתה. הייתה גם אוכלוסייה גדולה שלא הייתה אוכלוסיית לחימה. היא הייתה בדרך כלל עיר של פקידות, לא עיר של עבודת שדה. העובדים בעבודות פיזיות קשות לא היו רבים בירושלים. זו הייתה ירושלים של לימודים, ירושלים של תורה, ירושלים של פקידות, לא ירושלים של עבודה.

כדי להגיע לירושלים תוכנן שהוא ייסע במשוריין בריטי שמפקדו שיתף פעולה עם ה"הגנה" בהסתר. אבל התברר שהסמל הידידותי שהיה אחראי על המשוריין הזה נחשף והועבר לאזור שכם. לא הייתה ברירה אלא להגיע לצפון ים המלח במטוס משדה דב, ומשם לעלות עם שיירות האשלג שעדיין פעלו מקליה לירושלים:

בשדה דב היה מטוס שהעביר שבעה או שמונה נוסעים לים המלח. אני בא לקליה ורואה עם רב, וביניהם מי שהיה פעם מפקד מחוז ירושלים, ישראל זבלודובסקי-עמיר, ועכשיו פעל בארגון שירות האוויר [כך נקרא חיל האוויר בראשית המלחמה]. הוא פשוט רצה להגיע לירושלים, כי משפחתו הייתה שם. היו שם גם יצחק בן צבי [מראשי הוועד הלאומי והסוכנות היהודית, ולימים הנשיא השני של מדינת ישראל] ועוד הרבה אנשים שחיכו לאפשרות לעלות לירושלים עם שיירת האשלג. אני הגעתי קצת לפני הצהריים. דבר ראשון קראתי אליי את מפקד המקום ואמרתי, "אני צריך להגיע לירושלים." הוא כבר ידע מי אני וידע, שכשאני אומר, צריך להעביר אותי. אז התחיל להתברר: לא יודעים אם תהיה שיירת אשלג מים המלח לירושלים. צריך לזכור, שמי שהיה מעוניין באשלג, היו הבריטים. לא היה גורם יהודי שהזרים אשלג כרצונו. האשלג הלך לאימפריה הבריטית והיה תלוי בליווי הבריטי ובהחלטת הבריטים. פגשתי שם אנשים שחיכו מספר ימים, ביניהם מנהל חברת התובלה ואשתו.

הסתובבנו חסרי אונים וחכינו, ובינתיים הלכנו לאכול צהריים. היות וחזקה עליי הפקודה להגיע לירושלים, קראתי אליי את האנשים במקום ושאלתי, האם יש איזושהי מכונית או מונית, שתסע איתי עם חשיכה עד למבואות ירושלים. כידוע, מים המלח עד ירושלים אין שום ישוב ערבי. היישוב

הראשון הוא הכפר עזריה. עשיתי חישוב, שאם יש לי מכונית ונהג נועז, הוא יוביל אותי עד לפני עזריה, אני ארד במדבר ואלך ברגל להר הצופים ממזרח, מצד ענאתה, ומשם הייתה תחבורה עירונית. כששמע את התכנית שלי מר בן צבי, כמו שאנחנו יושבים ליד שולחן ואוכלים מרק שעועית, הוא אמר לי, "זו התאבדות."

אמרתי בחצי הלצה, "זה יכול לקרות רק פעם אחת בחיים. ממילא אנחנו נמצאים במלחמה, וזה יכול לקרות." אבל למחשבה הזאת לא היה המשך, כי לא נמצא מי שיוכל להעמיד מכונית שתעלה אותי במהירות ותוריד אותי ותחזור, ואני אסתנן לירושלים.

מניה וביה היה כבר אחר הצהריים. כל פעם הודיעו, תהיה שיירה, לא תהיה שיירה. בסוף הודיעו שתהיה שיירה של שתי מכוניות בסך הכול. פירוש, שמבחינת נוסעים, חוץ מהנהג ויכלו לנסוע בכל קבינה עוד שניים, כלומר ארבעה אנשים. כל אלה שחיכו בים המלח ולא יוכלו להגיע לירושלים, יחזרו לתל אביב. מקום אחד היה מיועד לי (על זה לא היה ויכוח). מקום שני לישראל עמיר, שגם היה מפקד שצריך להגיע לירושלים. במכונית השנייה נסע מנהל חברת התובלה ואשתו. במכוניות האלה הקבינה של הנהג הייתה מוגנת בלוחות פלדה. הנהג היה עם אקדח. לי אישית היו אקדח ושני רימונים לכל מקרה שלא יקרה.

התיישבנו במכוניות והתחלנו לנסוע. כמובן שהדרך לא הייתה מהירה. אלה היו משאיות עמוסות אשלג, איטיות. כשהגענו לפני אבו דיס ועזריה, הכביש היה חסום. המכוניות נוסעות לאט מאוד. שאל אותי ישראל עמיר, "יש לך נשק?" אמרתי לו, "יש לי אקדח ושני רימונים. אני יכול לתת לך רימון אחד, אם זה יעזור לך." נתתי לו רימון. כשבאנו לתוך הכפר מכונית הליווי כבר עברה לפנינו, נכנסה לעזריה ונסעה

הלאה, ואנחנו היינו צריכים לעבור את המחסום שעל ידו עומדים ערבים מזויינים ומכוונים את הרובים כלפי המכונית. זו הייתה הרגשה לא נעימה. אתה נמצא בתוך כלוב, מוגן אומנם עם לוחות, ואפשר לצלוף אותך בלי בעיות. אבל לא הייתה ברירה. כשהתקרבו למחסום הערבים חיטטו קצת ונתנו למכונית לעבור.

כשהגענו לירושלים כבר היה שעות הצהריים המאוחרות. מתוך משרד חברת התובלה התקשרתי לדוד שאלתיאל. "דוד, שלום. הגעתי."

הוא אומר לי, "איך הגעת?"

אני אומר לו, "צנחתי. שלח את המכונית שלך לקחת אותי ואני אגיד לך."

הוא אומר, "בסדר, עוד דקה אני שולח אליך נהג."

שלח נהג עם מכונית, ואני באתי אליו. החלפנו בינינו ידיעות על ארגון קבלת השיירות בירושלים. הוא אמר לי, שבירושלים אין מי שיפרוק את משא המכוניות.

הוא אמר, שחטיבת ירושלים, לא עמד לה כוחה להבטיח את ארגון פירוק השיירות ולכן דרשה שאני אבוא לארגון הדבר. למה? כי לי היו כנראה שתי מעלות או חסרונות: כשהודעתי לאנשים לבוא לתפקיד, הם באו, בין שהיו מגויסים ובין שלא. כמו שהודעתי לאנשי אגד שהם ייסעו לגוש עציון והם אמרו לי שהם לא ייסעו, אסרתי אותם והושבתי אותם במכוניות, ואת המכוניות החרמנו ונסענו. איך? על ידי פקודה לאנשי הפלמ"ח שהיו סרים לפקודתי באבטחה הזאת. אז ידעו גם בעיר שאני אגיד, "תגייסו את כל הפרופסורים, זה לא משנה, גם הם יכולים לסחוב שקים." והיו נאלצים לגייס אנשים מכל הבא ליד, כדי שאפשר יהיה לפרוק מהר ולשלוח את המכוניות בחזרה לסבבים נוספים כל עוד אנחנו מחזיקים בדרך.

מישאל שהה בירושלים יומיים וחזר למטה בתל אביב להמשיך בהכנות למבצע נחשון ולטפל בשאר השיירות ברחבי הארץ. הוא עצמו הסביר לימים, שבאותם ימים טרם נמצא מעקף לשער הגיא שהיה נקודת התורפה של מעבר השיירות:

דרך בורמה נוצרה באקראי בהפוגה הראשונה [בין 11 ביוני ל-9 ביולי]. רמלה ולוד עדיין לא היו בידינו, וכאשר אנשי [חטיבת] הראל מצאו את השביל, אחרי כיבוש בית ג'יז ובית סוסין, הסמוכים לקיבוץ הראל של היום, מצאו את האפשרות לחבר את הקטע הזה לדרך שעלתה לבית מחסיר, שנכבשה בפעולות נחשון. דרך בורמה הייתה בסך הכול קטע קטן של מעבר רכס בין בית סוסין לכביש הר טוב-שער הגיא.

בעיצומו של מבצע נחשון יצאה בירושלים שיירה של רופאים ואחיות ועובדי האוניברסיטה העברית לבית החולים הנצור "הדסה" בהר הצופים. בשכונת שייח ג'ראח הותקפה השיירה בידי המון ערבי. שבעים ושבעה מנוסעי השיירה נטבחו. מחוז ירושלים ההמום לא יכול לארגן תגבורת להציל את השיירה ודרש עזרה. אף שתפקידו בעיר הסתיים, לא יכול מישאל להישאר אדיש:

למרות שהייתי מנוע מלסייע למפקד המחוז, הפרתי את פקודת המטה הכללי, שלא לתת שום כוח מכוח שיירות נחשון לעזרת מחוז ירושלים ולהתרכז רק בעניין השיירות. כאשר גברו הצעקות "הצילו, הצילו", ודוד שאלתיאל שלח את כל עוזריו אליי, "עשה משהו!" אמרתי לכמה משוריינים של הליווי לקום ולעלות. ההתנדבות הייתה ממש נוראית. על משוריין אחד עלו שלושים חבר'ה מהליווי. צריך היה להוריד אותם. כל

אחד התנדב לרוץ ולהציל. משוריין או שניים נסעו לשם הגיעו, ובדרך חזרה עלו על מוקש ולא חזרו. למעשה, בהפרת הפקודה הזאת פגעתי בכוח הליווי של השיירות, אבל זה לא השפיע על השיירות, כי בשיירות כבר הייתה עוצמה גדולה מאוד, כאשר כל הדרך נתפסה, ובעיית הליווי לא הייתה חריפה כל כך, בפרט אחרי שמספר כפרים לאורך הדרך נכבשו, והתנועה לא הותקפה.

לא רק ממרחק השנים, גם בזמן אמת היה מישאל מלא התפעלות מהצעירים והצעירות שעליהם פיקד במלחמה, ששילמו מחיר כבד מנשוא ובזכותם מדינת ישראל עומדת על רגליה:

מצד אחד אין לך מסגרת ארגונית חוקית בעלת יכולת כפייה, מצד שני אתה צריך לעשות את הפעולה גם בלי האמצעים האלמנטריים. בחורים ובחורות מהסוג הזה, וכושר הנשיאה שלהם בסבל ובמחסור, וברצון להתנדבות עצום שכזה, יכולת להפוך בו עולם. זה מה שנתן לנו במלחמת השחרור את היכולת וההעזה לקום ולהגיד שאנחנו נקים את המדינה בלי כל היסוס. לא היה בכוחות הלוחמים אפילו מהסס אחד. אולי בגופים המדיניים והציבוריים היו, אבל בכוחות הלוחמים המעטים האלה לא היה היסוס בכלל. [להיפך], אמרו שאם יעזו לא להכריז על הקמת מדינה, יהיה איום ונורא.

מן השיירה לגוש־עציון חזר מישאל הביתה מיד לאחר פגישתו עם בן-גוריון. עזי ואורנה זוכרים את המחזה כאילו התרחש אתמול. "תחנת האלחוט של ה'הגנה' הייתה בביתו של שלום אהרונוביץ', ולא היה לאמא טלפון או כל דרך להיוודע מה קורה," סיפרה אורנה. "ידעו רק מהחדשות שמתנהלים קרבות, שהשיירה תקועה, נצורה ומזה יומיים מתנהלים קרבות קשים. אמא ידעה שמישאל

בשיירה, כי זו היתה דרכו תמיד – להיות במקום הקריטי בעצמו. אז היא לא ידעה עדיין את מה שנודע לה אחר כך, שמישאל הצליח לחזור לגוש במכוניות בהילוך אחורי, בלי צמיגים. "את מכונית הפורד 'ת'נדברד' שלו השאיר לפני צאתו בתחנה המרכזית של רחובות. שני הילדים זוכרים, שבערב שבו הצליח מישאל להמריא לתל אביב, עצביה של מתילדה כמעט בגדו בה, והיא לקחה אותם למרכז של יציאת השיירות בתחנה המרכזית, שם היה מוקד הקשר, לברר אם יש ידיעות כלשהן. כך סיפרה אורנה:

הלכנו לאורך הגדר המערבית של תחנת אגד, ופתאום עזי אומר, "הנה האוטו של אבא!"

בעוד אנחנו מביטים למקום החניה הקבוע שלו, ראינו את המכונית יוצאת מהמקום. אמא צעקה, "מישאל! מישאל!" וכמעט התעלפה על הגדר. הוא סימן לנו שנחכה לו, עשה סיבוב והתקרב אלינו. הוא בא רק לשעות אחדות, אבל זו הייתה הפעם הראשונה מזה זמן רב שראינו אותו, וקשה לתאר את השמחה וההקלה של כולנו.

עד 21 באפריל נכנסו השיירות לשגרה של נסיעה, פריקת המטען בירושלים וחזרה לשפלה. בתקופה זו הוזרמה לירושלים אספקה שאפשרה לה להחזיק מעמד עד להפוגה הראשונה ופריצת דרך בורמה, בראשית יוני 1948:

לא הייתה לנו מטרה להחזיק בשטח לאורך הדרך לירושלים כשטח כבוש, והיה צריך לרתק אנשים [שהיו נחוצים מאד ללחימה בגזרות אחרות] רק לצורכי אספקה. התכנית הייתה להעלות כמות אספקה שתספיק לירושלים לתקופה ולא לעסוק כל הזמן בשיירות. חוץ מזה, לא היו למדינה [שבדרך]

כמויות אספקה בלתי מוגבלות. תפיסת המשלטים נועדה רק למנוע פגיעה בשיירות האספקה.

מבצע נחשון לא היה נקודת מפנה מבחינת גירוש והשתלטות על הכפרים הערביים. הוא התחיל בכך שנכבשו הכפרים והתושבים ברחו, אבל לא כמדיניות כלל ארצית מתוכננת, אלא כמדיניות אזורית של הכוח והעוצמה של המפקדים באזור. במידה ונאגרה עוצמה, היא קיבלה את הביטוי שלה בכיבוש שטחים. בתחילה הייתה מלחמת הגנה סטטית, ואחר כך, ככל שקרב מועד הסתלקות הבריטים, התחיל "תפוש שטחים ככל יכולתך".

למרות הצלחתו, דווקא משום שלא תוכנן כדי להחזיק בשטחים משני צידי הדרך, לא הוקצו כוחות להחזקת הדרך, ולכן לא הבטיח מבצע נחשון את פתיחת הדרך לירושלים לאורך זמן:

השיירה האחרונה של נחשון, בפיקודו של מכבי מוצרי, ב-23 באפריל, הותקפה, והיו לנו כעשרים הרוגים בה, כי החטיבה עלתה בהנחה שהדרך פנויה. לכן גם העלייה שלה לא הייתה מאורגנת אלא מבוהלת. וכשהוא הותקפה בדרך, היה קרב שהיה צריך להיערך תוך כדי התארגנות במקום. כשחטיבת הראל עלתה למבצע יבوسی [בין 22 באפריל ל-4 במאי, שבמהלכו הצטרפה לכוחות ה"הגנה" בירושלים, הצליחה להשתלט על השכונות הערביות בדרום העיר אך כשלה במאמציה לכבוש שטחים בצפונה], כל השטח בין חולדה למעלה החמישה לא היה בידינו, אלא נעזב. אחרי השיירה הזאת הדרך נסגרה מחדש, וירושלים הייתה מנותקת.

בין ההרוגים בשיירה היה מכבי מוצרי, ידידו של מישאל. אורנה זוכרת היטב אותו מספר למתילדה על נפילתו, והיא נאנחת ורוכנת על כנף המכונית.

מבצע נחשון נחשב לנקודת מפנה במלחמה גם בכל הנוגע להיקף הכוחות. זו הייתה הפעם הראשונה שהופעלו חטיבות. עד אז כל חטיבה פעלה במרחב של עצמה, ואת המבצעים ביצעו החטיבות לא בתכנון מרכזי אלא בתכנון של הכוחות בשטח עם קבלת הסכמה מהמרכז. לאחר ההכרזה על הקמת המדינה, ב־15 במאי, עזבו החיילים הבריטים את הארץ. מדינת ישראל הצעירה וצבאה נדרשו להתמודד עם האויבים בשטח בכוחם הם. עתה אפשר היה לפתח פעולות בהיקף גדול יותר להשתלט על שטחים רבים ככל האפשר, לא רק כדי להבטיח את הדרך, אלא כדי ליצור רצף יהודי, תוך כיבוש כפרים וערים, לקבוע עובדות בשטח ולבסס את גבולות המדינה.

לא רק ירושלים מילאה את סדר יומו של מישאל. גם הערים הגדולות והיישובים האחרים ברחבי המדינה־בדרך דרשו שימת לב. ביום שיצאה לדרך שיירת נבי דניאל יצאה בצפון שיירה מנהריה לקיבוץ יחיעם המנותק. השיירה נקלעה למארב ו־46 מאנשיה נהרגו. מישאל עצמו הודה שיחיעם לא מילא תפקיד צבאי של ממש, ונימק את הצורך בשיירה בעיקרון שאין מפנים יישוב:

לפי צורת הפיזור של היישובים בארץ, אילו היית מפנה ישוב אחד, בפרט ישוב שבו החומר האנושי היה לוחם, כמו ביחיעם, או בית אשל, שישבה חפורה בתוך באר שבע והיה צורך להביא אליה אספקה, הם היו יכולים להתאסף לאט לאט אל מרכז הארץ ולשים עלינו מצור של ממש. ברגע שהחזקנו את כל היישובים בארץ, גם פיזרנו את כוחות האויב. הפיזור היה חולשה טקטית, אבל גם חוזק אסטרטגי. זו הייתה החלטה של המטה הכללי שהייתה לא רק מוצדקת, אלא נכונה ביסודה ובמהותה.

לא היה סוף לרשימת המשימות שהוטלו עליו בעת ובעונה אחת. על האחריות לכל נושא התחבורה בארץ נוספו גם מבצעים

מיוחדים ש"לא היה להם אבא", כהגדרתו. מבצע כזה היה הוצאת כסף שהיה שייך למדינה היהודית והיה מופקד בבנק ברקליס בחיפה, או הצורך להבטיח את המשך פעולתו של שדה התעופה לוד שלא היה בשטח יהודי אבל הייתה לו תחנת תצפית מטאורולוגית ליד נען:

...שדה התעופה [בלוד] שימש שדה התעופה היחיד של הארץ, והיינו צריכים לאבטח בו את הייצוא שלנו כדי שיהיה איזושהו כסף. [...] בשביל ששדה התעופה בלוד יוכל לפעול, היה צריך לאבטח את תחנת תחזית מזג האוויר שהייתה ממוקמת בין רמלה לנען. שם ישבו שלושה יהודים שעסקו בתחזיות ותצפיות מזג האוויר.

לממשלת המנדט היו לקראת נסיגתה הסופית מהארץ כספים שהיו שייכים להסתדרות הציונית, לוועד הלאומי ולכל המוסדות האלה. האוצר של ממשלת המנדט היה בברקליס בנק בחיפה. חיפה הייתה המעוז של האימפריה הבריטית מבחינת התכניות שלה לחוף המזרחי של הים התיכון. בחיפה היה הנמל, שהיה אבן הפינה לכל המערכת האסטרטגית של האדמירליות הבריטית. גם קצה צינור הנפט מעירק היה בחיפה, ובית הזיקוק היה בחיפה. גם המאגר העיקרי של האוצר היה בחיפה. יום אחד קרא לי יגאל [ידין] ואמר, "צריך לקבל את הכסף ששייך למדינה שבדרך ונמצא בבנק ברקליס בחיפה."

למה אנחנו צריכים להיות כרוכים בזה? כי אצ"ל ולח"י עשו פעולות של אקספרופריאציה, שדדו בנקים לממן פעולות שלהם. היה חשש שהם עלולים לשדוד את הקופה הזאת. אני הייתי צריך לארגן את העברת הכסף מחיפה לתל אביב. ארגנתי את זה על ידי יחידת פלמ"ח שליוותה את המכונת שהובילה את הכסף.

בסיום תפקידו כמפקד השיירות ניצבה לפני מישאל המשימה הבאה – הפיקוד על חטיבת גולני שזה מקרוב הוקמה. ומישאל, כמו מישאל, לא יכול שלא להתייצב בכל מקום שבו הייתה נחוצה התערבות לשיקום ותיקון המצב.

גולני שלו

עמק הירדן

בחוודשי החורף והאביב של 1948, לקראת עזיבת הבריטים, התארגן צה"ל שזה עתה הוקם במבנה חדש של חטיבות, במקום הנפות והגדודים שהיו בסיס הארגון של ה"הגנה". בחזית הצפון חולקה חטיבת לבנוני לשתיים, כרמלי, שעליה המשיך לפקד מפקד לבנוני, משה כרמל; וגולני, בפיקודו של משה מונטג (מן). בשלב הראשון כללה גולני ארבעה גדודים, ואליהם נוספו כוחות מבחוץ. הגזרה של גולני כללה את השטח מהכרמל, אזור יוקנעם והרי אפרים, אזור ג'נין והגלבוע עד לירדן, במעין נקניק לאורך העמקים הכינרת, הירדן, בית שאן, הגלבוע ועמק יזרעאל, מוקפת חזיתות משני עבריה.

בשבוע הראשון של חודש אפריל 1948 הוחל בהיערכות לעזיבתם של הכוחות הבריטיים שבאזור. תאריך הפינוי המדויק לא היה ידוע, והכוונה הייתה להשתלט על שתי תחנות המטרה הבריטיות בצמח ובגשר עם עזיבתם. הבריטים פינו את כוחותיהם ב-27 באפריל בשעות הערב, אך הכוחות שהיו זמינים בעמק הירדן היו מעטים, לא מצוידים ולא מאורגנים כראוי. תחנות המטרה עברו מיד אל יד, עד שלבסוף השתלטו עליהן כוחות ערבים. בד בבד הותקף קיבוץ גשר, כאשר לכוחות המקומיים התוקפים הצטרף כוח של הלגיון הירדני, שפלט לתחומי ארץ ישראל בנקודה זו עוד לפני עזיבת הבריטים. קיבוץ גשר, גברים נשים וילדים, עמד תחת התקפה קשה במשך ארבעה ימים רצופים, עד 30 באפריל, עד אשר מאמצי הידברות בין הצדדים בסיוע הבריטים הביאו להפוגה בהתקפה. קרבות אלה הוכיחו כי עמק הירדן אינו ערוך כראוי למלחמה. על החששות מפני האויב נוספו חששות באשר לכוח העמידה של היישובים. תחילה נשלח לשם משה דיין, שהיה מוצב במטה

הכללי, וארגן את קו ההגנה של הדגניות, מבית זרע לבית ירח. תושבי היישובים בעמק הירדן התארגנו להגנה, ודיין שב לתל אביב. ב-15 במאי פלש צבא סוריה לעמק הירדן. הידיעות שהגיעו למטה הכללי בתל אביב מן הקרבות בעמק הירדן היו מדאיגות ביותר ולא הייתה תמונה ברורה של המצב. ב-16 במאי זימנו את מישאל שחם.

"צא מיד לעמק הירדן ובדוק את המצב," אמרו לו הרמטכ"ל, יעקב דורי, וראש אגף מבצעים, יגאל ידין. "תבדוק האם אנחנו צריכים להיערך לקרב בקו השני, כלומר, האם יש הכרח לנטוש את קו הדגניות מחשש שבהתקפה סורית נוספת תיפולנה הדגניות וכינרת, והם יימצאו מעבר לירדן. זאת אומרת, להישען על קו טבריה-כינרת-פוריה-בנאל-ואדי פיג'אס [הוא נחל יבנאל]."

דורי וידין הבהירו למישאל, כי דוד בן-גוריון הוא שנתן את ההוראה. לא בפעם הראשונה, כאשר היה צורך במישהו שיבלום נפילה ויעמיד חזית על הרגליים, פנו למישאל. התפנית שחולל במעבר השיירות לירושלים ובעיר עצמה הייתה ידועה היטב, למרות שהוא לא נימנה עם המדגישים את תרומתם ומרוממים את מעשיהם, עשה את מה שהיה נחוץ בנחישות ובלי מעצורים וחזר למקומו.

מישאל יצא לדרך. בפנקסו הקטן, במשבצת המיועדת ל-17 במאי, כתב רק: "יבנאל". לימים הוסיף ופירט:

טוב, יצאתי לשם. איך אומרים, נסעתי כל הלילה. ביקרתי בקו לכל אורכו, מכינרת עד גשר. ביקרתי את כל המפקדים בשטח וראיתי דבר פשוט וברור: אין בכלל מה לדבר על לסגת לקו שני. למה? כי אם אתה נמצא בקו היישובים האלה, שהוא קו רציף, דגניה א'-דגניה ב'-בית זרע-אפיקים-אשדות יעקב, מה יותר טוב מלהתגונן בקו הזה? אחר כך יש הירדן, זאת

אומרת, אי אפשר לחצות אותו אלא צריך לעבור בגשר. יש לך כינרת, הקבוצה והמושבה, ואחר כך טבריה. על הקו הזה צריך להילחם.

אחרי שבדקתי את המצב, ראיתי שזה לא כמו הבהלה שהתרגשה בתל אביב. כשמהשטח באות קריאות ייאוש, בתל אביב זה מקבל הגברה של המרחק. חזרתי באותו הלילה, של 17 במאי.

בעת ביקורו במפקדה אצל משה מונטג פגש משלחת מאנשי היישובים מסדה ושער הגולן שבאה לבקש תגבורת. הסורים היו עדיין מחוץ לקיבוצים האלה והסתפקו בהפגזות ממרחק, אך המצב היה קשה, ונציגיהם דרשו ממפקד גולני שיחזיר להם את הכוח שהיה מוצב בשער הגולן. בהערכות המצב ובניסיון לנחש את כוונותיהם של הסורים, החליט משה דיין להוציא את התותח משער הגולן ולהעבירו ליעדים אחרים, מסוכנים יותר. מישאל בדק את ההחלטות וסמך ידו עליהן:

ההגנה על שער הגולן ומסדה הייתה מוטלת על היישובים עצמם ועל כיתה מגדוד ברק בתוספת תותח עשרים מילימטר שעמד שם. זה היה כל כוח ההגנה, כי היישובים האלה לא היו על אם הדרך של הסורים, והסורים לא הראו שום סימן של נטייה לצד ההוא.

מבחינה צבאית, הסורים פעלו נכון כשחשבו שהם צריכים לפרוץ דרך ציר דגניה לכיוון חיפה. אבל הייתה תחרות בינם לבין העירקים, מי יגיע ראשון לחיפה. כל אחד רצה את השטח הזה. העירקים הלכו על ציר צינור הנפט, והסורים – על ציר אל חמה-צמח-כינרת-דגניה, משם ליבנאל ומערבה. זה היה התפר ביניהם. ולראייה, גשר הייתה תחת התקפה של כוחות

עירקיים כל הזמן, ואילו את אשדות יעקב ואפיקים איש לא טרח לתקוף, למרות שבצד השני, בנהריים, ישב הלגיון ושמר על מפעלי החשמל.

בבדיקת המצב בשטח לא מצא מישאל ייאוש, אלא "מצב של אי בהירות ואי החלטיות", מצב שבו המפקדה לא יכלה ליזום פעולות משלה מול הפעולות של הסורים בלא תגבור של הפלמ"ח. ואכן, פלוגה של הפלמ"ח עשתה שתי פעולות, שתיהן כשלו. כוח אחד יצא בלילה לאורך שפת הכינרת לצמח, חצה את הכינרת דרך עין גב, וטיפס לכפר אל חרב הצופה אל הכינרת, ("אז עוד רווחה האגדה שהפלמ"ח ינפנף אותם"), עשה מארבים, אך נתקל בכוחות סוריים ונסוג תוך כמה אבדות. "הם החליטו שכנראה זה עוד לא ניתן לנפנוף."

היוזמה השנייה הייתה של פלוגה בפיקודו של מולה כהן שנשלחה לעזרת גולני לכבוש מחדש את צמח, אך הפעולה "לא בוצעה ממש, בצורה רצינית", כעדותו של מישאל. "לא היה להם שום נשק בשביל לבצע אותה בצורה רצינית." בצמח היו הסורים מצוידים בטנקים ובמשוריינים, ובתל קציר הייתה להם ארטילריה, בעוד שלגולני לא הייתה ארטילריה אלא רק מרגמות שמונים ואחד מילימטר ושני תותחים אנטי־אוויריים:

תותח אחד היה מוצב בשער הגולן. הלך משה דיין והחליט, שבשביל להגן על קו הדגניות הוא יעמיד את שני התותחים על בית ירח, כך שהוא מאגף את הכניסה לדגניות. אם הצבא הסורי יתקדם מצמח לכיוון הדגניות, הוא יוכל לתחום אותם באש אנפילדת [מן האגף]. זה היה תכנון נכון, אפשר אפילו לומר מצוין. לא שצבא ממשי לא היה יכול לטפל בכוח הזה שהיה באגפו – בסך הכול שני תותחים 'היספנו סוויסה', שהם

כמו שני מקלעים בינוניים גדולים, לא יותר – אבל כנגד שריון קל זה הספיק. הרי אלה היו תותחים אנטי-אוויריים שיכלו לחדור שריון קל.

מישאל חזר לתל אביב ודיווח לדוד בן-גוריון את מסקנותיו הנחרצות:

קודם כול, להוציא מן הראש במפקדה הארצית את המחשבה על קו שני. ראיתי בזה סכנה גדולה פי כמה. למה? כי אם היינו אומרים שצריך לארגן קו שני, מי היו הכוחות שהיו צריכים לארגן אותו? אותם הכוחות שהיית צריך למשוך אחורה. אם היית מושך אחורה, היו נופלים היישובים. צריך לתת מיד את התגבורת של האש שאנחנו יכולים לתת.

לימים סיפר:

כוחות לא היו כי שלחו כבר תגבורות. אבל אם אני אגיד לך איזה תגבורות שלחו, אז למשל, כרמלי שלח בפקודה – בין כרמלי לגולני היו יחסים לא כל כך אידיליים – שלח פלוגה של טירונים, שסך הכול עברו אימונים שלושה ימים. את זה הוא שלח כתגבורת. הפלמ"ח שלח את הפלוגה שעשתה את ההתקפה הנגדית על צמח באותו הלילה.

הייתה ביקורת על תפקודו של משה מן ועל גישתו לחברי מסדה ושער הגולן בעקבות הוצאת התותח משם בידי דיין. אבל מאחר שחיכו להתקפה של הסורים על דגניה עצמה, הוא [מונטג] אמר להם, "אני לא יכול לתת לכם שום דבר. אני אוכל לתת לכם מקלע 'שטו' צרפתי. לא תהיה לכם תגבורת". הוא נתן להם את המקלע, וכשהם חזרו למסדה ולשער הגולן, הם מצאו

כבר את אנשי היישובים האלה בשער של קיבוץ אפיקים. הם עזבו לא רק בלי הוראה, אלא שכשהם חיכו למשלחת שתחזור, הם כבר היו בדרך ליציאה. כשהם קיבלו את התשובה השלילית על הבקשה לתגבורת, הם לא חזרו ליישוב אלא המשיכו בדרך.

זו לא הייתה הפרת הפקודה היחידה באותו לילה ביישובי עמק הירדן. המטה הכללי ניסה למנוע את פינוי התושבים הלא לוחמים מהיישובים. כזכור, מישאל נדרש לסוגיה גם ביחס לתושבי גוש עציון, וגם אז נשמע בפיו הנימוק העקרוני, שמעיד על הלוך הרוח של הפיקוד – ושלו עצמו – באותם ימים:

ברגע שאתה מוציא את התושבים הלא לוחמים, נשים, ילדים ונוער, אתה מוציא את הנשמה מהיישוב. כך קרה למשל בבית יוסף. נאלצנו להסכים להוצאת המשפחות. אחר כך אמרו, "מה יש להשאיר את הפרות? הלא הן נהרגות מהיריות!" הוציאו את הפרות. אז כמו המושבניקים ואמרו, "בשביל הבתים האלה [נשארנו] לשמור אותם? אין שום סיבה." הם עזבו את היישוב. ההחלטה שלנו הייתה שצריך למנוע את עזיבת האוכלוסייה בכל המקרים.

אלא שהיישובים האלו עשו דין לעצמם. בלילה ששער הגולן ומסדה פונו בלי קרב, פלשו לשם ערביי בגורה ועדסיה שמעבר לירמוך. הם ראו שהיישובים ריקים מאדם, חצו את הירמוך, "שדדו מה שהיה שם וחזרו. אפילו את החלונות והדלתות עקרו." בו בלילה הוציאו חברי אפיקים את בני הנוער מהקיבוץ והעבירו אותם ליבנאל דרך ואדי פיג'אס, גם כן בלי אישור. "זה היה הלוך הרוח הקשה, שזו מלחמה לחיים ולמוות, ויכול להיות שהתוצאות תהיינה..." הותיר מישאל את המשפט פתוח.

בצאתו מהפגישה עם בן-גוריון פגש מישאל במטה משלחת של הדגניות, בראשותו של יוסף ברץ המיתולוגי, מראשי מפא"י. "הצילו!" אמרו. "אנחנו עומדים בפני התקפה של צבא." כך יצא שלחצם של אנשי הדגניות ודרישות התגבורת של מישאל חיזקו זה את זה.

זמן קצר קודם לכן הגיעו לארץ ארבעה תותחים שישיים וחמישה מילימטרים, ה"נפוליונצ'יקים", שהובלו על גלגלי עץ רתומים לסוסים בהרי האלפים. לא כולם היו שמישים. זאת הייתה הרזרבה היחידה שהייתה למטכ"ל באותה העת. הוחלט לשלוח אותם צפונה בלוויית מישאל, משם הוא חזר רק בליל אמש, וממילא הוא מעודכן במצב לפרטי פרטיו ולא יזדקק לתדרוכים ממושכים. כאשר נשאל מישאל על האירוע, כעבור עשרות שנים, סיפר: "בהתחלה שקלו אם לשלוח שניים. במלחמה הזאת גם שלחו תותח [אחד] כתגבורת."

הוא נזכר בבני מרשק, קצין החינוך וההסברה הידוע שזכה לכינוי "הפוליטרוק של הפלמ"ח", אֶזְכּוֹר לפוליטרוקים של הצבא האדום שרוממו את רוחם של החיילים בשעות הקשות של המלחמה בנאצים:

בני מרשק היה מחלק את צוותי הבידור לגדודים השונים בחטיבת הראל. אז שלחו לו רביעייה [רביעיית מיתרים, הרכב קאמרי ידוע ומקובל]. הרביעייה הלא היא מנגנת יחד. אז הוא אמר, טוב, אתה עם הצ'לו תלך למשלט הזה, ואתה עם הכינור למשלט ההוא, ואתה עם... וכך הלאה. כך חילקו סוללה.

מישאל ומפקד התותחנים, שמוליק אדמון, וקצינים נוספים פרשו את התותחים על רכס אלומות המשקיף על הכינרת ועל האזור כולו, אך אז גילו שאחד התותחים אינו שמיש. ובעודם

מתארגנים ומתלבטים היכן להציב את שלושת התותחים השמישים היקרים מפז שקיבלו, התגשמה תחזיתם של מטה החטיבה וראשי הדגניות, והסורים פתחו בהתקפה עליהן.

ממקום עומדם על הרכס צפו מישאל וחבריו בטנקים ובמשוריינים הסוריים בשדה, במרחק קצר מדגניה, באין למגינים אפשרות לתת מכת אש לגרש אותם. אלא שגם הסורים לא מיהרו להסתער, ולמרות שהיו להם די טנקים ומשוריינים, לאחר שנפגע הטנק הראשון מבקבוק מולוטוב שהשליכו המגינים, הם קפאו במקומם. התיאור שנתן מישאל כעבור שנים מצטייר כסצינה מסרט מלחמה, על הדרמות הגדולות ועל צירופי המקרים הקטנים לכאורה, שלא פעם מכריעים קרבות:

ארבעת התותחים ניצבו. אבל איך לטווח על צמח ולראות את התוצאה? הרי זו עיירה. לא תדע איפה נפל הפגז. לקציני התותחים שלנו היה מספיק שכל והם אמרו, "הכינרת היא שטח פתוח. אם הפגז ייפול למים, נראה את המגע במים ונדע איפה הייתה פגיעה." וכך עשו. בהתחלה עוד לא ידעו שיש בפגזים האלה פין שצריך להוציא, ושום דבר לא התפוצץ. אחרי פגז או שניים, הם שחררו את הפין והפעילו. הפגז התפוצץ במים. הסיטו מעט, ופגעו בדיוק בצריח המסגד שבו הייתה המפקדה הסורית בצמח.

ועכשיו, דבר מעניין... שמוליק אדמון ואני היינו העדים הכמעט יחידים שראו את זה ושמנו לב. בשעה שהצבנו את התותחים והתחלנו לטווח לכינרת, הופיעו ארבעה ספיטפיירים בריטיים מכיוון רמת דוד וטבריה. הם היו מסיירים שם, ולנו היה קשר איתם והיינו מקבלים את הדוחות שלהם. הסתרנו את התותחים שלנו, שמא הם ירצו להתקיף אותנו. הם חלפו מעלינו, עברו מעל לקבוצת כינרת, מעל לדגניות, מעל לאפיקים

ואשדות יעקב. החבר'ה שלנו באשדות ירו עליהם במקלעים. הם עברו מעל בגורה בשפך הירמוך, ועלו מעל לרכס הסורי שמעל אל חמה.

באותו רגע אנחנו התחלנו להפגז את צמח. אז שמענו מעל לרכס מכפר אל חרב, שבו הייתה המפקדה הסורית, התפוצצויות. אחת ההשערות, שאני לא יכול לאמת, היא שארבעת הספיטים עברו מעליהם, הם כנראה ירו עליהם בנשק אנטי אווירי, והמטוסים כנראה זרקו להם איזו "מתנה". קרה, שההתפוצצויות האלה והפגזים שלנו היו בערך באותו זמן. שמענו את הבומים החזקים, ופתאום התחילה נסיגה של הסורים מצמח. המשוריינים והטנקים שעמדו בשדה עשו "אחורה פנה" ועלו מזרחה, עזבו את צמח ועלו לתל קציר. חיילי גולני נכנסו לצמח עם הפלמ"ח וגילו שהיא ריקה.

שום דבר אחר לא יכול להסביר למה הסורים ברחו מצמח. אף חייל שלנו לא התקדם בשדה. מתוך הדגניות לא הייתה פעולת אש שתוכל להעיד על הכנה למתקפת נגד. אבל הופעת האווירונים, בצירוף האש הארטילרית, הפגיעה של התותח בצריח מעל המפקדה, וחילופי היריות שהיו כל הזמן בין הקווים, שכנעו אותם שיש פה הכנה למתקפת נגד, והם לא הרגישו נוח בצמח. למרות שלא הייתה כל סיבה שהם לא יעמדו בצמח, כי בינם לבין דגניה היה שדה חשוף ונקי כמו שולחן.

כך מצא עצמו מישאל צופה על אחד הקרבות המיתולוגיים במלחמת העצמאות, סמל העמידה והגבורה של עם ישראל בארצו, ואף תורם תרומה עקיפה להצלחתו.

אחרי שהם נעצרו בשערי דגניה, הדמיון פעל להצדקת המפלה, איך הודפים טנקים, איך הרסו להם את הטנק ועוד

משוריין שנפגע. זה הביא אותם לנסיגה, וכך יוצב הקו עד סוף המלחמה. אנחנו לא כבשנו את השטח. מאוחר יותר, כשהייתי בגולני, הם ניסו לכבוש את היישובים שלנו, מעגן ועין גב, לא בפעולה צבאית רצינית, אבל פחדו לרדת. את צמח הם עזבו, ונשארו על קו תל קציר.

גולני

בתום הקרב, ב־22 במאי, חזר מישאל לתל אביב וזכה לחופשה נדירה בבית. עזי זוכר אותו מדפן את תעלת המגן שנחפרה בחצר השכנים, מוסיף לה מחפה ראש קטן ופותח פתח בגדר אל השכנים, כדי שיוכלו לרוץ לתעלה במהירות בעת הפצצות. המצרים הפציצו את רחובות, בייחוד את אזור מכון וייצמן, שבו, כך חשדו, מפתחים היהודים נשק אטומי. הבית היה רחוק מרחק מאות מטרים בלבד משם. אך מכיוון שהיה איכר בנפשו ו"קבלן גדרות" בעברו, לא מלאו ליבו לחתוך את חוטי התיל הדוקרני שבבסיס הגדר. ובמקום לנתק את החוטים, מה שהיה עלול להקשות על תיקון הגדר בעתיד, הוא הסיר את הרשת מהקטע הזה, פישק את חוטי התיל והצמיד אותם אל החוט העליון ופירק את ה"קוצים" מקטע הגדר הזה. את החוט התחתון הצמיד לקרקע ביתדות, וכך נוצר מעבר, שאומנם חייב להשתופף, אך היה פשוט ובטוח. עזי אהב להתבונן בו בעבודתו. הימים המשפחתיים הנדירים הללו נצרכו בזיכרונו.

אך כעבור ימים אחדים שוב הוזעק מישאל צפונה.

ב־30 במאי 1948 נהרגה צילקה, אשתו של משה מונטג, בהפצצה עירקית על קיבוץ מרחביה והוא חזר לביתו להיות עם שלושת ילדיו. הטרגדיה הזאת נוספה ככל הנראה לתחושה שרווחה במטה הכללי, כי למרות שיקול הדעת המקצועי וההחלטות

הנכונות שקיבל, הוא איבד את אמון אנשיו ולא השכיל לעודד את רוחם בשעות הקשות. מישאל עצמו הסביר שלא היה מדובר במשבר צבאי של חטיבת גולני, אלא במשבר של ההנהגה האזרחית המקומית, וכי למרות שהיה תושב האזור, לא גילה מונטג ערנות מספקת לנפילת הרוח של היישובים. כך או כך, המטה הכללי הדיח למעשה את מונטג. זו הייתה הפעם היחידה בכל מלחמת העצמאות שהודח מפקד חטיבה.

העיניים נישאו, כמו תמיד, אל מישאל, והוא, כמו תמיד, נענה וחזר צפונה. בשלישית. הפעם כדי לפקד על חטיבת גולני. אין צורך לומר, הוא הכיר את השטח, את האנשים, את הגזרות ואת האויב. יחסיו של מישאל עם מפקד פיקוד הצפון, משה כרמל, ידעו עליות ומורדות בשנים האחרונות. גם כעת, כשזה היה מפקד החזית ומפקד חטיבת כרמלי, הוא לא התרשם יתר על המידה מההחלטות שקיבל כרמל. בייחוד הסתייג משיגור פלוגת הטירונים לדגניה, למרות שחיפה שוחררה כבר באפריל, וגזרת כרמלי לא עמדה בסכנה מיידית. כוחות גולני היו אורגניים הרבה יותר, הושתתו על הפיקוד של יישובי העמקים, "החומר האנושי מהמעולים שהיו לנו במלחמה", אך לא היו בה די כוחות להחזיק בחזית הרחבה והמפוצלת שלה. המבחן הראשון שבו היה מישאל מעורב היה בקרב שלא ניטש על תחנת החשמל בנהריים.

תחנת הכוח שהוקמה בידי פנחס רוטנברג על הירדן בשנות העשרים, הותקפה מיד לאחר ההכרזה על הקמת המדינה וננטשה. הלגיון הירדני השתלט על המקום ולקח שלושים מאנשיו בשבי. אך המאמצים לשוב ולהשתלט על התחנה לא פסקו. מישאל שותף בשלבי התכנון והסיוע, ולא במבצע עצמו. הייתה לו ביקורת על שיקול הדעת שהינחה את הפעולה:

כרמל ניסה לתכנן פעולה לכיבוש נהריים, אך פרט לפעולת ראויה לא יכול היה להיות לה שום ערך, משום שאפילו הצלחנו

לכבוש את נהריים, בשביל להחזיק אותה לא היה לנו שום כוח ממשי, כי זה שטח לא הררי, שקשה להתגונן בו. לא היה לזה כל ערך צבאי, גם לא כלכלי, כי במלחמה שותקה אספקת החשמל מנהריים. בכלל, נהריים כבר לא היוותה גורם בייצור החשמל. אחרי הכול, היא הייתה יותר החלום של יצירת החשמל על ידי ניצול המים, אבל בכמות החשמל שייצרה היא הייתה חסרת ערך. נוסף לכך, קווי החשמל שהובילו מנהריים עברו בשטח הערבי של ואדי ערה. למעשה, לא היה חשמל, כי הם פוצצו את העמודים והרסו את הרשת. לכן כיבוש נהריים לא היה נותן לנו שום דבר פרט לזה שהיה מרתק לנו כוחות להגנה. היות ולגולני לא הייתה יכולת להוריד את הכוחות שלה לאורך הקו הזה ולרכז אותו, משה כרמל ניסה להביא גדוד של חטיבת כרמלי, בפיקודו של אברהם פלד. הוא תכנן לחצות את הירמוק, אבל ברגע האחרון כנראה הם עצמם הגיעו למסקנה שלא יהיה ערך לפעולה הזאת, והגדוד חזר.

הקרב הגדול הראשון שבו היה מישאל מעורב ישירות היה בלימת הסורים שביקשו לרשום לעצמם הישג לפני כניסת ההפוגה הראשונה לתוקפה בכיבוש קיבוץ עין גב שבגדה המזרחית של הכינרת. כבר בהתנסות הראשונה הזאת הוא הבהיר לכל מי שהיה זקוק להבהרה, כי יש כאן מפקד חדש עם מושגים חדשים ודרישות חדשות:

לא היה לנו רצף טריטוריאלי מעין גב דרומה לכיוון צמח. למעשה, השטח היה בשליטת אש סורית. הקשר שלנו עם עין גב היה באמצעות הים, בסירה. אבל כשראינו שהצבא הסורי מנסה לתכנן פעולה על עין גב, היינו צריכים להכין אותה להגנה, כאשר מבחינה טופוגרפית הסורים שלטו שליטה מוחלטת מעל הרכס. לאחר שפטרול של הצבא הסורי הצליח

לחדור דרך הגדר של המשק, ונתגלה רק אחרי שחדר – בגלל הענף החקלאי המפורסם של עין גב, מטע הבננות, שהגיע עד לגדר המשק ולא איפשר מרחב ראייה והתגוננות – קראתי אליי את ראשי היישוב והודעתי למפקד הגדוד שהחזיק בעין גב, שעליהם לחסל את כל מטע הבננות ולהשכיב אותו כדי לפתוח שדה אש לפני הגדרות של המשק.

נעניתי במין תדהמה: "איך זה ייתכן? הלא זה הענף העיקרי שלנו." היה קשה להסביר לאנשים דברים אלמנטריים, שמה שאנחנו נלחמים עליו זה החיים, הקיום ממש. אמרתי, "תגיד לי, אתה רוצה להשאיר לסורים ענף בננות מפותח, או שאתה רוצה שעין גב תתקיים בידינו ואתם תישארו חיים?" רק אז הוא קצת התאושש ואמר שנית, "אבל איך אפשר? הלא זה הענף העיקרי שלנו."

אמרתי לו במילים חריפות, "אם תישאר חי, תגדל בננות. אם לא תישאר חי, והיישוב לא יישאר בידינו, אין לנו כל הכרח להשאיר לסורים בננות מפותחות. להרוס את זה – ומיד." הם חזרו והרסו את מטע הבננות. אבל אלה דברים שהיה קשה להחדיר לאנשים. הם היו מנותקים. תחושת הסכנה שלהם הייתה חריפה, אבל הם לא ראו תנועה של הצבא הסורי אליהם, כי הצבא הסורי תכנן לכבוש ציר תנועה ולפרוץ מערבה, בזמן שעין גב לא נתנה לו באותו זמן שום דבר. הניסיון שלו לעשות אחר כך פעולה לעין גב היה יותר פעולת ניחומים על מה שלא עלה בידו, ולפחות לכבוש איזשהו שטח, יישוב יהודי. הוא הצליח לעשות את זה בהפתעה במשמר הירדן ערב ההפוגה [ההפוגה הראשונה, בין 11 ביוני ל-9 ביולי 1948]. אז הוא ממש הפתיע את חטיבת עודד, שגם היא חשבה כבר שהוא לא יעשה דבר. בלילה שלפני ההפוגה הסורים צלחו את הירדן וכבשו את משמר הירדן, והדפנו אותם בקושי לפני

שהתקדמו לכיוון מחניים וראש פינה. היו קרבות, נפלו הרבה אנשים. אז התבקשתי לשלוח תגבורת, ושלחתי יחידה של גולני לעזרתם בקרב הזה.

מישאל הגיע למסקנה שחייבים לשנות את המצב בחזית העירקית לפני כניסת הפסקת האש לתוקפה ובחר בשני יעדים: תחנת המשטרה בלג'ון (היא משטרת מגידו של היום), שבה נותר כוח עירקי לאחר שהכפר עצמו נעזב מתושביו; וכיבוש הכפר זרעין, על תל יזרעאל העתיקה. זרעין הייתה המפתח לפעולה דרומה לכיוון ג'נין ולבלימת העירקים בדרכם צפונה, לכיוון עפולה:

מדוע הלכנו לכיוון מזרח, כשבעצם האויב המרכזי היו הסורים? כי בינינו ובין הסורים היה שטח טופוגרפי שלא היה מעודד אותנו לעשות בכוחות שלנו כיבושים לכיוון סוריה או עבר הירדן. בשביל שנתקוף את הלגיון הירדני, אומנם שלחנו סיורים לאום קיס ומעלה, אבל היינו צריכים להסתער לכיוון הרי הגלעד או הגולן. זה לא היה המצב הכי נוח לנו, בציוד שהיה לנו אז. למעשה החזקנו את קו ההגנה בגבול הסורי-ירדני והדפנו את הפעולה של הצבא הסורי והצבא העירקי שניסה לכבוש את גשר ולא הצליח. אחר כך עשינו את הפעולות נגד הצבא העירקי בלג'ון ובזרעין, וכבשנו את שני המקומות האלה.

לאחר עצירת הסורים הופנתה שימת הלב לצורך להמשיך לכבוש שטחים כדי ליצור רציפות טריטוריאלית במדינה החדשה. פיקוד הצפון לא ויתר גם על ג'נין, והטיל את המשימה על חטיבת כרמלי, שכבשה את עכו והבטיחה את הרצף הטריטוריאלי של יישובי החוף המערבי לחיפה, ועתה הייתה פנויה למשימות

חדשות. ב־1 ביוני החל מבצע יצחק. כרמלי תוגברה בכוחות של גדוד שלוש־עשרה של גולני, שאליהם נוספו יחידת סיור משורינת שהקים מישאל, ופלוגה מגדוד חמש־עשרה בפיקודו של משה גורן. הכוח הצליח לכבוש את ג'נין, אך הפעולה עצמה נכשלה. למישאל לא היו ספקות באשר לסיבת הכישלון, שעיקרה הבדלי הניסיון המבצעי בין שתי החטיבות:

לגולני היה יותר ניסיון בעמידה בהתקפה ארטילרית, כי הפעולה הסורית לכיוון הדגניות לוותה בפעולה ארטילרית שהפגיזה את היישובים כל הזמן. כך שהם הריחו הרבה יותר אש מאשר כרמלי, שלחמה רק נגד הכוחות הבלתי סדירים של קאוקג'י והדרוזים בשפרעם. לא היה לה מפגש עם צבא ערבי ממש, אלא רק עם כוחות של הערבים הפלשתינאיים והכוחות הבלתי סדירים שהצטרפו אליהם.

גם באופן ניהול הפעולה איתר מישאל את הגורמים לכישלונה:

מאחר והכוחות יצאו לפעולה באיחור, דבר שבדרך כלל קרה כאשר באמצעים של אז היה הכרח לרכז כוחות, בפרט מכמה חטיבות, זה לקח יותר זמן עד שהתארגנו המפקדות. מפקדת הפיקוד הייתה רחוקה מאוד מהחזית, במזרע, כמעט לרגלי הרי נצרת, בזמן שהכוח צריך להיות כבר בג'נין, במרחק יותר מעשרים קילומטרים. לפיקוד לא היו רזרבות להפעיל כדי להשפיע על המערכה. כל הרזרבות שהיו, היו ממילא נתונות בידי מפקד הפעולה, מוטקה מקלף.

למעשה, הגדוד של אברהם פלד הגיע למשלט ממזרח לג'נין, שאליו היה צריך להגיע. הגדוד של שרגא, הגיע למשלט שלו ממערב־דרום או ממערב לג'נין, והגדוד של אברהם יפה

נכנס לתוך העיר. לא היה צריך לרוקן את העיר, הערבים עצמם התרוקנו, נמלטו.

אבל עם אור הבוקר הגיע הכוח העירקי שהיה באזור שכם, ופגע באש תותחים בגדוד המערבי של שרגא. במטח הראשון נהרג שרגא, מפקד הגדוד, וסגנו, דב צסיס, נפצע ויצא מכלל פעולה. כל הגדוד התפרק והתחיל בנסיגה לא מסודרת. כתוצאה מזה כמובן גם סבל אבדות. כי אחרי הכול, כל האזור ממערב לג'נין וצפונה בכיוון לג'ון היה עדיין ערבי. כתוצאה מזה כל הפעולה הופסקה, הכוח קיבל הוראות לסגת, ונסוג.

מישאל הוסיף ותלה את הסיבות לכישלון בהעדר אמצעים להתחפרות אישית בשטח הררי ומסולע כמו ג'נין. בגולני אומנם הייתה תודעת התחפרות, בעקבות כמה וכמה הפגזות דוגמת זו שספג הכוח במשמר העמק, אך בצה"ל, או ב"הגנה", לא הייתה תודעה כזאת. גם מיעוט מכשירי הקשר הקשה על התנהלות הכוחות:

התוצאות לא איחרו לבוא. העירקים לא תקפו את הכוחות האלה בהתקפה חזיתית, אלא פשוט המטירו עליהם אש ארטילרית כבדה וגרמו לפגיעה קשה בגדוד. כתוצאה מזה הובן, שהכוח לא יוכל להמשיך להישאר. יכולנו להישאר בתוך העיר, ואפילו היינו יכולים להחזיק בה, אבל לא הייתה לזה תכלית, כי העיר ג'נין איננה יושבת על משלטים. היא יושבת במישור ולרגלי ההרים, והעירקים שלטו עליה מלמעלה. לא הייתה כל סיבה לשבת בתוך העיר עצמה.

הבאנו בחשבון שתהיה פעולה ארטילרית. אילו היה המקום נתפס יותר מוקדם, ויחידה הייתה מספיקה להתארגן, היא הייתה סובלת אבדות, אבל לא הייתה נמחצת. ג'נין

הייתה בידינו והייתה יכולה לשמש מחסה. מוטקה מקלף שירת בצבא הבריטי במלחמת העולם, וידע מה זו פעולת צבא. לא ייתכן שהוא לא לקח בחשבון שתהיה פעולה נגדית, אם לא בהסתערות של כוחות רגלים, לפחות באש. אבל מאחר והכוחות לא הספיקו, ולפיקוד צפון לא היו רזרבות, הוא לא יכול להטיל כוחות נוספים למערכה כדי לקיים את השליטה בשטח ולהמשיך את התנופה.

כמי שלחם בכמה וכמה חזיתות, הייתה למישאל פרספקטיבה לנתח את מצב המלחמה בהקשרה הרחב ביותר, וראויים הדברים ללימוד ולמחשבה גם ממרחק הזמן והתמורות המפליגות במצבה ובכוחה של מדינת ישראל:

את המלחמה הזאת יש לראות בכמה שלבים: השלב הראשון היה בעיקרו מלחמת התחבורה על הדרכים ועל יצירת הקשר והרציפות הטריטוריאלית בין היישובים. בגליל העליון חטיבת יפתח טיהרה את השטח מבפנים ויצרה רציפות טריטוריאלית. כך היה גם בדרום, בפעולות מקומיות. עד 15 במאי לא הייתה לנו יכולת פעולה, כי הציוד היה עדיין דל מאוד. כשהחלה הפלישה, כל חטיבה במקומה הייתה צריכה להילחם על נפשה ועל השטחים שלה ולמנוע את הפולשים מלכבוש. גולני הייתה עסוקה בצבא הסורי והעירקי. אלכסנדרוני הייתה מול הצבא העירקי מוואדי ערה עד ראש העין. העירקים מצידם לא היו בעלי יוזמה מיוחדת. הם כבשו את השטח הערבי שבין רמאללה לג'נין ועסקו בענייניהם, בסחיטה ובאינוס התושבים המקומיים. הם ישבו בראש העין אבל לא ניסו להסתער על פתח תקווה. ובין טול כרם לכפר יונה היה מרחב ריק והם לא ניסו לכבוש אף ישוב יהודי.

להיפך, חטיבת אלכסנדרוני ניסתה לכבוש בשלבים מסוימים את טירה ולא הצליחה.

תל אביב [חטיבת קריית] לחמה עדיין במבואות יפו, בית דגון ויהוד מול הכנופיות המקומיות, וברמלה ולוד מול הלגיון. ירושלים הייתה תפוסה בחזיתה והייתה במצור. בנגב גבעתי עמדה מול הצבא המצרי. חטיבת הנגב שמרה על הנקודות הפזורות שלה, כאשר היא בעצמה מפוזרת על פני השדות, במרחבים.

רק חטיבה אחת השתחררה מהלחץ ערב הפלישה, לאחר כיבוש חיפה ועכו – כרמלי. לכן הייתה יותר יוזמה בחזית הצפון.

לצבאות הערביים לא היו רזרבות עצומות. ברגע שהצבא המצרי התפרס לאורך ציר החוף, עד אשדוד, ואחר כך לקח חזית לרוחב כל הארץ, מאשדוד לכיוון ירושלים, והגיע עד בית שמש והרטוב, הוא התמתח עם הכוחות שלו עד שגם הוא עצמו לא יכול היה ליצור ריכוזים ממשיים כדי לתקוף במגמת כיבוש נוספת, והוא נעצר. הלגיון הירדני היה קטן אבל מרוכז בעיקר בירושלים, וגם הוא, לאחר שכבש את העיר העתיקה וניסה לפרוץ ליד נוטרדם, לא המשיך. הכול נעצר למעשה.

איננו יודעים אם במהלך שירותו באזור הספיק מישאל לערוך ביקור חברתי בכפר הולדתו, סג'רה, אצל שכניו וידידיו מילדות. אך בראשית יוני הוא נאלץ להגן עליו מפני התקפות קשות. הוא עצמו לא השאיר עדות על רגשותיו במלחמה על השטח הקרוב כל כך לליבו.

במסגרת המאמץ ליצור רצף טריטוריאלי באזור, בלט הכפר לוביה השוכן על שתי כיפות מדרום לכביש טבריה-נצרת. זו לוביה שאליה הלך מישאל בן התשע להשגיח על הפרדות בדיש, ובה לחם

על שלו כנגד "כוח עודף" וניצח – ולא סיפר לאיש. עתה הוא חזר אליו בראש חטיבה שביקשה לכבוש אותו. לוביה היוותה טריז בין המשולש עפולה-כפר תבור-יבנאל והדגניות לבין טבריה והגליל העליון. היא גם חולשת על משלט חרבת מסכנה [הוא צומת גולני של היום] שאיים על התנועה לעמק הירדן ולגליל העליון. החשש היה, שצבא ההצלה של קאוקג'י ינצל את הכפר כקרש קפיצה לכבוש שטחים נוספים בצפון ולנתק אותו משאר הארץ. בכפר היו כמה מאות ערבים חמושים לא סדירים, אך הוא נחשב לכפר הערבי המגובש ביותר בארץ.

המבצע לכיבוש לוביה יצא לדרך ב-9 ביוני.

המג"ד של גדוד דרור, יעקב דרור, סיפר שבגלל מחסור בכוחות הוחלט לוותר על כיבוש הכפר עצמו ולהסתפק בפעולות הטרדה לרתק את כוחות האויב ולמנוע מהם לצאת לעזרת כפרים סמוכים. סיורי המודיעין היו מצומצמים, מחשש חשיפה, ובתכנון הסתמכו על תרומתם של כמה מבני הסביבה שהכירו היטב את השטח. בד בבד הוקצה כוח להגנה על סג'רה, מחשש מהתקפות נגד של תגבורות ערביות מצפון וממערב.

שעות הלילה היו עמוסות הכנות קדחתניות וחלוקת ציוד ונשק. פלוגת התגבורת של כרמלי הגיעה כמעט בלי נשק ובלי חגורים. אבל לא היה בכל אלה לפגוע באווירה המרוממת לאחר שורת הישגים בשטח והתחושה שכמה מאות כפריים לא מאורגנים לא יוכלו לשבש את ההתקדמות.

סמוך לשעה שלוש לפנות בוקר הגיעה השיירה המשורינת מטבריה לטווח יריה מלוביה, אחרי שלא התקשתה להסיר מחסומים מהכביש ולא נתקלה בכוח ערבי כלשהו. לא זה היה מצבו של הכוח הפורץ. חיימק'ה לבקוב, בן יבנאל, מפקד פלוגה שתיים-עשרה בגדוד ברק, הוצב בראש הכוח הודות להיכרותו הקרובה את השטח. הוא סיפר, שהכוח לא היה מגובש, המפקדים לא הכירו זה

את זה, והוא עצמו בקושי הכיר את מפקדי המשנה שלו. גם רמתם המבצעית של האנשים לא הייתה אחידה, לא נערכו להם אימונים מעבר לאימון כיתה, והיו אנשים שיצאו לפעולה בלי מטווח אחד ראוי לשמו. הם יצאו לדרך מבסיס היציאה בבית הספר כדורי באיחור, ולקראת השעה חמש הגיעו לעמדת ההיערכות המכוסה בבוסתנים ערביים, מרחק כמה מאות מטרים ממשלטי האויב.

נפתחה אש צלפים על השדרה המשוורינת. כמה אנשים נפגעו, רוכזו באוטובוס משוריין והוחזרו לטבריה לטיפול. העדר הקשר בין השדרה המשוורינת לכוחות הרגלים שעלו על הכפר שיבש את התיאום. ההנחה, שהפגזה של שני תותחי שישים וחמישה מילימטרים ושתיים או שלוש מרגמות שלושה אינץ' תרכך כפר גדול כל כך ותבריח את התושבים התגלתה כשגויה, והכוח שהחל לפרוץ לכפר נתקל באש ונבלם. בינתיים כבר עלה האור, וכל יציאה מהמסתור הייתה מסוכנת. מפקד המחלקה הזעיק עזרה, והמטה שלח כוח, אך זה לא הצליח לחבור אליו. מספר הנפגעים גדל, ובהם גם המ"מ. המחלקה נשברה ונסוגה חזרה אל הבוסתן וקבוצת הבקתות שלצידו.

במהומה הגדולה אפילו נפגעו אנשים מאש יחידה סמוכה שטעו לחשוב שהם ערבים. עוד ועוד מפקדי מחלקות נפגעו. כאשר התחדשה ההתקפה, לא יכול עוד הכוח הפורץ שהיה פרוש על פני שטח גדול, להחזיק מעמד. ההרוגים רוכזו במקום אחד, והפצועים הסתתרו כמיטב יכולתם בבוסתן. פרדה שנמצאה במקום נרתמה להובלת הפצועים והתחמושת. האנשים היו עייפים ורעבים והסתפקו בפיתות שנמצאו במקום ובפירות מהבוסתן.

בניגוד להשערות ולתקוות, לא נמלטו הערבים מהכפר, כפי שאירע בכפרים אחרים. אדרבא, הם התארגנו, תגברו את המשלטים ופתחו באש צליפות מדויקת על הכוח התוקף. הם גם הסתייעו במטוסים עירקיים או סוריים. בשלוש לפנות בוקר קיבל הכוח הוראה לסגת לסג'רה.

עשרים ואחד חיילי גולני נהרגו בהתקפה ורבים נפצעו. שלוש-עשרה גופות נשארו בשטח והוצאו ממנו רק בהפוגה הראשונה. מיד לאחר ששתי המחלקות נסוגו לעבר סג'רה, החל האויב להתקדם אליה בחיפוי אש תותחים ומרגמות. בתום קרב קצר נסוגו שני הכוחות שנמצאו במושבה. הלחץ על המשלטים גבר. אנשי כרמלי ניסו לחסום את האויב ולתפוס עמדות נוחות להתגוננות, אך ספגו אבדות כבדות והחלו לסגת. אחר הצהריים פרצו משוריינים וזחלים של האויב לאורך הכביש הראשי ממזרח למושבה אבל לא נכנסו לתוכה. הפצועים פונו בעזרת משוריינים תוך כדי אש צלפים, ובדרכם חזרה הביאו מעט תגבורת. בתום הפוגה קצרה החל האויב שוב לטווח, קצב ההרעשות וההפגזות גבר, חוטי הטלפון בין המשלטים נקרעו והקשר נותק וחודש רק בלילה. הפצועים הובלו לבית הספר כדורי ומשם לבית החולים בעפולה. לוחמים אחרים הוכשרו להחליף את המקלענים שנפגעו. הגיעה אספקה למשלטים והם התארגנו להגנה היקפית ופתחו בהרעשת מרגמות על משלטי האויב. אך בינתיים חזר האויב ונסוג ללוביה, ככל הנראה בגלל אבדות כבדות. סיור בשטח ההפקר מצפון לסג'רה גילה שמשלטי האויב ריקים.

ב-10 ביוני הגיעו הצדדים הלוחמים, בתיווכו של שליח האו"ם, הרוזן פולקה ברנדוט, להסכמה על הפוגה של ארבעה שבועות בקרבות, שתיכנס לתוקפה בכל הארץ למחרת, יום שישי, 11 ביוני, בשעה עשר בבוקר. צבאות ערב קיבלו עליהם את ההסכם, אך קאוקג'י, מפקד צבא ההצלה, ראה עצמו משוחרר ממנה והמשיך בפעולותיו. ואכן, בשעה היעודה נפתחה שוב אש שלא אפשרה את איסוף ההרוגים מהשטח. רק עם ערב השתרר שקט בגזרה.

בתום הפעולה שיגר מישאל למטה הכללי דו"ח ובו פירט את המהלכים השונים שהתרחשו בלוביה משעות הערב של 8 ביוני עד כניסת ההפוגה לתוקפה ב-12 בחודש. הוא סיפר על

הקשיים שבהם נתקלו הכוחות בכפר ועל החלטתם לסגת לסג'רה (היהודית). מתיאורו עולה האנדרלמוסיה ששררה בכוחות, בייחוד לאחר נפילתם ופציעתם של מפקדים מנוסים. גם הוראת הנסיגה לא בוצעה במלואה, והיו שהתפזרו בין בתי הכפר. "הנסיגה ממשלט 2 הייתה בלתי מנוהלת", הוא כותב, "בגלל חוסר האיוון של האנשים וחוסר המפקדים (נפצעו ברובם)". כך נראו הדברים מנקודת מבטו:

הדבר גרם לאבדות רבות. יש לציין, שהרוב המכריע של האנשים שנסוגו קיבלו הלם. אי אפשר היה להשתמש בהם לתפקיד ואף [לא] בעמדות. רוח האנשים הייתה ירודה למדי. האויב התחיל לשלוח משוריינים וטנקים לאורך הכביש בכיוון המזרחי של הנקודה [סג'רה]. הטנקים והמשוריינים הקיפו אותה ממזרח וממרחק ארבע מאות עד שש מאות מטר פתחו באש תותחים ומכונות [יריה] חזקה על הנקודה. תגבורת של כיתה אחת, שני פיאטים ומכונה נוספת ובקבוקי מולוטוב נשלחה לנקודה. האויב התחיל לצלוף קשה ממשלט חמש ושש על החווה ועל הכניסה אליה. לאחר כמה פצצות ניסיון החלו הפצצות לפגוע בסביבה הקרובה. ההרעשה התחילה להיות מדויקת והפגיעות היו ישירות בחווה. הוצאת הפצועים נעשתה אך ורק באמצעות משוריינים. התגבורות ניסו לתפוס עמדות. מ"מ של משלט אחת נפצע.

באותו זמן החלה הרעשת תותחים גם מצד שני לכיוון סג'רה. האויב התחיל להסתנן דרך בתי סג'רה הערבית ולהתקרב למשלט שבע. מקום עמדות המרגמות של האויב התגלה על ידי התצפית שלנו, מאחורי משלט שלוש. המרגמה והמכונה החלו לפעול בכיוון עמדות המרגמות של האויב. פגז מרגמה של האויב פגע במרכז של כיתה שתפסה עמדה

מדרום לחווה בכיוון סג'רה הערבית. לבחור אחד נקטעה הרגל ועוד שניים נפצעו. ההרעשה הייתה קשה מאוד, פגיעותיה היו ישירות. דבר זה, עם התקדמותו המחודשת של האויב וחוסר הניסיון הקרבי ואף האימון היסודי (בלבד) של האנשים, גרמו לכך שרוח האנשים ירדה מאוד. אנשים רבים עשו את עצמם חולים ובילתי מסוגלים לפעולה. ובכל מחיר אי אפשר היה להוציאם החוצה. תגבורת לא הגיעה מחוסר אנשים. פגז של מרגמה שלושה אינץ' של האויב חדר דרך חלון המרפאה והתפוצץ בפנים. הרופא החטיבתי נהרג, הרופא הגדודי ומספר חובשים נפצעו. המרפאה הועברה מיד למקום אחר. ההרעשה הלכה ונמשכה. במשלת הדרומי התקרב האויב למשלת והגיע עד לטווח של זריקת רימונים. התפתח קרב מטווח קרוב, והאויב נהדף על ידי זריקת רימונים. (יש לציין שמספר רב של רימונים של פלוגת כרמלי לא היו ערוכים). על ידי ההפצצה נותק הקשר הטלפוני בין המטה והכוחות במשלטים. האויב סבל ככל הנראה אבדות רבות והסתפק בהרעשת מרגמות ותותחים. הוא לא ניסה להתקרב מכיוון הכביש במשוריינים וטנקים. לפנות ערב שככה ההתקפה.

עם ערב נשלחו כל האנשים אשר קיבלנו ואיבדו את רוחם לכדורי. [לסג'רה] נשלחה מחלקה לתגבורת. מפקדי התגבורת סירבו לצאת לתפקיד מחוץ לחווה והורידו את רוח אנשיהם. אחרי ויכוח של כשעה הסכים המ"מ הזמני לצאת עם מחלקתו לתפקיד ולהחליף כוח במשלת. הלילה נוצל להקמת הקשר עם כל המשלטים התפוסים בידינו, ובין מטה האזור. לא היו מקלענים למקלעי המ"ג. במשך כחצי שעה אומנו מקלענים לפעולה. החווה אורגנה להגנה ללילה, הנשק הוצב במקומות המתאימים [...] נשלחה אספקה למשלטים. בלילה הופצצו בסיסי האויב באש. נערך סיור על ידי מחלקה אשר נעה על

המשלטים שנלקחו מאיתנו בידי האויב. המשלטים לא היו תפוסים על ידו.

למחרת, בשבת, עם שחר שלחתי משוריין עם כיתה להבטחה למשלט שלוש להוצאת ההרוגים והפצועים. ליד החווה נמצא פצוע אחד. בשעה עשר לערך תפסו הערבים את משלט שלוש ולא אפשרו את המשך הוצאת הרוגים שלנו. בשעה שתיים ורבע החל האויב לירות במרגמה קלה ממשלט 3. איתרתי את מקומו, ומרגמה ושתי מכוונות [יריה] כבדות כונו לשם. נראה שהמרגמה של האויב נפגעה מפגיעה ישירה. אש האויב נפסקה. התקיימה תנועה מתמדת של משוריינים וטנקים ומכוניות משא של האויב מכיוון נצרת ללוביה ולמחנה המסכנה. כן נעו משוריינים וטנקים בכיוון הנקודה. הוצבה מרגמה אחת בכיוון הכביש. היו חילופי אש לסירוגין. עם ערב השתתקה האש, והאזור אורגן כמו בלילה הקודם.

בשעה שבע וחצי בערב יצאה כיתה בת שנים-עשר איש וחוליית מקלע עם מ"מ ומ"כ ונעה בתוך הכפר הערבי למשלט שש ומשם למשלט חמש וארבע. בכל דרך התנועה לא התגלתה הכיתה לכוח האויב שהיה במשלט שלוש. כאשר הכיתה תפסה את משלט ארבע היא גילתה כוח אויב בגודל של מחלקה בערך מחזיק במשלט שלוש. מיד כשנתגלתה הכיתה שלנו שינה האויב את עמדותיו. הכיתה חזרה דרך הכפר הערבי לחווה בלי שהאויב ירגיש בעזיבתה. מכאן נשלחה הכיתה למשלט 2, שלא היה תפוס בידי כוח האויב ונתפש בידי הכיתה. נמצא במקום ציוד. האויב ירה על המשלט הזה מכיוון משלט אחר. הכיתה נשארה עם חשיכה במקום. נשלחו שתי כיתות נוספות להוצאת הגויות ולחיפוש גויות. הוצאו רק שתי גויות. השאר לא נמצאו. בפעולה נפצע מ"כ מגדוד דרור מצרור של מ"כ אחר מגדוד עשרים וארבע, כרמל.

ביום שני בבוקר, שלושה ימים לאחר ההכרזה על ההפוגה, נראו שניים מאנשי האויב יורדים לכיוון החווה כשהם מנופפים בידיהם. הכוחות קיבלו הוראות לא לפתוח באש. אחד ממפקדי המחלקות יצא ופגש אותם באמצע הדרך. התברר, שהאחד סרג'נט בריטי וחברו היה מתורגמן. הם סיפרו שהם עצמם הגיעו למקום רק ערב קודם לכן, ולא הם שהפרו את שביתת הנשק. השניים הושמו במעצר, ומפקד המחלקה ניצל את הודעתם כדי להציב התנאים להמשך שביתת נשק מצד צה"ל: לאפשר את הוצאת הגופות מכל המשלטים ומלוביה; ולהוציא את האויב מהמשלטים לעמדות שבהן החזיק לפני צו הפסקת האש. ההרוגים מהמשלטים הוצאו, אך מלוביה לא היה אפשר להוציא אותם משום שהערבים סירבו לנטוש את המשלטים שהחזיקו בהם. "אבודותינו", סיכם מישאל, "מגדוד דרור כללו שנים-עשר הרוגים, ארבעה נעדרים, וחמישים ושמונה פצועים; עשרים ושמונה הרוגים, ארבעה-עשר נעדרים, ותשעים ואחד פצועים מגדודים אחרים." לדו"ח המפורט צירף מישאל רשימת מסקנות שלמד מהקרבות המרים על האויב ועל מצבו של צה"ל:

האויב הצטיין בניידות רבה, צליפה מדויקת והעזה. כוחו היה כפי הנראה טרי ורענן. מציאות נשק אנטי טנקי שהופעל נגד המשוריינים שלנו מוכיחה על תכנון מוקדם כנגד פעולת משוריינים מצד טבריה. ההתקפה בכוח גדול על סג'רה ביום ההתקפה על לוביה מוכיחה על תכנון מוקדם להפעלת תגבורת. יש לציין את התיאום הטוב בין הנשק המסייע וחיל הרגלים של האויב. יש לציין את התמקדות האויב לכבוש משלטים במבנים צפופים, בקומה זקופה ובתנועה מתמדת, למרות האבדות הרבות שנגרמו לו.

יש לציין את אי ההעזה מצד הטנקים והמשוריינים של האויב שהסתפקו בהרעשה מטווחים רחוקים. הכוחות שלנו היו מספיקים כדי לכבוש את לוביה, לולא הכוחות [הערביים] הזרים שבאו לעזרה.

רמת האימונים של כוחותינו הייתה נמוכה. רוב האנשים טרם גמרו את אימון הפרט, ולמעטים מהם היה ניסיון קרבי. יש לציין את העייפות הגדולה של האנשים שלנו מפעולה שנמשכה שבעים ושתיים שעות. הכוח לא היה מגובש, וזה היה בעוכרינו. יש לציין שהקשר היה לקוי, המשוריינים היו מנותקים בכלל. קשר ליחידות הקטנות לא היה בכלל.

לתפישת המשלטים ולהחזקתם נשלח כוח בלתי מאומן. האימון המקסימלי היה אימון פרט. בשעת הנסיגה הדבר גרם לאבדות רבות. אף מ"מ לא הצליח לנהל את נסיגת כוחותיו. המסקנה לדעתי, שאין לקחת לשום תפקיד צבאי, אף אם הוא נראה כבלתי קרבי באותו רגע – כגון החזקה בעמדות במשלט – כוח בלתי מאומן, היות והתפקיד עלול ברגע מסוים לחייב לפעול בצורה קרבית מלאה, והדבר ימנע את הצלחת הפעולה ויגרום לאבדות.

יש הכרח להרבות במרגמות קלות לפעולה לטווחים הקרובים.

יש צורך להרבות בצלפים.

בפעולה במסגרת גדולה יש הכרח בסיורים אוויריים ובשיתוף פעולה אווירי.

כאמור, מישאל עצמו לא סיפר מה עבר עליו בעוקבו ממטה החטיבה אחר האירועים באזור שהיה קרוב כל כך לליבו. אך עדות על סערת הנפש שמילאה אותו אנו מוצאים במכתב שהוא שיגר כעבור ימים אחדים לאורי יפה, מפקד חטיבת עודד שזה מקרוב

הוקמה, שכוח ממנה נשלח למבצע. מכתב יוצא דופן בחריפותו מצד אדם שלא נטה להעביר אחריות לכישלונות לאחרים.

הנדון: הכשלת מבצע לוביה:

לאחר סיום שלב ראשון במערכה לכיבוש לוביה, שהיה ללא הכרעה, הגיעה אתמול פלוגה בת שתי מחלקות בפיקודו של מ' לסג'רה, כתגבורת לפעולה נגד לוביה. לפלוגה זו צורפה מחלקה מגדוד 15. בהתאם לתכנית נקבע שפלוגה זו תפרוץ לכפר לאחר תפישת המשלט המערבי בחיפוי פלוגה שהייתה מדרום מזרח בפיקודו של חיימקה ל[בקוב]. פלוגת חיימקה הייתה צריכה לפרוץ לכפר מאוחר יותר, לאחר שהפלוגה של מ' תתפוש את המשלטים ותתקדם לתוך הכפר. שעת האפס נקבעה לשעה 01:30. התפקיד הוסבר והובן על ידי המ"פ, לפי עדות קצין המבצעים והסגן לענייני המשמר שהיו נוכחים. חמש דקות לפני המועד, לאחר שמ' קיבל את כל הכלים שדרש, הודיע לפתע למג"ד דרור שניהל את הפעולה, שאינו יכול לקבל עליו את ביצוע הפעולה והוא מסרב לצאת. לכל היותר, אמר, הוא מוכן להחזיק במשלט שהיה תפוס ולסייע ליחידות אחרות לפרוץ. הגעתי למקום, ולאחר שבדקתי את המצב הודעתי לו שעליו לצאת מיד לתפקידו. הנ"ל סירב באופן מוחלט לצאת עם היחידה לפעולה ופתח בתירוצים מגוחכים, שאנשיו לא יודעים להשתמש בתת מקלע וברימוני יד, ושהם יכולים רק להחזיק בעמדות. ברור היה לי, שלא רק מפקד הפלוגה אינו מוכן, אלא כל היחידה כבר הייתה תבוסנית. לאחר ששמעתי את דעתו של יונה מזרחי, שהיה אחד ממפקדי היחידה, כתוצאה מכל הנ"ל התבטלה הפעולה נגד לוביה בשעה 03:00 מבלי יכולת לארגנה מחדש מקוצר הזמן.

הנני דורש להעמיד למשפט מידי את המ"פ מ' ולהסיק את המסקנות.

בו ביום כתב מפקד חזית הצפון למח"ט עודד כי עליו להעמיד את מ' למשפט על אי ציות לפקודה לבצע את מבצע לוביה, ולפנות לקבלת עדויות למישאל.

חלפו כמעט חודשיים עד אשר התובע הכללי של חטיבת עודד דיווח למפקד גדוד אחת-עשרה של גולני:

הנני להודיעך בזה, כי במשפט נגד הנ"ל, ביום 6.8.48 על סירוב למלא פקודה בקשר עם הפעולה נגד הכפר לוביה ביום 10.6.48, נמצא הנ"ל חייב בדין ונדון להורדה בדרגה אחת למשך תקופה של שלושה חודשים. ביום 8.7.48 אישר מפקד החטיבה את הפסק, אבל המתיק את העונש והעמיד את תקופת ההורדה בדרגה לחודשיים בלבד.

כשנכנסה ההפוגה הראשונה לתוקפה, ב-11 ביוני 1948, הייתה גולני, כמו גם כל כוחות צה"ל באפיסת כוחות. היה צורך להתארגן על פי המבנה החדש של הצבא, לנוח ולהתאמן לקראת הבאות. מישאל עצמו סיפר כיצד אסף את האנשים המותשים וההלומים מנפילת חבריהם הרבים סביבם, והחזירם לכושר לקראת הבאות:

הגענו למאמץ ולמתיחת הכוחות עד לקצה גבול היכולת. ברגע שבאה ההפוגה היינו כבר ממש בכלות הכוחות. לא שלא יכולנו להמשיך להתגונן נגד הצבאות הערביים, אבל יוזמה – זה כבר היה קצת יותר מדי. גם סבלנו די הרבה אבדות.

מיד התארגנו לכמה ימי מנוחה ואחר כך לארגן את הכוחות ולבנות כוחות נוספים. התחלנו לאמן את הכוחות.

בתחילת המלחמה החטיבות נבנו על הרזרבה האנושית המקומית, וקיבלו תגבורות מהערים במסגרת גיוסים. לכוחות האלה היו הרבה בעיות. למשל, אם גייסת אנשים בתל אביב על שכונותיה ושלחת אותם לגולני, זה לא היה אותו חומר אנושי שהיה בעמקים. היו קשיי קליטה. כך, שלב שלב, כשהכוח התאמן יותר ועבר את טבילות האש, הוא התחשל ורכש ניסיון. הרי לא נכנסנו למלחמה עם חיילים שהיו מאומנים מיד להסתער על צבאות. אלה היו כוחות שיצאו מן המחותרת וכל פעולתם לפני זה היו פעולות התגוננות או פעולות לילה זעירות. ופה היה צריך להילחם כבר נגד צבאות. זו כבר הייתה מלחמה. אז כמובן שבכל חודש שעבר גם הגדודים התגבשו מבחינה צבאית וחברתית.

גם ביחסו לחיילים גילה מישאל יכולת לחשוב מחוץ לקופסה:

במידה והיו עריקים, הם לא היו מאנשי העמקים והגליל. הם היו אנשים שהובאו מבחוץ. בכל חטיבה היה תובע צבאי, ופעם הוא בא להחתים אותי על פקודות העברה של עריקים שנשפטו בחטיבה והיו צריכים להיות מועברים לבית הסוהר בג'ליל [כיום – בסיס גלילות], שם היה בית הסוהר המרכזי של הצבא. אמרתי, "מה פתאום?" הוא אמר, "כי הם נשפטו למאסר."

אמרתי, "לי יש מקום טוב יותר בשבילם מג'ליל, כי הרי זה בדיוק מה שהם רצו, הם ערקו כדי להימלט מאימי המלחמה. בשבילי יש עין גב, שם אני יכול גם לנצל אותם ככוח להתבצרות וללחימה. הם לא יסרבו אצלי [להילחם] רק כדי לנסוע לג'ליל ולשבת בבית ההבראה." הוא אמר, "זה בניגוד לפקודה."

אמרתי לו, "תרשום שאני אינני חותם על פסקי דין ועל ההעברה. ואם זה בניגוד לפקודה, שיעמידו אותי למשפט אחרי המלחמה. עכשיו שילכו להילחם ולא ילכו לג'ליל, כדי ששם יאכילו אותם וישמרו עליהם."

לא רק עם המערכת המשפטית בצבא נאלץ מישאל להתמודד אלא גם עם חבריו־שכניו ביישובים באזור, שגם הם נדרשו להתמודדות קשה מנשוא באמצעים דלים:

עד שלבים מסוימים הפעולה הייתה בעיקר יוזמה של היחידות במקום. באיזו מדינה בעולם נשמע, שמפקד חטיבה, שהייתה משולה לארמיה שלמה, מגייס לה חיילים ונשק מתוך האוכלוסייה, מתוך העורף האזרחי שלה? היה צריך לקחת את הנשק מהמשקים עצמם להגנתם ולהוציא אותו למשלטים שאינם נמצאים בגבולות המשק.

עשינו מאמץ להוציא את כוחות חיל השדה מהמשלטים ולהכניס אותם לאימונים אינטנסיביים. לשם כך לקחנו את כוחות חיל המשמר מהיישובים והצבנו אותם במשלטים מחוץ לשטחם. הייתה עלי אפילו תלונה מצד משקי נפת הגלבע, על כך שכדי להוציא את הכוחות של חיל השדה ולהכניס אותם למסגרת של אימונים של יחידות יותר מאורגנות לפעולות תנועה ותקיפה, היה צריך לאיים את המשלטים. לא היה גיוס טוטלי, והמשקים נהגו להתגייס. היות ולמרות הכול ההתיישבות גם הייתה צריכה להמשיך ולייצר מזון לאוכלוסייה, למעשה הפרתי את ההסכם. נתתי פקודה למפקדי הגדודים של חיל המשמר לגייס מתוך המשקים תוספת של אנשים ולהציב אותם במשלטים. הלכה תלונה עלי ישר לבן-גוריון, שאני מכריח אותם להתגייס. כמובן שלא התחשבת

בתלונה, וגם אצל בן-גוריון לא מיהרו להיענות להם. העניין נשאר כמו שהוא.

גם בציוד נזקקה החטיבה לשיקום בימי ההפוגה, וגם בעניין זה גילה מישאל תושייה מרשימה:

חטיבת גולני לא קיבלה מהמטה הכללי כמעט אף מכשיר קשר גדודי סטנדרטי, מ.ק. 19. קנינו אותם מהבריטים שחנו ברמת דוד ובג'למה, על יד יגור. אפילו ציידנו את חיל הקשר בנשק שרכשנו ממקורות שונים.

החל ממצע נחשון, ערב הפלישה, התחיל להגיע נשק. אומנם בזמן הפלישה בצפון לא קיבלנו נשק רב, והיינו מצוידים במגוון שלם של נשק בכל הגדודים. אבל לאט לאט העניין התגבש, והפלוגות קיבלו יותר ויותר מבנה צבאי, מצוידות יותר טוב, מאומנות יותר טוב ומנוסות.

החטיבה הייתה מורכבת מארבעה גדודים: 12, 13, 14, 15. את הגדוד הרביעי, 15, הקמנו אחרי הפלישה הסורית, בפקודו של משה גורניצקי-גורן. הקמנו גם פלוגת סיור משורינית, ולאט לאט קיבלנו נשק מסייע, מרגמות שישה אינץ' ונשק ארטילרי. בהתקפת הסורים על הדגניות לא היה לנו אף נשק שיכול היה לירות על הסורים בתל קציר. אחר כך סוף סוף הגיעו גם אווירונים קצת יותר רציניים.

בפעולה במשמר הירדן נדרשתי לשלוח תגבורת. אורי יפה, מפקד החטיבה, ביקש ממני תגבורת ושלחתי לו יחידה. הוא ביקש שאשלח לו תחמושת למרגמות ואני שלחתי לו כמעט את כל המלאי שהיה לי. כשהוא כתב במברק בהול, "הצילו!" שאין לו תחמושת שלושה אינץ', התפרקתי מכל עדיי, כמו שאומרים, ושלחתי לו. כשראיתי שהסורים עברו את משמר

הירדן, לא יכול היה להיות מחזה יותר מחריד מהאפשרות שהם יעלו בציר ראש פינה ויקטעו את הגליל.

איך לקבל בחזרה את המלאי? הרי הדבר לא נעשה בפקודה מהמטה הכללי. אלה היו יחסים בין שתי חטיבות שגובלות בגיזרה אחת. התקשרתי לאשר'קה פלד, קצין החימוש של המטה הכללי, ואמרתי, "אני שלחתי לאורי את כל הפגזים שלושה אינץ' שהיו לי. אם אתה לא שולח לי מיד, אני חשוף לגמרי בכל החזית שלי."

הדרך האישית, על ידי הקשרים האישיים שלי עם האנשים במטה הכללי, איפשרה להשיג דברים הרבה יותר מהר מאשר לחכות לפקודה מהמטה הכללי.

רק אחרי ההפוגה הראשונה התחיל המטה הכללי להתבלט כמטה שכל היחידות והפיקודים סרים למרותו, לא רק בהשראה מוסרית וארגונית כללית אלא בפקודות לפעולות צבאיות מוגדרות:

אם המטה הכללי היה רוצה להוריד פקודות, הוא לא יכול לדעת בדיוק להעריך מה באמת העוצמה שישנה כבר בחטיבה, כי הכול היה בשלבי התארגנות. המלחמה הזאת התנהלה בד בבד עם התארגנות הכוח ובנייתו. לא יכולתי לנסוע למטכ"ל, כי מי היה יכול לעזוב את מקומו? המלחמה הזאת לא התנהלה כמו מלחמה של מדינה קיימת, שכל המסגרות שלה מאורגנות והחוקים שלה קיימים ומחייבים. חוק הגיוס לא היה חובה. אם אדם אמר לך, "אינני רוצה", מה יכולת לעשות לו? רק לחץ מוסרי.

סוגיה קשה ומורכבת, שאי אפשר להתעלם ממנה גם ממרחק עשרות שנים, היא היחס לאזרחים במלחמה. גם בעניין זה לא

הייתה מדיניות ברורה של ההנהגה, אלא המפקדים בשטח נדרשו לקבל החלטות שמשמעותן היסטורית. מאות ישובים ערביים פונו מיושביהם. הם ברחו, גורשו, שוכנעו בידי מנהיגיהם לעזוב או עודדו בידי חיילי צה"ל להימלט על נפשם. הבתים עצמם נהרסו ברובם המכריע, או יושבו בידי עולים חדשים שהחלו לזרום בהמוניהם למדינת ישראל הצעירה מאירופה המתאוששת מאימי מלחמת העולם ומארצות ערב. הוויכוח ההיסטורי הזה מתקיים במידה רבה על פי נטיות הלב האידיאולוגיות בסכסוך המר בין הישראלים לפלסטינים בארץ ישראל.

כך העיד מישאל על חלקו בהיבט הכאוב הזה של המלחמה על קיומה של מדינת ישראל:

לא עודדנו בריחה של ערבים מיישובים שתפסנו. בשלושה ישובים גדולים שכבשנו היה מאמץ כנה להשפיע על התושבים הערביים שיישאר – בתחילה בטבריה, אחר כך בחיפה וביפו. ההנהגה המדינית שלנו עשתה מאמץ עצום ואפילו כנה. לא אגיד לך שאני הייתי נורא מאושר מזה אילו הם היו נשארים. אבל ההנהגה ניסתה להשפיע עליהם להישאר. לעומת זה הם קיבלו הוראות מפורשות מההנהגה המדינית שלהם, מהמופתי, לפנות את כפריהם ועריהם כדי שלא יפריעו לצבאות הערביים. אמרו להם, "אתם תחזרו ותקבלו את הכול." ברגע שהם הרגישו בסכנה, ובתנועותינו כלפיהם בלחימה, מיד הם פינו את היישובים ואפילו לא ניסו להתגונן בהם. הם התחילו לברוח. כשהתקדמנו לכיוון ג'נין והתחילה הפעולה הצבאית, ונתנו פעולת אש ראשונה, לא נשאר בה כמעט אף תושב.

לגבי ההתיישבות היהודית: כבר בהפוגה התחילו לחשוב על כך, היות ונוצרו חללים ריקים. הופיע אצלי במפקדה ביבנאל יוסף וייץ [איש הקרן הקיימת] ואיתו אברהם

הרצפלד [חבר המרכז החקלאי שהיה מעורב מאוד בפעילות ההתיישבות ברחבי הארץ עשרות שנים] ויוסף נחמני [איש הקרן הקיימת שרכש קרקעות בגליל]. אם הצלחתי בשנים 1945–1947 להעלות עשר נקודות בגליל העליון, זה היה הרבה הודות ליוסף נחמני, שהצליח לרכוש את הקרקעות. יוסף ויץ בא אליי ואמר, "מישאל, כל כפרי רמת יששכר והגלבוע, רגלי הגלבוע ואזורים נוספים בגליל שהיו בשליטת החטיבה, למעשה ריקים מתושבים." עלה במוחו של יוסף ויץ הרעיון, שזו תהיה לו הזדמנות לרכוש את הקרקעות מהכפריים האלה. כי אם התושבים ברחו, אנחנו תוך המלחמה ודאי וודאי שלא ניתן להם לחזור. הוא אמר, "אם הם לא יחזרו, הם יתרצו למכור לנו את הקרקע."

לי הייתה דעה אחרת ואמרתי אותה במשל עברי קצר: **את הקרקע רוכשים בדמים**, תרתי משמע. פעם רכשת אותה בדמים ששילמת, והיום אנחנו שילמנו אותה בדם אנשינו, והאדמה הזאת בינתיים היא בידינו. לכן אני לא רואה כל צורך לחשוב שצריך לרכוש אותה הלאה בדמים, בכסף, מה עוד שמבחינה צבאית ודאי וודאי לא הייתי מרשה לאף אחד לחזור לכפרים האלה ולהיות בעורפנו. מספיק לנו שטיהרנו אותם.

בסביבות גבעת המורה חונה שבט זועבי בכפרי הזועבייה, נין וסולם. היו שם גם טמרה [מרג'] וטייבה וכמה כפרונים קטנים באזור שבין עין חרוד לעין דור. הזועבים היו בעלי ברית שלנו. כלומר, הם לא נלחמו נגדנו. בכל זאת שלחתי ופרקתי את נשקם. כשבאו אליי דווקא אותם אנשי קרן קיימת ואנשי ההתיישבות של עמק זרעאל, שהם שיתפו תמיד פעולה איתם, ואמרו לי, "מה אתה עושה? הלא הם ידידינו", אמרתי, "נכון. זו הסיבה שאני רוצה לשמור עליהם בכוחותי. אני לא רוצה שהם יישבו מזוינים בעורפי וישמשו פיתיון למישהו לחדור לתוכם

ולעשות לי צרות. במקום שהם יימצאו במצב שאני אשוב אותם לאויבים, מוטב שהם יהיו תחת כוחות הגנתי הפעילה." לכן פרקתי את הנשק מהם.

בעיצומה של ההפוגה נקראו כל הקצינים הבכירים של צה"ל למטה הכללי לטקס השבעה רשמי ולפגישה עם המטה הכללי ועם ראש הממשלה ושר הביטחון, דוד בן-גוריון. כל המפקדים הגיעו, פרט למפקדי החזיתות בירושלים ובנגב שהדבר נבצר מהם בשל התנאים בשטח. הם ניצלו את האירוע החגיגי, שהונצח בתמונות רשמיות, לדיון נוקב על בעיות ההצטיידות והחימוש. בתום ההפוגה הראשונה, ב-7 ביולי, ביקש מישאל לסיים את תפקידו בפיקוד על חטיבת גולני. ברקע ההחלטה עמדו יחסיו הקשים עם אלוף פיקוד הצפון, משה כרמל:

משה כרמל חשב, שנוח לו לעבוד עם מוטקה מקלף. הוא חשב שהוא יתכנן פעולה פיקודית, את הפעולה תבצע כרמלי, בשמה, והוא ימשיך אליה כוחות מגולני, כמו בפעולת ג'נין. כמובן, שכל חטיבה רצתה לבצע את הפעולה בשמה היא. לא הייתה לי כל סיבה להסכים שאני אתן את עיקר הכוח למשימה, והיא תירשם תחת פיקוד כרמלי. מה עוד שאחרי פעולת ג'נין גם לא הוכח, שחטיבת כרמלי יכולה לבצע יותר טוב מגולני, שביצעה כבר פעולות לפניה, ובהצלחה יותר גדולה. הייתה בינינו מחלוקת חריפה בעניין זה. אמרתי לו, שחטיבת גולני יכולה לבצע את המשימות שתוטלנה עליה, והיא אינה רוצה ולא תסכים להיות נלווית למשהו.

הסכסוך הגיע להכרעתו של בן-גוריון. אחרי שהוא בדק את העניין במשך כשבוע ימים, הוא אמר לי, "בדקתי." זאת אומרת, שהוא הצדיק אותי. ואמר לי, "אתה יכול לחזור."

אמרתי, "אני לא יכול לחזור במצב שבו מפקד הפיקוד ואני נמצאים במצב שהוא תמיד יפעל בכיוון שהוא ניסה לפעול, ולכן אינני רואה שכדאי שאני אחזור לגולני." הועברתי לפיקוד המרכז ואת גולני קיבל נחום שפיגל-גולן, קצין אג"ם החטיבתי שלי. בפעולות שעשו אחר כך בנצרת עשה כרמל את אותן הקומבינציות ולא נתן לגולני להופיע כחטיבת גולני, אלא הוציא ממנה כוחות. כך עשו גם בפעולות במירון בגליל העליון. אחר כך גולני עשתה מאמץ להשתחרר מפיקוד הצפון, ובשלב מאוחר יותר היא הועברה לפעולות בדרום והפכה למעשה לחטיבה עצמאית.

את כל האירועים הקשים הללו עבר מישאל בצפון בידיעה שמשפחתו נמצאת ברחובות, אך גם שם לא שורר שקט. קשרי הדואר בין חלקי הארץ השונים היו מקוטעים, מטבע הדברים, ולפעמים חלפו שבועות עד שמכתב הגיע ליעדו. על שיחות טלפון לא היה מה לדבר. בארכיון המשפחתי שמור מכתב יוצא דופן שכתבה לו מתילדה ב־9 ביוני, יום ההתקפה המרה – והכושלת – על הכפר לוביה:

מישאל יקירי!

סוף סוף מכתב ממך. כל כך הרבה הצטבר בי מה לספר לך, שאינני יודעת במה להתחיל. אתחיל בחשוב מכול: הילדים בריאים, יצאנו בשלום, וכן גם כל המשפחה.... ביום שנסעת חלה עזי וקיבל חום גבוה, וגם אורנה הרגישה לא טוב. כך מצאו אותנו ההפצצות. ביום הראשון בבוקר הייתה הפצצה קשה, נפגעו הרבה בתים במושבה, מרכז המושבה ובית המועצה. היו כשנים־עשר הרוגים. אני הייתי עם הילדים בבית, ומיד אחרי ההפצצה הייתי מוכרחה ללכת איתם לקופת חולים,

מפני שלעזי היו פצעי מוגלה בגרון. חזרנו הביתה, ואחר הצהריים הייתה שוב הפצצה, הפעם בסביבה שלנו בסביבות בית הפועלים. נפגעו בית שימנסקי, בית קלר ועל יד הבית של שטרנברג נפלה פצצה, נהרסה גדר האבן בחלקה, וחדרו רסיסים לבית. זה כבר השפיע על סביבתנו, וכל השכנים וגם אנחנו ירדנו לעמדה החפורה על ידינו.

ביום השני זכינו שוב להפצצות אחדות. נפגע בית משה לויטה. אחר הצהריים נפלה פצצה מולנו, לא רחוק, ורסיס חדר דרך התריס לחדר הילדים ונתקע ממול במשקוף הדלת, שבר אותו ועשה חור בטיח. אני חושבת שגם כמה רעפים שבורים. פצצת תבערה נפלה בינינו ובין המורים בשדה הקוצים. הרוח הייתה מערבית והאש התפשטה בכיוון המחסן שלנו. לא חיכיתי לארגעה, ורק עברו המטוסים, קפצתי מהחפירה, ועם הדריפה [כיניו רחובותי מקומי לצינור גינה גמיש ובו שתי פיות, כך שהוא לא רק מקבל מים, אלא גם מצליח להוציאם...] הרטבתי כל הזמן את קיר המחסן. מיד באה קבוצת הצלה וכיבתה את האש. הילדים היו נרגשים, בפרט שעוד הרגישו לא כל כך טוב. אבל לא היה קורה כלום אילו כולם נשארו במקום. במושבה הייתה פניקה, החנויות היו סגורות, אפילו לחם לא היה, והאנשים זרמו, ברחו לתל אביב, חיפה ואפילו לראשון לציון ולנס ציונה. כשהתחילו השכנים לברוח, הודעתי שאני לא אעזוב. בזכותי נשארו גם הכ"צים. נשארו היחידים בכל הסביבה כולה. אורנה הייתה היסטורית מאוד. רציתי לשלוח לך ידיעה, ורק בלילה, כשעלינו מן החפירה, השכבתי את הילדים אצל השכנים והלכתי לזלמן ט. כשהגעתי לשם מצאתי במרתף המון "פליטים" מכל הבתים בסביבה, אבל אותם כמובן שלא מצאתי. הוא שלח את משפחתו בין הראשונים לחיפה. בכלל התברר לי, שאנשי שלומך היו הראשונים לשלוח את

משפחותיהם, סוף סוף מכוניות יש לכולם, ולהשיג כלי רכב היה קשה באותו יום במושבה. למחרת היה לי יום קשה מאוד. חששתי שהילדה תצא מדעתה. היו לה ממש התקפות עצבים. אי אפשר היה לצאת מהחפירה. האווירונים חגו כל הזמן מעל הראש וירו במכוניות ירייה. בצהריים העזנו ויצאנו דרך החצר של שריק לחצר של טיברג. היינו כל היום אצל ביקל בחצר. היו שם הרבה אנשים. הילדים נרגעו ואפילו אורנה נרגעה. עם חושך חזרנו הביתה, וכך היינו עוברים לשם בבוקר השכם וחוזרים בלילה, במשך כמה ימים, עד ששקט.

גם כתיבת המכתב הזה נקטעה וחודשה רק כעבור שעה:

הפסקתי בערב לכתוב לך. הייתה הפצצה, נמשכה כשעה שלמה, נזרקו פצצות ב"פאורה", ברחוב אחד העם ופה, בפינת ש. בן ציון-הרצל. עד כמה ששמעתי, לא היו אבדות. על אורנה זו הפעם הראשונה לא יכולתי להשתלט במקלט. היא בכתה וייללה כל שעת ההפצצה. היא נעשתה אדוקה ומתפללת כל הזמן לד' שיושיע. זה משפיע נורא על כל הילדים. גם עזי עומד כל רגע, זוקף אוזניים ומכריז, "רעש חשוד" ורץ למקלט. אינני יודעת מה לעשות. בלילות יש אזעקות, אווירונים טסים מעל הראש. אזעקה. עזי קרא לי. הוא נבהל מהאזעקה והאווירונים. תודה לאל שאורנה ישנה. הם ישנים איתי בחדר שלנו. האווירונים עברו, הייתה ארגעה. אינני יודעת מה יהיה. אנשים סוחבים את הילדים חמש פעמים בלילה למקלט. הצלחתי לשכנע את אורנה, שבלילה יש רק אווירונים יהודים, והיא ישנה בשקט ואיננה מתעוררת. גם במשך היום היא מתפללת שיבוא כבר הלילה ויביא לה מנוחה. אבל אם חלילה תקרה התקפה אחת בלילה, אינני יודעת מה יהיה.

לו ידעת מה רציתי לראותך, ועוד לפני שמכתבי זה יגיעך. אנשים מתפעלים איך אני מחזיקה מעמד יפה, ואפילו משקה את הגינה בלילות. אבל לך אומר בסוד, שקשה לי מאוד. יש לנו הרגשת יתמות איומה. במשך שבוע ימים לא ראיתי איש. השכנה הביאה לי אחת ליומיים לחם והתקיימנו על הגינה. יש לנו מלפפונים, קישואים, שעועית, צנון, צנונית ותפוחי אדמה. אתה מזכיר את המברק שקיבלת ממני. באמת אינני יודעת מה היה כתוב בו. פעם אחת השארתי את הילדים אצל טיברג במקלט והלכתי לחנות. בדרך פגשתי באביאל. הוא שאל לשלומנו, ואמרתי שאינני יודעת איך להודיע לך שאנחנו חיים עדיין. הוא הבטיח שדבורה תשלח לך ידיעה. יום חסידי לידיעה ממך. את מכתבך היחיד קיבלתי כעבור שבוע, אפילו לא כתבת היכן אתה וכתובת שלך. מילא, נזכיר כל זאת בימים טובים יותר. הם בוודאי יבואו. אינך כותב לי מה שלומך, איך הרגל, האם אתה מרגיש אותה? ובכלל אינני מבינה האם אתה צריך לחכות להזדמנות כדי לשלוח מכתב, אז איך יגיע מכתבי אליך בדואר? אורנה התחילה לכתוב לך מכתב והאזעקה הפריעה גם אותה באמצע. סלח לי, מישאל, על המכתב המוזר הזה, פשוט הזדמנות ראשונה לספר קצת על עצמנו במשך הזמן הזה.

שלך מתילדה.

הילדים דורשים בשלומך ומתפללים לשלומך יום יום. ד"ש לך מהוריק ומכל המשפחה. לא ראיתי אף אחד עד אתמול. אתמול הייתה פה אימך ומסרה שלום מכולם.

אורנה אינה זוכרת את הימים ההם, ואילו הזיכרון היחיד שנחקק במוחו של עזי היה ערוגת השעועית הצהובה הסמוכה לפתח בגדר בין בית המשפחה לבית משפחת כ"ץ. בכל פעם שהם

רצו למקלט, הוא היה מתעכב ליד הערוגה, שעמדה בהבשלתה, קוטף כמה תרמילים ורץ לחפירה, כדי שיהיה לו מה לכרסם. כאשר נשמעה צפירת הארגעה, הם יצאו מהחפירה וראו את עמודי העשן מכל פינות המושבה.

מישאל קיבל את המכתב, בתום הקרבות על סג'רה ולוביה, כאשר ההפוגה נכנסה לתוקפה באמת בשטח, וב־14 ביוני כתב:

ילדי והחביבים שלום ובריאות. זה עתה קיבלתי את מכתבך ואת כל הקורות אתכם. טוב עשיתם שלא עזבתם את המושבה ואת הבית. בכל מקום יש אותו המצב, ותמיד יותר טוב בבית. בכל מקרה, אזי העמדה היא הבטוחה ביותר. אצלנו אין חדש. עד יום אתמול בבוקר עוד הייתה מלחמה כבדה בעין גב ובסג'רה. היו לנו הרבה אבידות והדפנו את האויב וגרמנו לו אבידות כבדות. כאן ההפצצות והרעשות התותחים הם דבר יום ביומו וכבר התרגלנו. אין צורך להתרגש מזה. תגידי לאורנה, שאין לאווירונים כל יכולת להזיק כשיושבים במקלט. אני תקווה שבימים הקרובים אגיע אליכם ונתראה בשלום. היו שלום ובריאים וחזקים, כי בזמן מלחמה יש צורך להיות גיבורים, וכך נהיה כולנו. שלום שלום ונשיקות לכולכם.

ובאותיות דפוס הוסיף:

לעזי ואורנה שלום, חזק ואמץ, מאבא.

חזית המרכז

בסוף ההפוגה עזבתי את החטיבה [גולני] כתוצאה מחילוקי דעות שהיו לי עם [אלוף חזית הצפון החדש] משה כרמל. הדבר הובא להכרעת בן-גוריון. בן-גוריון נתן לי הוראה לחזור לחטיבה. אמרתי, "אני לא יכול לחזור במצב שבו מפקד הפיקוד ואני נמצאים במצב שהוא תמיד יפעל בכיוון שהוא ניסה לפעול, לכן אינני רואה שכדאי שאני אחזור לגולני". הועברתי לחזית המרכז, ואת גולני קיבל נחום שפיגל-גולן, קצין האג"ם החטיבתי שלי. הוא [כרמל] עשה את אותן הקומבינציות ולא נתן לגולני להופיע כחטיבת גולני אלא הוציא ממנה כוחות. גולני התאמצה להשתחרר מפיקוד הצפון, ובשלב מאוחר יותר היא הועברה לפעולות בדרום.

כך במילים אלה (שכבר צוטטו לעיל) תיאר מישאל את נסיבות עזיבתו את גולני והעברתו לפיקוד המרכז בסוף יולי 1948. תחילה הוא מונה לסגנו של מפקד חזית המרכז, צבי איילון, שהיה עד אז סגן הרמטכ"ל. מישאל עצמו הסביר, שבחודשי הקיץ של 1948, כאשר הלחימה בחזיתות השונות התעצמה וכללה צבאות סדירים, לא רק כנופיות מקומיות, התעורר הצורך לשנות את המבנה הארגוני של צה"ל ולהתאימו למציאות החדשה. הארץ חולקה לחזיתות שכללו חטיבות ניידות וחטיבות מחוזיות, שתפקידן היה לחזק את כשירותם הצבאית של הלוחמים ואת המערך הלוגיסטי שלהם. החזיתות הפכו כעבור זמן מה לפיקודים – צפון, מרכז ודרום. חזית המרכז הייתה החזקה מכל הפיקודים וכללה את תל אביב ובנותיה ואת ירושלים על מעמדה המיוחד. בשל גודלה וחשיבותה מונה למפקדה סגן, בניגוד לחזיתות האחרות. היא הורכבה מחטיבת מחוז תל אביב שהחזיקה את כל השטח מקלקיליה ומראש העין

דרומה עד לטרון; מחטיבת עציוני שקמה בנובמבר 1947 כדי להגן על ירושלים וסביבותיה, והפכה עתה לחטיבה שש כחטיבה ניידת; ועליהן נוספה חטיבת מחוז ירושלים.

בראש חטיבת ירושלים עמד בתחילה ישראל עמיר, בפברואר 1948 החליף אותו דוד שאלתיאל, וביוני 1948, אחרי מבצע דני לכיבוש רמלה ולוד, מונה לתפקיד משה דיין.

מיותר לציין, שמישאל, סגן מפקד החזית החדש, הכיר היטב את החזית מתפקידיו הקודמים בפיקוד על השיירות לירושלים ומהתקופה שבה הוצעק לסייע בארגון ההגנה בעיר. הוא לא נזקק לתקופת הסתגלות ולימודים.

לאחר שהובטחה השליטה בדרכים והמצב בעיר עצמה התייצב, בעוד הלגיון הירדני שולט בעיר העתיקה, על כל המשתמע מכך, יזם דיין פעולות לבסס את האחיזה בעיר ולהרחיב את השליטה בסביבותיה לקראת המשא ומתן על הפסקת האש וקביעת הגבולות. מישאל חשב שאין צורך להכות את הראש בכותל, כהגדרתו, אלא מוטב לכבוש את רכס הר הצופים ואת ארמון הנציב, ואז העיר הייתה נופלת. גם דיין הגיע למסקנה הזאת ויזם פעולות לכיבוש גבעת הרדאר שמצפון לירושלים, ולכיבוש ארמון הנציב שחלש על דרום העיר העתיקה. אך שתיהן כשלו.

בספטמבר 1948 יזמה חזית המרכז פעולה לכבוש את השטח שמדרום ירושלים עד חברון. מישאל היה במפקדה שנועדה לספק את הצרכים להנעת הכוחות:

הפעולה הזאת נשמרה בסודי סודות, מהרבה סיבות. כשיוצאים למבצע מסוג זה, שבו השתתפו לפחות שלוש חטיבות, מקימים מפקדה והיא יוצאת להתמקם כמפקדה אופרטיבית, ועוזבת את המבנים הקבועים של מפקדת הפיקוד. הכול תוכנן במפקדה הסטטית של חזית המרכז

ביחד עם המטה הכללי. צבי איילון, מפקד החזית, לא עסק כמובן בתכנון הטקטי והאופרטיבי של הפעולה. בזה עסק דן לנר, קצין אג"ם של הפיקוד, ישירות עם המטה הכללי, והמפקדה הייתה מעורבת במידה שהייתה צריכה להיות אחר כך מפקדה לצורכי הנעת הכוחות. הכוחות הועמדו במצב הכן והיו ממש על הרכב ליציאה אל נקודות הזינוק. אבל זה לא הגיע ליציאה למפקדת שדה. ברגע האחרון הגיעה הודעת ביטול, וכל ההתארגנות שלקחה כשבוע ימים ויותר, נעלמה כלא הייתה.

אותו מטה כללי שהיה שותף להכנות, חזר בו והורה על ביטול המבצע בהוראת הדרג המדיני. אך משה דיין לא ויתר, וכעבור חודש הצליח לקבל אישור ישיר מבן-גוריון למבצע שכונה ההר לכיבוש בית ג'אלה והר חברון, כחלק ממבצע יואב לפריצת הדרך לנגב, שהתנהל באותם ימים ממש. היסטוריונים העוסקים במלחמת העצמאות חלוקים בדעותיהם באשר להתנהלותו של משה דיין במבצע. יש טוענים שהוא סחט את האישור מבן-גוריון, וכי לא רק הדרג המדיני התנגד לפעולה אלא גם המטה הכללי. גם מישאל, שהוצב במפקדת הפיקוד על המבצע, החזיק בדעה שמשה דיין סחט את האישור מבן-גוריון, והוא פרס את סבך ההיבטים המדיניים והמבצעיים של המבצע בדרגים השונים:

דיין הציע לפיקוד החזית את הפעולה, והפיקוד פנה למטה הכללי לקבל אישור. זו לא הייתה פעולה ליישור קו. לא הגיעו לעיירה בית ג'אלה ולא הייתה כוונה להגיע לשם. בית ג'אלה הייתה באזור הבינלאומי של ירושלים-בית לחם, והייתה זהירות מיוחדת לא להיכנס יותר מדיי לסבך. ירושלים ובית לחם היו גם בעיה של האו"ם, שהחליט על פְּנאום כל האזור

הזה. לכל פגיעה בירושלים, בבית לחם ובבית ג'אלה הייתה גם משמעות מדינית.

לא רק שיקולים מדיניים, אלא גם שיקולים של ניצול מיטבי של המשאבים המוגבלים היטו את הכף:

המבצע שמשה דיין ניסה לקבל לו אישור כמבצע מקומי מובהק, מוגדר ומוגבל, לא נתקבל כהמלצת המטה הכללי, מפני שהמטה הכללי רצה לרכז את כל המאמצים והכוחות לכיוון החזית המצרית, ולא להתעסק בכיבוש עוד הר בסביבות ירושלים. הרי זה לא היה משפיע על מעמדה של ירושלים. נניח שהיינו כובשים את בית ג'אלה, מה זה היה נותן? אם לא היינו מפתחים את המאמץ אחר כך לכיוון כביש בית לחם-חברון ולנתק אותן, להר עצמו לא היה ערך ממשי גדול. בכלל, כשהזכירו את השם בית לחם, ממש תקפה חלחלה את כל מי שהיה בדרג העליון, מסיבה פשוטה: אם תהרוג שם איזה כלב זקן, יגידו שהרגת והתעללת בקודשים. זה לא היה כל כך פשוט לפרוץ לאזור הזה, למרות שמבחינה צבאית הוא לא היה מוגן חזק ולא היו בו כמעט כוחות.

לא סבלנו מעודף כוחות נגד הכוחות הערביים. בתקופה ההיא המצרים עדיין ישבו בקו מירושלים דרך בית שמש ובית ג'וברין לאשדוד. העירקים והלגיון ישבו במשולש הגדול בצפון, לכן המטה הכללי לא נטה לזה ולא אישר את זה.

התכנית שגובשה בחזית המרכז התחשבה במגבלות שהטילו הדרג המדיני והמטה הכללי, אך גם הותירה פתח להרחבת המבצע, אם התנאים יאפשרו זאת בהמשך הדרך. חטיבה שש הייתה אמורה לצאת מירושלים דרך מעבר מסילת הברזל דרומה, ולעלות

דרך מנזר הכרמיזן אל ראס בית ג'אלה החולש על העיירה. לאחר כיבוש ראס בית ג'אלה הייתה אמורה להיכנס לפעולה חטיבת עשר, היא חטיבת הראל, שהועמדה במצב הכן בציר נס הרים אל חאד'ר לעקוף את בית לחם, לעבור דרך חוסאן ואל חאד'ר, ומשם לכיוון כביש בית לחם-חברון, ולבסוף לנתק את חברון. אלא שהפעולה בראס בית ג'אלה כשלה, חטיבת שש נתקעה ולא יכלה להתקדם אל הכרמיזן, ואז הגיעה הפקודה של המטכ"ל לבטל את הפעולה. "חטיבת הראל עשתה צעקות אימים, איך זה ייתכן, הם כבר נמצאים על יד אל חאד'ר ועכשיו צריך להתחיל לעלות. אבל אמרו להם לחזור, והחזירו את כל הכוחות," סיפר מישאל:

מי שמכיר את מבנה האזור, לפני שנבנו בו הקטמונים ושכונת גילה, יודע שהדרך ממסילת הברזל לראס בית ג'אלה היא לא מישור שאפשר לרוץ בו לכל רוחבו. רק דרך אחת עלתה לכיוון הזה, והיא עברה דרך מנזר הכרמיזן. שם ניצב כוח לא גדול של הלגיון שמנע כל אפשרות של התקדמות. על הגבעה שעולה מבית צפאפה הצליחו לעלות, תפסו את כל הגבעות שמדרום למסילת הברזל. אבל היות שלא הייתה כוונה לפרוץ לתוך העיר בית ג'אלה אלא רק לתפוס את ההר, לא יכלו להעפיל אליו, מפני שהכוח הירדני הקטן שעמד שם למעלה מנע באש אפשרות של התקדמות. אחרי שהיו כמה נפגעים, לא המשיכו.

בחזית המרכז עצמה הייתה שאיפה לבצע את הפעולה, אבל היא הייתה מסויגת על ידי המטה הכללי בכל כך הרבה סייגים, שאפילו חטיבת עשר, שהוצבה על הציר, הייתה כאילו בלתי לגאלית, וכשניסו לבקש אישור לתת לה לעלות, הוא לא ניתן. כלומר, המטה הכללי עשה את עצמו שהוא לא יודע מה מתרחש בשטח. למעשה אמרו לדיין, "יש לך חטיבה שלך וכוחות עזר שלך, אם תצליח לקחת את ראש ההר – תיקח."

אבל הם לא רצו שהפעולה תתפתח. ייתכן שאילו הפעולה הייתה מתפתחת אחרת, וההר היה נכבש, והדרך לדרום הייתה נפתחת, המטה הכללי לא היה עומד בלחץ והיינו אולי משיגים אישור להתקדם ולתפוס לפחות מאחז על כביש חברון-בית לחם, ובזה לנתק את חברון ניתוק מוחלט. אבל היות והמטה הכללי התנגד לכל המבצע, ברגע שהוא נעצר ללא יכולת התקדמות, והודה שהוא אינו יכול להתקדם, לא נתנו אישור להפעיל את הכוחות האוגפים מצד דרום.

דוד בן-גוריון, ראש הממשלה ושר הביטחון, כינה כעבור שנים את ביטול מבצע ההר "בכייה לדורות", ומישאל היה שותף לדעתו זו, אך הוא הבחין בין שלבי המבצע השונים, בין המבצע המוגבל שאושר למבצע המתגלגל שלא אושר:

אילו הפעולה הייתה מצליחה והר חברון היה נכבש, היינו צריכים לכבוש את השטח ממזרח לירושלים, כלומר, בעיקר את הרכס של הר הצופים. כל השטח מירושלים דרומה עד ים המלח ולכיוון באר שבע היה נכלל בתחומי השטח הרצוף שלנו, וכך גם המצור על העיר היה מוסר.

מה היו השיקולים של הממשלה לא לאשר את המבצע? אינני יודע. אני חושב שהם חששו שהוא יסבך אותנו עם הגורמים הבינלאומיים, כי הוא היה מצביע בבירור על הכוונה לכתר את ירושלים ואולי אפילו לכבוש את העיר העתיקה.

לא רק בדרום ירושלים גובשו תכניות פעולה, גם מצפון לעיר לכיוון הגדה המערבית נעשו במטה הכללי תכנונים מבצעיים. כזכור, הפעולה הראשונה בג'נין נכשלה. אומנם נכבשו כפרים אחרים במבואות העיר, אך הפעולה בעיר עצמה נעצרה.

בעוד בחזית הדרום ובחזית הצפון נמשכו המבצעים לקביעת עובדות בשטח, חזית המרכז שקעה, כדברי מישאל, בשקט והסתפקה בהחזקת הקווים שבידיה. ב־30 בנובמבר הגיעו מפקד ירושלים, משה דיין, ומפקד הלגיון הירדני בעיר, עבדאללה א־תל, להסכם שקבע קו הפוגה. כעבור כשלושה חודשים, ב־4 במרס 1949, החלו באי רודוס שיחות רשמיות בין ישראל לירדן על שביתת נשק. בראש משלחת ישראל עמד ראובן שילוח, מראשי קהילת המודיעין, וחבריה היו אליהו ששון, ראש המחלקה הערבית בסוכנות היהודית, נציגי צה"ל סגן אלוף משה דיין, סגן אלוף דן לנר והיועץ המשפטי שבתאי רוזן. כעבור זמן צורפו אליהם גם קצינים נוספים כמשקיפים. השיחות התנהלו בעליות ומורדות ובסופן נחתם הסכם שביתת הנשק בין ישראל לירדן. על פי ההסכם, סופחו יישובי ואדי ערה והמשולש למדינת ישראל, השבויים שנתפסו בעיר העתיקה בירושלים ובגוש עציון הוחזרו הביתה, וישראל התחייבה לפנות את המורדות הדרומיים של הר חברון. אלא שהירדנים לא מיהרו לסגת מוואדי ערה, מה שעורר בפיקוד המרכז את הצורך לתכנן מבצע לכיבוש הכפרים באזור.

לדברי מישאל, הסבך שהותירו הסכמי שביתת הנשק נבע מהאשליה־החלום, שהם יהיו שלב ראשון לקראת הסכמי שלום שלמים:

מדינת ישראל קמה ללא גבולות מוכרים כלל, אלא רק עם קווי שביתת נשק. במלחמת העצמאות הכריזה מדינת ישראל, שכל שטח שבו מחזיק צה"ל, יחול בו החוק הישראלי, אבל מעולם לא הכריזה שזה הגבול, בהנחה שאי פעם, כשהיה משא ומתן לשלום, עלולים הדברים האלה לקבל כיוון אחר. כך נכנסנו להיסטוריה של מדינת ישראל.

בהסכם שביתת הנשק עם ירדן קיבלנו שטחים ערביים שלא כבשנו, כמו האזור ממגדל צדק שהיה בידינו, צפונה אל כפר קאסם, כפר ברה וג'לג'וליה עד בקה אל גרביה והכפרים של נחל עירון. ואילו קלקיליה וטול כרם היו בחוץ. משם נסב הקו לכיוון ג'נין, כי כבשנו את לג'ון. כשקיבלנו את הכפרים האלה הם לא נשארו על נחלותיהם הקרקעיות. כל יישובי עמק מגידו הוקמו על אדמות אום אל פחם. כל אדמות הכפרים בדרך לג'נין, בואך רכס הגלבווע הפכו לנחלת עם ישראל, למרות שהערבים האלה נשארו אזרחי מדינת ישראל.

המציאות המדינית החדשה שנוצרה לא נעלמה מעיניו של מישאל:

בתום מלחמת העצמאות לא הוכרזו רשמית גבולות. למעשה, נשארו עם קווי שביתת נשק, שלפעמים חפפו את הגבול הבינלאומי ולפעמים לא. למשל, בגבול לבנון החזרנו שטח שכבשנו לפני ההסכם. בגבול הסורי הקו חפף בחלקו את הגבול הבינלאומי והיו גם אזורים מפורזים. במשולש, בפרוזדור ירושלים ובנגב היו קווי שביתת הנשק. באזור הערבה היה קו הגבול הבינלאומי עם ירדן, ובגבול מצרים נותר הקו הקודם, חוץ מרצועת עזה שנותרה מחוץ למדינת ישראל, והיה אזור מפורז בניצנה. פרט לזה כל הגבול עד אילת היה בינלאומי.

למציאות המדינית הזאת היו השלכות אזרחיות מרחיקות לכת, שמישאל נדרש להתמודד איתן כבר אז, וביתר שאת כעבור שנים, כאשר מונה לראש הממשל הצבאי:

אנחנו קיבלנו את כל הכפרים על קרבם וכרעיהם, עם התושבים שנשארו. לא גירשנו אף אחד. הם נשארו במדינת

ישראל. עם קבלת המשולש קיבלנו אוכלוסייה ערבית בהיקף של יותר משלושים אלף נפש, בכפרים גדולים כמו טירה, טייבה, בקה אל גרביה, ערה וערערה, אום אל פחם ובנותיהם, קלנסווה, וכל החירבות סביב אום אל פחם, עין אסהל, מוסמוס והאחרים. בתום מלחמת העצמאות ולפני ההסכמים נשארה בארץ אוכלוסייה דלה וקטנה מאוד, מאה עד מאה ועשרה אלף נפש. עם התוספת שקיבלנו בהסכם רודוס הגענו למאה וחמישים אלף בערך מתוך אוכלוסייה של קרוב למיליון ושלוש מאות אלף פלסטינאים בארץ ישראל. כשבע מאות או שמונה מאות אלף נשארו בשטחים שבידי ירדן. לאחר מכן יישבנו אנשים בשטחים שהתפנו, באזור רמלה לוד יפו, חיפה, עכו, בית שאן, טבריה והכפרים שהתפנו במהלך מלחמת העצמאות, שם הייתה אוכלוסייה של כשש מאות וחמישים אלף נפש.

החלק החשוב בהסכם רודוס היה שקיבלנו את כפרי המשולש הקטן, טירה, טייבה, קלנסווה, ואת אזור ואדי ערה, שהיה הכביש המחבר את עמק יזרעאל עם השרון והרכס המזרחי. זה נתן לנו למעשה עומק בשומרון, באזור חדרה, בתוך ואדי ערה, דרך שאפשרה לקלוט את התנועה מעמק הירדן ועמק יזרעאל לעמק החוף.

בסביבות חודש יוני-יולי, אחרי שנחתמו כל הסכמי שביתת הנשק, היה צריך לקחת פיזית את השטחים האלו. לא היו לנו ידיעות איך יתנהגו הכפריים ונערכנו לפעולה מלחמתית. למעשה, לקיחת הכפרים האלה לוותה בתכנון צבאי מלא של פעולות קרב. הגדודים קיבלו את המשימות שלהם, כל גדוד את הכפרים שהוא היה צריך לכבוש, ואת הסיוע הארטילרי. היו גם יחידות סיור משורינות קלות. הלכנו על אפשרות שתהיה התנגדות. לא ידענו אם הירדנים באמת ימסרו את

הכפרים ללא כל התנגדות, או שאוכלוסיית הכפרים עצמה לא תגיע להתנגדות. לכן היינו ערוכים לכיבוש צבאי. כשהתחלנו להתקדם, הונפו דגלים לבנים, וכמובן לא הייתה צריכה להתפתח פעולת אש. לא היה עם מי לחסל חשבונות. אלה שהיו להם נקיפות מצפון וחשבונות עוד מתקופת מאורעות 1936–1939 הסתלקו. אחרי שנים הם קיבלו אפשרות לחזור, בכל פעם שהיו הקלות בידי הממשל בשטח, אבל הוטל ממשל צבאי על כל השטח שבו היו ערבים. כל כפר כמעט, או כל כמה כפרים, היו אזור סגור. בשביל לעבור מאזור לאזור היה צריך לקבל רישיונות. זה נמשך עד שנת 1963. אבל הצורך ברישיון בין כפר לכפר בוטל כבר לפני כן.

צה"ל לא סמך על הירדנים שימסרו את הכפרים הגדולים הללו מרצונם, לכן הוכנה החטיבה למקרה שתיתקל בהתנגדות ותידרש לכבוש אותם בכוח. "נכנסנו לכפר קאסם תוך כדי פעולה צבאית ללא אש. אולי נתנו פגז או שניים 'לתפארת המליצה', " סיפר מישאל והעריך כי "אפשר לומר, שעבדאללה [מלך ירדן] שמח להסכם שביתת הנשק". מכל מקום, מישאל היה האיש שהיה אמור לתרגם את ההסכם המדיני לפעילות או אי-פעילות בשטח, והוא נתקל בקשיים לא צפויים:

בשיחות ברודוס לא היה לפיקוד שום מעמד, למרות שהוא היה צריך להיות פיקוד צבאי על כל השטח, כולל ירושלים. בשני עברי הקו בירושלים יכלו מפקד הכוחות מצד זה ומפקד הכוחות מצד זה להקים מגע על ידי התקרבות עם דגל לבן לשוחח. הקונסוליה האמריקאית הייתה משני צידי הקו. אצלנו היא הייתה ברחוב ממילא, ובצד השני – במושבה האמריקאית. היא יכלה לקיים את המפגשים האלה על ידי העברת קשר.

מה שקבע ברודוס היה המצב הצבאי, שהביא קודם כול ליציאת המצרים מן המערכה ולא הותיר שום סיכוי לצבאות ערב האחרים להמשיך להילחם. להיפך, היה סיכוי שאם תימשך המלחמה, אנחנו נכבוש את כל הארץ.

ברודוס עשו שגיאות באיתור הקו על המפה בתוך ירושלים. קצינים שותפו בשיחות בעיקר בשל בקיאותם בשטח וידעתם את השפעת העצמים שבשטח, כמו גבעות, מבנים, קווי דרך וכך הלאה, על ערכם הטקטי הצבאי. למרות שדיין היה מפקד ירושלים, הוא לא הבחין שכשהוא מעביר את הקו בשטח ההפקר בין הקו שלנו לירדן, הוא עבר בתוך רחוב גוטפריד דה ביון [הוא רחוב הע"ח של היום], והוציא מהשטח שלנו בתים שהחזקנו בהם ממזרחה לו, ובשטח בית טאנוס בקצה רחוב ממילא. את כל הבתים שממזרח לקו הוא השאיר בידי ירדן, למרות שהיו לנו שם עמדות. שרטוטו על מפה של 1:100,000 קו בעיפרון עבה, כך שאי אפשר היה לדעת איפה בדיוק עובר הגבול.

הטעות בשרטוט הקו, ועובי העיפרון, ליוו את מישאל לימים, כאשר מונה למפקד ירושלים, ונאלץ להפר את ההסכם ולהכניס כוחות לבתים שמעבר לקו, מה שיצר בסיס חיכוך אין סופי, שגם אזרחים נגררו לתוכו:

הירדנים מחו נגד זה הרבה פעמים, אבל ללא הועיל. הכנסתי כוח ותושבים, וספגנו שם אבדות. המתיישבים נפגעו מדי פעם שם, ואנחנו היינו נאלצים להפעיל מכות־נגד של צלפים ולגרום להם אבדות רבות, עד אשר הכרחנו אותם להכיר בכך ששורת הבתים האלה מיושבת על ידינו. היו עוד נקודות שנויות במחלוקת, כגון אבו טור. בשעה שהייתה תנופת כיבוש של השכונות הדרומיות של ירושלים,

מיד אחרי יציאת הבריטים, נכבש מחנה אלנבי. הכוחות פרצו קדימה וכבשו את אבו טור ואת מנזר סנט קלייר. היו שם בעיקר כוחות עירקיים בלתי סדירים, לא לגיון ירדני. כל תושבי אבו טור נסו, אבל כשהכוחות שלנו הגיעו למטה, הם הגיעו למסקנה שאין חשיבות לשבת שם, ולמעשה התקפלו ועלו ותפסו את קו הרכס השולט. דוברי רכיל אומרים, שהבתים במעלה השכונה היו פאר השכונה, ולכן הם משכו יותר תשומת לב, גם של בוזזים שניסו למצוא מה שיש בהם. הבתים למטה נעזבו, והלגיון חזר ותפס אותם. כך נקבע, שקו שביתת הנשק עבר למעשה בקצה הקו הגבוה של השכונה, כשאנחנו אומנם שולטים בכיוון המזרחי, אבל לא נמצאים בתחתית ההר.

מלחמת העצמאות קרבה לסיומה, וקשה היה להפריז בחשיבות התמורות המדיניות שהיא חוללה במזרח התיכון בכלל, ובמדינת ישראל ואצל שכנותיה בפרט. המסקנות שהסיק מישאל שופכות אור על השקפת עולמו, כבן הארץ שנולד וגדל לצד ערבים וגם לחם בהם כל חייו, על מסכת היחסים בין יהודים לערבים בארץ:

אחרי שהמצרים נטשו את המערכה היינו חופשיים מבחינה מדינית בינלאומית להמשיך את מאמצי המלחמה. אז לא הייתה קמה חלוקת ארץ-ישראל. אני לא יודע אם זה היה טוב או רע, מפני שנניח שהיה ניתן לנו לכבוש ולהגיע עד הירדן. התכנון היה ללא ספק לסלק חלק גדול מהערבים משם, ובשלב מסוימים הערבים עצמם הקלו עלינו את העניין בבריתות. הם נטשו את הארץ, נטשו בפקודת מוסדותיהם והמופת. בשלב מסוים של המלחמה, "נפל פחד היהודים עליהם", או הייתה להם מחשבה מדינית, לפנות את השטח כדי לתת חופש פעולה לצבאות ערב לעשות אחר כך את

הטבח, אם הם יצליחו. מאחר וזה לא הצליח, בשלבים יותר מאוחרים זה כבר לא היה כל כך פשוט שהאוכלוסייה תתפנה. לו היינו כובשים את כל שטח יהודה ושומרון, אין לי ביטחון שהתושבים היו מסתלקים. אולי חלק קטן מאלה, שהיו חושבים שהם יהיו הנושאים באחריות למה שהיה, היו עוזבים, אבל לא בטוח שהאוכלוסייה כולה הייתה עוזבת. אפשר לומר זאת על סמך תקדימים מהשטח: בחיפה, למשל, התחננו לפניהם, ממש על הברכיים, שיישארו. ניסינו במיטב האנשים לשכנע אותם להישאר ולשתף פעולה איתנו, אבל הם לא הסכימו בגלל שקיבלו הוראה. נשארו כאלף וחמש מאות נפש מתוך אוכלוסייה גדולה. כך גם ביפו היו פניות של טובי היהודים היודעים לבוא במגע עם ערבים. ניסו להשפיע עליהם להישאר. זה לא הועיל. נשארו רק קצת חלכאים ונדכאים. בנצרת הם נטו בשלב הראשון של מלחמת העצמאות לעזוב את השטח, בהנחה שבמהרה יוחזרו כמנצחים בעקבות צבאות ערב. את כל כפרי הדרום הם פינו. בשלב מסוים, כשהם נוכחו שצבאות ערב נתקעו ולא התקדמו אפילו צעד, אלא להיפך, התחילו בנסיגות תחת לחץ הפעולות הצבאיות שלהם, הם כבר ידעו שהבריחה אינה בעלת תקווה לשוב בידיים חופשיות. כשלקחנו את הכפרים לאחר הסכם רודוס, הם כבר לא רצו להתפנות. בהסכם היה כתוב שאסור לנו להכריח אותם, אבל לשדל מותר? לקנות מהם את נכסיהם מותר? הם לא נטו למכור אפילו שעל אדמה.

בעקבות מלחמת העצמאות התפתח דבר מעניין אצל הערבים. כל הערבים שברחו מכפריהם ועזבו את הארץ נחשבים עד היום פליטים ונושאים תעודות לא־ג', פליט. הערבים שנטשו את כפריהם בתוך שטח מדינת ישראל, והכפרים שלהם נהרסו אבל הם עצמם לא עברו את הגבול אלא נשארו בכפרים שנותרו שלמים ולא פונו – עד היום

הכפריים המקומיים לא נותנים להם לקבל את הזכויות המלאות של תושב הכפר. הם קוראים להם לאג'יים, ולוחצים עליהם שילחצו לחזור למקומותיהם. אפילו לא נותנים להם לבחור למועצה המקומית. הם למדו את הלקח והחליטו, שיותר אין לנטוש. פחד היהודים לא נפל עליהם. הם גם ראו שאנחנו לוחמים ולא חבר מרצחים. עובדה שבכפרים שכבשנו, כמו נצרת וספרעם, לא היו מעשי טבח. רק מציפורי ברחו. אבל כל כפריי בקעת בית נטופה נשאר לשבת במקומותיהם, גם בגליל התחתון, בטורעאן ובמקומות אחרים. רק הכפרים שלחמו קשה נגדנו, כמו לוביה, הסתלקו. היו כפרים, כמו מג'ד אל כרום, ראמה, דיר אל אסד, שלא הייתה שם חזית והם לא רצו להסתלק, ובמידה והם מצאו מפלט זמני בין הסלעים ובמערות בהרים, לעת ערב כשהם ראו ששקט, הם חזרו.

חטיבה 16

המלחמה הסתיימה. אחרי שנה ומחצה של לחימה עזה, בתנאים לא תנאים, הלוחמים המנוסים הלכו הביתה, לנוח, ללמוד, לעבוד, להקים משפחות. גם מישאל רצה להשתחרר, אך הרמטכ"ל החדש, יגאל ידין, סירב בכל תוקף: "עכשיו כשאני הולך להקים את צה"ל במתכונת של צבא לכל דבר, עם חוק שירות ביטחון, יחידות מילואים וכך הלאה, עכשיו אתה הולך? מנוול!"

"בסדר, השיב מישאל. "אני אשאר עוד שנה."

"לא!" הזדעק ידין. "אתה תחתום לצבא קבע. לתמיד. אי אפשר שתהיה לשנה או שנתיים או שלוש. וראשית, לך לירושלים והקם שם חטיבה חדשה שתתמודד עם המצב המורכב בעיר." מישאל היה מוכן להיעתר למחצית הדרישה – להישאר בצבא,

אך לא לחתום על שירות קבע. סביבו ראה את עמיתיו מנסים לחזק את מעמדם במציאות החדשה, וחיך בינו לבינו:

במלחמת העצמאות היו כמובן, כמו בכל צבא, טיפוסים שונים. היו טיפוסים ששאפו להיות קציני מטות, זה היה כנראה יותר נוח ויותר בטוח. ונגד זה היו גם תופעות הפוכות, של חיילים ומפקדים שברחו מהמפקדות אל היחידות בחזית, שרצו ללחום. מאחר ואני לא הייתי טיפוס אופייני לקצין מטה – כי גם כשהייתי קצין מטה להבטחת התחבורה, למעשה הייתי מפקד התחבורה בכל הארץ, והייתי בכל הדרכים – לא יכולתי לשבת במטה ולשלוח את הפקודות במברק או בדואר. לא ראיתי את תפקידי לשבת בבנינים בתוך תל אביב. גם כשהייתי סגן מפקד פיקוד מרכז, ברגע שניתנה הזדמנות להקים חטיבה ניידת שתיכנס לפעולות ותצא לחזיתות, כמובן העדפתי את התפקיד הזה, ובלי כל נקיפות לב ומצפון עזבתי את מפקדת החזית והלכתי. הלכתי להקים את חטיבה שש-עשרה כי זה קסם לי יותר.

מישאל עצמו הכיר היטב את זירת ירושלים מימיו כמפקד השיירות, ומאז נשלח, כזכור, בתחילת 1948 בידי ישראל גלילי, אז ראש המטה הארצי של ה"הגנה", לעצור את בריחת היהודים מן השכונות המעורבות ולברר תלונות שהגיעו אליו על התנהלותו של המפקד בעיר, ישראל עמיר. זכורים גם החיכוכים בינו לבין גולדה מאיר על אופן ניהול המערכה בירושלים.

עתה, לאחר החתימה על הסכמי שביתת הנשק, נוצר מצב חדש בצה"ל. יחידות חיל הרגלים פורקו וחוסלו כחטיבות. ועדיין לא הוקמו מסגרות חדשות, פרט לכוח הסדיר שכלל את חטיבות גולני וגבעתי, את חטיבה 7 וגדוד הצנחנים, ופה ושם רסיסים קטנים של

יחידות סיור שנשארו ככוחות מאורגנים ומצוידים. במקום חטיבה שש וחטיבת מחוז ירושלים שפורקו הוקמה חטיבה חדשה, היא חטיבה שש-עשרה. לפירוק חטיבה שש קדם משבר פיקודי, לאחר שהמפקד, משה דיין, הודח משום שסירב למלא פקודה לשתף כוח של החטיבה שלו בטקס נטיעת יער על שם המגינים בשער הגיא. הקמתה של חטיבה שש-עשרה הוטלה על מישאל, והוא הסתער על המשימה, על מורכבותה מבחינת איכות כוח האדם שעמד לרשותו, שרובו היה צעיר וחסר ניסיון, לאחר שהלוחמים המנוסים השתחררו. צה"ל כולו טרם למד כיצד מכשירים חיילים לוחמים. בנובמבר 1949 יצא הרמטכ"ל החדש, יגאל ידין, לסיור לימודים בעולם, שם גילה את נפלאות יחידות המילואים, אזרחים בני שמונה-עשרה עד ארבעים ותשע, המנהלים את חייהם האזרחיים ומוזעקים מעת לעת לאימונים ולפעולות. בשובו הוקמו יחידות המילואים של צה"ל. גם חטיבה 16 נהנתה מהחידוש, והייתה לחטיבת המילואים הראשונה בצה"ל, לא לפני שהמפקד שלה נדרש לאלתורים רבים, שלא כולם נשאו חן בעיני עמיתיו:

כמפקד ירושלים לקחתי על עצמי אחריות שחרגה כמובן מגבולות החוק. גייסתי את אנשי ירושלים שהיו עדיין ברשימות שלנו, שעברו את מלחמת העצמאות והיו מנוסים בלחימה. זה היה גיוס מילואים ללא חוק. פנו אליי אנשים, בהם יודעי חוק ומשפט כמו עורך הדין גדעון האוזנר [לימים היועץ המשפטי לממשלה], והביאו את זה לתשומת ליבי: "אתה יודע שמה שאתה עושה, למעשה אין לו כיסוי? אם איש כזה ייהרג, לא יהיה אפילו מי שיפצה את משפחתו וישיא עליו את התוצאה, אפילו מבחינת הביטוח. כי הוא לא חייל. אתה קורא לו, הוא הולך בהתנדבות, כי הוא יודע שאם מפקד ירושלים קורא לו, הוא מתייצב. מכוח ההרגל. אבל אין לזה שום כיסוי חוקי."

פניתי לראש אכ"א, משה צדוק, והוא אישר שאכן אני עושה פעולה בלתי חוקית. אמרתי לו, "יפה. אני מוכן להודות שנהיר לי שזו פעולה בלתי חוקית, אבל מה עושים עם אבטחת ירושלים, כאשר אין שום כוח רציני בגבולותיה?" מה עוד שבינתיים גם הממשלה העבירה בהדרגה את משרדיה לירושלים, וגם ראש הממשלה עבר לגור בעיר. כדי לשכן את משרדי הממשלה היינו צריכים לקחת בניינים מפונים כמו בית טאנוס, מלון "פאלאס" ובניינים סמוכים לשער יפו – וכך הם נמצאו למעשה על קו הגבול. רק רחוב הפריד ביניהם. הגבול עבר ברחוב סולטן סולימאן שלאורך החומה משער שכס ורחוב גוטפריד דה ביון, והיה צורך לאבטח את האזור. לא היה פשוט. העליתי את הנושא לפני ראש המטה הכללי, יגאל ידין, אבל הוא עמד במצב של אין אונים מסיבה פשוטה: החטיבות התפרקו, נשארו רק החטיבות הסדירות. גולני הייתה בצפון, גבעתי הייתה במרכז ובדרום, וחלק ממנה היה באזור ירושלים. גדוד אחד היה באזור אבו גוש, וממנו באו כוחות האבטחה. למעשה, אלה היו גדודים קטנים ודלילים, ולא היה להם כוח אדם מאומן בתקן מלא. היה מצב אובייקטיבי שלא הייתה אבטחה לירושלים. לו הייתה מחלקה של הלגיון רוצה לפרוץ, לא הייתה לה שום בעיה. סמכו מאוד על הסכמי שביתת הנשק, כי חשבו שהם יהיו הפתח לשלום שלא ירחק לבוא. אבל פתאום התברר, שהסכמי שביתת הנשק אומנם נחתמו, אבל על שלום איש לא מדבר, ואפילו כשהפעולות של המסתננים הובאו כתלונות בפני ועדות שביתת הנשק, יצא מזה תמיד עורבא פרח. אף פעם לא יכלו להאשים אף אחד, כי אף אחד לא נשא באחריות.

מישאל, "ראש גדול" באופיו, לא יכול להניח לעניינים פורמליים להכתיב את התנהלותו כאשר הוא נדרש לתת מענה

למצב בלתי אפשרי, עד אשר הגורמים האחרים יתעוררו וימצאו פתרונות:

הייתי מגייס אנשים למארבים ולעיבוי הקו בגלל שהיו פעולות חדירה ולא היו כוחות להגנה. לו היה קורה מצב היפותטי, שהייתי צריך לקרוא לאנשים לנשק, הם היו נענים גם ככה, גם בלי מסגרת חוקית.

הפתרון לבעיות כוח האדם והצורך לתגבר את האזור ולהעניק למפקד החטיבה סמכות להזעיק אנשים, נמצא כאשר חוקק חוק שירות המילואים תש"ט. אני קיבלתי סמכות פוקד וקראתי לאנשים להתייצב על פי סדר מסוים. בשנת 1950 ארגנו את חטיבת המילואים הראשונה בהיסטוריה בישראל, וקמה חטיבה שש־עשרה כחטיבת מילואים. אני הייתי שפן הניסיונות הראשון לגיוס מילואים. גייסתי את כל מה שהיה בירושלים, כל בחור טוב מגיל שמונה-עשרה – כל יוצא צבא מאנשי ירושלים והמחוז, שהיו עדיין מגויסים בשירות סדיר בחטיבות כמו גבעתי וגולני מחוץ לירושלים, ולאחר שחרורם הוצבו בחטיבת ירושלים, וגם סטודנטים שלמדו בירושלים. כל העוצמה הזאת אורגנה לתוך חטיבה שש־עשרה, שכללה למעשה כוח של שתי חטיבות, תשעה גדודים, חוץ מיחידות חטיבתיות כמו יחידת נשק מסייע וכו'.

לא הייתי צריך כוח גדול כל כך, אבל ברגע שקיבלתי את הסמכות לגייס למילואים כל מי שהיה חייב, מגיל שמונה-עשרה עד ארבעים ותשע, הייתי צריך לשים אותם במסגרות ולאמן אותם. לא מפני שהייתי צריך אותם באותו רגע ככוח, אם כי היו גם תכניות, שכוחות חיל המשמר יחזיקו את הקווים, וכוחות חטיבה שש־עשרה יהיו ניידים ויופעלו לא רק בתוך ירושלים אלא גם מחוצה לה. הבסיס הזה קם

אחר כך גם בשאר חטיבות המחוז. בהתחלה קראו למסגרות האלה חטיבה מחוז. היו גם כוחות של חטיבות חיל רגלים ככוחות ניידים וגם כוחות של חיל משמר שהיו עתודה להגנת השטח.

אחרי שהובטחה מסגרת כוח האדם נותרה בעיית הציוד והנשק, שגם היא הייתה ייחודית לעיר שהייתה חצויה בליבה:

[כאמור] הייתי מגייס אנשים למארבים ולעיבוי הקו בגלל שהיו פעולות חדירה ולא היו כוחות להגנה. אבל נשק לא היה, כי כל הגדודים התפרקו באזור החוף, והמחסנים של הנשק היו באזור החוף, וירושלים נשארה ללא כלי נשק, פרט לכוח בהר הצופים, שנקרא פלוגת שוטרים, ומה שהיה מוצב באבו גוש היה מסגרת של אחת מיחידות חיל הרגלים המגויסות. בתוך העיר עצמה לא היה נשק בכלל. כשקמה חטיבת המילואים, הוקמו לה מחסני חירום.

דרשתי להקים מחסני חירום בירושלים. למעשה, זו הייתה היצירה הראשונה של מחסני חירום לחטיבת מילואים. בתים לא חסרו לי. עברתי בעיר ואמרתי, "הנה בית אחד גדול בשכונה הגרמנית, זה בית למחסן גדודי". כך גם ברוממה, בבקעה, בטלביה, בכל מקום. עד שביום בהיר אחד נזכר מי שהיה אז ראש הג"א, אלוף בן ארצי, ושלח לי מכתב, שלפי חוקי הבטיחות לא יכול להיות מחסן נשק במרחק של פחות ממאתיים וחמישים מטרים מאזורי מגורים. אחרי שקיבלתי את המכתב המגוחך הזה, אמרתי לבן ארצי, "מאחר ואסור, ואני לא יכול לקחת על עצמי יותר ממה שעשיתי – מחסן הפגזים של מרגמות שלושה אינץ' היה אצלי במפקדה בבניין בו אני גר, ואני ישן עליו – אני זורק את הנשק בהרים, למרחק

בטוח. אתה חושב שאני אקבל את המכתב האבסורדי שלך?
 אז תבוא אתה ותחליט איפה לשים את הנשק."
 הוא קצת נבהל, כי אני לא הייתי כל כך "ילד רך". שלחתי
 העתק לרמטכ"ל, יגאל ידין, כדי שיידע איפה אנחנו עומדים
 בחוכמה של המטה הכללי. הוא בא לירושלים, הסתובב,
 הסתובב, הסתובב ואמר לי, "אין פתרון. צריך לבנות מחסנים."
 אמרתי, "נפלא. בידך התקציבים."

מישאל הזמין את ידין לסיור ברחבי העיר והראה לו אתרים
 שבהם התכוון להקים מחסנים, בגבעת שאול שבדרך לכפר הערבי
 דיר יאסין, בסטאף שבהרי ירושלים וגם בשכונת בית וגן. אך גם
 אישור עקרוני של הרמטכ"ל לא היה סוף הסיפור:

אחרי שלושה-ארבעה ימים הגיע מכתב ביטול של מכתבו
 המאשר. נשארתי במצב הקיים. המחסנים נשארו בתוך העיר,
 ואין פוצה פה ומצפצף. יותר הוא לא העז לבלבל את המוח
 על הבטיחות. ללמדך, שהתקציבים של צה"ל לא היו כל כך
 משופעים. מה עוד שעצם התארגנות המילואים בכל הארץ
 והקמת המטה הכללי והחילות עלו הרבה כסף יחסית.

מטה חטיבה ששיעשרה החדשה הוקם בתחילה בבית נבאלה,
 והגזרה שהוקצתה לה כללה את כל המשלטים מול הצבא הירדני
 מסביבת בית נבאלה עד שער הגיא. בפעולה האחרונה שעשתה
 החטיבה במסגרת המלחמה היא השתלטה על הכפרים שהיו אמורים
 לעבור לשטח ישראל על פי הסכמי רודוס בדרום הגזרה העירקית,
 מג'לג'וליה דרומה, דרך כפר קאסם וכפר בארה. הכפרים שלא נכבשו
 מצפון לקלקיליה, טירה וטייבה, ובאזור ואדי ערה [נחל עירון], כמו כפר
 קרע, ערה, ערערה ואום אל פחם, נמסרו לשליטת היחידות הצפוניות.

כעבור זמן מה עברה מפקדת חטיבה שש־עשרה מבית נבאלה לירושלים והייתה למפקדת מחוז ירושלים כולו. המורכבות של העיר המחולקת, מקום מושבם של מוסדות המדינה וסמלי הריבונות שלה, חייבה להעניק לה סמכויות צבאיות רחבות הרבה יותר מאלה שניתנו למפקדות החטיבות האחרות. היא כללה גדוד סדיר, שמפקדתו ישה בכפר אבו גוש שממערב לירושלים, פלוגה אחת שהחזיקה את הקו העירוני עצמו, ופלוגה אחת בצפון העיר, מול נבי סמואל, רמאללה והר הצופים. הר הצופים היווה אתגר מיוחד, משום שעל פי הסכמי שביתת הנשק, הותר לישראל להחזיק בו כוח שוטרים, שהתחלף מדי שבועיים. למעשה, זה "ל ניצל זאת להעביר כוח צבאי להר, לבוש במדי שוטרים, ועל כך עוד נרחיב את הדיבור בהמשך. מי שמכיר רק את ירושלים הגדולה, המשוחררת, יתקשה אולי לתאר בדמיונו את החיים בעיר המחולקת וההרוסה מקרבות מלחמת השחרור:

ירושלים נכנסה לתלם, התחילה לחיות, אבל הייתה ריקה והרוסה ממלחמת השחרור. כבשנו הרבה שכונות ערביות שאומנם פעם היו מיושבות גם בידי יהודים, אבל כדיירים, כמו טלביה, טרה סנטה ודרומה מרחוב עזה, ורחוב הרצל ודרומה – אבל כולן היו ערביות. טלביה התרוקנה, קטמון התרוקנה, המושבה היוונית התרוקנה, סן סימון התרוקנה, סביבת הרכבת התרוקנה, אבו טור התרוקנה – עד בית צפאפה הכול היה ריק. במלחמה לא השתמשנו בהפצצות ובהפגזות, כיוון שלא היה במה להפגז ולהפציץ, מה גם שהלגיון הפגז אותנו בתותחים עשרים וחמישה פאונד ולא גרם להרס נוראי. אבל כל הבתים לאורך הקו העירוני היו ריקים מאדם. אז התחילו לאט לאט בהחייאתה של ירושלים. כפי שיפו התרוקנה, אבל מהר מאוד התמלאה בעלייה הבולגרית, היו כמובן ישראלים

שחטפו דירות בשכונות האלה. כשהציעו לי לקחת בית, כמו שאחרים לקחו, אמרתי שאני לא רוצה בית בירושלים. אני לא מתכוון להיות ירושלמי. אני לא רוצה להיות בעל נכסים בירושלים. גרתי בחדר במטה במחנה שנלר, והמשפחה שלי הייתה ברחובות. כך חייתי חמש שנים. זו אולי הייתה ריאקציה לכך שבתקופת ה"הגנה" נדדתי בלי סוף: חייתי ברחובות, חייתי ברעננה, חייתי בכפר חיים, חייתי בחדרה, חייתי באיילת השחר ושוב ברחובות. רציתי פעם אחת לשבת.

הידיעה שהמשפחה חיה את חייה השקטים והבטוחים ברחובות, עד כמה שהדבר היה אפשרי, נתנה למישאל את הכוח להתמקד בעבודה, וזו הייתה רבה ומורכבת, ומשא האחריות על כתפיו היה כבד. בדיעבד קשה להאמין שבמעשיו הוא קבע עובדות מדיניות הרות גורל בשטח, שאין להפריז בחשיבותן. הממשלה עברה לירושלים, וכעבור זמן מה עברה לשם גם הכנסת. "שום בר דעת", הסביר מישאל, "לא היה מעלה בדעתו להציב את הממשלה והכנסת בקצה המדינה, ושאלוהים ישמור עליהם (למרות שהרב מיימון היה אז שר הדתות, זה לא הספיק כנראה...). לכן החזקנו כוח מגויס בירושלים."

לכל אורך קו שביתת הנשק ניצבו עמדות ישראל וירדן פנים אל פנים, במרחקים קצרים אלה מאלה, כמו בקרבת שער מנדלבאום, או במרחקים גדולים יותר, מופרדות אלה מאלה בשטח הפקר, כמו במוסררה וליד שער שכם. בכל הנקודות האלה היה צה"ל בעמדת נחיתות מול חיילי הלגיון שניצבו על החומה ונהנו מיתרון הגובה. מפות הגבול בהסכמי שביתת הנשק יצרו מציאות בלתי נסבלת, שמקורה, כפי שהוזכר, בין השאר בעובי העיפרון שבעזרתו שורטט הקו, מה שהיקשה על תרגום ההסכמים לשטח ולא פעם השאיר בתים שהוחזקו בידי צה"ל בעברו האחר

של הגבול כפי שסומן במפה. בייחוד אמורים היו הדברים בשכונת מוסררה הסמוכה לגבול:

לא השלמתי עם הטעות שעשה משה דיין ברודוס, יחד עם אליהו ששון, ראובן שילוח ואחרים, כששרטטו על המפה קו שעבר מסנהדריה לתוך שטח מוסררה והשאיר את מוסררה כשטח הפקר. לא יכולתי כמובן להשלים עם זה שאסור לנו להימצא בו, ולאט לאט החלטתי שאנחנו מוכרחים ליישב את השטח, כי אם לא נתפוס ונתיישב בבתים האלה, הוא יהפוך לאזור של חדירות.

היהודים שהובאו אז ארצה כעולים מארצות המזרח ישבו במעברות, שחלקן היו בסיסים להקמת התיישבות בעתיד – כמו בכסלון ובנס הרים בהרי ירושלים. אבל התושבים שישבו בפחונים ובבדונים ובאוהלים לא היו כל כך תאבי התיישבות, ומהר מאוד מצאו שאפשר לשלוח את האישה לעבוד בירושלים כעוזרת בית, ואז יש מקורות פרנסה. כשהם ישבו במעברות האלה, קיומם היה מרוח הקודש, פרט לחלק שאני, כבסיס צבאי, גייסתי מהם לשמירה על עצמם. הם נקראו "מוחזקים" וקיבלו שכר צבאי, וזה היה תקציב לקיומם. אבל מאחר והאישה הפכה להיות מקור פרנסה קצת יותר בטוח, לאט לאט חלק מהמשפחות עזבו את המעברות ועברו לעיר. הפנינו אותם לתפוס את הבתים. בשטח שלא היה הפקר. האפוטרופוס על הרכוש הנטוש לא היה נדיב לתת להם וילות בקטמון או במושבה היוונית.

אני עודדתי אותם, אבל כשהייתי מרשה למשפחה להיכנס לבית, הזהרתי אותה, "בתנאי ששלושה־ארבעה ימים אתם לא מוציאים את האף החוצה, מפני שאם תוציאו – יירו בכם." הם כמובן לא תמיד הקפידו על כך, או שהיו פתאום מופיעים

בחוץ או בחלון, והלגיונר שעמד על החומה פתח באש ופגע.
אז היינו צריכים להגיב.

הפתיחה האקראית באש של חיילי הלגיון והצלפות על האוכלוסייה האזרחית בשכונות התפר של ירושלים העברית היו בעיה של ממש. ושוב, בכל פעם שהתעורר צורך, היה זה מישאל שמצא את הפתרון – יחידת צלפים מיומנת, מאומנת, שלא הייתה קיימת בשום חטיבה אחרת בצה"ל, ועתה הקים אותה מישאל בחטיבה שש־עשרה כיחידת מילואים שהוזעקה בשעת הצורך, לעיתים בהתראה של דקות או שעות. נושא הצלפות לא עמד על סדר היום של צה"ל. אמנם סגן אלוף אלכס אלירז הכשיר צלפים כבר במלחמת העצמאות, אך לרשות צה"ל עמד מספר צלפים קטן, והם היו פזורים ברחבי הארץ ולא עמדו לפקודתו של מישאל. זאת בעוד שכאשר ביקש, וקיבל, אישור לפתיחה באש בירושלים, הוגבל תוקף האישור לשעות ספורות בלבד, ואחר כך היה בטל. לא היה מנוס מהכשרת צלפים מתנדבים כיחידת מילואים, לגיוסים קצרים, ליום או חצי יום, והם היו נענים בלי כל בעיות.

מפקד היחידה ניסה להסביר את המצב למישאל: "תבין שאני אזרח, אני לומד באוניברסיטה או עובד במקום אחר. יש בינינו משכילים, יש סוחרים, יש אקדמאים, יש בעלי מקצועות רוחניים, וברגע אחד אתה מלביש עלינו, מושיב אותנו במארב ואנחנו הורגים אנשים. אתה יודע שהמעבר הזה מחייהם הרגילים להריגה הוא מעבר קשה."

השיב לו מישאל, "נכון, אבל אנחנו לא עושים את זה מתענוג. אנחנו עושים את זה רק לאחר שאנחנו נפגעים. ואם אנחנו לא יכולים להגיב, אז דמנו מותר."

"נכון, הסכים המפקד, "אבל לו האנשים האלה היו מגויסים, הם היו יודעים שזה אורח חיים."

"ואתה מוכן להתגייס?" שאל מישאל.

"לא, אני לא מוכן."

מישאל הבין לליבם של אנשיו, אך לא נותרה לו ברירה:

זו הייתה יוזמה שלי, כתוצאה מהניסיון של מלחמת הקווים בירושלים. היה לי מטווח בשנלר. התחמושת ניתנה להם בשפע ופטרנו אותם מכל חובת מילואים אחרת. אבל לזכותם אני יכול לציין, שמספיק שהייתי נותן קריאה, על אף הקשיים הנפשיים לקפוץ מעיסוקם היומיומי לתוך מדים מנומרים, להיכנס למארב ולהרוג, הם היו מגיעים. כשהיה מתקבל אישור אד הוק בטלפון לפעולה מוגבלת ומהירה, מיד היה הרץ יוצא אליהם עם הרכב כדי להביא אותם בשלמותם, עם הבגדים האזרחיים לתוך המדים. הייתי מושיב אותם במקומות לצליפה, כמו מעל שער שכם בנוטרדם או בהר ציון, שם היו שטחים פתוחים, אזורי מעבר שחלשו על החומה. כמובן שהיינו דואגים שבכל האזורים החשופים לחומה לא תהיה תנועת אזרחים. אז ירושלים לא שקקה חיים כמו היום, אלא היו בה אזורים ריקים. תמיד פתחנו באש כאשר השמש הייתה ממערב, כדי לנצל את היתרון של קירבת החשיכה. לא היינו צולפים לתוך בתים או לצד החומה. אלא היינו משתדלים להוריד לגיונרים על החומה. כל פעולת צליפה הייתה נמשכת רגעים, כי אחרי היריות הראשונות, כשהיינו פוגעים בלגיונר, הם היו נעלמים [מיד] אחרי הכדור הראשון ומתחבאים מתחת לחומה.

הפעולה נעשתה, והלקח נלמד. אחר כך הגשנו תלונות הדדיות לוועדת שביתת הנשק. הירדנים הציבו מצידם צלפים של הלגיון מהחומה וחלשו על רחובות רבים בחלק הישראלי, כמו ממילא, יפו, גוטפריד דה בויין ודרומה לכיוון הר ציון

והדרך לאבו טור. כתוצאה מזה תמיד חוסלו החשבונות מתוך הבנה שכדאי להיזהר. אבל זו הייתה הדרך היחידה להשיג הבנה. בכל פעם שמישהו הציץ משטח ההפקר, הירדנים פתחו באש, עד שהם הבינו שזה לא כדאי, כי אנחנו שילמנו במטבע מאוד יקר, ובשפע. שער שכם היה אזור חיוני מאוד לעיר העתיקה, והוא היה חשוב לאש שלנו. גם שער הפרחים ואזורי העיר הערבית בין שער שכם לשייח ג'ראח היו ניתנים לפגיעה שלנו. התוצאה הייתה, שהיחידה הזאת קיימה למעשה את הסכם שביתת הנשק. בלי הצלפים היינו במצב ממש עלוב, כי כל היחידות שחנו בקו לא הצליחו לעשות העבודה.

קיומה של יחידת הצלפים עורר התנגדות בדרג המדיני. בראש המתנגדים עמד משה שרת, שר החוץ שכיהן אחר כך זמן מה גם כראש הממשלה, כאשר דוד בן-גוריון התפטר ופרש לביתו בשדה בוקר. הזעם שעורר שרת אצל מישאל, גם ממרחק שנים, מעיד על התהום בין הלוח הרוח של הדרג המדיני לצבאי:

משה שרת חשב שאנחנו, אנשי הצבא, אוהבי מלחמה וצמאי דם. האמת היא, שאם אתה מאמן חייל, אתה לא מאמן אותו לשחק בנשק, אלא לירות על מנת להרוג. זו לא קליעה לשם ציד ברווזים, אלא לירות בבני אדם על מנת להרוג. אם הוא [שרת] יודע שיטה אחרת איך לחנך לוחם שיוכל בזמן מלחמה להתגבר על ההתנגדות הטבעית שיש לו להרוג, והראיה שברגע שנגמר, והאויב נס, צה"ל אפילו לא ממשיך להרוג ברדיפה – זה דבר שלא קיים בצבאות אחרים. זאת אומרת, צה"ל אינו צבא צמא דמים, צה"ל הוא צבא שאימונו ונכונותו הם להילחם על מנת לנצח, על מנת להשיג את המטרה. כמובן שזה לא הולך בלי הרג. אז לפי שרת זה התארגן

בגלל הצמא לדם. הוא חשב שהם רוצחים מושבעים, ובדיוק להיפך [היה], כולם כמעט היו אנשי רוח ממש.

ההיכרות של מישאל עם משה שרת החלה כבר במסגרת העלאת עצמותיו של חוזה המדינה, בנימין זאב הרצל, והבאתם לקבורה בהר שנקרא על שמו במערב ירושלים, ב-17 באוגוסט 1949. מישאל פיקד על המבצע:

שרת היה איש אינטליגנטי מאוד, אבל הוא גם ראה את עצמו אריסטוקרטי. הוא היה בלשן מחונן, את העברית שלו היה צריך ממש ללמד, והוא ידע הרבה שפות והיה לו ידע בשטחים אחרים. אבל הייתה בו קטנוניות שלפעמים הייתה מדהימה אנשים שבאו איתו במגע. היות והייתי מפקד ירושלים ואחר גם בממשל הצבאי, נזדמן לי הרבה פעמים להיתקל בשרת. כשהועלו עצמות הרצל, לאחר קום המדינה, הייתי אחראי על המבצע של העלאת עצמותיו מלוד דרך תל אביב, שם הוצג הארון למשך הלילה, ואחר כך ללוויה. אז נתקלתי בשרת בצורה שפגעה בי מאוד. תמיד חשבתי שהוא מהגלריה העליונה של המנהיגות, והנה אני נתקל באדם שמגלה קטנוניות. לדוגמה, קבענו שבראש השיירה ייסע נשיא המדינה, אבל הנשיא היה חולה וממלא מקומו היה שפרינצק, יושב ראש הכנסת, והוא היה צריך לנסוע הראשון בשיירה. אחריו ראש הממשלה ואחריו השרים על פי הסדר שנקבע להם. הטלתי על מפקד בדרגת מג"ד, יעקב שטיגליץ, להיות אחראי לסידור השיירה שהייתה צריכה לצאת מחצר המוסדות הלאומיים להר הרצל. אני מגיע לעשות בדיקה לפני יציאת השיירה, להיות בטוח שהכול בא על מקומו, ומוצא את המג"ד שלי צרוד עד שלא נשמע קולו. שאלתי אותו מה קרה, והוא אמר, "אני משתגע.

קבענו את סדר השיירה. שר החוץ היה צריך להיות במקום הרביעי או החמישי. בכל פעם הנהג שלו פורץ מהשורה ויוצא לתפוס מקום קדמי יותר. "שאלתי אותו, "אז מה, לא יכולת להגיד לו היכן לנסוע?" והוא אמר, "הצרה היא, שהוא אומר לי שלא הנהג עושה את זה על דעת עצמו, אלא משה שרת דוחק בו שיתפוס מקום מכובד יותר."

ניגשתי אל המכונית, הוצאתי אותה מהשורה ואמרתי לנהג, כדי שישמע היושב במכונית: "מקומך בשיירה בדיוק אחרי המכונית הזאת. היכנס לשם. ואם תחרוג, תוצא מן השיירה."

כמובן, בלי להתחשב בהוד מעלתו שר החוץ, אמרתי, "אם עוד פעם אחת תצא מן השיירה, אתה תוצא ממנה. ברור? שלא תהיה שם חריגה."

הכרחתי אותו לחזור למקומו. אז ראיתי ששרת לא היה מאושר מהדרך שבה נתתי את הפקודה, ובו במקום אמרתי לשטיגליץ, "אם עוד פעם אחת הוא ייצא ממקומו, עליך להוציא אותו החוצה."

אחר כך הייתה תקלה שנייה. על ההר היו ערוכים הספסלים בצורת אמפיתיאטרון, ונקבע שכאשר השיירה תגיע, הקהל כבר יישב במקומו. נושאי הארון, בהם ראש הממשלה וחברי הסוכנות וההנהלה הציונית, יצחק גרינבאום וברל לוקר, היו צריכים לשאת את הארון מרגלי הגבעה עד למקום הקבר. כשהם הגיעו מצאו ספסל קטן שיועד לנושאי הארון. עליתי להר לפני בוא הארון, לבדוק אם הכול בסדר שם, וראיתי שהספסל תפוס. ומי יושב בו? שרת. הוא גרר איתו את יעקב חזן ועוד כמה חבר'ה כדי שלא יהיה יחידי. ראיתי שם את רב סרן יעקב אבנון, שאחר כך עבד במשרד החוץ ואשתו הייתה מזכירתו של שרת, והבחור חיזור כמו מת.

אמרתי לו, "מה קרה פה? הרי הספסל הזה מיוחד לנושאי הארון."

והוא אמר, "נכון, הודעתי להם את זה, ושרת הסתכל בכרטיס שלו ואמר, 'כתוב פה ספסל מספר 1. זה הספסל הראשון, אז זה מקומי שם.' הסברתי לו שזה ספסל מיוחד, לא ספסל מספר 2, והוא לא קיבל את הסבריי. מה אני יכול לעשות?"

"מה אתה יכול לעשות? בוא ותראה." ניגשתי אל הספסל ואמרתי, "כל יושבי הספסל, לחזור למקומותיכם בספסל מספר אחת." הוא רטן, "אבל זה הספסל הראשון." אמרתי, "נכון, הוא הראשון אבל הוא לא מספר אחת. אני מבקש מכולכם לחזור לספסל מספר אחת." והיה צריך להזיז את כל אלה שתפסו בעקבותיו את המקומות והתקדמו כל אחד למקומו, ונתתי הוראה לכולם לחזור למקומותיהם. ומי שלא, להרחיק אותו. בלי חוכמות החזרתי אותם למקומם.

משה שרת לא היה הפוליטיקאי היחיד שעורר בליבו של מישאל תערובת של בוז ומיאוס, לעומת ההערכה הגדולה שרחש ל"זקן", דוד בן-גוריון:

בניגוד למה שכתב משה שרת בזיכרונותיו, הצבא בדרך כלל לא חתר תחתיו, אלא לכל היותר לא היה מרוצה משר הביטחון שלו, פנחס לבון, שמילא את מקומו של שר הביטחון. הוא היה ידוע כפציפיסט נלהב, חניך "גורדוניה", חניכו של יוסף שפרינצק שלא היה חשוד ברוח לחימה מיוחדת. הוא תיעב מדים ותיעב צבא. ופתאום הוא נהיה ממלא מקום שר הביטחון. פתאום מופיע איש כזה, יונה כזאת, ומתחיל להתהדר בנוצות של נשר או של בז. בגלל המפנה הזה לצבא

לא היה אמון בו. לכן הקואופרציה עם לבון הייתה מאוד קלושה, מה עוד שהוא הסתבך אחר כך עם עסק הביש. (אני לא הייתי מעורב בכך.) לו היה הזקן ממנה את לוי אשכול למשל, במקומו, היה הצבא מקבל את זה במנוחת נפש. כי אשכול עסק בענייני ביטחון והיה למעשה סגנו של שר הביטחון במלחמת העצמאות. היו שרים אחרים שנטייתם לחשיבה ביטחונית הייתה קצת יותר הגיונית, אבל בן-גוריון ראה בלבון, ולבון היה על דעת כל האנשים, איש מוכשר, חריף מאוד, ובן-גוריון רצה להקפיץ אותו מעל דור אחד שלפניו. לבון היה מצעירי המנהיגים, וב"ג חשב שיש לו הזדמנות. יוכיח את עצמו? טוב. לא יוכיח את עצמו? אז הוא לא יכול להיות.

המתח בין הדרג המדיני לדרג הצבאי מובנה ומוכר בכל מקום, אך בירושלים היו הדברים חריפים וגורליים במיוחד. בשום מקום אחר בארץ לא היה קו שחצה שטח עירוני מיושב. הסכם שביתת הנשק הגביל מאוד את אפשרויות הפעולה של שני הצדדים, ושניהם הפרו אותו לא פעם. בדרך כלל היו אלה הירדנים שהפרו ראשונים את ההסכם, וצה"ל הגיב.

אחת הזירות שדרשו את שימת ליבה הבלתי פוסקת של החטיבה הייתה הר הצופים. כפי שידוע, ההר נשאר במסגרת הסכמי שביתת הנשק כמובלעת בשטח ירדן, כאזור מפורז שאסור בהכנסת נשק, וישראל הורשתה להכניס אליו פלוגת משטרה ולהחליפה פעם בשבועיים. ה"שוטרים" הללו היו חיילים מוסווים לכל דבר שניצלו את שהותם בהר כדי להכין אותו לקראת המלחמה הבאה, שלכול היה ברור שתפרוץ במוקדם או במאוחר. גם שם נאלץ מישאל להתגבר על מגבלות היכולות המבצעיות של היחידות הסדירות של צה"ל:

באזור ירושלים אסור היה להציב תותחים. אבל ברגע שהתכוננו לפעולה – והיו כמה מקרים שחשבנו שנצטרך לפעול לכיוון הר הצופים ולאחד אותו עם העיר – הבאנו תותחים ומרגמות כבדות והצבנו אותם באזור. אבל הם לא הגיעו לפעולה.

פעם רציתי להעביר להר כמות תחמושת גדולה, לא דרך השיירה. בירושלים חנה גדוד של גולני בפיקודו של אהרון דורון. יצאה פלוגה שלמה שהייתה צריכה לעבור בלילה בין שועפאת לגבעת המבתר ולהר הצופים, כשהיא נושאת על גבה נשק ותחמושת. היא התגלתה ונכשלה כישלון מוחץ. לא רק שהיא לא לחמה ופרצה, ונסוגה לא כמו שצריך, אלא שהיא זרקה את מרבית הציוד ונסה. זו הייתה לי עוד הוכחה אחת, שגדודי הסדירים האלה לא יילחמו את מלחמת הפעולות מעבר לגבול.

בעבודה הזאת שמח מישאל לתת את האשראי לפקודיו שתרמו תרומה מיוחדת בשלל המצאות ואלתורים. כזה היה אוריאל חפץ, איש אצ"ל בעברו שנשלח לגלות בקניה וחפר שם מנהרות שדרכן נמלטו כמה מהאסירים. "לא פגשתי טיפוס כמוהו", סיפר מישאל. "חכם, חריף, בעל כושר המצאה. לא הייתה בעיה שהייתי מטיל עליו שהוא לא פתר אותה מבחינה הנדסית. והיה גם ליאור צייטלין, קצין ההנדסה בפלוגת ההנדסה החטיבתית, איש הנדסה בלי שגמר טכניון. אבל היה לו מוח להמצאות":

במכוניות שבהן היו מעבירים מזון ודלק להר הצופים סידר חפץ כל מיני סידורים שהירדנים לא גילו אותם. כל האו"ם היה שוכב מתחת למכוניות ומחפש, ולא גילו. הוא סידר סליקים שונים בתוך מכלי הדלק שהיו לכאורה מלאים דלק.

אבל בפנים היה דבר אחר. כך גם באוטובוסים שהסיעו את האנשים. כל הדפנות היו ממולאות. יום אחד שלחתי אותו להר הצופים לבדוק את המצב. הוא חזר ואמר, שמה שחסר לנו בהר הצופים, אלה חומרים לביצורים לפלוגה ששוהה שם. הוא נסע להר הצופים וראה שם מחסנים עצומים של ברזל לבנייה. אחרי כמה ימים הוא אמר לי שהוא יכול לסדר מפעל בהר הצופים שימתח את הברזל לתיל לביצורים. הוא ביקש שאני אתקשר למר מקס קפלן, מבעלי ומנהלי בית החרושת למסמרים ולתיל "ברזלית". הוא קיבל אצלם מכונות שיצאו משימוש למתיחת ברזל לתיל, ועלה להר הצופים להקים מפעל לייצור תיל מהמכונות האלה. את המכונות הוא העלה כמו את [תוכן] הסליקים שלו, בחלקים קטנים, והרכיב אותם שם, וכך ביצר את הר הצופים. הוא נפגע בפעולת מחבלים בזמן שחש לעזרת הנפגעים בפיגוע במעלות, ב־1974. מאז היה נכה. את כל הפעולות האלה הוא עשה בהתנדבות, כי הוא היה איש מילואים, ולא לקח אפילו פרוטה גם בימים שעלה להר הצופים וישב שם שבועות.

אתגר גדול במיוחד נוצר ביולי 1951, כאשר מלך ירדן, עבדאללה, נרצח בעת תפילה במסגד אל אקצא שבעיר העתיקה. עבדאללה קיים קשרים חשאיים עם ישראל ואף ניסה להגיע להסכם איתה. באותו יום הוא עמד להיפגש עם ראובן שילוח ואלהו ששון, אך נורה בידי פלסטיני. מישאל זכר היטב את היום ההוא:

פתאום ראינו התרגשות גדולה בשער שכם ולא ידענו מה קרה. רק אחר כך נודע לנו שהוא נרצח. הצענו להם את עזרתנו אם הם זקוקים. קודם לכן כבר היינו במצב שחשבנו על פעולה בירושלים, והיה תכנון מוקדם לכיבוש העיר העתיקה. מאז

מלחמת העצמאות חשבו במטה הכללי, ובעיקר בן-גוריון, שאין שום טעם להטיח ראש בכותל הזה ששמו החומה, ואם צריך לעשות מעשה, מוטב לכבוש את שייך ג'ראח ואת כל רכס הר הצופים עד אבו טור ומלון "קונטיננטל" על הר הזיתים, ולמעשה ירושלים בידך. אתה חולש על מבואותיה ממערב על ידי היישוב היהודי, מצפון אתה תופס את הגבעה הצרפתית, שייך ג'ראח וגבעת המבתר, והעיר נחסמת. אתה מתיישב על טור מלכא, הר הזיתים, ואין גישה ממזרח ומדרום, כי גם הדרך שבאה מחברון הייתה מגיעה לעיר מעל לסילוואן. כך העיר העתיקה לא יכולה להחזיק מעמד זמן רב. היו מקרים שחשבנו שתהיה הזדמנות לעשות את הפעולה הזאת, אבל לא אגיד שהייתה תכנית יזומה במטה הכללי לפתוח במלחמה בצורה חד צדדית. גם לא לאחר הרצח.

הסתננויות ופעולות תגמול. יחידה 101

מי שמסתובב היום ברחבי ישראל מתקשה לתפוס בדמיונו ימים שבהם שטחים רחבים בה היו ריקים מאדם. ישובים רבים טרם עלו על הקרקע, ואפילו על מפות המתכננים לא הופיעו. הכפרים שנטשו ערביי הארץ במנוסתם במלחמה קרצו לתושביהם שישבו עתה במחנות פליטים מעבר לגבול. כבר בהפוגה הראשונה במלחמת העצמאות הבחין מישאל, אז מפקד חטיבת גולני, בתושבי כפרים ברמת יששכר ובגליל התחתון שנמלטו אל מעבר לירדן, חוזרים אליו בתקופת הקציר כדי לקצור את התבואה. כשהם נוכחו לדעת שאיש לא עוצר בעדם, הם חזרו גם לכפרים עצמם. כך היה לכל אורך קווי שביתת הנשק עם ירדן, בצפון, במרכז ובדרום. מישאל הבין לליבם: "הם ניסו פשוט לחזור ולאסוף את מה שיכלו מהרכוש

שלם שנותר. ההסתננות בראשיתה לא הייתה אלימה אלא טבעית לאנשים שנטשו את בתיהם וניסו לחפש מה שהותירו אחריהם. "אלא שחיש מהר הפכו הפעולות האנושיות המובנות הללו למעשי רצח לשמם, ושוב לא היה אפשר להתעלם מהם. מספר האזרחים שנפגעו בידי מסתננים הלך ועלה, ולא הותיר בידי השלטונות ברירה אלא להגיב ולשים להן קץ. כך סיכם זאת מישאל:

בדרך כלל בתחילה ההסתננות לא הייתה מאורגנת בידי גורמים ממלכתיים במדינות הערביות סביבנו, אלא הייתה פרטיזנית של אנשי הסביבה או השכנים מעבר לגבול אשר ניסו כוחם ברצח ובשוד ובגניבה. אבל השלטונות של הצד שכנגד, מעבר לגבול, לא רצו לקחת על עצמם אחריות, אפילו אם ועדת שביתת הנשק הייתה מגנה פעולה זו כפעולה שאינה מתיישבת עם ההסכם, ולכאורה זה היה צריך להניע אותם לבלום את העניין. הם לא רק חשבו שהם לא צריכים לעשות את זה, אלא שהם עצמם ראו בזה תגובה טבעית של אוכלוסייה שהפכה לאוכלוסיית פליטים, או שחלק מאדמותיה נשאר מעבר לקו הירוק, וכתוצאה מזה יצר הנקם פועם בה והוא טבעי, בפרט במנטליות הערבית. גם כשהושג גינוי, השלטונות לא פעלו שום פעולה ממשית למניעת העניין.

אותם הפליטים או האחרים שהסתננו למעשי שוד, גניבה ואחר כך רציחה, הסיקו מסקנה, כמו שהערבי אומר, "אַל דְּוֹלָה מְעַנָּא". השלטון איתנו, ואין מעשינו בניגוד לרצונו. אפילו אם זה עדיין לא היה מכוון בידי השלטון. ולמען האמת, גם אחר כך, כשהחדירות היו גם למטרות ריגול, הן לא נעשו בידי אנשי צבא מעבר לגבול, אלא החדירו אזרחים, בעיקר פלאחים, שגם אם נתפסו או נהרגו, לא יכלו לייחס את זה לצבא. אפילו אם נמצאו בידם מסמכים שמוכיחים שהם היו צריכים להשיג איזו

ידיעה, הם נזהרו ולא החדירו צבא ממש. אבל זה הפך למכת מדינה, וקורבנותינו הלכו ורבו.

המתיישבים ביישובים החדשים בפרוזדור ירושלים היו חלשים מבחינת יכולת עמידתם להתגוננות עצמית, וצה"ל בהרכבו הנתון לא יכול לתת לכך מענה. מישאל זכר היטב את האווירה:

אני הייתי במצוקה, כי אצלי היו מרבית הצרות של ההסתננות. הייתי מפקד ירושלים והמחוז, וזה היה אחד האזורים הפגיעים ביותר. במרחביו גם היו הרבה מאוד יישובי עולים מעולי כורדיסטאן ותימן וארצות המזרח האחרות. המכות האלה נחתו ופגעו ופצעו בבשר החי.

לאחר כל פעולה כזאת ביקשתי אישור לפעולה מעבר לגבול, וכמובן, נקטתי בפעולה הקלאסית של הנחת מארבים לאור ידיעות של מודיעין על אפשרות של הסתננות. אבל בניגוד למודיעין במונחים של היום, באמצעים המשוכללים, בקרני המישוש המונחות בכל העולם וברשתות הפרושות במדינות שונות עם מקורות רבים של אפשרות לקבל מידע בנושאים צבאיים, כלכליים או אסטרטגיים אחרים, לגבי ההסתננות לא היה למודיעין כל מידע. איש לא ידע מתי יסתנן פלוני או אלמוני.

מי יתמודד עם התופעה? מי ישים לה קץ? מי יבצע את זה? הייתה מחשבה – שאנחנו אנשי הצבא התנגדנו לה כמובן – שיחידה צבאית תעבור את הגבול ללא מדים וללא נשק צה"לי, כלומר תהיה מצוידת בנשק חופשי מכל מיני מינים, על מנת שלא לתת לזה אפיון צבאי צה"לי. אני אמרתי, "איזו חוכמה זו? אני אשלח חיילים, אפילו אם יהיו לבושים בתחתונים, מה זה משנה? אם הם ייתפסו, אין להם אפילו דין של שבוי."

אל מול הצרכים המחמירים בשטח, בלט חוסר המוכנות של צה"ל:

אחרי המלחמה התפרק כל הצבא, ואיש איש הלך לביתו. את הנוער הישראלי, המושרש, המשכיל יותר, שלחו כמובן [בגיוסים החדשים] ליחידות המקצועיות החשובות, כמו חיל האוויר, חיל הקשר, המודיעין וכיוצא באלה. המסגרת שאושרו כמסגרות קבע – גולני, גבעתי, פיקוד הצנחנים, חטיבה שבע – היו בעיקר העלייה החדשה, נוער שלא ידע את יוסף, במובן המלחמה, ואפילו לא ידע את הארץ, לא ידע את השפה, את המנהגים. אפילו להתרחץ כמו שצריך לא ידע. גדעון אלטשולר היה מ"פ בגדוד באבו גוש. הטילו עליו להיות אחראי על כך שהחיילים שלו יתרחצו ויהיו נקיים. הוא אמר למחלקה להיכנס למקלחת וחיכה בחוץ. אחד החיילים יצא יבש כמו שהיה. גדעון שאל, "התרחצת?" החייל ענה לו, "כן". אז גדעון הפך לו את הגופייה וראה שהוא עם הגופייה המלוכלכת, וציווה עליו להיכנס מיד למקלחת. החייל יצא שוב בלי להתקלח. אז גדעון נכנס יחד איתו, לקח את המטאטא שמנקים איתו את הרצפה וקרצף לו את הגב ורחץ אותו. על זה העמידו אותו לדין. זה מדגים את רמת החיילים ביחידות חיל הרגלים, כי אפילו בשריון היית צריך רמה גבוהה קצת יותר, אנשים שיודעים קרוא וכתוב וגם [בעלי] גישה טכנית.

ככל שגברו ההסתננויות, נדרשו פעולות תקיפות יותר, שירתיעו מסתננים בכוח מלצאת לדרכם. את פעולות התגמול הראשונות ביצעו כוחות סדירים של גבעתי, גולני או הצנחנים, אך הן הסתיימו בכישלון. מיותר לציין, שאפקט ההרתעה לא הושג, וההסתננויות נמשכו והתעצמו:

החיילים האלה יצאו לפעולת תגמול, כשקציניהם היו קצינים צעירים שלא לחמו במלחמת השחרור, וניסיונם היה אפס. הם יצאו ללא שום הכנה, בלי יציאה לסיור, בלי למידת השטח, בלי זמן לתרגל על מודל. כמוכן שכל פעולה כזו נכשלה. זה היה הרקע לאכזבה הגדולה מיכולתו של הצבא לבצע פעולות [תכליתיות] זהירות.

לילה אחד אושרו פעולות תגמול לכל אורך הר חברון, מירושלים דרומה. חילקו כפרים בין היחידות. בעידנא שמו את חטיבה שבע. היא יצאה רכובה על "זחל"מים, את עידנא לא מצאה, אבל היא זכתה להתהפך עם "זחל"ם בלילה והיו לה כמה פצועים קל. היא אמרה: "עידנא – יוק. אין עידנא." אובייקטיבית אני אומר להגנת הצבא, הוא לא יכול היה לצאת לפעולות תגמול כיוון שלא נתנו לו זמן להכנה.

בגולני לא הייתה סירת אלא פלוגת סיור שלא הייתה טובה יותר מפלוגות אחרות. היא לא סירה מעבר לגבול ולא עשתה חדירות כדי להתאמן.

בחטיבת הצנחנים היה לכאורה גדוד קומנדו בפקודו של יהודה הררי, אבל אצלי זה עורר צחוק. הייתי היחיד שראה אותם בפעולה. פלוגת הצנחנים היו אצלי בקו, ונוכחתי שהיא לא טובה יותר מפלוגות רגילות של גבעתי או גולני. בפעולת תגמול אחת שהם עשו באל חאדר, מרסל יצא עם פלוגה שלמה לפעולה ולכל אורך הדרך הוא דאג לאבטחה של הדרך חזרה. הוא פיזר את הפלוגה באבטחות, והגיע עד כמה מאות מטרים לפני הכפר עם חוליית המרגמה שני אינץ', שאסור היה לו לקחת. הוא העמיד את המרגמה, זרק כמה פגזים על אל חאדר, חזר ודיווח לי על הצלחה. מה הייתה ההצלחה? יש כפר קטן, ואדי פוקין. אשתו של המוכתר חלתה בלילה של פעולת התגמול. הוא לקח את הסוס שלו עם פנס ויצא לבית ג'אלה

להזעיק עזרה. האבטחה שהייתה על הכביש של ואדי פוקין ניסתה להרוג את המוכתר, אבל לא הצליחה להרוג אותו, אלא רק את הסוס. הפנס התגלגל על הכביש. אז הוא דיווח לי שאוטו שיצא מוואדי פוקין נפגע על ידי אנשיו, והם הפעילו אש על אל חאדר. בקיצור, אחרי שראיתי את ה"הצלחה" של פלוגת הצנחנים שלי המהוללת, ידעתי שאין תקווה בכל מה שיש בצבא הסדיר שיוכל לבצע פעולות תגמול יעילות.

המצב החמיר ב־1953, כאשר כנופיה בראשותו של מוסטפה צמווילי (קרי: סמואלי, מנבי סמואל) הגבירה את פעילותה. סיפרו שבתחילת דרכו, שנתיים קודם לכן, היה צמווילי "מסתנן כלכלי", אך לאחר שחמיו נורה למוות בידי חיילי צה"ל במהלך הסתננות, הוא נשבע לנקום את דמו, ובשורה של פשיטות רצח כעשרים יהודים. דמו של מישאל רתח, לא רק בגלל אי היכולת המבצעית לחסל את האיום הממשי על ביטחונם של יהודים בעיר וביישובי הפרוזדור, אלא גם בגלל מה שהגדיר "החוצפה" של צמווילי, שהגבירה את התיאבון לחדירות נוספות:

הוא אפילו חדר לשכונת מונטיפיורי בתוך ירושלים. זה היה באחד החגים. לא שהיה קושי לחדור לירושלים, שהרי לא היה שום קו מבוצר עם גדרות ואמצעים אחרים, פרט למספר מוצבים. זה שטח הררי שבו קשה מאוד למנוע חדירה.

בצר לו החליט מישאל להעלות את הסוגיה בדיוני אג"מ שכינס ראש אג"מ, משה דיין, בהשתתפות מפקדי חטיבות, גדודים ומטות חטיבות לדון במצב ובהיערכות לו. במלחמה הקרה בין הגושים שהתפתחה במהירות באותן שנים, היה ברור שמקומה של מדינת ישראל בגוש המערבי, וכי לא ירחק היום והמלחמה

הקרה הזאת תתחמם, או אז תתייצב ישראל לצד צבאות המערב. לשם כך יידרש צה"ל להתנהל בכוחות גדולים, שלא היו מוכרים לו עד אז. כל האימונים כונו לכך, ואף התקיים תמרון כלל ארצי שבו תרגלו פיקודים וחטיבות תנועה ופעולה, פרק צבאי נכבד וקשה כשלעצמו. באווירה הזאת לא ניתנה הדעת לפעולות תגמול קטנות, מהירות וזריזות, ומישאל התקשה להפנות את שימת הלב של המשתתפים לאילוצים בשטח:

הצעתי להקים יחידה מיוחדת, לא של שירות חובה אלא יחידת מתנדבים מנוסים מלוחמי מלחמת העצמאות. למתנדבים יש מוטיבציה גבוהה וכושר. ההצעה הזאת נדחתה בוויכוח, בעיקר עם משה דיין. הוא שלל את הקמת היחידה הזאת מתוך הנחה, שאומנם צריך יחידת קומנדו, יחידת פשיטה, אבל יש לנו הצנחנים. אלא שהצנחנים באותו זמן היו למעשה יחידה שידעה לצנוח ולצעוד יפה במצעים, אבל ללחום לא ידעה, כי אנשיה היו חסרי כל ניסיון מלחמתי.

הצעתי שהיחידה תהיה כוח מטכ"לי שאפשר יהיה לזרוק אותו לכל מקום. יחידה כזו, כשהיא פועלת ומצליחה, היא מפילה את חיתתה ושמעה יוצא בכל הארץ. לא הגדרתי לעצמי מאין יבואו האנשים לפלוגה המיוחדת הזאת, אם תקום, לכשתקום. רציתי שיהיה לה פיקוד מנוסה ממלחמת העצמאות, ולשם כך השתדלתי למשוך לירושלים בחורים שהיו מפקדי פלוגות ויותר. להם הייתה שאיפה להגיע לירושלים ללמוד, ואני אפשרתי להם את הסידור ללמוד ולהיות מגויסים, וכך לקבל קיום כלכלי. הייתה לי סוכריה שלא הייתה לאף אחד ממפקדי החטיבות. בארץ ישראל היו אז אוניברסיטה אחת וטכניון אחד. לטכניון לא כל אחד יכול היה להתקבל, זה דרש כישורים הרבה יותר רציניים בתחומי

המדעים המדויקים. לעומת זה באוניברסיטה הלכו ללמוד משפטים, ספרות, היסטוריה – לימודים סיפוריים יותר שלא דורשים מאמץ מוחי עליון. כמובן היו אנשים שרצו לקבל השכלה אוניברסיטאות לקראת העתיד שלהם. אני השתמשתי באלמנט הזה ואיישתי שלושה מפקדי גדודים: כך הבאתי את צ'יץ', שלמה להט, שהיה מג"ד אצלי, העליתי [לירושלים] את אהרון אבנון שהיה מג"ד בחטיבת כרמלי, וכך גם נתגלה לי אריק שרון.

אריק שרון משך את שימת ליבו של מישאל:

אריק היה ילד צעיר, בן עשרים וחמש, נמרץ מאוד, בעל ניסיון קרבי, אפילו נפצע בקרבות לטרון. למען האמת, אני לא בחרתי בו. היה איתו דבר מיוחד. אשתו הראשונה מרגלית הייתה אחות. היא עבדה בבית החולים בדיר יאסין [הוא בית החולים הפסיכיאטרי כפר שאול]. אז הלך החבל אחרי הדלי, וגם אריק הגיע לירושלים. הוא ניסה אפשרות התגייסות. הוא כבר היה קמ"ץ בפיקוד צפון, ואני קיבלתי אותו כמובן בזרועות פתוחות.

הרעיון להשתמש ברצון של צעירים משוחררים רבים ללמוד באוניברסיטה היחידה בארץ (פרט לטכניון) ולגייס אותם לשירות מילואים בחטיבה הירושלמית עורר התנגדות מצד מפקדי חטיבות אחרות. הם התלוננו שהוא שואב את טובי המפקדים על חשבונם, אך הוא דחה את הטענות והסביר את צעדו בצורך לחזק את ההגנה על בירת המדינה, מקום מושבן של הממשלה והכנסת, המצויות בטווח אש הצלפים בעיר העתיקה.

באמצע יולי 1953 נרשם שיא – או שפל – חדש: הכנופיה של צמוילי חדרה למושב אבן ספיר שבפרוזדור ירושלים ורצחה

שני תושבים. מישאל נערך להגיב בבסיס הכנופיה בנבי סמואל. נבי סמואל הייתה צרובה בתודעתם של אנשי צה"ל וירושלים כאזור של כישלונות מרים במלחמת העצמאות, שגבו מחיר כבד. גם האישור התקבל בלי דיחוי. אך כפי שסיפרנו, גם כאשר ניתן אישור, הוא היה מוגבל בלוח הזמנים ובהיקף הפעולה, ובייחוד בלי זמן להכנה ולאיימונים. "קפוץ ובצע את הפעולה". אם נזקק מישאל להוכחה בדבר הצורך לשנות את המצב מהקצה אל הקצה, הוא קיבל אותה מיד:

באותו זמן חנה אצלי באבו גוש גדוד מגבעתי ומפקדו יוסף (יוש) הרפז. פניתי אליו לבצע את הפעולה והוא הרים את העיניים, הביט לצד ההר ואמר, "לשם אנחנו לא מגיעים". באותו זמן הייתה אצלי בקו בירושלים פלוגת צנחנים, שמפקדה היה מרסל טוביאס. קראתי אותו ואמרתי, "נבי סמואל".

הוא אמר, "זה רחוק מדי. לשם אנחנו לא מסוגלים להגיע". ומאחר שראיתי אותם כבר בפעולת התגמול באל חאדר, ידעתי שלא זו בלבד שהם לא מסוגלים להגיע לשם, אלא שהם לא היו מסוגלים לבצע שום פעולת תגמול. התברר, שאין מי שיבצע את הפעולה. בשלב זה הפסקתי את הגישושים. קראתי אליי את אריק שרון שלמד באוניברסיטה והיה בין אנשי המילואים בחטיבה שלי, ואמרתי לו, "אריק, צריך לבצע פעולת תגמול בכפר נבי סמואל".

הוא אמר בלי היסוס, "בסדר."
"מי?"

"נחפש מתנדבים. תן לי מכונית להביא את שלמה באום." באום היה העוזר שלו כשהוא היה קצין מודיעין. מושבניק מכפר יחזקאל. בחור מתוק, נשמה פיוטית, בחור רומנטי, היה

מצטט משירי ביאליק ומשיר השירים. אביו היה עובד הקרן הקיימת. אריק קיבל ממני את האוטו עם רישיון התנועה, שאסור היה לי אפילו לחתום עליו, כי כל מח"ט היה רשאי לחתום על רישיונות תנועה רק באזור פיקודו. הוא מיד נסע לכפר יחזקאל. לא עברו כמה שעות והוא חוזר עם שלמה באום חמוש ברימונים ובתת מקלע פרטי שלו. בא ושואל, "איפה זה?" הוא ריכז עוד חבר'ה.

המתנדב הראשון היה קצין אג"מ של החטיבה, רס"ן שמוליק מטות. השני היה קצין המודיעין של הגדוד שישב באבו גוש, סרן יהודה פיאמנטה ואחיו עוזי. ליקטנו עוד קצינים, את יצחק בן מנחם (גוליבר), יהודה דיין ויורם לביא ורב סמל מהמטה – שבעה אנשים בסך הכול.

המודיעין שהיה בידי מישאל לספק לשרון היה מוגבל. כל שידע היה, שיש סיכוי שבנבי סמואל מוצבים חיילי לגיון. התיאורים שהוא נתן כעבור שנים על הפעולה מסעירים את הדמיון ובד בבד מוכיחים את מגבלות כוחה של היחידה שאורגנה בחטף:

כל נבי סמואל זו חצר אחת מוקפת בתים, סגורה. הם לא היו צריכים לכבוש את הכפר ולהציב את דגל ישראל על ראש המינארט. הם באו לפוצץ את הבית של צמווילי, אבל לא ידעו איפה הוא. גם אני לא ידעתי. הם היו צריכים להתקרב אל הכפר, ובבית קיצוני אחד או שניים לעשות פעולות. הם התחילו בהכנות, עשו תצפיות, ארגנו לעצמם נשק, אבל לפנות ערב, לפני היציאה בא אלי אריק ואמר, "אמנם כולנו שבעה בני חיל, אבל לפי הידיעות של המודיעין שלנו יש לגיון בכפר או לידו." הוא ביקש שאני ארשה לו לשנות את הכיוון, ובמקום ללכת על הכפר, ללכת על שכונה מזרחית של ארבעה בתים,

מרוחקת מעט מהכפר. ידעתי שאני לא יכול ללחוץ עליו ללכת אל הכפר, כיוון שאם היו נפגעים, בתנאים של הפעולה, הייתי מתחייב בנפשי. זו הרי הייתה הקצונה שלי.

על כל פנים, כדי לסייע להם במקרה הצורך גויסה פלוגה שלמה של מרגמות שלושה אינץ', שאומנם לא יכולות להגיע לנבי סמואל, כיוון שקו האוויר בין נבי סמואל לירושלים הוא שישה קילומטר בערך, ומרגמות שלושה אינץ' הגיעו אז בערך לרבע המרחק הזה, אבל שמא תהיה הסתבכות ויהיה צורך להיחלץ לעזרתה של חוליית המילואים.

הם הכינו מטענים לפרוץ לתוך הבתים, חיכו עד שהעריבים יפסיקו להסתובב בשדות ובדרכים, ויצאו לדרך. לפי החישובים שלנו הם היו צריכים להגיע לשם בין חצות לאחת אחרי חצות. אני עמדתי בתצפית על יד סנהדריה כדי לחזות באפשרויות אם יש צורך להפעיל כוחות. לא היה לנו מכשיר קשר, וייתכן שממילא הוא לא היה פועל בתנאי לילה.

הוואדי מבית חנינא למוצא ומשם לכיוון נחל שורק היה מתמלא בלילה בערפל, שאתה יכול ממש למשש אותו ולשחות בתוכו. ענן יורד ואי אפשר לראות ולא לשמוע שום דבר. היות והפסגות לא מתכסות בערפל הזה, יכולתי לראות בערך באחת את ההבזקות של הפיצוצים בבתים. שיערתי שתוך רבע שעה הם יתחילו בנסיגה לאחור. לפני היציאה לדרך אמרתי לאריק, "בבתים האלה לא תמצא אף אחד." היו לי ידיעות מודיעיניות שאחרי כל פעולה שמוסא צמוילי היה עושה הם היו מתקפלים לכפר. מהמודיעין ומתצפיות ידעתי גם שיש יחידת תותחנים בקרבת נבי סמואל, ושהבתים האלו תמיד מתרוקנים, אבל לא רציתי ללחוץ עליו בגלל התנאים. אפילו אם הם יהרגו עשרה ערבים, לא כדאי לאבד אפילו קצין אחד מהחבורה. ישבתי וחיכיתי. השעה אחת, שתיים, שלוש, ארבע, חמש... לא מגיעים.

אני ממש התאדיתי. מה קרה להם? אין קול ואין סימן. והערפל ירד לוואדי. בשש השמש כבר זורחת. סוף סוף הם מגיעים. הם היו צריכים לחצות את הוואדי ולעלות לכיוון סנהדריה, אבל כשהם ירדו לוואדי התברר, שהם לא ידעו לאן הם הולכים, אם הם יורדים או עולים, או אולי חוזרים לנבי סמואל. אז המתינו במקומם. כשעלתה השמש הם ראו איפה הם נמצאים. הם היו בתחתית ליפתא, ומשם עלו והגיעו בשלום. כמובן שהתוצאה הייתה אפס, פרט לפיצוץ המטענים שם.

בלילה ההוא זקנתי בעשר שנים לפחות, משום שאלה לא היו סתם שבעה בחורים. אלה היו שישה קצינים בכירים ורב סמל ברמה גבוהה, שיצאו לפעולת תגמול שהייתה צריכה לעשות כיתה רגילה של חיילים טובים. וכך אתה עלול לאבד את כל שבעת הקצינים. לא ידעתי אם הם נכנסו להתנגשות עם הלגיון, או עלו על מארב.

בשובו למפקדה הגיע אל מישאל אלוף מישנה נחמיה ארגוב, מזכירו הצבאי של בן-גוריון, לברר את תוצאות הפעולה, ומישאל לא הסתיר ממנו את האמת:

סיפרתי לו את התוצאות. הם פוצצו אומנם את הדלתות, פרצו לתוך הבתים, אך לא מצאו בהם נפש חיה, אז הם חזרו והגיעו בבוקר. זאת אומרת, שפעולת נבי סמואל ארכה שתיים-עשרה שעות ללא כל הצדקה, כמובן, כי מדובר במרחק שמצריך שעותיים הליכה בכיוון אחד, פעולה של רבע שעה או עשרים דקות לכל היותר, ושעותיים הליכה חזרה.

נחמיה שאל, "מה בדעתך לעשות?" ואני אמרתי, "בדעתי לעשות את מה שעשיתי כבר פעם." וחזרתי על הצעתי להקים יחידה מיוחדת שתוכל לבצע פעולות שכאלה. הזכרתי לו את

תגובותיהם של פאר היחידות הסדירות, גבעתי והצנחנים, שסירבו ללכת לנבי סמואל, בלי בושה, לא מפני חוסר משמעת, אלא מפני שהם האמינו שאין בכוחם לבצע את זה, וזו הייתה אמונה תמה ונכונה. אכן לא היה בכוחם לבצע את זה. גם שבעת הקצינים, כמעט כולם אנשי ירושלים, ראו את השטח בתצפית יום, הבינו שמדובר בשטח לא מסובך להגיע ולחזור, וגם להם היה קשה לחזור גם בלי שנתקלו באויב.

"אז מה הצעתך?" שואל נחמיה, ואני מזכיר לו את הצעתי להקים פלוגת מתנדבים מיוחדת.

"כתוב את ההצעה ותן לי אותה עד מחר בבוקר, לזקן." אמרתי לו, "אבל אני לא רשאי לתת הצעה לזקן. אני צריך להעביר הצעה דרך מטה הפיקוד למטכ"ל." תשובתו הייתה, "עלי קללתך בני. תן לי את ההצעה, שלח העתק אחד לרמטכ"ל, והעתק אחד לזקן."

אור ירוק מארגוב, פירושו היה אור ירוק מ"הזקן", שפירושו דרך סלולה. מישאל לא נזקק לזמן רב כדי לפרוש את הצעתו על הכתב:

מאחר והוא היה מזכירו של בן-גוריון ולא איש פזיז, פירוש הדבר שהוא ידע שבן-גוריון מחכה למעשה לדעת ולהגיע להחלטה בעניין זה. עד לבוקר למחרתו הכינותי הצעה מפורטת של הקמת פלוגה מיוחדת עם הרכב מיוחד ופיקוד מתוגבר, כי זו הייתה צריכה להיות יחידת קומנדו מיוחדת, והדגשתי שהם צריכים להיות צעירים מתנדבים מלוחמי מלחמת העצמאות, לא מגויסי גיוס-חובה. מפקד הפלוגה יהיה בדרגת סגן אלוף, מפקדי המחלקות וסגן מפקד הפלוגה יהיו רבי סרנים, וכל מפקד כיתה יהיה קצין. ההצעה הגיעה לזקן,

והוא לא היה צריך זמן רב כדי לקרוא אותה. זו לא הייתה הצעה מסובכת מאוד. הוא הרים טלפון לרמטכ"ל, מקלף, ושאל, "קיבלת את ההצעה של מישאל?"

"כן."

"אז כנס את המטה לדון בה תוך עשרים וארבע שעות ולקבל אותה."

זו הייתה הפקודה של בן-גוריון, לדון בה ולקבל אותה. ואכן מוטקה מקלף כינס מיד דיון. משה דיין, ראש אג"מ, קיבל פקודה-הזמנה לבוא בפקודת הזקן, אבל הוא היה בחופשה וסירב לבטל אותה ואמר, שזו הצעה שאפשר לדון בה גם כעבור שלושה ימים. ההצעה נדונה בלעדיו, והוחלט להקים את הפלוגה.

כשהוא חזר אחרי שלושה ימים, הוזמנתי אליו במטה הכללי. ראש מחלקת מבצעים היה מאיר עמית. הוא אמר, "נו, הנה הצעתך התקבלה."

אמרתי, "מגיעה לכם תודה."

"נו, יש לך אישור, אז תקים אותה."

שאלתי, "ראית את ההצעה? ההצעה היא להקים יחידה מטכ"לית."

הוא אמר, "בסדר. אבל היות ואתה הצעת את ההצעה, קבעו שאתה תקים אותה."

"יפה", אמרתי. "בסדר."

דיין שאל אותי אם יש לי מפקד לפלוגה הזאת, שיתאים להגדרות שאני פירטתי בהצעה. אמרתי לו, "יש לי. אריק שרון."

"הוא יעזוב את הלימודים?"

"כן. הוא אמר שיעזוב."

דיין אישר את ההצעה, הוא אומנם לא הכיר את אריק

ממלחמת העצמאות, אך הכיר אותו מימיו כקצין מודיעין בפקוד צפון. עכשיו הוא היה מג"ד גדוד מילואים מאה שישים ושלוש אצלי. טלפנתי מהמטה הכללי בתל אביב למפקדה בירושלים שיודיעו לאריק לחכות לי במפקדה בתוך שעה. אמרתי לו, "עכשיו במקום ללמוד היסטוריה, תעשה בעצמך היסטוריה, שאחרים ילמדו אותה. לך להקים את היחידה."

אריק שרון לא היה זקוק לדירבונים מיותרים. כדי לעמוד בראש יחידה כזאת הוא היה מוכן לעזוב את הלימודים. תחילה פנה אל החברים שעשו איתו את הפעולה בבני סמואל. עלה על רכבו וסייר בארץ לגייס חברים מהמשקים השונים. שלמה באום הוחזר מכפר יחזקאל, מנהלל הובאו זאב סלוצקי (עמית) ויוסלה גרבר (רגב) – שמונה־תשעה מתנדבים בסך הכול, שאליהם נוספו עם הזמן עוד אנשים, והחלו בלי דיחוי באימונים ובסיוורים. היחידה החדשה, מספר מאה ואחת שמה, הוכרזה כיחידה מטכ"לית, עצמאית, שהייתה באחריות המנהלתית של מפקדת חטיבת ירושלים ששיעשרה. על החטיבה הוטל לתחזק אותה ולצייד אותה. מישאל היקצה לה חלק מהמחנה שהקים צה"ל בסטאף אחרי תום הקרבות, ומשם היא יצאה לסיוורים ולפעולות שנגררו מפעם לפעם גם לעימותים:

מאחר ורוב פעולות התגמול היו באזור ירושלים, לא היה טעם להקים אותה בגולני בצפון או בחטיבה שבע בג'וליס, אלא הדבר הנורמלי ביותר להקים אותה באזור ירושלים. אריק התחיל מיד באימונים, בסיוורים קשים ומפרכים. אלה לא היו מגויסי חובה אלא קצינים ממלחמת העצמאות, מקיבוץ מעברות, מבית אלפא, מכפר יחזקאל, מנהלל, מצרעה, הם נקראו לדגל של החבורה ומיד התחילו להתפתח. כי המטרה

הייתה שהיחידה הזאת תכיר את כל אזורי הארץ המיועדים לפעולות תגמול, מצפון ומדרום לירושלים ובאזור רצועת עזה. בשטח המבצעי היא פעלה בלי תדרוך של חטיבה שש-עשרה, אלא הייתה לכאורה כפופה לאג"מ מטכ"ל, אבל בכל פעם שהיא עשתה איזו פעולה, מיד פנו אליי לדעת מה קרה. הניחו שיש לי קשר ישיר עם אריק, ולכן ודאי אדע יותר מהר מאשר לברר בצינורות המקובלים מה קרה.

אלא שכל פעולה כזאת גררה הסתבכות מדינית, בוועדות שביתות הנשק של האו"ם:

כל המרחב פעל בדרך של כדור שלג: התחילו בפעולה אחת, בשנייה וכך הלאה, הלך והתארגן, עד שצה"ל קיבל כסטנדרט את פעולות התגמול. הוא הביא להסכמת הממשלה, שיש במקרים מסוימים לבצע פעולות תגמול. כאן מתחילה ההיסטוריה בעצמה: מאחר וזו הייתה פעולה שהמדינאים שלנו, בעיקר משרד החוץ, כמובן, לא רצו להופיע [בגללה] כ"ילדים רעים" באו"ם ולא רצו שתיעשינה פעולות תגמול, הם לא כל כך רצו לתת את הסכמתם לכך. הממשלה [היא] שהייתה צריכה להחליט, אפילו אם זכות ההחלטה נשארה בידי שלושה – ראש הממשלה, שר הביטחון ושר החוץ (ברוב המקרים היה איש אחד שנשא בשניים משלושת התפקידים, ראש הממשלה ושר הביטחון) – שר החוץ התנגד לזה בתוקף רב. לא רק הוא, היו מתנגדים גם בממשלה.

צורת ההתנהלות של אריק בלטה למן הרגע הראשון:

אריק נכנס מיד והיה פעיל, שיתף פעולה והיה נמרץ יותר מאחרים. הוא שש לפעולה. זה הבליט את הייחוד שלו בגדוד

שלו. מהר מאוד נכנס לפעולה. הוא לא חיכה תמיד לפקודות. פעם יצא לסירור באזור העמק של לטרון. אוטובוס ערבי שם לו מחסום, אז הוא דפק אותו, ירה, גרם לכמה נפגעים והסתלק. אף אחד לא ידע. כמובן אחר כך הוא בא וסיפר לי שתוך כדי סירור, כרגיל, קודם כל פוגעים בו, ואז הוא כמובן מוכרח להתגונן. זו הטקטיקה.

למשל, כשרצו לעשות פעולה בוואדי פוקין, קיבלתי אישור מהמטה הכללי. מי יבצע? קראו למפקד חטיבה חמש ורצו להטיל עליו את הביצוע. הוא אמר, "אני צריך כך וכך ימים כדי לסייר, להכין את היחידה ולעשות תכנון". אמרו לו, "אתה יכול להישאר בבית". שאלו אותי, "אתה יכול לבצע?" אמרתי, "תנו לי את הטלפון".

אריק יושב במעלה החמישה עם גדוד המילואים. אמרתי לו בטלפון שהוא יצטרך לפעול הלילה בדרום. עד שהגעתי לירושלים הוא כבר היה עם הגדוד בנס הרים. בסוף ביטלו את הפעולה.

אותו משוש לפעולה, שהיה חיוני מן הבחינה המבצעית, היה גם מקור לצרות, וגם אלה הונחו על שולחנו של מישאל, שהיה אחראי על היחידה החדשה מבחינת המנהלה ואכיפת המשמעת בה. בכלל, משמעת לא נחשבה לצד חזק בהתנהגותם של אנשי היחידה, שחשבו שהכללים והחוקים אינם חלים עליהם. בעקבות היתקלות אחת עם המשטרה הצבאית בטבריה, הופנתה התלונה אל מישאל בצירוף איום לטפל באנשים, אם מישאל לא יעשה זאת. הוא זימן אליו את שרון:

כמובן שלא נתתי לו מחמאה, אמרתי לו שככה לא נוהגים, אבל יחד עם זה אמרתי לראש אכ"א, שיודיע לקצין המשטרה

הצבאית, שלא יטפל בהם ולא ייטפל אליהם. כי ברגע שהם יתנגשו, יעלה עשן מהמשטרה הצבאית.

ההתעלמות מנהלים מקובלים לא הייתה רק עניין של משמעת פנימית, אלא גם סיבכה לא פעם את מדינת ישראל כולה. וגם מישאל, שידע להפריד בין היכולות המבצעיות המרשימות של היחידה לבין בעיות המשמעת שהתעוררו אצלה, נאלץ מעת לעת לכבות את השריפות שהיא הציתה:

מדינת ישראל עמדה בפני בעיות, כיוון שלא היה מי שיפעל. אז מוטב שיהיו לי בעיות איתו מאשר שיהיו לי בעיות הפוכות מהסוג שהיו לי כל הזמן, עם חוסר יכולת לעשות [אפילו] פעולת תגמול אחת.

הם עשו סיור בדיר אל בלח, ובלי שקיבלו פקודה, כמובן, עשו שם קטל. חדרו לתוך מחנה הפליטים של דיר אל בלח, תוך שהם חצו אותו כמובן באש מצד אל צד. בסך הכול היו שם שתי חוליות של שישה-שבעה אנשים. הם הצליחו להפיל יותר מעשרים הרוגים.

מיד הגיעה תלונה של האו"ם. היה חשד שאריק כבר עשה שם טיול.

ליל שבת, אני עם משפחתי ברחובות, מצלצל הטלפון. מי על הקו? הרמטכ"ל מוטקה מקלף. הוא שואל, "מה קרה הלילה?" אני אומר, שעד כמה שאני יודע בירושלים לא קרה שום דבר. הוא אומר לי, "לא בירושלים, בדיר אל בלח."

אני אומר, "למה אתה שואל אותי? אני לא חולש על אזור דיר אל בלח. שאל את אלוף פיקד הדרום."

והוא אומר, "כן, אבל זו היחידה שלך."

אני אומר, שלא ידוע לי שהיא נמצאה שם. הרי לא אני

מפעיל אותה, אלא לכאורה, המטכ"ל מפעיל אותה. והוא אומר, "הם היו שם הלילה, והאו"ם הגיש תלונה. עשרים ושבעה הרוגים ופצועים. לקחו משם ג'יפ, חטפו כבש ועוד ועוד." התיישבתי במכונית ונסעתי ישר לירושלים. קראתי לאריק ושאלתי "איפה הייתם בלילה?"

"היינו בסיור בדיר אל בלח."

"מה זה סיור?"

"יצאנו בשתי חוליות, בפיקודי ובפיקודו של שלמה באום. החוליה של באום פגשה במקשה שומר ערבי זקן. ומאחר ובאום חשש שזו התגלות והוא עלול להזעיק עזרה, הוא סחב איתו את הזקן. כשהוא הגיע לגדר המחנה, הזקן פרץ בצעקות. דבר ראשון הם שיתקו אותו."

התכנית שלהם הייתה, שאם יקרה משהו, הם נכנסים ללב המחנה ויוצאים דרכו אל מעבר לגבול. הם נכנסו, וכדי שלא יפגעו בהם, ירו לכל הצדדים. וזו הייתה התוצאה. הוא לא ידע כמה הרוגים היו. הוא לא יכול היה לעמוד ולספור, כך הסביר לי. אמרתי לו, "אתה יודע שיש עשרים ושבעה הרוגים ועשרים ותשעה פצועים?" והוא ענה, "אני חושב שאולי, אבל לא יכולנו לראות בלילה."

דיווחתי לרמטכ"ל מה קרה. למזלנו, המצרים היו באותם ימים בקונפליקט עם הפליטים הפלשתינאים, לכן לא קרה מזה כלום. הם הגישו אומנם תלונה פורמלית לאו"ם, אבל לא עשו רעש.

במקרה אחר, בליל הסדר, יצאה היחידה לסיור אימונים לילי של ארבעים קילומטרים באזור חברון. קבוצה אחרת נשארה במארב על יד בריכות שלמה. היא תפסה קצין לבנוני שישב בג'יפ, והרגה אותו. התברר, שהוא היה רופא צבאי. החבורה השנייה

הלכה לחברון, נכנסה לבית אך לא "עשתה פעולה" וחזרה למקומה. אחר כך היא יצאה בחזרה. "איך ידעו שזה שלנו? היחידה שהייתה במארב בבריכות שלמה השאירה קופסת סיגריות ריקה." בשיאה מנתה יחידה מאה ואחת כשבעים איש, כולם, כאמור, מתנדבים שעברו הכשרה כמפקדי כיתות וקיבלו את שכרם על פי דרגותיהם. אליהם הצטרפו "עריקים" מיחידותיהם, כמו מאיר הר ציון ששמעה של היחידה הגיע לאוזניו והוא ברח מהנח"ל וביקש להתגייס אליה. הגיע שרון למישאל וסיפר לו על הבחור, ומישאל, שעל פי עדותו הקפיד שלא יגיעו ליחידה "אנשים שליליים", נאלץ להפעיל את סמכותו על שרון שהיה ידוע בנטייתו לחרוג מנהלים מסודרים:

"הבחור הזה, מאיר הר ציון, הוא סייר טוב, הוא איש שדה טוב. הוא בא ליחידתי."

שאלתי, "מה זאת אומרת בא? מאין הוא?" הוא אומר לי, "הוא בנח"ל ליד נחל עוז, והוא הופיע אצלי." אמרתי לו, "תגיד לו שייקח את הרגליים ויחזור ליחידתו, אחרת הוא יילך לבית הסוהר. ואתה, אל תביא לי מציאות כאלה. אם הוא נורא רוצה לבוא ליחידה, ואתה חושב שהוא טוב, שיפנה דרך החיל שלו ויבקש שיתנו לו להתגייס ליחידה. אני לא רוצה עריקים. זו לא תהיה יחידה של עריקים. אתה מקבל את האיש רק דרך אישור של מוסדות הצבא. הוא התנדב, יעביר את בקשתו, אתה תדרוש אותו, ובדרך זו תקבל אותו, לא בדרך של הפקרות." הר ציון עשה צרות בגדוד הנח"ל עד שאישרו לו את ההעברה. כך הגיעו גם אחרים.

(אגב, חששו של מישאל מפני מאיר הר ציון הפרוע שאינו מקבל מרות אלא פועל על דעת עצמו, הוכיח את עצמו בדצמבר

1954, כאשר הוא יצא לפעולת נקם פרטית על רצח אחותו, שושנה, בעת טיול במדבר יהודה. המעשה עמד במוקד ויכוח פוליטי מר).

יחידה מאה ואחת המשיכה בפעולותיה ברחבי הארץ ומעבר לגבול, בסיוורים למרחקים ולעומק, והוכיחה כושר תנועה יוצא דופן. כמי שהיה אחראי עליהם מן הבחינה המינהלית, הסביר מישאל:

אין כמעט בצבאות יחידות מתנדבים של אנשים שהשתחררו אחרי מלחמה ואינם חייבים גיוס בכלל. הם התנדבו וחילו, כי היו מוכרחים להיות מחוילים כדי להיות מכוסים בחוק מבחינת היפגעותם וביטוח המשפחות. אחרי הפעולה הם היו יוצאים לחופשה בבתיהם, וחוזר חלילה. הם לא היו חוזרים לעיסוקיהם האזרחיים, אלא היו בחיי יחידה שונה לגמרי משאר יחידות צה"ל. הם לא חיו חיים סדירים מדויקים של יחידת צבא במחנה אימונים צבאי.

שמעה של יחידה מאה ואחת התפשט במהירות. לא רק המשטרה הצבאית נתקלה בה מפעם לפעם, אפילו הקונסוליות, השגרירויות בארץ והאו"ם ידעו עליה. נציגי האו"ם ניסו לעקוב אחריהם כדי לנחש האם עתידה להיות פעולה כלשהי. לא היה כל קושי לזהות את החיילים הפרועים האלה, אך גם הם, למודי תנועה בשטח, לא התקשו להטעות אותם ולחמוק מהם.

או אז, באוקטובר 1953, קיבלה היחידה משימה, לפשוט על הכפר קיביה שבתחום ירדן ולנקום רצח של אם ושני ילדיה ביהוד, מעשה ידי מסתננים מעבר לגבול. דוד בן-גוריון, ראש הממשלה, שהה באותם ימים בטבריה בחופשה פרטית, ואת מקומו מילא משה שרת, אך הוא לא הוכנס בסוד המבצע שהכינו הרמטכ"ל מקלף, ראש אג"מ, משה דיין, ושר הביטחון, פנחס לבון. מטרת

הפעולה שקבע פיקוד המרכז הייתה לכבוש את הכפר באופן זמני ולגרום הרס ופגיעה מרבית בנפש כדי להבריח את התושבים מבתיהם.

מישאל סיפר שהפקודה המבצעית והאישור המבצעי התקבלו מאג"מ מטכ"ל, כשמש"ה דיין היה ראש אג"מ. ביחידה מאה ואחת היו אז כשלושים אנשים, ולסיוע בנשיאת חומר הנפץ והתחמושת וביצוע חסימות הם קיבלו מהצנחנים תגבורת של פלוגה, שבראשה עמד אהרון דויד. בפעולה בכפר עצמו הפלוגה הזאת לא השתתפה, אלא הייתה העתודה למקרה הצורך, הציבו חסימות על הכבישים ופגעו בתגבורות הלגיון שהגיעו למקום. אנשי היחידה עצמם עברו מבית לבית, השליכו רימונים וירו דרך החלונות והדלתות, ופוצצו ארבעים וחמישה בתים:

זה היה כפר גדול ומזוין די יפה, אבל ההסתערות של המחלקה העיפה והבריחה את כולם. הכפר נס. הם גרמו הרבה אבדות, ובעיקר כמובן, באוכלוסייה שנשארה בתוך הבתים והסתתרה, כאשר הם מוטטו בתים על מי שהסתתר בהם, מתוך אי יכולת לגלות אותם בלילה. התוצאה הייתה מדהימה מכל הבחינות. קודם כול, פתאום התברר שיש בצה"ל כוח שיכול לבצע. זו הייתה למעשה פעולה ראשונה גדולה אשר הוכח שפלוגה קטנה יכולה לבצע את מה שלא יכלה קודם חטיבה שלמה לבצע. אז פתאום התגלה למטכ"ל שיש לו מכשיר רב עוצמה, ומאז הם הופעלו בכל פעולות התגמול ברצועת עזה, בסיני, באזור קלקיליה ובאזור הכינרת, כשהם מתוגברים על ידי יחידות אחרות.

כשישים מתושבי הכפר, רובם נשים וילדים, נהרגו, ואילו בשובם דיווחו אנשי היחידה על אחד-עשר הרוגים ערבים. "זה לא

שדיווחנו שקר," סיפר שלמה באום. "פשוט לא ידענו. גם אנחנו הוכינו בתדהמה." שרון טען שהלוחמים חשבו שמדובר במבנים ריקים, וכי הם הקדימו והזהירו את התושבים שעומדים לפוצץ את הבתים. כל זה לא הפריע לדוד בן-גוריון לקום בתום הדיווח ולברך את מפקדי הכוח: "בחורים, אני רוצה לברככם על פועלכם המבורך. לצערי, אני יכול לעשות זאת בפומבי."

ואכן, הפעולה עוררה תגובות קשות בישראל ובעולם כולו, ועד היום היא מעוררת מחלוקת בין מי שנטלו בה חלק ובקרב היסטוריונים. מישאל עצמו לא היה מעורב, אלא דאג לה לתגבורת מהחטיבה שלו. ממרחק שנים הוא התייחס בעיקר ליכולות המבצעיות ולא למשמעויות המדיניות שלה:

לבון לא היה נותן את האישור אילו יכול היה אפילו לשער, שליחידה הזאת יש כושר לבצע באמת את מה שביצעה בכיבוש קיביה. לבון רצה לדעת מה הזקן היה עושה במקומו, אז נחמיה ארגוב קיבל על עצמו לשמוע את דעתו ואמר לו, "כשר, כשר." זאת אומרת, שגם הזקן היה מאשר. אבל התוצאה הדהימה את כולם, כולל את בן-גוריון, כמובן.

בדרך כלל אחרי פעולת תגמול הייתה יוצאת הודעה, והפעם – אדם. אף אחד לא מוציא הודעה. יש ממלא מקום שר הביטחון, יש ראש ממשלה, שאומנם הוא בחופשה אבל בטבריה, ויש שר חוץ, ויש צבא, ואין מי שנותן הודעה. התדהמה הייתה כה גדולה, כי הביצוע היה כל כך חריף ומוצלח מבחינה צבאית. על זה אמר גנרל ריילי, ראש מטה המשקיפים של האו"ם, אחרי שבדק את העקבות בשטח, שאת הפעולה ביצעה יחידה קטנה, וכל צבא בעולם היה יכול להתגאות בכושר לחימה כזה, והוא לא חושב שיש הרבה צבאות שיש להם כושר כזה. לעצם הפעולה ולעניין ההומניטרי שבה, זה

כמובן גרם זעזוע, לכן לא יצאה הודעה. חיכו עד שבן-גוריון חזר מחופשתו בטבריה, והוא לא הוציא הודעה לפני שערך בדיקה מעניינת.

למרות שלא נשא באחריות לפעולה עצמה, זומן מישאל לבן-גוריון לדרישתה של גולדה מאיר. ברקע הזימון היו פרשת "סמירמיס" והעימות ביניהם, שהסתיים, כזכור, במעין התנצלות של גולדה בפניו במסגרת אירועי המבצע להעלאת עצמותיו של הרצל לקבורה בירושלים. מישאל מצידו זכר לה את נכונותה להודות בשגיאה. עתה, כעבור עוד שלוש שנים, שוב נקשר שמו לפעולה המאיימת לסבך את מדינת ישראל במוסדות הבינלאומיים. בן-גוריון נעתר לגולדה וזימן אליו את מישאל עם אריק שרון:

הוא קרא לי, קיבלתי פקודה להתייצב לפניו עם אריק. עד אז הוא לא הכיר את אריק ולא ידע בכלל מה היחידה הזאת עושה, אם כי הוא נתן את הפקודה לאשר את הקמתה. הגענו למשרד שלו בבוקר, ולפני שנכנסנו שאלתי את נחמיה כדי לתדרך את אריק שלא ייכנס להתלהבות שיכולה להיות לרועץ. הוא אמר לי, "לזקן מנקר במוחו דעתו עליך." אמרתי, "אני יודע את דעתו עליי."

הוא אמר, "אתה יודע שהוא חשב שאתה חריף בגישתך לפעולות לחימה, שאתה מוכן להשמיד ולאבד. אז הוא חושש שאולי ליחידה הזאת התגייסו אנשים, כמו שאומרים, כל איש מצוק וכל איש מר נפש, או רצחנים מימי מלחמות המחתרת, אצ"ל או לח"י. לכן זה הביטוי של הפעולה וצריך להזהר. לבן-גוריון כבר היה ניסיון עם שורת המתנדבים [תנועה ששמה לה למטרה להילחם בשחיתות ובעוולות חברתיות] שהתחילה להיות יותר מדי מתנדבת. אמרתי לו, "זו תהיה האכזבה הגדולה

ביותר בחייו של הזקן, כשייוודע לו שבסך הכול אז היו ביחידה שלוששים איש, וכולם יוצאי מושבים, קיבוצים וקבוצות, גם של השומר הצעיר. "אז התברר לו פתאום, שאין שם ולו נציג אחד של אצ"ל או לח"י. היות וידעתי כבר מה מנקר לזקן, אמרתי לאריק, "אתה תסביר לו מי בדיוק האנשים שלך, איך הם התגייסו, איך הם התנדבו, מי הם, מוצאם וכן הלאה." יצא בן-גוריון, הצדעתי, והוא אמר לי, "אתה חכה. אני מבקש שקודם ייכנס אריק."

הוא לא הכיר אותו. הוא חקר את אריק, איפה הוא נולד ומי אביו ומי אימו, עד סוף כל הדורות. אחרי שנוכח שאביו הוא מושבניק מכפר מלל, שהוריו ציונים חלוצים, התחיל לחקור מאיפה שאר האנשים והתברר לו שהם מנהלל, מכפר יחזקאל, מחפציבה, מצרעה וממזרע. הזקן ממש נדהם. הוא ראה שכולם בני טובים, ואחרי שיחה שארכה כשלושת רבעי שעה הוא יצא ואמר לי, "קיבלת אישור. אתה יכול לחזור למפקדה שלך בלי בעיות." הוא יצא בהודעה מאוד אופיינית, שלאחר שמסתננים מקיביה פגעו במתיישבים, אנשי היישובים לקחו את החוק לידיהם וביצעו את הפעולה. לא צה"ל. להגיד, שמאה ואחת לא הייתה צה"ל, יש בזה כאילו גם אמת. כי בסופו של דבר אלה לא היו מגויסי חובה או צבא קבע של צה"ל. אלה היו מתנדבים שהתנדבו ליחידה המיוחדת, שקצה נפשם בכישלונות של פעולות התגמול ונחלצו לפעולה.

מאז היה לבן-גוריון קשר ישיר עם שרון, ואחרי כל פעולה הוא היה דואג לשמוע מפיו, ולא קיבל רק את הדיווח של דיין או מקלף.

מערכת היחסים בין דוד בן-גוריון לאריק שרון ומזה ולמשה דיין מזה הייתה מורכבת, בלשון המעטה, והשפיעה גם על עתידה של

יחידה מאה ואחת. גם מישאל נקלע לא פעם לאש הצולבת ביניהם, כמי שבן-גוריון למד להעריך ולסמוך על יושרו ועל מקצועיותו:

לפני שאריק הלך לזקן הוא הלך למשה דיין ושאל, "מה אני צריך להגיד לו?" ודיין השיב, "תגיד לו מה שאתה רוצה." אולי בהנחה שהוא יסייע להכשתו. אבל את בן-גוריון לא עשו באצבע, כמו שאומרים. כשאריק היה אצלו, הוא לא חשב שהוא יכול לשקר וסיפר דברים כהווייתם. שאמנם הפעולה לא התנהלה על פי פקודת צה"ל, אבל הוא דאג שכולם יחזרו בשלום. אחר כך משה דיין התנכל לו ורצה לסלק אותו מהגדוד. הזקן קרא לדיין, וכנראה נתן לו אל החומש. אני יודע שהוא זעם מאוד על זה שדיין לא אמר לו את האמת. אבל אחרי עימות כזה, לא יפה שראש אג"מ לא אומר לראש הממשלה ולשר הביטחון את כל האמת. הוא לא רצה שיפתיעו אותו.

כחודש לאחר פעולת קיביה הגיע הרמטכ"ל, מרדכי מקלף, לביקור במפקדת יחידה מאה ואחת ושאל את מישאל לדעתו על הרעיון למזג את היחידה עם גדוד הצנחנים. למישאל לא הייתה התנגדות:

עשינו לו מסדר בסטאף. היו שבעים ושישה אנשים במסדר. זה היה גודל היחידה. הוא שאל מה מצבה של היחידה, ואני אמרתי, "עכשיו כולם מסיימים אימון של קורס מ"כים. כולם יכולים להיות מ"כים." הוא שאל מה דעתי שנציב אותם בצנחנים. אמרתי "מצוין. החברה האלה, עם הלהט שלהם ועם הניסיון שלהם והיכולת שלהם, אם הם יכולים להגיע לחברון בליל שלג ולחזור, עם הלבוש הצה"לי והנעליים המיוחדות והציוד הכבד – אין יחידה בעולם שיכולה לבצע את זה בלילה

אחד. "בשבוע הבא הם מסיימים את הקורס, ויש לך שלד פיקודי בשביל גדוד הצנחנים."

היחידה הזאת הכשירה את עצמה תוך פעולות התגמול כקורס מפקדים, וכך הפכנו אותה כולה לפיקוד במגמה שאחר כך היא תוכל לקלוט ולהיקלט, להדריך ולהעביר את הניסיון הצבאי שלה ליחידות האחרות. התכנית הזאת אושרה. הלבישו את אריק על הצנחנים ונתנו לו את הפיקוד על הגדוד. אריק שחרר את רוב האנשים משם והשאיר לעצמו רק שלושה מהקצונה [הקודמת בגדוד], דווידי, מקס ומרסל, והתחיל להקים את הגדוד כגדוד קומנדו ממש. בסוף 1953 יצאה הפקודה, שהיחידה עוברת תחת פיקודו של אריק לגדוד שמונה מאות ותשעים של הצנחנים, ויחידה מאה ואחת שבקה חיים לכל חי.

גדוד שמונה מאות ותשעים התפתח ועשה את כל פעולות התגמול הגדולות כהמשך של יחידה מאה ואחת, ולכן זכה בהילה שלה. אחר כך הוא גם הפך לחטיבה. חטיבה מאתיים ושתיים.

על אף שהוא היה זה שהגה את רעיון הקמת יחידה מאה ואחת ועמד מאחוריה, לא זכה מישאל למלוא האשראי עליה. מבחינתו זו הייתה עוד משימה אחת מני רבות שהוא עסק בה באותם ימים. אבל ממרחק הזמן הוא היה גאה מאוד ביחידה, על כל המורכבות שבה, ובעיקר על המורשת שהיא הנחילה לצה"ל כולו:

למרות ההד העצום שהיה לה בתודעה הצבאית של צה"ל, היא התקיימה כשישה-שבעה חודשים בלבד. היקף האנשים שהיחידה הזאת הגיעה אליו בששת החודשים של המתנדבים היה שבעים ושישה איש. יחידה מאה ואחת ואחר כך גדוד

שמונה מאות ותשעים קבעו סטנדרטים של לחימה והנהגה בקרב בלילה, הסטנדרטים האלה נקבעו כסטנדרטים של צה"ל, וכל הקורסים של הקצינים קיבלו את האימונים על סמך הסטנדרטים האלה, ובהדרגת אנשים מהיחידה. כך הועברה מורשת הקרב התוקפנית, הנועזת, הבלתי נרתעת, לחילות הרגלים בצה"ל.

מאה ואחת חוללה מפנה בגישה, שלא מספיק לאמן צבא בחטיבות גדולות. אומנם החלום שלנו היה שנהיה סניף של נאט"ו, אז נפעל בחטיבות גדולות בסיוע אווירונים, טנקים, ארטילריה וכולי, ואז החייל הבודד לא נחשב. אבל יש הבדל בין הקונצפציה הצבאית הזאת לבין לוחמת גרילה, לוחמה זעירה, לוחמה בשטח בנוי. לשם כך צריך אימון מיוחד, וצרכים להיות אנשים בעלי העזה, הכשרה ומוטיבציה. זה שינה את הגישה בצה"ל. אז התחילו לקום [מחדש] סירות ביחידות. מאה ואחת החזירה אותנו למסורת הלחימה של היחידות המובחרות ב"הגנה" שהפך לצה"ל. כיוון שבלי ידע בלוחמת לילה, בלי יכולת סיור וחדירה, ובלי כושר גופני לחצות הרים וגאיות למרחקים בלילה, אין יכולת לעשות פעולה ממשית מעבר גבול.

בסוף 1953 היה מישאל מפקד החטיבה הוותיק ביותר בצה"ל. למעשה, השירות שלו בחזית ירושלים נחלק לשני פרקים: הראשון בין 1949 ל-1951, היה הפרק של סיום מלחמת העצמאות וביסוס המצב בשטח. אז יצא לקורס מפקדי חטיבות, והותיר את חטיבה שש-עשרה בידיו של ממלא מקומו, אלוף מישנה מיכאל מיכאלי. בסיום הקורס היה אמור לעבור לתפקיד אחר כדי להתקדם בסולם הפיקוד, אך לא בפעם הראשונה ולא בפעם האחרונה דחה את

הגשמת שאיפותיו האישיות בשל צורכי המערכת. הפעם היה זה דוד בן-גוריון שדרש ממנו – באמצעות הרמטכ"ל, יגאל ידין – לחזור לירושלים ולעמוד בראש החטיבה שלה, והוא נשאר שם עד שנת 1953.

מפקדת החטיבה התמקמה במחנה אלנבי הסמוך לשכונת אבו טור המחולקת בין ישראל לירדן, אך זה לא היה מחנה מתאים למפקדה, ובכל מקרה ישבה בו מפקדה של הנח"ל. לכן עברה המפקדה של חטיבת ירושלים למחנה שנלר הסמוך למאה שערים, המחנה הגדול והבנוי ביותר בעיר. האימונים התקיימו בסטאף שבהרי ירושלים ובדיר עמר, הוא בסיס איתנים. נוסף על כך השתלטה החטיבה על בית ספר של המועצה המוסלמית העליונה. בין מבצע מסעיר דמיון אחד למשנהו הקפיד על איכותה המבצעית של החטיבה, על ידי אימונים שנתיים שאיש לא ייעדר מהם. מזיכרונותיו עולה אופייה המיוחד של החטיבה, שמנתה רובה ככולה ירושלמים, שלא היה צורך לשכנע אותם בחשיבות הפעילות. מועדי האימונים היו קבועים מראש, ושום אירוע לא יכול לפטור איש מהם:

אחד ממפקדי הפלוגות בגדוד היה גדליה, שהיה אחראי על בחינות הבגרות במשרד החינוך. המשרד פנה כמובן שנשחרר אותו. סירבתי. לא שחררתי איש מעולם, על פי העיקרון שנהגתי: אני מודיע לכל יחידה חצי שנה לפחות מראש על מועד האימונים. אם היא לא ניסתה לשנות את המועד בזמן, היא צריכה לצאת במועדה, ואין איש פטור. ידעתי שאם אני אתחיל להתרכז באזור כמו ירושלים, שבו יושב כל המנגנון הממשלתי והאוניברסיטאי, לא יהיה לדבר סוף. לכן לא היו היתרים. פנה מנכ"ל משרד החינוך, ד"ר בן יהודה, למטכ"ל שיורה לי לשחרר את הקצין, כי אחרת הוא לא יוכל לקיים

את בחינות הבגרות. כשפנה אליי ראש אכ"א, אלוף שמעון מזא"ה, הודעתי לו שאני לא משחרר בשום אופן. ד"ר בן יהודה לא התבייש והלך לבן-גוריון והודיע לו קטגורית, שאם האיש הזה לא ישוחרר, הוא לא יקיים את בחינות הבגרות. בן-גוריון היפנה אותו לידן, וידן פנה אליי. אמרתי לו, "אני לא משחרר אותו. הוא קיבל את ההודעה שישה חודשים מראש והייתה לו יכולת לארגן את עצמו. אם הוא לא אירגן, עניינו." הרמטכ"ל לא השתמש בסמכותו לתת לי פקודה, ולא נקט יותר צעדים. חזר בן יהודה לבן-גוריון, וזה שלח אליי את נחמיה ארגוב: "הזקן איננו מבקש אותך לשחרר."

"טוב", אמרתי לו. "אם זה כבר הגיע עד לזקן, כלו כל הקיצים."

קראתי לבחור ואמרתי לו, "גדליה, מאחר וד"ר בן יהודה הודיע לזקן שבלעדיך הוא לא יקיים את בחינות הבגרות, אתה משוחרר מיציאה עם הגדוד, אבל במקום זה תצא באוקטובר לקורס מפקדים לארבעים יום."

הוא אמר לי, "מישאל, אל תתערב. אני לא אצא באוקטובר, אני יוצא עם הגדוד, ואת בחינות הבגרות תשאיר לי."

אמרתי, "בסדר. וכך היה. הבחור יצא עם הגדוד למילואים, ובחינות הבגרות התקיימו. כל המטה הכללי, עלתה חמתו להשחית. איך אני סירבתי לראש אכ"א וסירבתי לרמטכ"ל, ונעניתי לבן-גוריון? לא די שהרמטכ"ל פונה אליי? יגאל ידן אמר לי, שזה כבר קצת מעל למתקבל על הדעת. אמרתי לו, "תתפלל, גם לבן-גוריון לא נענית."

"איך זה?"

"אומנם נעניתי לבן-גוריון, אבל הבחור יצא למילואים."

"והתקיימו בחינות הבגרות?"

"כן."

"איך זה היה?"

ברגע זה ראיתי את גדליה, קראתי לו וביקשתי שהוא יסביר לידין. הבחור הסביר, שהוא סידר שהוא ייצא, ובחינות הבגרות יתקיימו. יגאל ידין רתח, עלה על ד"ר בן יהודה ונזף בו על שהוא הפעיל טרור כזה, וכתוצאה מזה הייתה כל התסבוכת. בן יהודה פשוט הפעיל לחץ לא הוגן על ראש אב"א ועל הרמטכ"ל ועל בן-גוריון, והתוצאה הייתה שהבחור יצא למילואים והבחינות התקיימו. וכל זה כי קיימנו בירושלים החלטה אמיצה ובלתי מתפשרת, שמפקד יוצא עם יחידתו ולא אחרת, כדי שיכיר וידע עם מי הוא לוחם, וידע להילחם איתה ויכין אותה למלחמה.

אותו גדליה לא היה יוצא דופן. אחרי שנות המצור והקרבות נענו הלוחמים לכל קריאה ולא היססו לקטוע את חייהם האזרחיים ככל שנדרשו. "הם ידעו שאין ברירה. הם יושבים על קו הגבול, והמלחמה לא הייתה רק חזון לעתיד שיש לחכות ליום כי יבוא. זו הייתה תופעה שיכלה להתפתח יום יום." מישאל ידע שיש על מי לסמוך. בתום שנתיים נוספות, בקיץ 1953, ניצל את הרה-ארגון של המטה הכללי ויצא לשנת לימודים באוניברסיטה, ללימודי כלכלה והמזרח התיכון בעת החדשה, אך גם אותה לא הספיק לסיים. כעבור פחות משנה התקיים בפיקוד המרכז אחד התמרונים הגדולים, לשיתוף פעולה עם צבאות המערב במסגרת נאט"ו. מישאל נקרא לנהל אותו.

ההסבר שהוא נתן לצורך בארגון מחדש ובתמרונים הגדולים חושף את השקפת עולמו על מעמדה של ישראל בעולם הגדול והחצוי:

במבצע דני ובמבצע יואב במלחמת העצמאות השתתפו מספר חטיבות בפיקוד אחד (פיקוד הדרום). אבל בלחימה

היעדים היו של יחידות משנה קטנות. בסיום המלחמה הוקם צבא המילואים הגדול והוחל באימונו ובתרגולו. הקונצפציה הייתה, שביום מן הימים אולי נשתלב באחת הבריתות הבינלאומיות ונצטרך להפעיל יחידות גדולות במשימות של דיוויזיות. אפילו הסימון הצבאי היה זה הנהוג בנאט"ו.

עד אז לא היה תיאום בינינו לבין הצבאות המערביים. אנחנו שאפנו לצאת מהבדידות המזהירה של "עם לבדד ישכון". חשבנו שנהיה במחנה שבאופן טבעי אנחנו שייכים לו. אבל זה לא היה דבר פשוט. לאיש חושב זה היה צריך לעורר הרבה מחשבות, מפני שבסופו של דבר, זכותה של המעצמה השנייה בעולם, מהמחנה השני, הייתה גדולה ביכולתנו ללחום במלחמת העצמאות, זכות לא פחותה ואולי אפילו עולה על זו של המערב. אפילו את התמיכה הפוליטית המסיבית במוסדות האו"ם קיבלנו דווקא מברית המועצות. אבל לא היינו זהים כמובן בהשקפות העולם של התורה החברתית ששלטה בברית המועצות, אם כי בישראל היו חלקים ממפלגות שקיוו והתפללו להתקדמותה לכיוון שלנו. אבל מבחינה ריאליסטית ידענו שאנחנו איננו שייכים אורגנית למחנה המזרחי, אלא למחנה המערבי. התרבות שלנו הייתה התרבות המערבית, והמשטר שלנו היה דמוקרטי. כלכלתנו וכל התגבורות שקיבלנו זרמו מצד מערב. לכן טבעי שחשבה ההנהגה הפוליטית, שבסופו של דבר אולי נשתלב במערך הבריתות שיהיו בנוף המזרח התיכון. לכן הייתה אכזבה מכך שלא השתלבנו. אני כשלעצמי אינני חושב שמצבנו כ"עם לבדד ישכון" הוא כל כך רע. הצבא ראה בזה אפשרות לצאת מתחומי המחנק של מחסור בציד לחימה מודרני ומשוכלל. למרות מאמצי הרכש שלנו היינו תמיד בשולי העולם בייצור הציוד והנשק המלחמתי. עשינו כל מיני אקרובטיקות בשיפוץ טנקים

ישנים והרכבת תותחים צרפתיים על שרמן ישן וכן הלאה. אבל בסופו של דבר, שריון ממשי לא היה לנו, עד 1956 שבה הייתה הזדמנות מקרית להשתלבות עם מעצמה, לפחות סוג ב', כמו צרפת. רק אחרי שקיבלנו כבר ציוד אמריקאי מסיבי יכולנו לראות את עצמנו נתונים בעולם שסביבנו בפחות או יותר איזון בציוד הצבא.

בכל התקופות הייתה נטייה להיות בלתי מנוחים, להיות בנים כשרים לשולחן של ציוד המלחמה המודרני. זה הכול. בלי אידיאולוגיות להילחם את מלחמתם של אחרים בחזית אחרת, אלא בחזית שלנו.

ההשתלבות במסגרת בינלאומית חייב הקמת יחידות גדולות המקבילות לעוצבות בצבאות המערב. כך הוקמו האוגדות הראשונות של צה"ל, ומישאל קיבל לידיו את אוגדה שלוש ושמונה. בתפקיד הזה שימש מעט יותר משנה:

אחרי התמרונים הגדולים הוחלט, שפיקוד אינו מפקדה אופרטיבית, אלא מפקדה שחולשת על שטח ועל משימות נייחות, כמו אספקה והתיישבות. לכן צריך להקים מפקדות שיפקדו על כוחות ניידים לוחמים, והוחלט להקים מפקדות אוגדות, שהן מקבילות למפקדות של דיוויזיות. תפקידן היה לשמש בעיקר תפקיד של מפקדה בימי שלום, לדאוג שהיחידות יהיו בכושר לחימה, מצוידות, וכן הלאה. לניסיון הוקמו שתי מפקדות, אחת בפיקוד מרכז, שבו היו מערך הכוחות הגדול, ואחת בפיקוד צפון. בפיקוד דרום לא היו ממילא חטיבות, כך שלא היה צורך באוגדה שם.

אני עברתי לאוגדה משום שבירושלים הייתה מפקדה שחלשה על כוח גדול מחטיבה. אבל המפקדות האלה לא

החזיקו מעמד הרבה זמן, וכבר במלחמת סיני, ב-1956, לא הופעלו האוגדות, משום שהייתה חזית אחת ומפקד אחד שפקד עליה, אסף שמחוני ז"ל. המפקדות האלה בוטלו למעשה בסוף 1955. היה להן אורך חיים קצר של שנה אחת. ובזה הסתיים עניין.

הממשל הצבאי

למרות האתגרים הגדולים, הסיפוק הרב ותחושת החשיבות הגדולה של תרומתו לביטחון המדינה ואף לעצם קיומה, לא הרפה ממישאל הרצון לפרוש מצה"ל ולצאת לחיים אזרחיים. בסיום כל תפקיד ביקש להשתחרר, ותמיד נדחתה בקשתו והוטלה עליו משימה חדשה. כך היה עוד לפני פרוץ מלחמת העצמאות, אז דחה יגאל ידין את דרישתו ואמר לו, "לא אניח לך להשתחרר לפני." כך עשו ראשי המטה הכללי אחריו, בזה אחר זה. ושוב ושוב הוא קיבל את הדין ודחה את הגשמת מאווייו האישיים בגלל "המצב" והצורך הדחוף לטפל בו.

כך קרה גם בסתיו 1955, אז הוטל עליו לעמוד בראש הממשל הצבאי.

הממשל הצבאי הוקם עוד בטרם שכנו קרבות מלחמת העצמאות, באוקטובר 1948, במטרה להבטיח את שליטתה של מדינת ישראל באזורים המיושבים בצפיפות בידי אזרחי המדינה הערבים. הנחת המוצא הייתה שמדובר באוכלוסייה שהיא בעלת ברית של מדינות ערב ופוטנציאל לפעילות חתרנית ועוינת.

הממשל הוסמך לעצור ערבים, להגביל את תנועתם בצאתם מבתם ובשובם אליו, וגם להפקיע אדמות, להחרים רכוש ולהרוס מבנים. מצד שני היה עליו לספק את צרכיה של האוכלוסייה, על אורח החיים הייחודי שלה; להנפיק תעודות זהות (כולל סיבוכי מרשם אוכלוסין כתוצאה מריבוי נשים ונישואי קטינות); לספק מוצרים בסיסיים בתקופת הצנע והקיצוב, שירותי רפואה ותשלום לבית חולים במקרי אשפוז; ואצל הבדואים הנודדים בדרום – לספק מים בשנים של בצורת והתייבשות של בורות המים שמהם שאבו (מחסור במים לבדואים היה גם מקור בלתי פוסק לחבלות בתשתית המים והתקשורת), מרעה לעדריהם בשנות בצורת

שהצריך נדידה אל מחוץ לתחומים בהם הותר להם לנוע, וחיסונים לעדרים בתקופות של התפרצות מחלת הפה והטלפיים.

מי שאינו זוכר את שנות החמישים, עשוי להיות מופתע ממידת המעורבות של רשויות המדינה בכל אחד ואחד מן ההיבטים של חיי המיעוטים (מה שקצת פחות מדהים אם מביאים בחשבון את מידת המעורבות של רשויות המדינה גם בחייו של האזרח היהודי באותה תקופה) ובנקודות המפגש בין יהודים לבני מיעוטים. אפילו לימודי בלשנות ערבית והמזרח התיכון באקדמיה היו נתונים למגבלות, וכל ראיון עם אזרח ערבי – בין אם לצרכים עיתונאיים או אקדמיים – חייב אישור מיוחד.

הממשל פעל בשלושה מרחבים, צפון (הגליל), מרכז (המשולש הקטן) ודרום (הנגב). לכל מרחב היו היבטים אופייניים, שחייבו ידע במזרחנות והבנה של חיי האוכלוסייה והתנאים הייחודיים שבו. הבדואים בדרום ואורח חייהם הנוודי העסיקו מאוד את הממשל, בגלל הגבולות הפרוצים באזור והקשרים השבטיים בינם לבין בדואים בסיני ובירדן.

בתחילה היה הממשל נתון לשליטת משרד הביטחון, ואילו צה"ל סיפק לו כוח אדם לאיוש משרות של לובשי מדיום. עם כניסתו לתפקיד הרמטכ"ל דרש משה דיין לקבל לידייו את האחריות על הממשל הצבאי, בתפישה שבמקרה של מלחמה, יש להעניק לצבא את הסמכות לשלוט באזורים שרוב תושביהם נמנים עם האויב. כך הסביר מישאל את חלוקת הסמכויות בין הצבא למשרד הביטחון:

תמיד היו בין צה"ל ומשרד הביטחון דברים רבים שלא היו מוגדרים. אחרי הכול, צבא זה דבר מגובש, מאורגן, סגור, ומשרד הביטחון עסק בדברים רבים. למשל, הצבא לא עסק ברכש ובתעשייה הצבאית ובאספקה. זה היה עניינו של משרד

הביטחון. הצבא הציג את הדרישות שלו, ומשרד הביטחון דאג לספק אותן. המנגנון של הצבא עסק באחסון ובחלוקת האספקה ליחידות, אבל לא עסק בעצם השגתה.

עכשיו החליט המטה הכללי שהוא צריך את השליטה בנושא הממשל הצבאי, כי ברגע שנערכים בשטח בגבול, נתקלים באוכלוסייה ערבית, בעיקר באזור המשולש, בצפון ובמרכז. לשני פיקודים היה מגע עם ערביי ישראל – המרכז והצפון. אלה היו החזיתות של שלוש מדינות, לבנון, סוריה וירדן. רק חזית מצרים הייתה פטורה מזה, פרט לנוודים, בדואים בעיקר. [רוב] בעיות הביטחון של מדינת ישראל היו מרוכזות בצד הגבול הירדני, וזו הייתה הסיבה שהמטה הכללי החליט לחזור ולדרוש את השליטה שלו על הממשל הצבאי.

והיות ואני יליד הארץ ומכיר את הערבים, חשבו שאני אתאים לתפקיד. אני חושב שלשנים שלי בממשל הצבאי היו הדים חיוביים. לא נקטנו בגישה שהתעוותה במשרד הביטחון, אז היו בו הרבה דברים מיותרים, והרבה מגבלות מיותרות. הצבא בשטח זה, למרות שהוא קשוח הרבה יותר, נוטה לפתיחות.

מישאל הכיר את האוכלוסייה הערבית מילדותו בגליל, דיבר ערבית, ובשנת לימודיו באוניברסיטה למד מזרח תיכון, כך שהיו בידיו כלים לביצוע התפקיד.

קיומו של ממשל צבאי על אוכלוסייה אזרחית עורר מחלוקת עמוקה בציבוריות הישראלית, וגורמים שונים, משמאל ומימין הזירה הפוליטית, דרשו את ביטולו. בדצמבר 1955 מינתה הממשלה ועדה אזרחית, לאור הדרישה הציבורית לבדוק את הסוגיה. מישאל זומן לפרוש את עמדתו לפני הוועדה בראשותו של אלוף במילואים יוחנן רטנר, שהיה פרופסור בטכניון, וחבריה היו ראש עיריית ירושלים לשעבר, דניאל אוסטר, ועורך הדין יעקב

סלומון מחיפה, שניהם קיימו קשרים הדוקים עם ערבים ישראלים. מישאל עצמו לא הכיר את הממשל הצבאי ואת פעולתו קודם שהתמנה לעמוד בראשו:

אני נופל לממשל הצבאי כצנחן ליער עבות שבכלל לא היכרתי, ואני צריך להציג להם. ניתנו לי שבועיים וחצי להכיר וללמוד את הממשל ולהציג אותו לפני המטכ"ל. משה דיין אמר לי, שבכל ענייני הממשל הצבאי יהיה לי קשר עם ראש אג"מ וסגן הרמטכ"ל, לסקוב, ואני חשבתי שחיים לסקוב יודע על כך משהו. אמרתי לו, "אדוני סגן הרמטכ"ל, מה הן הנחיותיך?"

התברר לי שהוא יודע פחות ממני מה זה הממשל הצבאי, ואמר לי להכין נייר עבודה. עשיתי סיורים, עברתי ממקום למקום, בדקתי כל נושא, ותוך שבועיים למדתי את הנושא, למדתי אותו, הכינותי הצעה והבאתי לו. חשבתי שיהיה לו מה להעיר. והנה התברר לי שהוא העיר בדבר אחד. כששאלתי אחר כך מה גורל הנייר, אמרו לי, "כן, הוא רשם את ההערות. אתה יכול לקבל את זה."

התברר לי, שבמקום שכתבתי על המובלעת הערבית בתוך מדינת ישראל, הוא כתב באנגלית את המילה enclave. זו הייתה ההערה היחידה שהוא העיר על כל החומר שהכנתי. כמובן לא היו לי כל אשליות שסגן הרמטכ"ל ינחה אותי, גם לא הרמטכ"ל, אלא ידעתי שזה יהיה קשור ישירות לשר הביטחון [בן-גוריון]. ובאמת, בכל פעולתי כאחראי על הממשל הצבאי, בפרט כשהייתי צריך להקים אותו בעזה ובסיני ב-1956, לא היה מעורב המטה הכללי, לא משרד הביטחון, אלא רק שר הביטחון, היועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה [שמואל דיבון ואחר כך אורי לוברני] ואני. הרמטכ"ל לא התערב בשום

דבר. מה עוד שכנראה נוכחו די מהר, שהעניין נשלט חזק וטוב, ולכן זה גם לא הדאיג אותם.

בשבע בערב באנו לישיבת הוועדה שבה היה סגן הרמטכ"ל צריך לפתוח ולהסביר לחברי הוועדה מה ההשקפה של המטה הכללי על הנושא. אחרי שהכינותי לו את הנייר חשבתיו שהוא יידע במה מדובר. הוא נכנס וגמגם כמה מילים בקשר לאפשרות של הסתננות מודיעין.

בהמשך לקחתי את אנשי הוועדה לשטח והפגשתי אותם עם ערבים ועם שלטונות הממשל הצבאי. עברנו במשולש – אום אל פחם, בקה אל גרביה – עד שכשהגענו לכפר יונה בדרך לטול כרם. אמר לי אוסטר, "נו, ברוך השם, חזרנו למדינת ישראל".

התברר שהמונח ממשל צבאי הצטייר בדמיונם של אנשים רבים כאילו מחנות צבא מחזיקים את האוכלוסייה בגרירת ומונעים ממנה את כושר הנשימה, לא רק את כושר התנועה והיכולת לעבוד, לבצע התארגנויות עוינות וכן הלאה. והנה התברר להם, שבכל שטח הממשל הצבאי שהם עברו, בגליל ובמשולש, היו בסך הכול חמש נקודות שבהן הייתה נציגות של הממשל הצבאי: בתרשיחא-מג'דל אל כרום-נצרת, בשרעם, בטייבה, בכפר ברה ואחת בבאר שבע. כשהם יצאו משם הם שאלו, "היכן הממשל הצבאי?" ואני עניתי, "אתם רואים, הוא סמוי. אבל תראו מה השפעתו. כל הארץ טוענת שהאזרח הערבי לא יכול לנשום. ותראו, בסך הכול ראיתם חמש נציגויות, בכל אחת מהן שלושה או ארבעה נציגים, קצין, רב סמל וש"ג. הרי לכם, מחנות הממשל הצבאי. ובעוצמתו זו הוא מחזיק את כל השטח".

מסקנות הדו"ח היו כמובן לטובת הממשל ולהמשך קיומו. כי לא נמצא אף לא משרד ממשלתי אחד שיכול לתפקד בשטח

הערבי או ידע כיצד לעשות זאת. בלי עזרת הממשל הצבאי, אפילו משרד החקלאות לא ידע איך לתפקד בשטח.

מבצע קדש

במבצע קדש, שהחל בסוף אוקטובר 1956, הוצב מישאל במפקדה הקרבית המערבית, ועוד במהלך ההכנות למבצע הקים מפקדה של הממשל הצבאי לארגון החיים בשטחים שייכבשו. יחד עם עוזר הפרקליט הצבאי הראשי, מאיר שמגר, הוא הקים שלוש מפקדות אזוריות, בגזרת עזה, בגזרת אל עריש ובגזרת סיני, ודאג לארגון החיים של חצי מיליון האזרחים שהתגוררו שם. "תאר לך כיבוש", סיפר כעבור עשרות שנים, "ותיכף ומיד החיים מתארגנים. זה היה הודות לכושר של הארגון של הממשל הצבאי."

אחת המשימות שהוטלה עליו נגעה לשבט הסראחין. לאחר מלחמת הקוממיות ישב שבט הסראחין למטה העזאזמה ברובו בחצי האי סיני ובירדן. רק מיעוט מתוכו נמצא בגבולות מדינת ישראל. אנשיו העסיקו את צה"ל והיו פגע רע של הברחות, גניבות מכל הבא ליד ומיקוש, בעיקר לנוכח הקשרים שהתקיימו כל העת בין חלקי השבט בסיני, בנגב ובירדן. כבר בעת ההכנות למבצע קדש חשב הרמטכ"ל, משה דיין, שזו תהיה הזדמנות להיפטר מהמטרד. הוא קרא למישאל ואמר לו, "יש הסראחין, צרה צרורה. יעמוד לרשותך כוח, אתה צריך להכין תכנית ליפול עליהם בלילה הראשון שנכנסים לסיני, ובבוקר שלא יהיה מי שיוכל לספר את הסיפור."

מישאל חש שלא בנוח עם הדברים וביקש את עצתו של אסף שמחוני, אלוף פיקוד הדרום, שאותו העריך הערכה רבה. אסף "ידע את נפש בהמתו" ואמר לו, "כל פקודה מדיין אני מבקש בכתב. נותן

בכתב – מבצע. לא נותן בכתב – לא מבצע." סופו של דבר, דיין לא נתן את הפקודה בכתב, ומישאל יצא פטור ממנה ומן ההיבטים המוסריים הכרוכים בה.

במסגרת תפקידו כראש הממשל הצבאי בגזרת עזה קיבל מישאל את כתב הכניעה של כוחות הצבא המצרי בגזרת העיר עזה, בשמו של אלוף פיקוד הדרום, אסף שמחוני. כתב הכניעה נוסח בעברית ובערבית, ונכתב בכתב יד. הנוסח העברי כתוב בכתב ידו של מישאל. שמחוני עצמו נהרג בהתרסקות מטוס כעבור ימים אחדים.

בתום הקרבות עסק מישאל, כאמור, בדאגה לאוכלוסייה האזרחית ובמהלכים נוספים בשטח הכבוש, בעיקר כאלה שנגעו להקמת בסיס מידע שהיה חסר לצה"ל ולמדינת ישראל. המהלכים נעשו בצורה יסודית, תוך גיוס מומחים מן הזרועות הממשלתיות הנוגעות בדבר: מומחים ממשרד הפנים ביררו גבולות של שטחי שיפוט והסדרי קרקעות בין רשויות מקומיות שונות ברצועת עזה; מומחים ממשרד מבקר המדינה בדקו את בקרת החשבונות של הרשויות המקומיות ברצועה; מומחים ממשרד הפנים חיפשו אחר דרכים בניסיון לבדל בין האוכלוסייה העירונית והכפרית המקורית של הרצועה (זו מלפני 1948) לבין הפליטים הפלשתינים שהגיעו מאז ובדואים מסיני שזלגו לרצועה; אנשי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה גיבשו שאלון של מפקד אוכלוסין בקרב הבדואים בסיני, ומיפו אותם על פי מטות כמו התיארה, העזאזמה והטראבין, ושבטים, שלחלקם יש שלוחות גם בנגב. במסגרת זו נוסח גם מסמך מדיניות בנוגע לשבט הסראחין.

פרשה כאובה במיוחד שנכרכה במבצע קדש הייתה פרשת הטבח בכפר קאסם, שבמהלכו נורו למוות ארבעים ושלושה גברים, נשים וילדים מתושבי הכפר, שכל חטאם היה שחזרו

מהעבודה בשדות ולא ידעו שבינתיים הוטל עוצר על הכפר בגלל המצב הביטחוני. מפקד החטיבה המרחבית, אלוף משנה יששכר (ישכה) שדמי, הורה להפעיל את העוצר למרות הסתייגות כמה מהמפקדים בשטח, וכאשר נשאל מה לעשות בתושבים שאינם יודעים על הטלת העוצר, השיב "אללה ירחמו". הנחיה-לא-הנחיה זו גררה את התוצאות הטראגיות. ההלם והזעזוע שמילאו את המדינה היו גדולים, והדי המעשה הגיעו גם אל מחוץ לגבולות הארץ. שמונה בני אדם הועמדו למשפט, ובהם שדמי ומפקד הגדוד במקום, רב סרן שמואל מלינקי. בפסק הדין כתב השופט בנימין הלוי: "סימן ההיכר של פקודה בלתי חוקית בעליל, מן הדין שיתנוסס כדגל שחור מעל לפקודה הנתונה, ככתובת אזהרה האומרת: אסור... אי חוקיות הדוקרת את העין ומקוממת את הלב, אם העין אינה עיוורת, והלב אינו אטום או מושחת – זוהי מידת אי החוקיות הדרושה כדי לבטל את חובת הציות של חייל ולהטיל עליו את האחריות הפלילית למעשיו." אגב, הנשיא, יצחק בן צבי, והרמטכ"ל, חיים לסקוב, המתיקו את עונשם של מקצת הנאשמים. על שדמי עצמו נגזר קנס סמלי של עשר פרוטות.

מישאל, ראש אגף הממשל הצבאי במטה הכללי, היה באותה עת גם ראש הממשל הצבאי במבצע סיני, ועשה את הלילה במטכ"ל. מיד כאשר נודע לו המעשה, נסע לכפר קאסם לערוך שם תחקיר ראשוני. מקור הפקודה להטיל את העוצר היה בפקוד המרכז, וזה יידע את הממשל הצבאי, אך מישאל לא העלה בדעתו שהמפקדים בשטח יפגינו שיקול דעת כה פגום.

בהוראת בן-גוריון הוקמה בתוך ימים ספורים ועדת חקירה בראשותו של נשיא בית המשפט המחוזי בחיפה, בנימין זוהר, שחבריה היו ראש עיריית חיפה, אבא חושי, והפרקליט הצבאי הראשי לשעבר, אהרן חוטר ישי. מסקנות הוועדה קבעו, שיש להעמיד לדין את הנאשמים ולפצות את הנפגעים ומשפחותיהם.

פרטי הטבח התפרסמו מעט-מעט במהלך החודש שלאחר מכן, והסערה הציבורית הייתה כה גדולה, שלא היה מנוס מלהקים ועדה לבירור התביעות של נפגעי הטבח. בראש הוועדה עמד "זקן השומרים", אברהם שפירא, שהיה בעל ניסיון עשיר במשא ומתן עם ערבים בארץ-ישראל. בנובמבר 1957, שנה וחודש לאחר הטבח, באה לכפר משלחת שביקשה לערוך סולחה עם התושבים. בראשה עמד יושב ראש הוועדה, אברהם שפירא, ועם חבריה נמנו שר המשטרה, בכור שטרית, אלוף פיקוד המרכז, צבי צור, ראש עיריית פתח תקווה, פנחס רשיש, שיזם את הקמת הוועדה, ומישאל, בתפקידו כראש הממשל הצבאי. את התושבים ייצג מוכתר הכפר, ודיע אחמד צרצור. מישאל עצמו לא סיפר על האירוע ואיננו יודעים איזה מחשבות ורגשות העסיקו אותו.

הטבח בכפר קאסם חידד והעצים את הוויכוח על עצם קיומו של הממשל הצבאי, ובד בבד פרץ ויכוח על מקומו במערך של הממשל במדינה כולה. משה דיין, שבעת כניסתו לתפקיד הרמטכ"ל דרש להעביר את הממשל הצבאי לסמכות הצבא, הגיע עם פרישתו מהתפקיד, כעבור שנתיים, למסקנה שיש להחזיר את הממשל הצבאי למשרד הביטחון. "למה לנו לשאת בכל ההתקפות האזרחיות הפוליטיות על מעשי הממשל הצבאי?" כך נימק זאת. שר הביטחון דוד בן-גוריון זימן את דיין ואת מישאל לפגישה, ושם חזר דיין על עמדתו: צה"ל איננו צריך לעסוק בנושא, היות ולממשל הצבאי יש תפקידים רבים הכרוכים במגע עם אזרחים ערבים של מדינת ישראל ולא של שטח נכבש. אין לו צורך במכשלה של התנגשות עם תנועות פוליטיות ועם אזרחי ישראל הערבים. יש להעביר את הנושא לממשלה האזרחית. בן-גוריון, שהכיר היטב את מישאל וסמך על שיקול דעתו לא פעם, ביקש לשמוע את עמדתו. מישאל פרש לפנייהם את התחומים

שהממשל האזרחי אינו מכסה בשטח, כמו ריסון הלאומנות והחתרנות, והפיקוח הצמוד על האוכלוסייה היושבת על קו הגבול ממשי.

"מה אתה אומר?" שאל בן-גוריון את דיין. "מי יכסה את זה אם נבטל את הממשל הצבאי?"

"אין לי פתרון לכך," השיב דיין בכנות.

"זה קול ענות חלושה," פסק בן-גוריון ודחה את עמדתו של דיין. הדיון הזה הצטרף לנושאים רבים שבהם החל בן-גוריון לחלוק על הרמטכ"ל היוצא שלו. לדעת מישאל, האמון של בן-גוריון בדיין באותם ימים היה בערבון מוגבל, "כי הוא ידע שאצלו יש משחקים פוליטיים ופוליטיים-אישיים שנכללו בשיקולים האלה, וצריך להיות זהיר בזה."

מיותר לציין, שהמלצתו של דיין לא התקבלה, והממשל הצבאי נשאר בסמכותו "ל".

כעבור שנתיים, בסוף 1959, מינה בן-גוריון ועדה נוספת, הפעם ועדת שרים, לבחינת מעמדו של הממשל הצבאי. בראשה עמד שר המשפטים, פנחס רוזן, וחבריה היו השרים יוסף בורג, מרדכי בנטוב, קדיש לוז ובכור שלום שטרית. גם ועדת רוזן סיירה בשטחי הממשל הצבאי ושמעה עדים, בהם מישאל. בדו"ח הוועדה צוטטה בהרחבה עדותו, כי פעולות הממשל מבוססות על שני תפקידים: הביטחון השוטף, העוסק במניעת הסתננויות, שמירת שטחי אימונים ומניעת התארגנויות עוינות ופיקוח על תנועת האזרחים הערבים; והביטחון המצטבר, העוסק במניעת השתלטות על קרקעות שיועדו ליישובים יהודיים וסיכול הקמתם מחדש של כפרים שננטשו במלחמת השחרור. הוא גם הסביר את חשיבותו של הממשל הצבאי כגורם מתאם בין פעילויות משרדי הממשלה השונים לאוכלוסייה הערבית. שלושה מחמשת חברי הוועדה (היושב ראש, רוזן, בנטוב ובר יהודה שהחליף את בורג)

תמכו בביטול הממשל הצבאי, ושניים (שטרית ולוז) התנגדו. עם זה המליצה הוועדה להשאיר על מקומן את תקנות ההגנה לשעת חירום משנת 1945. אך כאשר הובאו המלצות הוועדה לממשלה, איים בן-גוריון להתפטר, והמלצותיה נדחו.

רק ב־1963, לאחר פרישתו של דוד בן-גוריון ומינויו של לוי אשכול לראש הממשלה ולשר הביטחון, פורק הממשל הצבאי סופית. אך על כך כבר השקיף מישאל מביטו.

רחוב הגפן 30 נווה מגן

לקראת כניסתו של מישאל לתפקיד ראש הממשל הצבאי, ב־1955, עברה משפחת שחם מרחובות לנווה מגן, אחד השיכונים שנבנו במקורם לאנשי צבא הקבע. ההתארגנות לאכלוס שיכונים אלה נעשתה בפורמט דומה למה שמכונה בימינו "עמותת משתכנים", אלא שאז זו הייתה אגודה עות'מאנית, כשהמשתכנים בוחרים מביניהם את החברים לתפקידים באגודה. בשנה הראשונה עמד מישאל בראש האגודה, וחגית חשבה בינה לבינה: "זה מתאים. אחרי הכול, בין השכטרים הוא מן הטורקים, ועוד הספיק לחיות תחת השלטון העות'מאני..."

תרומה אחת שהייתה למישאל במעמדו כראש האגודה מעוררת מחשבות. כאשר היה צריך לקבוע שם לשכונה החדשה, הציע מי שהציע לקרוא לה "תל מגן". מישאל פנה לאחראי מטעם הוועדה לשיכון אנשי קבע במשרד הביטחון – חברו מתקופת השיירות צבי אורבך: "תל", אמר לו, בעברית פירושו תל חרבות, ובערבית – חירבה. אנחנו לא בונים כאן תל אלא בית, נווה. נקרא לשכונה "נווה מגן". וכך היה. (אגב, כאשר פרש אורבך ממשרד הביטחון, הקים חברת בנייה פרטית וביקש את רשותו של מישאל

לקרוא לה "נווה" ושילב את המילה בשמות כל השכונות שבנתה. כך קמו לא מעט שכונות חדשות בשם זה.)
 הבית ברחוב הגפן 30 היה גדול ומרווח, בסטנדרד גבוה מהמקובל בארץ באותן שנים, בוודאי גבוה מזה שבו חיתה המשפחה ברחובות. חגית זוכרת היטב את הנוף שנשקף ממנו:

הרחוב בו התגוררנו בנווה מגן היה עם כניסתנו רחוב קטן ללא מוצא, בקצה הישוב. מקצה הרחוב ניתן היה להשקיף מזרחה, אל רכס ההר המרכזי שהצטייר באופק, ובימים עם ראות טובה ניתן היה לראות על הרכס 3 קווים אנכיים דקיקים – האנטנות של רדיו רמאללה. סביב השתרעו שדות בר, בהם צמחה באין מפריע הפלורה האופיינית של השרון – עתירה פרחי בר מרהיבים בחורף ובאביב, שכיום רבים מהם כבר נכחדו. חצבים רבים וצמחיה מעניינת במיוחד היתה בבית קברות מוסלמי קטן, של שבט אבו קישק שהסתובב באדמות אלה, שם לא נגעו בדבר מחמת קדושת המקום. מישאל היה מטייל עמנו בשדות, ונוקב בשמותיהם של הצמחים שהכיר – בין אם שם בוטני, שם עממי בעברית, או השם הערבי של הצמח. בלילות הסתובבו בכל המרחב תנים, שיללותיהם החרידו אותי לא מעט, מה גם שנמשכו במיוחד לחצרנו, בשל הלול. מאבא למדנו להעלות את האור במרפסות כדי להבריא אותם, כשהתקרבו יתר על המידה לגדר.

ועזי הוסיף את הזיכרונות שלו:

אבא תמיד הלך עם אולר בכיס. הוא הוריש את האהבה הזאת גם לי. כשעברנו לנווה מגן מצאנו שדרת סברס בקצה החורשה הסמוכה. סידרתי לעצמי מקל סברס וקופסת פח

לאסוף פירות בשטח. אבא לימד אותי לקטוף סברס רק עם אולר. אתה בשטח ורעב, ויש סברס – קודם כול אתה מכין לעצמך מטאטא טוב ממש מהצמחים בשטח. אתה בודק את כיוון הרוח, ובא עם הרוח ועם המטאטא ואולר שלוף. עם המטאטא אתה מטאטא את כל הפירות מראש העלה, לוקח את הקיצוני מימין וחותך עם האולר ושם אותו בחול ואחרי את שאר הפירות מימין לשמאל – רק עם אולר ומטאטא.

אבל יותר מכל אהב מישאל את הגינה – כמעט דונם וחצי של קרקע ששימשה אותו לביטוי אהבתו לעבודת האדמה. השנים היו שנותיו בממשל הצבאי, והתעסוקה הצבאית היתה מתונה יחסית לתקופות שקדמו לה, כך שיכול היה להתמסר לגינה.

כמנהגו, תכנן הכול לפרטי הפרטים ולא הותיר דבר ליד המקרה. מתכנן גנים מקצועי מהרצליה הכין תכנית אב לגן, שנעשתה כביטוי לרצונותיו של מישאל. מגוון העצים והפרחים המיועדים היה גדול, מכל קצוות הארץ. כל מה שהכיר ואהב במקומות השונים שבהם התגורר מצא את מקומו בגן. יחד עם עזי תכנן וביצע רשת השקיה:

אבא לימד אותי, ואני בן שלוש-עשרה, לחתוך את הצינורות ולעשות תברוגות. הכנתי את כל הקטעים שתוכננו בזמן שהוא היה בתמרון של אוגדה שלושים ושמונה. שלושה שבועות הוא לא היה בבית, וכשחזר, הכול היה מוכן, ויחד הרכבנו את רשת הצנורות, הברזים והממטרות. אבא נסע בכל הארץ להביא שתילים. ארבעה עצי אפרסק, כל אחד מזן אחר. שני זיתים, שני עצי פקאן, אנונה, תפוחים מכל מיני זנים, ושזיפים, ואגסים, ותפוז דם, ושני עצי אבוקדו, ומנגו שלא הצליח, וגם רימונים – לרימונים השאיר מקום.

"למה?"

"כי עכשיו קיץ."

"אז מה?"

"נחכה לחורף."

בחורף הוא נסע לגליל והביא ייחורים, ענפים עירומים של שני הזנים הגליליים מכפר כנה: ראס אל בארל, ראס הפרד, גדול ואדום ומבשיל מוקדם, ומליסי הבהיר שמבשיל מאוחר, צהבהב מבחוץ, והגרגירים שלו ורודים בהירים, מתוקים מאוד, ורכים. כך למדנו ממנו להרבות רימונים. את האהבה לעצים אקזוטיים ירשו האחים לבית שכטר מאביהם צבי, שהיה הגנן של גן האקלום בפקולטה לחקלאות. מישאל לא היה סקרן ופעיל כמו אחיו, שריק, שהרכיב עצים, אבל מאוד אהב לעשות נסיונות בזנים. יום אחד הוא הביא מהפקולטה לחקלאות ברחובות שתילי קפה. לא כולם שרדו את החורף, אך אלה ששרדו פרחו, ופיזרו ריח נפלא, דומה לריח יסמין. העצים עשו פולי קפה, נתונים בענבות אדומות יפהפיות. בשנה הראשונה קילפנו את הקליפה האדומה, ייבשנו אותם, יצאו חצאי הפולים הירקרקים, ולא ידענו מה לעשות בהם. אז הלכנו וקנינו קפה. אבל השיח היה יפה.

על בור הספיגה שבבית, קודם שהוקמה שם מערכת לאיסוף שפכים, שתל מישאל לימון. הוא גדל "עץ שתול על פלגי מים" לממדי ענק, והיה קושי לטפס עליו ולקטוף את הפרי בגלל הקוצים הדוקרניים. ליד חדר הילדים נשתל שקד, וגויאבה ענקית הבשילה את כל הפרי בשבוע אחד והפיצה את הריח הייחודי. לא ניתן היה לצרוך את כל הפרי הרב הזה, מה גם שלשכנים היו עצי גויאבה משלהם ולא היו לפרי "לקוחות". לא נותרה למישאל ברירה אלא לחפור בור, שאליו גרפה חגית את כל הפרי הנרקב על הזבובים שנצמדו אליו, כשהיא מבוססת עד הקרסוליים בעיסה. את עצי

הפרי הנשירים סירב מישאל לרסס כהגנה מפגיעתו הרעה של זבוב הים התיכון, וכך התגייסה כל המשפחה בשבתות "לכייס", לכסות את כל הפירות הזעירים שחנטו העצים ב"כיסים", (שקיות נייר), להגן עליהם. ועדיין לא דיברנו על סוכת הגפנים שבחצר.

העצים נשתלו במרחקים שיאפשרו גדילתם לעצים בוגרים גדולים, וכך בשנים הראשונות, עת היו העצים קטנים, הייתה החצר שטופת שמש והיה בה שפע מקום לגידולים חקלאיים קטנים. מחקלאי בשדה ורבורג הביא מישאל שתילי אספרגוס מזן עבה, לבן, בשקים. ציצות השורשים שלהם נראו כמו עכבישים ענקיים. אספרגוס דורש עבודה רבה, ומישאל לא נרתע, להיפך, העבודה הרבה הייתה עוד סיבה לגדל את השתילים הללו. היה צריך ליצור תלוליות גבוהות ותחוחות, שבינן מפרידות תעלות. שתולים את האספרגוס בתחתית התלולית, בגובה התעלה, וכשבגעולי האספרגוס מתחילים לצוץ, חותכים אותם מתוך תלולית העפר עם סכין, כך הם יוצאים לבנים. אם מניחים להם להוריק, הם נעשים מרים.

לאורך הגדרות המפרידות בין החצר לבין חצרות השכנים זרע באביב חמניות, ובקיץ היו הילדים מלווים את הקריאה בספרים על המרפסות בפיצוח גרעיני חמנייה. במקומות אחרים זרע בין העצים בוטנים, שהניבו יבול אדיר, אך גם משכו לחצר נברנים וחולדות, שחלקם תעו ונכנסו אל הבית. כך למדו הילדים ממנו את אמנות ציד העכברים בידיים חשופות, והתמחו בה היטב. כשמישאל היה משתטח על עכבר ותופס אותו היו הילדים צועקים בחדווה: "חודרוב!" לכבוד השוער האגדי של נבחרת ישראל באותם הימים. בעקבות הנברנים ובעקבות לול התרנגולות שעוד הוחזק בחצר בשנים הראשונות הגיעו הנחשים, וגם איתם לימד את הילדים להתמודד. כשהופיע בחצר חולד (מה שמכונה בטעות חפרפרת) נעשה העניין מסובך יותר. מישאל חפר וגילה פתח

במחילתו של החולד, והמתין באורך רוח עם טוריה מונפת למועד בו יגיח המזיק לסתום את הפתח הלא-רצוי שנפרץ בה, כדי שיוכל להנחית את כלי המשחית עליו. מאוחר יותר עברו לשיטה יעילה יותר, בסיוע מכשיר המכונה "תותח חפרפרות", הפועל באמצעות כדורים של רובה ציד. היות שאחד מכלי הנשק שנשארו בבית מתקופת ההגנה היה רובה ציד דו־קני והייתה לו תחמושת, שימשו הכדורים הללו בתותח החפרפרות.

בית רחב ידיים מוקף גן הוא מקום מתבקש לחיות מחמד. כשהייתה חגית בת תשע אימצה הבת של שכנים גור חתולים:

היצור מצא חן בעיני מאוד מאוד, והחלטתי שגם אני רוצה חתול. לכל אורך השנים מנעה אמא הכנסת חתולים הביתה, בעיקר משום שכילידת ירושלים ובת הישוב הישן, היה לחתול תדמית שלילית ביותר בעיניה. כיוון שידעתי את דעותיה בנושא בעלי הזנבות, שאלתי רשות מאבא. הוא הסכים מיד, וכך הלכתי עם בת השכנים אל "משפחת המקור", ואימצתי גורה אפורה-כסופה. אמא כעסה, אך אבא עמד כחומה בצורה לצידי, וכך באה קיצי הביתה.

עם בואה התברר שאבא חתולאי מובהק (כמרבית בני שכטר) ובעל ידע עצום בחיי חתולים וגידולם, וביצירת תקשורת עם בעלי חיים אלה. גם אמנות זאת לימד אותנו. במבט לאחור נראה לי, שבכל שנות מניעת החתולים מן הבית היה כמין אנוס, המסתיר את המורשת אך משמר אותה, ומשהגיעה הגורה קיצי אל ביתנו ממש פרח. מאז התאכלסה החצר בחתולים.

בשנת 1962, בשובה של המשפחה מארצות הברית, פרק שעוד ידובר בו, מצאה סביבה משתנה ומתפתחת. במחצית שנות

השישים נבנתה במקום מערכת איסוף וטיפול בשפכים. עץ הלימון האדיר נפל קרבן לשינוי, שכן את הנוף האדיר שפיתח בהיותו "שתול על פלגי מים" של הבור הסופג לא ניתן היה לקיים בהשקיה רגילה בגומה, מרגע שיבש הבור הסופג. מכון הטיהור האזורי נבנה בשדה הכלניות הענק ליד המקום בו שוכנת צומת מורשה של היום, ובשדות הנרחבים שמסביב ניטעו פרדסים, כחלק מרצועת ירק מתוכננת להפרדת תל אביב מן הישובים הסמוכים. ממש מאחורי החצר נסלל כביש מספר חמש המקשר בין צומת מורשה לצומת הכפר הירוק. הזמנים השתנו.

אמריקה

ושוב חזר הניגון. ב־1960 סיים מישאל את תפקיד ראש הממשל הצבאי וביקש להשתחרר. ושוב סירבו מפקדיו לאשר את שחרורו. "איני רואה לעצמי סמכות להחליט על דבר כזה," אמר לו הרמטכ"ל, חיים לסקוב. "לא ייתנו לך להשתחרר לפניי. אני לא אהיה האיש שישחרר אותך, אבל אני מוכן לעשות למענך דבר אחד: לבקש מבן-גוריון שייפגש איתך. אולי בהשפעתו תשיג את זה." זו לא הייתה הפעם הראשונה שמישאל זומן לבן-גוריון. בדרך כלל עסקו הפגישות בסוגיות מבצעיות מורכבות, והפעם היא עסקה בגורלו הוא. בשיחתם העלה בן-גוריון זיכרונות מימיו בסג'רה ומהיכרותו עם הוריו של מישאל. כזכור, אמו, לובה, עלתה עם בן-גוריון יחד לארץ-ישראל, וחברו, שלמה לביא, כינה אותה "הבחורה מרוס טוב שעבדה בגורן":

ישבנו כשעתיים ושוחחנו, אפילו על העלייה השנייה ומה הם עשו שם. למרות שניסיתי להסביר, שאני אומנם בן אישה מאנשי העלייה השנייה, שבאה יחד איתו לגליל, ואבא בן העלייה הראשונה, הביל"ויית, אני פשוט צריך להשתחרר, כי כבר נתתי הרבה עשרות שנים בנושאי ביטחון, והגע הזמן שאני אעשה, כמו שאומרים, לביתי. חשבתי לצאת לעבודה. אף פעם לא תליתי את עצמי באפשרויות שאתקיים ביום מן הימים מפנסיה, ורציתי לצאת לעולם העשייה הכלכלית ולהתחיל לעבוד בו ולהקים לעצמי איזשהו מעמד.

בן-גוריון לא הסכים. הוא אמר לי, "בעוד שנתיים נדבר". כך יצא שבמקום להשתחרר הובטח לי לצאת ללימודים בחוץ לארץ. יציאה ללימודים לא נחשבה לעניין מקובל, והוחלט למנות את מישאל לנציג צה"ל במשלחת ישראל לאומות המאוחדות.

אורנה הייתה נשואה והתגוררה עם בעלה, שלמה, בבאר שבע, ועזי סיים את בית הספר התיכון והצטרף לגרעין שעמד לצאת לנח"ל. מישאל יצא אפוא עם מתילדה וחגית בת העשר שנהנתה מאוד מהמסע:

זו הייתה חוויה גדולה. בשנת 1960 לא יצאו ישראלים רבים לחוץ לארץ. אני נזכרת תמיד בשורה מתוך השיר "כל הדרכים מובילות לרומא", "זוג סברס מכנען, רות ואמנון מארץ ישראל". אבא היה בן ארבעים ושמונה, אמא בת ארבעים ושלוש, וזו הייתה הנסיעה הראשונה שלהם לחוץ לארץ. הם מעולם לא יצאו מהארץ. גם עבורי חוץ לארץ היה שייך לגיבורים של ספרי ז'ול ורן. מה פתאום אני? זה היה עולם אחר.

מישאל היה חבר המשלחת, אך היות שהאו"ם הוגדר ארגון אזרחי, לא היה בו מקום לנספח צבאי, והוא הוגדר יועץ, שסייע לראש המשלחת בכל פעם שעניינים צבאיים או בעלי היבט צבאי של מדינת ישראל עלו לדיון בעצרת הכללית ובמוסדות האו"ם האחרים. שנות השישים הראשונות היו שנים של תקריות בגבול, בייחוד בגבול סוריה, שם נהגו הסורים לפתוח מדי פעם באש לעבר תל קציר, גונן והקיבוצים האחרים לאורך הגבול.

בעבודתו החדשה נקרתה למישאל ההזדמנות לעסוק בעניינים צבאיים מהסוג שהוא עצמו עסק בהם אך לפני זמן קצר, שהיו להם השלכות מדיניות בינלאומיות. עתה הוא עבר מתחום המעשה עצמו לעמדת הניצב שהיה אמור לספק תשובות והסברים לגורמים זרים, לא כולם אוהדים למדינת ישראל, בלשון המעטה: פעם אחרי מבצע של צה"ל בחירבת תאופיק בסוריה על יד הכינרת, הסורים חשבו להביא את הנושא למועצת

הביטחון. צה"ל בתמימותו שלח את מאיר עמית, ראש אמ"ן. בהתייעצויות על דרך הצגת הפרטים כמו שהיו מובאים למועצת הביטחון, כמובן היה חשוב שיש אדם שיכול להסביר להם את הרקע של הדברים, שלא ידברו שטויות. הוא הביא איתו שק עם רסיסי פצצות שהסורים ירו עלינו. אמרתי לו, "זרוק את זה מהר להדסון. שלא יצחקו ממך. אתה חושב שהאו"ם זה בית דין? אם בכלל מעניין אותו אם ירו עליך או לא? זה באמת לא מעניין." בשקט ובהיחבא זרקנו את זה לנהר האיסט.

בעבודתו עסק מישאל בייצוג ישראל בדיוני ועדות של האו"ם, ולמד כיצד מתנהל פורום בינלאומי חשוב, שהחלטותיו אינן מחייבות איש ואינן ניתנות לאכיפה, אלא משמשות בעיקר המלצות. "המועצה היחידה שיש לה שיניים זו מועצת הביטחון, ושם כמובן תמיד יש שני צדדים. אם צד אחד מעוניין, הצד השני לא מעוניין, לכן גם היא, תשעים אחוז מהחלטותיה הן החלטות של פשרה ולא החלטות חריפות שיש לכפות אותן על הצדדים." הוא זכר לאו"ם את חסד החלטתו מיום כ"ט בנובמבר 1947 על הקמת שתי המדינות בארץ-ישראל, ובכל נסיעה לשדה התעופה בה היו חולפים סמוך לבניין בלייק סקסס, שבו ישב אז הארגון ובו התקבלה ההחלטה, היה נתקף התרגשות ומדביק את שאר הנוסעים בהתלהבות שלו. הוא גם סיפר שכשהיה מפקד ירושלים, נסע הרב הראשי, יצחק הלוי הרצוג, לארצות הברית לשכנע את גדולי התורה של אגודת ישראל שלא יתנגדו להחלטה על הקמת מדינת ישראל. הוא נימק זאת בפירוש שמצא בגניזה הקהירית לפסוק משיר השירים "אל תעירו ואל תעוררו את האהבה עד שתחפץ". לכאורה, הפסוק הזה קובע שאין להאיץ במשיח, והחלטה על הקמת המדינה זו דחיקת רגליו של המשיח.

לדברי הרב הרצוג, נאמר בפירוש שאין להעיר ולעורר את האהבה עד שאומות העולם יתנו החרב בידיכם. היינו, אם אומות האולם נותנות בידינו את החרב להקים את המדינה, יש לראות בכך אות. מישאל הקיש מכך על מעמדו של האו"ם בכלל ועל הדרך הראויה להתנהל מולו:

אנשי משרד החוץ ייחסו חשיבות גדולה לאו"ם מפני שהם ייחסו חשיבות לעצמם. הם ראו את עצמם חשובים בכך שהם מייצגים אותנו בבירות העולם בפרלמנט הכלל עולמי. אז כמובן שהם רצו להתכבד בכבודו של המוסד וראו בו חשיבות גדולה. אבל למעשה לא הייתה חשיבות גדולה לאו"ם בקיומה של מדינת ישראל, ולא בכל המקרים שבהם היא נאלצה לצאת למלחמה. כי תמיד האו"ם התערב ברגעים שזה היה לטובת הערבים. הייתה חשיבות בכך שבאו"ם מיוצגים שני הצדדים, ובזמנים מסוימים יכולנו לשחק על ניגודי האינטרסים בין שני המחנות ולהיעזר בזה למנוע פעולות או החלטות חריפות של מועצת הביטחון נגדנו. אבל אם להגיד שבאיזשהו מקרה האו"ם החליט החלטה שהצילה אותנו מאיזה דבר, זה יהיה בניגוד לעובדות ובניגוד לאמת. אם האו"ם החליט על הפסקת אש במהלך הקרבות ב-1967 או ב-1956, זה לא היה מפני שאנחנו היינו זקוקים לזה.

בפעם הראשונה בחייו מצא עצמו מישאל בתפקיד זוט, נטול סמכויות ואחריות, כיועץ בלבד. אך במקום להתמלא מרירות על הירידה לכאורה במעמדו, הוא אימץ את מעמדו החדש בזרועות פתוחות והיה נחוש בדעתו למצות עד תום את פסק הזמן שניתן לו. זה היה מסע של פקחת עיניים ורכישת השכלה פורמלית ולא פורמלית כאחת.

כל חייו היה מישאל מתוסכל מכך שלא רכש השכלה גבוהה ראויה. בצעירותו התכוון כזכור לנסוע לאירופה ללמוד, ואף רצה להתגייס לגיון הזרים כדי ללמוד הנדסה. אז הלך עם חבר לקונסוליה הצרפתית להגיש את הבקשה, אלא שהיום היה יום ראשון בשבוע, ושערי הקונסוליה היו סגורים. כך קיבל מישאל פסק זמן למחשבה נוספת, והוא ויתר על הרעיון, עבר לרחובות ושם נסללה דרכו לעשרות שנים של עשייה במלחמה על הקמתה של מדינת ישראל ובהגנה עליה.

אך הרצון ללמוד לא הירפה ממנו, ועתה ניתנה לו ההזדמנות יוצאת הדופן והלא צפויה ללמוד, והוא נרשם לקורסים באנגלית ובכלכלה בסיטי קולג' (City College of the City University of New York). מוסד אקדמי זה נוסד במחצית המאה התשע-עשרה, וייחודו בכך שהוא נועד מראשיתו לילדי מהגרים ולבני המעמדות הנמוכים, והלימודים בו התקיימו בעיקר בשעות הערב, כך שהם יכלו לשלב עבודה בלימודים. למעשה, כך חזר מישאל ללימודי הכלכלה שבהם החל בירושלים שנים מעטות קודם לכן אך לא השלים אותם.

אלא שהלימודים הפורמליים מילאו רק חלק קטן מסדר יומו של מישאל. העולם החדש שנפתח לפניו היה מסעיר ומלא אפשרויות. המעבר מישראל, על אמצעי התקשורת המוגבלים והמצונזרים שבה – רדיו שהיה מחלקה במשרד ראש הממשלה ועיתונים יומיים מעוטי דפים, מפלגתיים ברובם – למדינה שבה מילאה התקשורת תפקיד חשוב בפוליטיקה ובמדיניות היה מרתק. מכשיר הטלביזיה שניצב בסלון היה חידוש לא מוכר. הוא לא הסתפק במהדורת חדשות אחת באחת מהרשתות הגדולות, אלא צפה בשלושתן בזו אחר זו. אי.בי.סי., אנ.בי.סי. וסי.בי.אס. היו רשתות עצמאיות, מסחריות, והוא למד המון מהן. "די, כבר ראית", אמרה לו חגית, אבל הוא בשלו, לא מוותר ועוקב בדריכות אחר פרטי הפרטים של חדשות היום. כך זכה לצפות מקרוב

במערכת הבחירות בין ג'ון קנדי לריצ'רד ניקסון, הנחשבת עד היום אירוע מכונן בכל הנוגע לתפקידה של התקשורת בפוליטיקה. לא רק במהדורות החדשות, גם בסדרות דוקומנטריות היסטוריות הוא נהג לצפות עם מתילדה וחגית. בתחילה התקשה לקרוא את ה"ניו יורק טיימס" והשבועון "טיים", אך במאמצים גדולים הצליח להשתלט על המשימה ולא ויתר גם על האותיות הקטנות ביותר. כך גם לא ויתר על המנוי על השבועון "טיים" גם בשבוע לארץ.

העושר התרבותי של ניו יורק סחרר את ראשיהם. מישאל ומתילדה הירבו ללכת לתיאטרון גם בארץ, ובניו יורק נהגו ללכת להצגות בכל הזדמנות ולאסוף את התכניות שלהן. מתילדה לא ויתרה גם על מופעי בלט. וכמובן, המוזיאונים הרבים, מוזיאון המטרופוליטן על אוצרותיו הקלאסיים ויצירות המופת של הרנסנס והבארוק, מוזיאון ויטני שהציג אמנות אמריקאית, והמוזיאון לאמנות מודרנית. אך בראש רשימת המוזיאונים היה המוזיאון לטבע (Museum of Natural History). שם בילתה חגית שעות יפות עם הוריה ובלעדיהם:

זה היה העידן שלפני סרטי הטבע, והמוזיאון לטבע בשיתוף אגודה כלשהי נתנו מלגות מחקר לחוקרים בתחומי הטבע בתנאי שיישאו איתם מצלמות קולנוע, יתעדו את העבודה ואחר כך יציגו את הסרט במוזיאון ויספרו על החוויות שלהם. זה היה מועדון סגור ויוקרתי, ואמא התחברה לזה דרך היחידה באו"ם שדאגה לרווחת משפחותיהם של חברי המשלחות בארגון, ובין השאר סיפקה גישה לאירועי תרבות ייחודיים.

את האהבה להיסטוריה מיצו בני המשפחה בטיולים לאתרים היסטוריים של מלחמת העצמאות האמריקנית ומלחמת האזרחים.

כאשר הגיעו לבית הקברות הלאומי בגטיסברג שבו קבורים חללי מלחמת האזרחים, ובו נשא הנשיא אברהם לינקולן את נאומו הידוע, עמדו לרגלי מצבת הזיכרון שעליה כתובים פסוקים מן הנאום, ומישאל קרא אותם בהתרגשות (ובמבטא ישראלי כבד):

Four score and seven years ago our fathers brought forth,
on this continent, a new nation conceived in Liberty, and
dedicated to the proposition that all men are created equal.
[לפני שבע ושמנים שנה הולידו אבותינו על יבשת זו אומה
חדשה, אשר הִנָּתה בחרות וייעודה האמונה כי כל בני האדם
נבראו שווים].

את הטקסט הכיר מן המקראה ששימשה בארץ ללימודי אנגלית בבתי הספר התיכוניים, ובה השתמשה המורה הפרטית שלימדה אותו אנגלית בשנות החמישים.

כנציג רשמי של מדינת ישראל נהג מישאל להגיע לבתי כנסת ברחבי ניו יורק, לבוש במדי הייצוג שלו, אך מעבר למפגשים הרשמיים הציעו השנתיים הללו מפגש יוצא דופן ומרחיב אופקים עם היהדות האמריקאית על זרמיה הרבים.

והייתה גם ההיכרות עם היהדות האמריקאית הפרטית. כזכור, שנתיים לאחר שצבי שכטר עלה לארץ ישראל, היגרה משפחתו לארצות הברית והקימה שם שבט גדול שמרכזו במדינת אוהיו, ואחד מענפיו התגורר בניו יורק. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה, התגייסו האחים, הדודים והאחיינים לשלוח לו כרטיסי נסיעה לארצות הברית, להציל את נפשו. הוא לא העלה בדעתו לעזוב את הארץ ואף נסע לטבריה ושלח להם את הכסף בחזרה. מאז נותק הקשר ברוח רעה. בהתרגשות שסחפה את יהודי אמריקה אחרי קום המדינה הצליחה בת הדודה

סיריל, בתו של האח הצעיר של צבי, ליצור קשר עם המשפחה, אך גם הקשר הזה לא נמשך. עתה נקרתה להם הזדמנות לאתר את בני המשפחה. גם חגית זוכרת את המפגשים היטב:

ההיכרות עם היהדות האמריקאית הייתה מדהימה. היא אחרת מאיתנו ודומה, עם הייחוד שלה, החוזקות שלה והחולשות שלה. בפסח הראשון הזמינו אותנו קרובים מקליבלנד לעשות איתם את הפסח. כך גילינו שיש יום טוב שני של גלויות. לא רק בספרות הילדים, אלא בחיים ממש, שידור חוזר מלא לפרטי פרטיו של ליל הסדר למחרת היום. בביקור אחר אצל המשפחה באוהיו התגאו בכך שצעיריה לומדים עברית ב־Sunday School, ואני הצטרפתי אל אחת מבנות המשפחה לשיעור השבועי. "כל הילדים פוסחים אס הספרים. כל הילדוס פוסחוס אס המחברוס," שינן המורה באשכנזיס במבטא אמריקאי בולט. ואני חשבתי שההגייה האשכנזית עברה ובטלה מן העולם עם אליעזר בן יהודה.

בעיקר התרשם מישאל מעוצמתה של ארצות הברית כמעצמה. המראות שנגלו לעיניו במסעות ברחבי היבשת עוררו בליבו מחשבות רבות. השטחים רחבי הידיים, הנסיעות ימים על ימים על פני אלפי אייקרים של שדות חיטה מעובדים בקומביינים ושאר מכונות, ומעט מאוד ידיים עובדות, הסעירו את נפשו של הנער שחרש את מאתיים הדונמים המשפחתיים בעזרת שור זרע את השדה המשפחתי בהשלכת הזרעים באוויר.

"צי הנפטלין" של אוניות ה"ליברטי" שנבנו לקראת סיום מלחמת העולם השנייה אך לא הספיקו להיכנס לפעולה ולימים שימשו במלחמת קוריאה, כמאתיים אוניות, עגן עתה בנהר ההדסון (ועוד בכמה אתרים אחרים בארצות הברית) כמעין

ימ"חים של אוניות תובלה. זה היה שיעור בעוצמתה של מעצמה, שיכולה להסתבך בתוך עצמה כהוגן, אך בשעת חירום היא יודעת להתעשת, להתגייס ולגייס את כל משאביה האדירים, ואז איש לא יכול לה. כל התכונות היפות שלה, הפטריוטיות, כושר ההמצאה והאינדיבידואליזם מתועלות למשימה שעל הפרק.

ביקור בסכרים של רשות עמק הטנסי, חלק ממפעל אדיר של ה"ניו דיל" של הנשיא רוזוולט, שבמסגרתו הוקמו, בין השאר, שבעה סכרים ענקיים שגובהם עשרות מטרים ושימשו לייצור חשמל במפעלים הידרו-אלקטריים ולוויסות מי שיטפונות, הדגים מה הן עבודות יזומות במעצמה אדירה. ההשוואה עם העבודות היזומות במדינת ישראל הצעירה, סיקול אבנים ונטיעת עצים, הייתה מכמירת לב.

המסקנה החשובה והמשמעותית ביותר שהסיק מכל מה שראה בארצות הברית נגעה דווקא למדינת ישראל. "אנחנו לא מעצמה", חזר ואמר. "אנחנו מדינה קטנה. אומנם ניצחנו במלחמת השחרור ובמבצע קדש, אבל אנחנו לכל היותר פרעוש קטן ומסכן".

מישאל עלה כפורח באמריקה. אחרי עשרות שנים של התקדשות למשימות הלאומיות הגדולות, הוא חווה תקופה של צמיחה אישית, אינטלקטואלית, רגשית ומשפחתית. אך גם הוא ידע שזה אינו אלא פסק זמן, ובשובו לארץ יקבל עליו משימות נוספות. אולי הן לא תהיינה גדולות והיסטוריות כמו אלה שנטל בהן חלק משמעותי כל כך בעבר; אחרי ככלות הכול, המדינה לומדת להתנהל עם מוסדות, חוקים וכללים מקובלים, וגם הצבא הולך ולובש אופי מקצועי ומאורגן יותר מכפי שהיה כאשר הוא השתתף בהקמתו ובעיצובו. אך גם המשימות החדשות הללו יהיו ראויות, וכדרכו, הוא יתגייס אליהן בכל מרצו ומאודו.

סוף סוף אזרח

שנתיים "אזרחיות", ועוד באמריקה, עשו את שלהן. הפעם דחה מישאל כל ניסיון לשכנע אותו להישאר בצבא ולדחות בפעם המי יודע כמה את שחרורו. "הודעתי קטגורית", סיפר כעבור שנים, "שאני לא מוכן לקבל תפקיד פעיל, כי רציתי למצוא לי את האפשרות לצאת. עשו מין ניסוי של פשרה, שבינתיים אהיה מושאל. אז הושאלתי זמנית למשרד השיכון והפיתוח, כך שאת שכרי קיבלתי מהצבא."

למעשה, קודם שקיבל עליו מישאל את התפקיד הממשלתי במשרד השיכון והפיתוח, הוא ניסה לצאת לחיים אזרחיים לכל דבר, כפי שעשו רוב חבריו מהשירות הצבאי שפרשו ו"עשו לביתם". תחילה בחן אפשרויות לפנות לתעשייה, תחום שהכיר בנעוריו. הוא נשא ונתן על הקמת מפעל תעשייתי באזור פיתוח, אך הדיונים התמשכו והתמשכו, וכאשר פנה אליו משה דיין, אז שר החקלאות, בהצעה להקים עיר חדשה באזור מודיעין, במסגרת הדיונים על הקמת ישובים בפריפריה, דוגמת כרמיאל בצפון וערד בדרום, הוא שמח ונענה בהתלהבות. ממילא לא היה איש עסקים בנפשו, אלא עובד ציבור המגשים את המשימות החיוניות, יהיו אשר יהיו.

משה דיין קידם את הרעיון והעביר אותו לשר השיכון והפיתוח, יוסף אלמוגי, שהנושא היה אמור לעלות על שולחנו, וזה נרתם. מישאל התרשם מגישתו הרצינית של יוסף אלמוגי לעבודה, שהייתה מנוגדת לדימוי הציבורי של מנהיג מועצת פועלי חיפה של ההסתדרות, האיש החזק שעמד מאחורי השביתה הגדולה של עובדי "אתא". למעשה, התגלה אלמוגי לעיני מישאל כאדם רציני, שכדבריו, לא בא להעביר את הזמן ולצאת בסיסמאות ריקות, אלא בא לעבוד.

מישאל חזר לאזור מודיעין שאותו הכיר כאת כף ידו משירותו במלחמת השחרור, אז הוטל עליו לארגן את חטיבה שש-עשרה בבן שמן ולהעלות אותה משם לירושלים. בשנות החמישים אף ארגן באזור תמרונים גדולים. עתה הוא עמד בראש צוות האחראי להקים במקום עיר חדשה – מה יכול לסמל יותר את שנות השקט והשלום השוררות בארץ ממשימה אזרחית שכזו? הרעיון שמאחורי הקמת העיר במקום הזה, ממזרח ללוד וממערב להרי ירושלים, היה הצורך לדלל את האוכלוסייה הצפופה באזור החוף שבין חדרה לגדרה, ומודיעין נועדה לשמש מרכז נוסף לערי גוש דן והשרון. אך מקץ חודשים ארוכים של תכנונים ודיונים הוקפא הפרויקט. התברר שאין מקום לעיר חדשה במרכז הארץ ומוטב להפנות את המשאבים לפריפריה. כך הוקמו כרמיאל בצפון וערד בדרום. הרעיון עלה שוב על הפרק – והפעם יצא אל הפועל – בראשית שנות התשעים, עם גל העלייה הגדול ממדינות ברית המועצות המתפוררת ומאתיופיה, שחייב פתרונות חדשים המתאימים לאוכלוסייה הגדלה. היום איש אינו מפקפק בחיוניותה של מודיעין ובהצלחתה.

מישאל מצא עצמו מחוסר עבודה, אך לא לאורך זמן. בעיה חדשה הונחה לפניו: הבנייה המואצת בארץ מחייבת חומרי בנייה רבים, ובזול. כאחד מחומרי הבנייה השימושיים ביותר, חול לבניין, שימש זיפזיף שנכרה בחופי הארץ. הכרייה הנרחבת של זיפזיף, שחלקה נעשה באופן חוקי ומוסדר וחלקה באופן פרוע, סיכנה את חופי הארץ. כך סיפר מישאל:

כל הממשלות החליטו החלטות יפות שצריך להפסיק [את הכרייה], אבל איש לא הפסיק. אז בשנת 1964 הטיל עליי אלמוגי לחסל את הכרייה, ואני חיסלתי אותה בלילה אחד. ב-24 ביוני 1964 כולם יצאו כמו ביציאת מצרים.

מאחורי המשפטים הקצרים האלה מסתתר תהליך קשה ומורכב, מלא אינטרסים סותרים, שמישאל היה צריך לנווט ביניהם, להכריע, וחשוב מכך, להוציא אל הפועל. ישראל של שנות השישים התנהלה במידה רבה בערבוב של כוחות פוליטיים וכלכליים. הקיבוצים, על חשיבותם הגדולה בהקמת המדינה וביישובה, בהחזקת גבולותיה ובאתוס החברתי השיתופי שהציגו, היו גם כוח כלכלי בחקלאות ובתעשייה בראשית דרכם בישראל, והם לא ששו לוותר עליו. נציגיהם בכנסת ובממשלה דאגו להם, החל בקביעת מחירי התוצרת החקלאית ומכסות הקרקע וכלה באישורים לכריית זיפזיף. אך לא רק קיבוצים, גם משפחות וחברות פרטיות התקיימו מכריית וממכירת החול. כך הסביר זאת מישאל:

החופים נהרסו. למעשה זה כמעט הגיע למצב קטסטרופלי, והייתה סוף סוף החלטה אמיצה של הממשלה להפסיק את הכרייה. כבר היו הרבה פעמים החלטות של הממשלה להפסיק אותה, והן לא בוצעו מפני שתמיד משהו אינטרסנט טרפד את זה דרך שר שלו. גם הפעם ניסו האינטרנסטים, מספר קיבוצים שעסקו בהוצאת זיפזיף מן החוף, כמו פלמחים, יבנה, החותרים וכן הלאה, לטרפד את העניין. השר שניסה לטרפד את זה היה ישראל בר-יהודה [שר התחבורה מטעם אחדות העבודה וחבר קיבוץ יגור]. הוא ערער על החלטת הממשלה, אבל כשאלמוגי היה אחראי לביצוע ההחלטה מטעם הממשלה, הוא שאל אותי אם אני מוכן לקבל עליי לבצע את העניין. אמרתי, "בתנאי אחד, שאתה באמת רוצה שאני אבצע." הוא אמר, "אני רוצה." אמרתי, "בסדר."

מישאל למד את הנושא והבין, קודם כול, שהחול והזיפזיף חיוניים לבנייה הרבה שנעשתה אז בארץ. אם יש להפסיק

את כרייתם, צריך לספק חומרי בנייה חליפיים. כמו כן הבין, שה"אינטרסנטים" אינם פועלים בשרירות לב וכדי למלא את כיסיהם כסף, אלא משום שזו פרנסתם, והם זקוקים למקור הכנסה אחר. הוא הבחין בין החברות הפרטיות, שזו הייתה הפרנסה הבלעדית של בעליהן ועובדיהן, לבין הקיבוצים, שלדעתו לא היו זכאים לפיצויים משום שהיו להם קרקעות חקלאיות והייתה להם פרנסה חלופית, מה שגרר סכסוך מר בינו לבין הקיבוצים הללו. אך בסופו של דבר הוא הכריע:

הוצאתי את כולם מהחוף, לאחר שהבטחתי את הסידורים שהם יוכלו לעבוד באזורי הדיונות המקבילים ולספק חול למפעל הבנייה בארץ, או חול־מחצבה, תוצר לוואי של מחצבות האבן בגבעות הגיר של הרי יהודה והגליל. כך גם ניתנה לכורי החול אפשרות להתקיים בצורה יותר מכובדת, וארגנתי אותם במסגרות מגובשות יותר. מאז אין הרס החופים.

לצד ההסדרה דאג מישאל גם לאכיפה. כנגד הגורמים הפיראטיים שהמשיכו לכרות זיפיץ בחופים הוא הקים סיירת קטנה של שלושה ג'יפים ושישה גברים בעלי גוף, שסיירו בחופים שנתיים־שלוש עד שכבר לא היה בהם צורך. הכורים שפרנסתם הוסדרה היו אסירי תודה, והיו באים כל שנה לקראת החגים לבית משפחת שחם עמוסי פרחים ופירות.

ב־1965 פשט סוף סוף מישאל את המדים, לא רק למעשה אלא גם להלכה, והמשיך בעבודתו במשרד השיכון והפיתוח, הפעם כאזרח לכל דבר. את המבצעים הצבאיים הגדולים והקטנים שבהם עסק עשרות שנים החליפו מבצעים אזרחיים חיוניים לכלכלתה של מדינת ישראל, וגם אם הם היו אפורים יותר, זוהרים פחות, הוא לא ראה בכך ירידה במעמדו.

מישאל קיבל עליו את הניהול של חברת "מפעלי תובלה", חברה ממשלתית שעסקה בהובלת מחצבים שהפיקו החברות הממשלתיות לניצול אוצרות הטבע שפעלו בדרום, כגון מפעלי הפוספטים ומפעלי ים המלח. האשלג והפוספטים הובלו לאילת ולאשדוד ("אשדוד תשדוד", כלשונו הסרקסטית).

בתפקידו החדש נאלץ מישאל להתמודד עם סוגיות שעד אז לא הכיר, ובראשן דרישות שכר וסכסוכי עבודה. זמן קצר לאחר כניסתו לתפקיד בא אליו ועד עובדי המוסכים ואמר, "מישאל, אנחנו מבקשים תוספת שכר".

כל ימיו האמין מישאל באתוס של העלייה השנייה, הדאגה לעובדים ושכר הגון על עבודה. ניצול של אדם עובד היה בעיניו אחד החטאים החמורים בעולם. כבר ב"הגנה", כאשר גילה שלא כל העובדים מקבלים את שכרם במועד, הוא פנה למפקד הארגון, אליהו גולומב, לדבר על ליבו, שאי אפשר להשאיר אדם עובד בלא שכר. הוא בא לביתו, בשדרות רוטשילד בתל אביב (הבית שהפך לימים למוזיאון ה"הגנה"), ומשלא מצא אותו בבית, המתין לו שעות על הגדר הסמוכה עד שגולומב חזר הביתה, והעלה את הדרישה לשכר הוגן, ובמועד.

"על מה ולמה?" שאל עתה את אנשי הוועד.

"אנחנו עובדים בדיזל, במנועים כבדים."

"מעניין, אפשר לראות? בואו נלך למוסך."

הלכו למוסך והוא ראה מערכת של גלגלות להוצאת המנוע, כלומר, העובדים לא נאלצים לשלוף אותם במו ידיהם.

"ואיך אתם מוציאים את הפיסטונים לשיפוץ?" שאל.

"גם להם יש כננת קטנה."

"אז מה הבעיה?" תהה.

הבינו אנשי הוועד שלפניהם לא עומד פקיד מנותק שבילה את כל ימיו במשרד, אלא אדם שמבין משהו במנועים ובעבודה גופנית קשה.

"מישאל", אמרו, "אין לנו כוח להסתבך איתך. אנחנו רוצים תוספת, קרא לה איך שתקרא."
 "בסדר", אמר מישאל. "אך התוספת תהיה בדרך של התייעלות. לא נפטר אף אחד, גם לא נקבל עובדים חדשים, ואתם תימדדו על פי משך הזמן שהמשאיות מושבתות מעבודה."
 הרעיון שלו היה, שעובדי המוסך יקבלו על עצמם בעבודה נוספת את שיפוט המנועים, עבודה שנמסרה עד אז לקבלן חיצוני, ושכרם יגדל על פי הגידול בתפוקות.
 העובדים חזרו לעבודה.

מדינת ישראל של שנת 1965 הייתה שונה. המנהיג הגדול והאהוב על מישאל, דוד בן-גוריון, פרש לשדה בוקר והקים מפלגה חדשה, רפ"י (רשימת פועלי ישראל) שמה. כאזרח יכול מישאל ליטול חלק בפעילות פוליטית, והוא הירבה לצאת בשבתות לחוגים בבית ברל. במשפחה הייתה מחלוקת. מתילדה תמכה בלוי אשכול, יורשו של בן-גוריון שניסה להיחלץ מלפיתתו של המנהיג המיתולוגי ולהכניס רוח חדשה, פתוחה יותר, ואילו מישאל דבק בלויאליות ל"זקן" במאבקיו האין סופיים בהנהגה החדשה. "אי אפשר להמשיך לחטט באותה פִּיצה", אמרה מתילדה. אך הוא בשלו.

לממשלתו החדשה של לוי אשכול הצטרפה גם המפלגה הליברלית העצמאית, ונציגה, משה קול, נבחר לשר התיירות והפיתוח. בניגוד ליחסו ליוסף אלמוגי, לא רחש מישאל כבוד והערכה רבים לקול, כפי שיעיד הכינוי שהוא הדביק לו בשיחות פרטיות, "שמוקול". הוא דיבר על "שר וסריס". השר הוא "שמוקול", והסריס – סגנו, יהודה שער, חבר מפלגתו הליברלית העצמאית.

השנים 1965 ו-1966 היו שנים של מיתון כלכלי ואווירת נכאים במדינה. "האחרון יכבה את האור בשדה התעופה", אמרו הליצינים

לנוכח גל הירידה הגדול ששטף את הארץ. מישאל נאלץ להתמודד עם השלכות המיתון על הובלת המחצבים. בעלי משאיות פרטיים מהצפון פנו לשר משה קול ואמרו לו, איך אתה, נושא דגל הליברליזם, נותן מונופול לחברה ממשלתית להוביל את המחצבים, בעוד אנחנו גוועים ברעב? לא הועילו טענותיו של מישאל, שבשנות השפע לא טרחו החברות מהצפון לרדת דרומה ולתרום את חלקן בהובלת המטענים החיוניים. יתירה מכך, "מפעלי תובלה" לא הייתה רשאית להתחרות בהם בהובלת המטענים הרווחיים בצפון הארץ, אלא כוונה לפעול רק בשוק המוגבל של ההובלות הקשות מים המלח וממכרות הפוספטים לנמלי אשדוד ואילת. רק עכשיו, כשהמצב קשה, הם נזכרים להניף את דגל החופש. אך קול התקפל והורה לחברות הממשלתיות שכרו את המחצבים להשתמש גם בחברות ההובלה הפרטיות האלה.

התגובה לא איחרה לבוא. מישאל, מנכ"ל "מפעלי תובלה", "חלה בשפעת ונאלץ לשכב בבית ימים אחדים." כך הודיע להנהלה. אך בני המשפחה זוכרים אותו משוחח בטלפון עם מישאם ומורה להם "לחסום את כל היציאות! שיהיה מסודר, בלי השתוללויות. שיהיה ספונטני אבל מאורגן היטב." עובדי מפעלי תובלה חסמו במשאיות הכבדות את היציאות ממפעלי ים המלח והפוספטים ואת הכניסות לנמלים. המסר עבר.

העימותים עם השר הממונה נמשכו, ובסופו של דבר ב-1966 נאלץ מישאל לפרוש מתפקיד מנכ"ל "מפעלי תובלה". בפעם הראשונה בחייו הוא לא היה "מושאל" ממערכת הביטחון למשרד ממשלתי אחר ולא ציפה לו תפקיד מיד אלא הוא היה מובטל חודשים אחדים.

מלחמת ששת הימים הייתה המלחמה הראשונה שבה לא היה למישאל תפקיד רשמי. בתקופת ההמתנה שלפני פרוץ הקרבות הוא ישב בבית – מצב לא רגיל לו – וחפר שוחת הגנה ליד עץ

הפקאן האחורי. בשבת שלפני פרוץ הקרבות בא לבקר אחד החברים ומישאל הראה לו את השוחה. "רק מרגמה ותותח חסרים לך פה," העיר החבר.
אכן, הארסנל של מישאל היה מפואר:

היה לנו ארסנל שלם בבית – שלושה רובים וארבעה אקדחים. אחד מהם היה נגאן צרפתי ענתיקה. היה גם אקדח שאבא קרא לו ה"רבע בראונינג" שליווה אותו ממלחמת השחרור, במלחמה על הדרכים, אקדח קטן וכבד וקשה לדריכה. הוא נשא אותו בשיירות בתחילת המלחמה, כי ניתן היה להסתיר אותו. היה לו גם אקדח וובלי בריטי ואקדח גרמני, P-38. הוא אמר, "אקדח זה לא נשק. אתה מחזיק אותו עמוק בכיס ואתה מוציא אותו רק אם אתה צריך להשתמש בו. אחרת האדם ממול יידע שיש לך רק אקדח." היו גם קרבין אמריקני שאבא אהב אהבה גדולה, קל, מדויק ונעים לשימוש; רובה צנחנים בריטי, "אנפילד" מקוצר, מדויק מאוד; ורובה ציד דו-קני שאבא פחד לירות בו כי הדופן של הקנה היה כל כך דק שהוא פחד שהוא יתפוצץ לו בפנים. התחמושת שימשה לתותח החפרפרות.

ואכן, בכל מקום שיש ארסנל נשק, יש גם תאונות. תאונה שכזו הייתה לעזי:

כשהייתי בן שלוש-עשרה לימד אותי אבא לנקות את ארבעת האקדחים ושלושת הרובים. הוא מינה אותי להיות "האחראי על הנשקיה". יום אחד בדקתי את האקדח שליווה את אבא כל זמן שהבריטים היו בארץ, רבע בראונינג 7.65, שקשה לדרוך אותו, ואחת המחסניות הייתה פגומה.

השפתיים שלה היו מהודקות מדי וראיתי עקבות של פלאייר. הבנתי שכדורים לא ייצאו משם, פתחתי את השפתיים, ליטשתי אותן, וניסיתי לשקשק עם כמה כדורים. אחרי התיקון המחסנית פעלה כהלכה, החליקה את הכדורים אל בית הבליעה כמו שצריך, אך קפיץ האקדח היה חזק מאוד, האצבע שלי גלשה אל ההדק ובשקשוק הבא נפלט כדור. הכדור עבר דרך הארון ונתקע בקיר החדר השכן, מולי. העוזרת במטבח שמטה את מה שבידיה ונעלמה. בערב חזר אבא ושאל, "מה עשית?" הראיתי לו מה עשיתי והוא אמר, "אתה צריך להקפיד איפה אתה מניח את האצבע כשאתה עושה את זה. לך תקן את החור בקיר..."

לחגית, אחרונת הילדים שהתגוררה עדיין בבית, יש זיכרון נוסף:

ביום פרוץ מלחמת ששת הימים שוחררנו מבית הספר בשעה מוקדמת יחסית. באתי הביתה ומצאתי את אבא לבוש מדים, יושב במטבח ומוציא את הקרבין מן הגריז שבו היה נתון לאחסון ממושך. הוא הורה לי לשבת לידו, הגיש לי את רובה הצנחנים הבריטי והורה לי להוציא אותו מן הגריז (כולנו ידענו לנקות את כלי הנשק והיו גם הזדמנויות שבהן טווחנו בהם). הוא נקרא לארגן את הממשל הצבאי בסיני ובעזה, בעקבות ניסיונו ממבצע קדש, וחיכה לרכב שנשלח לקחתו למחנה נתן בבאר שבע. בעודנו מנקים את הנשק נתן לי הוראות: "הנשק אצלך, את נושאת הנשק, שאולי תזדקקו לו במקרה שיסתובבו פה כל מיני טיפוסים. כשאינך נושאת אותו, יש לנעול את הרובה בארון אחד, ואת הכדורים בארון אחר." הוא נתן הנחיות שלא להשקות את עץ הפקאן שלידו נחפרה השוחה, כדי שלא לערער את דפנותיה. בערבו של

יום זה, היום הראשון למלחמת ששת הימים, ירו בתותחים מקליליה לכיוון תל אביב, ונשמעה אזעקה. אמא ואני, שהתכוננו ללכת אל אורנה שגרה בסמוך יחד עם יוני בן השנתיים וחצי (שלמה היה מגויס), ירדנו לשוחה וישבנו בה, שומעות את שריקת הפגזים מעל לראש ואת רשרוש גרגירי החול שנשרו מן הדפנות בעקבות קולות הנפץ.

בתום הקרבות נסעו מישאל והמשפחה לבית חורון לבקר את עזי ואת שלמה, בעלה של אורנה, המגויסים. הוא הניח את הקרבין, שממנו לא נפרד, לידו, במרווח שבין שני המושבים הקדמיים. חגית זוכרת היטב את הנסיעה:

הוא אמר לי לשבת לידו, להחזיק את הרובה האנגלי ולהוציא את הקנה דרך החלון. "ושייראה הרצח בעיניים!" יצאנו מרמלה לכיוון לוד, ומשם למצפה בן שמן. חלפנו על פני יער בן שמן, ובשלב מסוים הפכה הדרך הסלולה לדרך עפר, שאחריה שוב דרך סלולה, בדרגת סלילה נמוכה. אבא נהג בלי מפה. שאלתי אותו איך הוא יודע לאן לנסוע, והוא אמר, "עוד מעט מימין צריך להיות כפר גדול, לא זוכר את שמו." שאלתי, "מאיפה אתה מכיר?" והוא אמר, "הרי זו דרך לוד-רמאללה מתקופת המנדט."

לא רק מתקופת מלחמת העצמאות זכר מישאל את האזור, גם מהתכניות שגובשו באוגדה שלושים ושמונה בשנות החמישים לכבוש את ירושלים המזרחית מכיוון צפון ומתכנון העיר מודיעין. בתום ששת הימים מצאה עצמה מדינת ישראל שולטת בשטחים רחבי ידיים, בסיני, בגדה המערבית וברמת הגולן. באזורים המאוכלסים באזרחים היה צורך להקים ממשל צבאי.

נזכר מי שנזכר, שלאחר מבצע קדש היה זה מישאל שהקים את הממשל הצבאי ברצועת עזה, והוא נקרא להקים את הממשל גם עתה. את אנחת הרווחה על שסוף סוף זקוקים לו וליכולותיו אפשר היה לשמוע היטב. הוא הקים את הממשל ברצועת עזה ונתן עצות לארגונו גם בגדה.

אך מי שחשב שהמומחיות הזאת, והעבר הביטחוני העשיר שלו, יובילו אותו למחנה פוליטי מובהק בוויכוח שהתעורר בארץ על גורל השטחים החדשים, עתיד להתאכזב. בראשית שנות השבעים הזמין מישאל את עזי להצטרף אליו לפגישה בירושלים עם חבורת צעירים "מעניינים", כדבריו:

באתי מחיפה לנווה מגן ונסענו במכוניתו. היה יום גשם. אבא סיפר שזו חבורת צעירים, שרעיון ארץ-ישראל וההתיישבות מלכד אותם אך לדעתו הם חולמים בהקיץ. הם הזמינו אותו לאחר שאחדים מהם נפגשו איתו כבר פעם או פעמיים.

הפגישה היתה בחדר צדדי בבניני האומה. היו כעשרים צעירים, רובם בגילי לערך, רובם בכיפות סרוגות. אבא הציג לי שניים מהם, כנראה אלו שבאו לפגישות המוקדמות איתו: חנן פורת ובני קצובר. נראה לי שהוא הכיר את אביו של חנן פורת, כי שאל לשלומו. הם דברו בשפתי, ומאזכורים שונים הבנתי שבאנו מאותו רקע בשירות הצבאי ובמלחמת ששת הימים.

ניכר היה שהם מעריכים את דעתו של מישאל ורואים בו דמות מופת, עלו כמה אזכורים של ביריה, של השיירות, של יחידה מאה ואחת. במבט לאחור אני חושב שהם רצו מאד לגייס את מישאל לתמוך בהם או אף לעמוד בראשם. הרבה אנשים בציבור עדיין "ידעו את יוסף" והעריכו אותו.

הדיון היה רעיוני, לכאורה, אך הנושאים שהעלו – התיישבות חלוצית בגדה המערבית, חידוש ההתיישבות

בגוש עציון, סיפוח השטחים – נתקלו כולם בהסתייגויות של מישאל. הוא אמר להם, "אתם חיים בעבר. יש ממשלה והיא תחליט. יש גם עולם חיצוני ואי אפשר להילחם בו. עברו הימים שאפשר היה לחלום על פינוי האוכלוסייה הערבית בדרך כזו או אחרת. צריך להציב מטרות ריאליות ולא חלומות."

הם ניסו להתווכח, לשכנע אותו, אך הוא ביטל את טיעוניהם באומרו – אתם חולמים בהקץ. יש ממשלה והיא הקובעת.

הפגישה הסתיימה בידידות. בדרך חזרה שתק מישאל רוב הדרך.

מי יודע, אולי הרהר בלקחים שלמד בארצות הברית, על כוחן של מעצמות גדולות ומדינות קטנות.

המודעות הפוליטית והתבונה הפוליטית המורכבת שפיתח מישאל עלו לא מעט בשיחותיו עם ילדיו. הוא נהג להרהר אחרי עניינים גדולים שעמדו על סדר היום הציבורי. גם אם החזיק בדעה מקובלת, דעת הרוב, עשה זאת לאחר שחשב בעצמו על הנושא והגיע למסקנה שזו הדרך הנכונה, ובוודאי שלא קיבל דעה רווחת מצוות אנשים מלומדה. תכונה זו, אגב, אפיינה את הוריו ואת אחיו בני משפחת שכטר. חגית זוכרת שיחות על פרשיות מתולדות היישוב שבהן התעניינה, ואת התובנות מאירות העיניים שלו. פרשה כזאת הייתה רצח ארלוזורוב בשנת 1933, שיוחסה בשעתו לחברי התנועה הרביזיוניסטית, אך רשמית לא פוענחה עד היום:

פרשה מסעירה זאת הוצגה בראשית שנות השישים כתעלומה ללא פתרון. אצלי התעוררה השאלה, מה פתאום נטפלו דווקא לאברהם סטבסקי וצבי רונבלט, חברי התנועה

הרביזיוניסטית, כרוצחים האפשריים? ממה שקראתי, ומתמונותיהם, הצטיירו השניים בעיניי כטיפוסים בלתי מזיקים לחלוטין. העליתי את התהיות בפני אבא.

ב-1933, שנת רצח ארלזורוב, הוא היה בן עשרים ואחת, והיטיב לזכור את האירועים ואת האווירה. "מי רצח את ארלזורוב ומדוע, אינני יודע", ענה. "אבל אני זוכר היטב את המערכה שניהלו הרביזיוניסטים כנגד הסכם ההעברה עם גרמניה [שנועד להציל את רכושם של יהודי גרמניה לאחר עליית הנאצים לשלטון ולהביאו לארץ-ישראל], שארלזורוב היה מן העומדים מאחוריו. ההסתה נגד ההסכם, נגד הנהגת הישוב המאורגן ובמיוחד אישית נגד ארלזורוב הייתה כל כך קשה וכל כך ארסית, שהרעילה את כל האווירה הציבורית בארץ. התחושה הייתה שבעקבות ההסתה הנוראה הזאת עלול להישפך דם, עד כדי כך הגיעו הדברים. לכן, כשנרצח ארלזורוב, התחושה המיידית הייתה שרביזיוניסטים עומדים מאחורי הרצח. למה מכל הרביזיוניסטים נפלו דווקא על השניים האלה? אינני יודע, אבל הם זוכו בסופו של דבר".

את הדברים על ההסתה ותוצאותיה לא הבנתי אז. כיצד דיבורים יכולים להוליך לרצח?! כל כך קל לתמרן אנשים למעשים שכאלה באמצעות דיבורים?! דבריו אלה צפו ועלו אצלי בשנים 1981-1982, במערכת הבחירות רווית ההסתה של 1981, ובאירועים שהוליכו לרצח אמיל גרינצווייג בהפגנת "שלום עכשיו" ב-1982. אז הבנתי.

הקשר שבין אידיאולוגיה לפוליטיקה עלה בשיחות בין חגית למישאל גם בהקשר של משפטי פראג משנת 1952, שבהם הואשמו ישראלים חברי מפ"ם שהגיעו לצ'כוסלובקיה, חברת הגוש הסובייטי, בעל הברית הגדול לכאורה של השמאל בישראל,

בריוגול לטובת "האימפריאליזם" – ישראל וארצות הברית – ונדונו למאסר:

מה שהתמיה אותי היה, שחברים ממפ"ם אכן הצדיקו את מעשי השלטונות בפראג, על אף שדווקא הם היו אמורים לדעת שמדובר בהאשמות מופרכות בעליל, והעדיפו את העלילה הצ'כית־סובייטית על פני טענתם של חבריהם מן הארץ, שהם חפים מפשע. הפניתי את השאלה אל אבא. הוא לא הכיר את המונח "דיסוננס קוגניטיבי", אך הסביר לי במילותיו שלו את מהותו, וכמה קשה לחיות איתו. במקרים כאלה, אמר, אנשים בוגרים, שכל ימיהם הלכו בדרך אידיאולוגית מסוימת, מתקשים לקבל את האפשרות שהדרך הייתה מוטעית, והם מעדיפים להיאחז בעולמם היציב והבטוח מן העבר, על אף שהעובדות מלמדות אחרת.

החשיפה המרוכזת לדמוקרטיה האמריקנית עוררה מחשבות אצל מישאל. עד לנסיעה לארצות הברית הייתה המשפחה מנויה בדרך הטבע על ביטאון מפא"י, "דבר". בארצות הברית קראו בני המשפחה עיתונים מן הארץ שנשלחו אל הנציגות הישראלית, בהם, מטעמי ממלכתיות, רק עיתונים נטולי זיהוי מפלגתי, בעיקר "הארץ". כך התרגלו לקרוא את "הארץ", ובשובם ארצה המשיכו לקרוא אותו, והמנוי על "דבר" נזנח. חגית הייתה הבת היחידה שהתגוררה עדיין בבית:

יום אחד, משעלה על הפרק דיון העוסק בפרשנות השונה שנותן כל עיתון לענייני דיומא, אמרתי לאבא, שטוב יותר לקרוא עיתון בלתי תלוי, אובייקטיבי יותר, מלקרוא עיתון מפלגתי המוטה לצד ההשקפה המפלגתית ומתעלם מדברים שאינם תואמים אותה.

"לא בהכרח", אמר לי. "מה זאת מפלגה? זאת קבוצה של אנשים שהתאגדו סביב רעיון או אידיאל מסוים, שהם רוצים להפיץ אותו ולקיים אותו. כל אדם המאמין ברעיון הזה מוזמן להצטרף לקבוצה, והעיתון שהיא מוציאה לאור מבטא את דעתם של רבים. מה זה עיתון בלתי תלוי? זה עיתון שמוציאה משפחה אחת. מה האינטרסים שלה? איננו יודעים. מה מעניין אותה? איננו יודעים. בוודאי שאיננו מוזמנים להצטרף לחוג המשפחה. אז עיתון בלתי תלוי איננו אובייקטיבי, והוא משרת קבוצה קטנה יותר של אנשים מאשר עיתון מפלגתי".

הוא הכיר בקשר הון-שלטון-עיתון כחמישים שנה לפני שקשר זה יצא לאור ועלה על סדר היום הציבורי.

קו צינור הנפט אילת-אשקלון

מאז כמה עשתה ישראל מאמצים למצוא נפט בשטחה, כפי שנמצא במדינות הסובבות אותה, אך לשווא. פרט למאגרים קטנים וזניחים לא נמצאו מקורות אנרגיה, וישראל הייתה – ועודנה – תלויה בייבוא נפט. אחרי מבצע קדש פנתה ישראל לאירן, שהייתה נתונה אז לשליטת השאה מוחמד ריזה פאהלווי אוהד המערב, בבקשה למכור לה נפט, ואכן נבנתה תשתית לכך. באילת נבנו שלושה מכלים, גם בבאר שבע, וביניהם הונח צינור בקוטר 8 אינץ'. מבאר שבע הועבר הדלק לבתי הזיקוק בחיפה ברכבת. עם הזמן הונח צינור בקוטר שישה-עשר אינץ' מבאר שבע לאשדוד ומשם הועבר הדלק לבית הזיקוק בחיפה בצינור.

סגירת תעלת סואץ על ידי מצרים ביוני 1967, יצרה מצב חירום בעולם כולו. סחורות רבות שעברו בתעלה מאסיה לאירופה, ובהן נפט, נתקעו ונאלצו להקיף את כל יבשת אפריקה, מה שהעמיד

בספק את כדאיות המסחר. רוב הנמלים באירופה לא היו כשירים לקלוט את המכליות הגדולות להובלת דלק למרחקים כאלה. לפיכך עלה הרעיון ליצור גשר יבשתי של צינור גדל-קוטר בין אילת לאשקלון, לצד הצינור הצר הקיים. לשם כך היה צורך להגדיל את המסוף באילת ולבנות באשקלון מסוף גדול עם כושר אגירה ומצופי טעינה בים למכליות אירופיות קטנות.

מישאל צורף לצוות ההקמה של הנמל באשקלון כאחראי על הבנייה והתפעול. זו הייתה משימה כפי יכולותיו, משימה מורכבת ורבת פנים, ששאלות רבות, מדיניות, כלכליות וחברתיות כרוכות בה. כבר במהלך הדיונים על פרטי המסוף שיוקם הוא גילה את החשיבה המקורית "מחוץ לקופסה" שלו. כך, למשל, הוא שאל מדוע מערכת הצינורות והסעפת של המגופים מיועדת אך ורק לקלוט דלק באילת ולפלוט אותו להטענה למיכליות באשקלון, ולא לאפשר ויסות בין המכלים או אפילו זרימה דו סטרית גם מאשקלון לאילת. מה יקרה אם נרצה להעביר נפט מהים התיכון? שאל. המומחים סביבו קיבלו את הסבריו ואכן תכננו מערכת דו כיוונית. לא חלף זמן רב והיא הוכיחה את עצמה. אחרי נפילת השאה ועליית האיטולה חומייני לשלטון באירן, נותקו הקשרים בינה לבין ישראל, "השטן הגדול" בפי חומייני ויורשיו, וישראל חיפשה בכל כוחה מקורות דלק חלופיים. על כך נוסף אובדן שדות הנפט של אבו רודס, בעקבות החתימה על הסכם השלום עם מצרים בסוף שנות השבעים, שחייב איתור מקורות דלק נוספים. היום מגיע הנפט לאשקלון מכיוון הים התיכון.

לא היה סוף לאתגרים. תקנות איכות הסביבה אסרו על המכליות לפלוט לים את מי הנטל המזהמים. כאשר האנייה מלאה נפט, היא שקועה במים ויציבה. ואילו מי הנטל מבטיחים את היציבות שלה לאחר שמרוקנים את הנפט ממנה. באותן שנים לא היו לאניות מכלי מי נטל נפרדים ממכלי הנפט, אלא מילאו את

המכלים הריקים מי ים כדי לשמור על יציבות האנייה בהפלגתה ריקה אל נמל הטעינה. שאריות הנפט במכלי האנייה התערבבו במי הנטל, וכאשר פלטו האניות את מי הנטל אל הים, כדי לטעון מטען נפט חדש, התאדו ממנו החומרים הקלים, כמו הבנזין, ונותרה הזפת המזהמת את החופים (היום בונים מראש את המכליות עם תחתית ודפנות כפולות, ומכלי הנטל נמצאים בין שתי התחתיות, כך שהבעיה אינה קיימת). כדי להתגבר על הבעיה תוכנן בנמל אשקלון מכל גדול, שאליו תזרים המכלית את מי הנטל, ומשם הם יועברו למתקן הפרדה שיפריד מהמים את הנפט והנגזרות הכבדות שנשארו ממנו. את המים הנקיים יהיה אפשר להזרים בחזרה לים. אלא שנפל פגם בתכנון. המתכננים שכחו את טמפרטורת המים – המים הגיעו קרים עם הנפט בתוכם, והצמיגות של הזפת בהיותה קרה לא אפשרה להפעיל את מתקן ההפרדה או להזרים אותה הלאה בלי לסתום את המשאבות.

אנשי תה"ל (תכנון המים לישראל) שתכננו את המתקנים בנמל אשקלון הציעו לחמם את המים במכל הגדול.
"איך תחממו?" שאל מישאל.

"בחשמל אנחנו לא יכולים להשתמש מטעמי בטיחות אש," הסבירו המהנדסים של תה"ל, "אז נתקין דוד קיטור גדול שיוזן במזוט ובזפת, נזרים את הקיטור בצינורות בתוך המכל, וכך נחמם את הנפט."

למישאל היה רעיון אחר: "לפני שאתם עושים את זה, אני רוצה לנסות שיטה אחרת." המכלים היו צבועים בצבעי הסוואה בגון החול, כדי להקשות על חורשי רעה לפגוע בהם, והוא שלח את אנשיו לצבוע את מכל מי הנטל בצבע שחור מט, כמו זה שמשמש לקולטים של דודי שמש. כך נפתרה הבעיה, הטמפרטורה במכל המחומם בקרני השמש עלתה בשלוש עד ארבע מעלות החסרות, והבעיה נפתרה. איננו יודעים אם מהנדסי תה"ל קיבלו את הרעיון

בחיוך של הקלה, או בתרעומת על הזר זה מקרוב בא המציע פתרונות חריגים כאלה – והם מצליחים!

את כל תסכולי הצעיר שרצה ללמוד הנדסה ולא זכה לכך השקיע מישאל בפתרון בעיות בהקמת נמל הנפט באשקלון ובתפעול שלו. התוצאות ניכרו היטב על בגדיו שכוסו כתמים "אמנותיים". אך לא רק בעיות הנדסיות העסיקו אותו, גם סוגיות ניהול שנילוו להפעלת נמל על הרגולציה הכרוכה בה. יחסיו עם העובדים היו חמים בדרך כלל. גם כאן באה לידי ביטוי דאגתו לאדם העובד ולזכויותיו. העבודה בנמל אשקלון הייתה מקצועית מאוד, והוא התקשה למצוא אנשי מקצוע בתחומים השונים. את הפתרון לבעיית המחסנאים הטכניים, שנדרשו לשלוט בשפה האנגלית כדי להיות מסוגלים לקרוא קטלוגים מחוץ לארץ, מצא אצל קהילת יוצאי קוצ'ין שדיברו אנגלית טובה. חבורה יוצאת דופן במיוחד הייתה חבורת הצוללים שעשו עבודות תחזוקה במסופים ובצנרת התת ימית, והמחלקה הימית המטפלת בסירות שקושרות את האנייה למצוף – כל קבוצה כזאת ואופייה וצרכיה הייחודיים.

בניית הנמל הייתה מלווה גם בחוויות משעשעות. כך נסע פעם לאיטליה עם רב החובל של הנמל לקנות סירות מנוע. אירחו אותם כיד המלך, וכשראו שני גברים שהגיעו ללא בנות זוגם שאלו אותם אם הם "רוצים משהו מיוחד." תשובתו של מישאל הפתיעה אותם: "אם הגעתי למילאנו, אני רוצה ללכת ל'לה סקאלה'." יש להניח שלא לבילוי באופרה התכוונו המארחים. מישאל התעלם מהחיוכים שלהם, ובשובו סיפר ש"מדאם באטרפליי" היא האופרה האהובה עליו, מה גם שבמקום הזמרת השמנה, שעל פי האמירה הידועה "האופרה לא נגמרת עד שהזמרת השמנה שרה", מילאה את התפקיד בחורה קטנת קומה ורזה, שלא התקשתה לךמות יפנית. והעיקר – היא הפליאה לשיר.

בשנה הראשונה של העבודה באשקלון נהג מישאל מנווה מגן ובחזרה מדי יום, אך בשנת 1970 עברו הוא ומתילדה לגור באשקלון. בדרך כלל, מתילדה היא שניהלה את ענייני הכסף במשפחה. מישאל כל חייו היה שכיר, ואת משכורתו היה מביא הביתה, למתילדה. היא ניהלה את הכספים ונתנה למישאל כסף מזומן לצורכי היום-יום.

מישאל היה שקוע בעבודה. כפי שעשה בכל התפקידים שהוטלו עליו כל חייו, כך גם עתה עבד מבוקר עד לילה, טיפס בריצה במדרגות הלולייניות של מכלי הנפט הענקיים (שלושים מטרים גובהם!), טיפל בכל עובד ועובד, נשא ונתן עם משרדי הממשלה ועם חברות התובלה המקומיות והזרות. כל הזמן הזה לא נתן דעתו לעצמו, ל"קריירה" שלו ולמצבו הגופני. עד אשר מלאו לו שישים וחמש, ב-1977, ועל פי החוק המקובל בשירות הציבורי, היה עליו לצאת לגמלאות.

יחסיו עם יושב ראש החברה, צבי דינשטיין, לא היו משופרים, ואת המנכ"ל, ישורון שיף, הוא הכיר מימי שירותו ב"הגנה" בירושלים במלחמת השחרור. שיף היה אחד המג"דים הראשונים של הגדודים שהוקמו בירושלים, הודח מתפקידו תוך כדי הקרבות בשל אי תפקוד, והועבר לתפקיד מנהלתי. מישאל העריך אותו כערכו המדויק, ולא הסתיר את דעתו משיף.

יחסיו של ישורון שיף עם הכפופים לו היו קשים. אנשי המטה, כלכלנים ואנשי מקצוע אחרים מן השורה הראשונה, נקלעו לעימותים בלתי פוסקים איתו. ממישאל הוא חשש ולא העז להתנכל לו בעבודה. יום שישי אחד נסע מישאל כהרגלו למשרד בתל אביב, שם המתין לו מנהל המסוף באילת, גדי כץ, לפגישת עדכון חודשית. בשובו סיפר מישאל למתילדה מזועזע: "את יודעת מה סיפרו לי האנשים במטה?" הוא הוסיף שאנשי המקצוע מתכננים להוציא את שיף מכליו, ובגלל בעיות הלב שלו, הוא יקבל התקף לב ויפטור

אותם מצרתו. "תארי לך", אמר למתילדה, "כמה צריך להתעמר באנשים כדי להוציא מהם תגובה כזאת. כולם אנשים משכילים ותרבותיים. הם לא בריונים מהרחוב." בשנת 1975 נפטר שיף בפתאומיות. מישאל כתב על כך לחגית, ששהתה עם משפחתה בשבתון בארה"ב "אני מקווה ששינוי זה יורגש לטובה בגישה הכללית לענייני העבודה בחברה". יו"ר החברה נשאר.

עתה, במלאות למישאל שישים וחמש, נקרתה ליו"ר ההזדמנות לבוא חשבון. לאיש מהנהלה לא היה עוז הנפש להתייצב מול מישאל ולומר לו, "הגיעה השעה לפרוש ולפנות מקום לדור חדש." הוא עצמו לא ייחס לגיל כל משמעות. בזמנו, שלחו אחד מאנשי המנהלה להגיש לו ערימת מסמכים לקרנות פנסיה לחתימה. "בשביל תכניות לעתיד", הסביר, "כדאי שתחתום עליהם." מישאל חתם בלי לקרוא את המסמכים בעיון. עתה הגישו לו את המסמכים כראייה לכך שעליו לצאת לגמלאות. מישאל היה בהלם. כך פתאום להפסיק שגרת פעילות עמוסה כל כך של אדם? בגלל פרט פורמלי כמו גיל? וכיצד הם יסתדרו בלעדיו? האם אין ערך לניסיון? לאורנה אמר, "מנהל חשבונות יכול להמשיך בעבודה גם בפנסיה. גם רופא. אבל מנהל חייב לנהל. ואין לי מה לעשות. לא צריכים אותי."

עדות להלם העמוק שבו היה נתון אפשר היה למצוא בכך שתוך כדי פינוי הבית באשקלון לקראת החזרה לנווה מגן, נפל מישאל מסולם ושבר צלעות אחדות. חודשים ארוכים ישב – וגם ישן – בכורסה. עם כאבים הוא ידע להסתדר. עם חוסר מעש – לא. גם מתילדה התקשתה להסתגל למציאות החדשה, שבה בעלה אינו יוצא מהבית השכם בבוקר ומותיר בידיה את הממלכה המשפחתית, אלא הוא "מסתובב בין הרגליים" ומחפש תעסוקה. העבודה בגינה לבדה לא הספיקה לו.

חיים חדשים

אחרי שפרש לגמלאות, ב-1977, בעודו מתאושש מהשברים בצלעותיו ושאר תלאות הגוף, התקשה מישאל למצוא את מקומו. יום אחד הלך עם מתילדה לבקר את שלום עירון (פרדי בלום), קצין תותחנים ראשי בעברו, ששירת גם במטכ"ל אג"מ, וכך ככל הנראה נוצר הקשר בין השניים. אחד האורחים סיפר, שלאחר יציאתו לגמלאות החל לגדל דבורים כתחביב, אך אז התגלה שהוא אלרגי לעקיצות דבורים, והוא נאלץ להיפרד מהן. וחבל, הוסיף האיש באנחה, כי הכוורת נתנה טעם לחייו. מישאל שמע ונדלק. הוא נזכר בכוורות שטיפחה אימו בסג'רה בסגנון הערבי, בפחי נפט. הכוורנות הכפרית המסורתית נעשתה על ידי נחיל בר בתוך סיר חרס הפוך, שהדבורים נכנסות אליו מלמטה ובונות בו את חלות הפרא, ובעת הרדייה היו שוברים את הכדים.

בעיני רוחו ראה מישאל היכן יציב את הכוורות – בפרדס שקנה בחלק מהחסכונות. עצם המחשבה על כך תרמה רבות להחלמתו. סוף סוף יהיה בשביל מה לקום בבוקר. אותו ידיד של פרדי גם היפנה אותו למדריך לגידול דבורים במשרד החקלאות ברעננה, יעקב לובינסקי שהיה אדם חם ולבבי. סיפרו שהוא למד את מלאכת הכוורנות בעת שהתחזה במלחמה לנער פולני יתום ונשלח לעבודה אצל איכר גרמני.

הפגישה הראשונה בינו לבין מישאל הולידה קירבה וחובה. יעקב ראה במישאל דמות אב ומאוד רצה לעזור לו להיקלט בענף. הוא קישר אותו עם מגדל דבורים ותיק אחר ברמות השבים, יוחנן שמו, שניהל מכוורת גדולה. מישאל עבד אצלו בהתלהבות גדולה. אחרי ככלות הכול, עבודה פיזית לא הייתה זרה לו, גם העקיצות לא הרתיעו אותו. שם למד מישאל את יסודות הכוורנות, ובהדרכת יעקב לובינסקי קנה ציוד לעשרה נחילים.

שמעה אורנה על ההרפתקה החדשה של אביה ונכבשה:

באותה תקופה נעמי, בתי, הלכה לגן. עד אז הייתי בבית. אבא אמר, שהוא היה רוצה לעשות מכוורת. אבל הרעיון שהוא יעשה את זה רק לשם התעסוקה, ואחריו הכול ייגמר ולא יהיה המשך – לא מצא חן בעיניו. אמרתי, "אני אצטרף." בסתיו 1977 הלכנו לקורס כוורנים מתחילים שהתקיים בביתן אהרן ולמדנו מספרו של אברהם בן נריה "גידול דבורים", התנ"ך של הכוורנים בארץ. הספר עסק באנטומיה של הדבורים, במיקום הכוורות ובכל מה שנחוץ כדי לגדל דבורים. מפה ואילך, זיל גמור. כל אחד לפי האלתור שלו.

אני מאוד אוהבת בוטניקה, גם אבא אהב בוטניקה ומצא במכוורות חיבור לצמחים ופרחים. הוא נהג לומר, "בגליל התחתון הפלורה הכי יפה בארץ. על יד סג'רה יש הכי הרבה פרחים צופניים [המהווים מזון לכוורות]."

בין התלמידים בקורס בביתן אהרן שבה את ליבו של מישאל בחור גבוה ורחב, והוא אמר, "זה גוי." הבחור הציג עצמו כיקי עפרוני, ובחילופי דברים מעטים בהפסקה דיברו על פרחי בר. אמר הבחור, "אין כמו הפרחים בגליל התחתון." "אתה מספר לי!" השיב אבא. כך התברר ששניהם מאותו הכפר.

"של מי אתה?"

"של בית יוסף." בית יוסף היה השם שקיבלו עליהם בני משפחת ניצ'אייב מסג'רה. אך השם העברי לא יכול להסתיר את הגֵּנִים הרוסיים, את השיער הבהיר, את עצמות הלחיים הגבוהות ואת גודל הגוף. היה זה נכדו של ניצ'אייב הזכור לטוב שחרש בצוותא עם צבי שכטר, ולמראה שיירת עולי הרגל הפרבוסלבים התרגש ורץ להתחבק עם הכומר. מישאל הכיר היטב את הסיפורים ואת משפחת ניצ'אייב, ועתה היה מאושר לפגוש בן הדור השלישי שלה.

יעקב לובינסקי פתח לפני מישאל דלתות של כוורנים אחרים, כמו דובי גולדנברג מרמ-און שבחבל התענ"כים, ועם הרבה רצון טוב, הוא החל לעבוד.

בסוף שנות השבעים היה גידול הדבורים ענף מוסדר. כדי לקבל רישיון היה על המגדל לספק נקודות (קואורדינטות על מפה של מאה אלף) שבהן הוא יכול להעמיד את הכוורות, ואליהן הוא קיבל רשות גישה מבעלי הקרקע. אחר כך המפקח היה נותן לו רישיון בהסתמך על מספר המכוורות הנמצאות בסביבה וריחוקן זו מזו, וזו הייתה זכות הקניין שלו. על חריגה מהמיקום או מכמות הכוורות בנקודה שאושרה היה אפשר להתלונן למפקח, וכך נשמר הסדר, לכאורה.

באביב 1977 קמה על רגליה המכוורת הראשונה ליד הפרדס המשפחתי הסמוך לבית הבאר שעל הגבעה, לא רחוק ממגרשי הטניס של רמת השרון היום. כל בני המשפחה התגייסו לארגון הבית והסבת המרפסת האחורית לחדר רדייה. אורנה עצמה מסתייגת מהביטוי "דבוראים", שהוא מוטעה מבחינה זואולוגית, ומעדיפה לדבר על כוורנים או מגדלי דבורים, כמימים ימימה:

קנינו מכונת רדייה גדולה שמסובבת שלושים ושש חלות, שגורמת לרטט גדול. עזי ואבא יצקו בסיס מבטון על הרצפה ועליו העמידו את המכונה כך שהיא לא זזה. מתחת לבסיס של מכונת הרדייה היה אפשר להעמיד אמבט שקלט את הדבש. קנינו גם מכונת שאיבה וחברנו אותה לחביות האחסון של הדבש שבהן הותקנו ברזים. לאחר הצטללות הדבש הנרדה היינו ממלאים בו צנצנות.

נהגנו ללכת לכנסים מקצועיים. הכוורנים אינם אוהבים שישאלו אותם על היבול שלהם, מאחר שיש כאן חשש מעינא בישא וגם מבעיות דיווח הכנסה. וכשהיו שואלים קולגה כמה

הכוורת נותנת, הוא עונה בחצי פה "פח" שפירושו כעשרים וחמישה קילוגרם, וברור לכל המתעניין שהמשיב אינו נותן דיווח מדויק אלא עונה תשובה סתמית. היו שנים שהפקנו שישים קילוגרם לכוורת. אבל על פתרונות מכניים כמו גם אלתורים לכלי עבודה אנשים אוהבים מאד לדבר ולהסביר. שטח זה היה טבעי למישאל, שבכל עבודה התאים לעצמו את הכלים והמכשירים שישרתו אותו נאמנה, כך שהעיסוק היה גם אתגר של המצאה ושיכלול הידע הבסיסי.

עם ההצלחות הראשונות בא התיאבון להגדלת המכוורת. בשנות השבעים, כשאיש לא חזה את המכה שתנחת על החקלאות ואת השנים הקשות שבאו אחר כך, רווחה ההנחה, שמכוורת של מאתיים כוורות יש בה כדי לספק הכנסה ראויה, ומישאל שאף להגדיל את המכוורת להיקף הזה. אורנה הייתה שותפה לתכנון ולביצוע:

ניקנה מלאי ציוד ענק של ארגזים, בסיסים, גגות ומסגרות ומישאל נרתם למלאכת צביעת הארגזים בצבע לבן מבריק וחיבור המסגרות. אלו היו עבודות נגרות קטנות שגזלו הרבה זמן אבל היו עיסוק שהייתה לו תכלית. כידוע, מישאל לא היה מסוגל לעסוק במשהו סתם, שאין לו תכלית מעשית. הוא תכנן וביצע את בניית המיתקן לחיווט המסגרות בחוטים שאליהם הייתה מולחמת השעווית המשמשת בסיס לבניית חלת הדבש. בד בבד היה צריך לסייר בשטחים ולמצוא לכוורות מקום נגיש למכונת והגיוני בהתחשב בתנאי הסביבה, שלא יפריעו לעובדי הפרדס, ולא יהיו נגישים מדי לכל מרעין בישין.

סיפורו של הפרדס שבו הוצבה המכוורת הראשונה הוא במידה רבה סיפורה של החקלאות במדינת ישראל בכלל, ובאזורי המרכז

העירוניים בפרט. מישאל ומתילדה חכרו את הקרקע שיועדה לנטיעת פרדסים בשנת 1958, והנטיעה והעיבוד נעשו בידי "יכין חקל", חברה הסתדרותית שהוקמה במטרה ליצור תעסוקה לעולים. נאמן לעצמו, לא הותיר מישאל את כל מלאכת העיבוד ל"יכין חקל", אלא ביצע אותה בכוחות עצמו ובסיוע המשפחה. בהשקיה לילית אחת עצר מישאל את העברת הצינורות ואמר לעזי, "בני אל תשכח. חכרנו את השטח לארבעים ותשע שנים. תצטרך לזכור לחדש את החוזה ב-2007". עזי אמר לו, "אני אשכח, תזכיר לי."

לא ניכנס כאן לפירוט של ידע מקצועי, אך נציין שהשנה של הכוורן נחלקת לעונות על פי מיקום החלקות שלו וטיפוסי הצמחים הפורחים סביבה. בתום עונת הפריחה בסביבה מגיעה הרדייה, ולקראת הסתו יש להאכיל את הדבורים בתמיסת מי סוכר, מאחר שמאגר המזון שלהן נלקח בידי הכוורן. גם בימי גשם יש עבודה במחסן המכוורת ובבית הרדייה, כך שהמכוורת סיפקה תעסוקה מלאה במשך כל השנה.

בעונת הסתו נשקפת סכנה לדבורים ממתקפת צרעות (דְּבוּרִים). הצרעה עוקצת דבורה, ואז נושאת אותה ומאחסנת אותה בקן שלה, שתהיה למזון לרימות שתיוולדנה לקראת האביב. כוורת שצרעות תקפו אותה נחלשת ביותר ועלולה להתחסל בהעדר דְּבוּרִים עמלות.

מישאל ניהל מלחמת חורמה בצרעות. כאיש שדה הבין, שהריגת צרעה בודדת בקרבת הכוורות לא תושיע את המכוורת, ויש להשמיד את קן הצרעות כולו. הוא היה מגיע למכוורת ואורב לצרעות. כשהייתה מגיעה צרעה וחוטפת דבורה, היה הולך בעקבותיה בשדות, הולך וצולע למרחקים עצומים בשדות היבשים ומלאי הקוצים. בדרך היה מציין לעצמו נקודות בשטח להתמצאות. כשהגיעה הצרעה אל הקן החפור באדמה, היה נועץ

מוט גבוה בסביבתו לסמן אותו. כך היה מאתר מספר קינים באזור המכוורת וחוזר בתום יום הליכה מייגעת בשדות. בבית היה מכין לפידים ממוטות עץ חזקים וקרעי שק, כשהוא קושר היטב את ראש הלפיד. בערב למחרת היה יוצא עם אורנה לשדה ומוצא את דרכו אל קיני הצרעות על פי הסימנים שאיתר בדרך. ליד הקן היה מרווה את ראש הלפיד בבנזין, מדליק אותו ודוחף את הלפיד לתוך הקן החפור באדמה. אורנה תמיד הייתה לצידו:

הקרב נגד הצרעות הלהיב אותו, והוא השקיע בו הרבה זמן ומאמץ. אבל גם ממלחמה בצרעות הבאות למכוורת לא משך את ידו. הוא היה אורב להן עם מטאטא שהיה מכין מעמודי התפרחת של בוצין מפורץ, צמח הפורח בשדות היבשים בסוף הקיץ, ובאמצעות המטאטא היה מצליח להוריד צרעה מעופפת לקרקע במכה אחת. מטאטא הזרדים היה מונע מן הצרעה לשוב ולהתעופף, והוא היה מגיע אליה ודורך עליה להשמידה. שנה אחת הייתה לנו קבוצת כוורות באזור שדה דב, ליד המסלולים, במרחק מה מבנייני השדה. מישאל היה יוצא בבוקר לציד ליד חלקה זו, שכיוון שהייתה בין שדות בור היו בסביבתה הרבה קיני צרעות. יום אחד חזר במצב רוח משועשע מאוד. השומרים שם ראו איש מבוגר לבוש חאקי, לראשו כובע טמבל, מקרטע ורץ עם מטאטא ביד. יצא ג'פ לקראתו ושאל מה הוא עושה פה. הוא הסביר שהוא מדביר דבורים. אחר כך חזר משועשע מהערנות הביטחונית של שדה דב.

העבודה בשדה החזירה את מישאל לימיו בסג'רה. השדאות הייתה טבועה בדמו, ויכולת ההתמצאות והזיכרון לפרטים שראה בשטח היו מדהימים. כשהלך בשדה נקב בשמות צמחים בעברית ובערבית.

אורנה זוכרת סיורים בשדות, שבהם נסע מישאל בדרך שונה מזו שבה הגיע. זו הייתה דרכו להכיר היטב את הסביבה כדי "שלא יהיו הפתעות". העבודה במכוורת העלתה אצלו זיכרונות מסג'רה:

יום שישי אחד עבדנו במכוורת, עננים שחורים כבדים היו תלויים מעל ראשינו. ואבא אמר, "אתה חורש ביום כזה עם עננים, ורץ קדימה, רוצה לגמור את השדה לפני הגשם, גומר לחרוש, מעמיס הכול על העגלה עם הפרדות, מגיע הביתה, פורק את הפרדות, שם להן אוכל, נכנס הביתה, ואז מתפוצצים העננים ויורד הגשם. זה עונג שבת. עשית את המקסימום שיכולת, עכשיו מגיע לך. האדמה רווה ומותר לך לנוח."

במבט לאחור אורנה רואה בעבודה במכוורת את התגלמות מכלול התכונות של מישאל, איש האדמה במובן הרחב ביותר של המונח:

הכרת תוואי השטח, שדאות, הבנת השפעת עונות השנה על המיקום, הכרת הצמחייה, או הצבת הכוורות בהתחשב במצב השמש.

הוא מיהר לאמץ המלצות של קולגות, למשל, לנסוע למחסני ציוד צבאי עודף ליד גדרה, לקנות ארגזי תחמושת ישנים כדי להפוך אותם לארגזי נחילים (נחיל הוא מחצית כוורת ואין צורך לבזבז ציוד כוורת מלא על נחילים, מה גם שחלל גדול מדיי עלול להפריע להתפתחות הכוורת עקב צרכי האוורור והחימום). היה הרבה עיסוק בנגרות ובהמצאת פתרונות לבעיות טכניות; היה צריך לנסוע לחנות "שוק חקלאי" בתל אביב לקנות כלים וציוד חסר, ולשמוע רעיונות. בניית המכוורת סיפקה עניין ואתגר. כל יום הביא עימו תקוות ותכניות – היה למה לצפות בעונה הבאה. גם היום אני

חושבת שמכוורת כעיסוק לפנסיה, למי שיש לו יחס לאדמה ולטבע – זה דבר נפלא.

עזי מוסיף:

המלחמה בצרעות והשמדת קיניהן, בחזקת תקיפת האויב והשמדתו בבסיסו, היו מלחמת החקלאי בשודדים את פרי עמלו.

לא רק בני המשפחה גילו מישאל חדש־ישן, גם חבריו החדשים גילו את תכונותיו הייחודיות, ובראשן את יישוב הדעת וחוש הצדק, ובחרו בו לוועדת הביקורת של איגוד מגדלי הדבורים. מיטיבה אורנה לתאר:

כיוון שהוא היה אלוף משנה במילואים, איש נכבד, מיטיב לדבר עם בני אדם, בעברית נהדרת, ועם יכולת פיוס ופתרון קונפליקטים, חיבבו את נועם הליכותיו. הוא הקשיב בשמחה רבה לסיפורי אנשים על הישגיהם, משום שידע להעריך עבודה ראויה ואנשים עובדים, עצמאים ברוחם ובעיסוקיהם. אותן תכונות עמדו לו גם בהיותו חבר בית הדין העליון של ההתאחדות לכדורגל, בתור משכין שלום ומפשר. הוא לא העליב אף אחד מן הצדדים אלא הקשיב בסבלנות.

זו הייתה תקופה של נחת למישאל. הדבש נמכר היטב. פעם פגש מישאל את הפלמ"חניק הוותיק איצ'ה ממבוש במסיבה. שאל איצ'ה, "מה נשמע?" ומישאל השיב, "אני מגדל דבורים." איצ'ה ממבוש הכיר את הנושא והזדהה: "איזה תענוג! לקחתי שתי כוורות, ואיזה כיף זה. אתה קם בבוקר, מותח את הזרועות, מסתכל מול החלון על העולם ויודע, שבאותו רגע אלפי פועלות עובדות בשבילך."

הוא העניק ראינות מקיפים על חייו, על אירועים שהיה שותף להם, בין השאר עזר ליוספלה טבנקין, איש הפלמ"ח, לרענן את זכרוננו בעת שכתב את סיפור חייו, ולחוקרים תאודור מנור, מן המדור להיסטוריה בעל פה במכון טרומן באוניברסיטה העברית, ואורי מילשטיין. אבל בניגוד לרבים מחבריו מהימים ההם, הוא לא חי בעבר. הוא קם בבוקר, לבש בגדי עבודה, נסע למכוורת הסמוכה לביתה של אורנה ועבד עד הצהריים. אחרי ארוחת צהריים ומנוחה קצרה יצא לעבוד בגינה.

אך הגיל החל לתת את אותותיו, ופציעות ישנות־נושנות הזכירו לו את קיומן. עכשיו הדהדו באוזניו, ובעיקר באוזני בני משפחתו, דברי האזהרה של האורתופד שניתח אותו אחרי תאונת האופנוע שבה נפצע קשה ברגלו יותר מארבעים שנה קודם לכן, "עכשיו אתה גיבור, אבל המנח של ההליכה על רגל אחת קצרה מן האחרת שוחק את השלד, ובעוד שלושים או ארבעים שנה תהיה נכה ותשכב בלי יכולת לזוז."

אז צחק מישאל לדברים והוכיח לרופא ששום מגבלה לא תעצור אותו. אך עתה, והוא בן שבעים וארבע, סבל מכאבים והתברר שמפרק הירך שנפגע באותה תאונה נשחק. הודות להתקדמות האורתופדיה נמצא פתרון – החלפת מפרק. שישה שבועות הוא שכב פרקדן בבית החולים, וכדי להימנע מפצעי לחץ התקינו לו משולש תלוי להתרומם בעזרתו. בני המשפחה טיפלו בו, וימים אחדים לאחר שובו הביתה הוא שוב מעד במעבר מהמרפסת אל הדשא. יתד הפלדה המקשרת את מפרק הפלדה החדש ונעוצה בעצם הירך התעקמה והעצם נשברה. עוד ניתוח, עוד שיקום ממושך בהתגייסות המשפחה. הפעם היה ברור, הוא אינו יכול עוד להסתכן ביציאה למכוורת ובסירות בגבעות ובהרים. על מרדף אחר דבורים אין עוד מה לדבר. אורנה המשיכה לעבוד במכוורת בלעדיו, בעוד הוא מסתפק בעבודות בפנים – חיווט המסגרות, הלחמת השעוויות אליהן, הרדייה וסידור המחסן.

אך המעמסה הייתה למעלה מכפי כוחה של אורנה לבדה. התנכלויות של מגדלי דבורים סמוכים ועקירת הפרדסים וצמצום שטחי המרעה הכריעו אותה: "הבנתי שאין לי תקומה. אני אעבוד שנה שלמה בלי תמורה. אמרתי לאבא, 'הגענו לתקרת הזכוכית. אני מוכרת.' בקיץ הסתיימה המכירה, תוך עושק במחיר וחסול הציוד בבית. בסוף הקיץ ההוא אבא נפטר."

בסוף אוגוסט 1992 יצא מישאל כדרכו יום יום אחר הצהריים לעבוד בגינה. בחמש, עם תחילת התכנית היומית "ערב חדש" בטלוויזיה, קראה לו מתילדה להיכנס הביתה. הוא לא ענה. היא הביטה מבעד לחלון וראתה אותו שוכב בגומה של עץ המקדמיה. שכן בא והעביר אותו לכורסה במרפסת. אחר כך הזעיקה את אורנה:

הוא היה בהכרה. היא הזעיקה את השכן ואותי. הזעקנו אמבולנס. אמא ידעה להגיד להם, שלא צריך אמבולנס נידת טיפול נמרץ, כי "זה לא לב, אלא ראש." בדרך ניסיתי להרגיע אותו, "שב תנוח," והוא חיך, "שב תנוח אל תירא, ותעוף בחזרה" כלשון שיר הילדים "בוא אליי פרפר נחמד". נסענו לבית החולים בילינסון, הכניסו אותו לבדיקת סי.טי. מוח. כל הזמן הזה הוא היה בהכרה מלאה. רק כשיצא מהבדיקה איבד את ההכרה. אבחנו שטף דם מסיבי במוח המוארך.

או אז נזכרו בני המשפחה, שזה לא היה ככל הנראה האירוע המוחי הראשון שלו. שנים מספר קודם לכן הוא סיפר יום אחד לאורנה, "נפלתי, קמתי, וקרה לי דבר מוזר, לא הרגשתי את הרגל. הרגל הייתה כמו משותקת." אורנה זיהתה נימה של עצב בדברים. למחרת נסעו מתילדה ומישאל לנופש בים המלח, והוא התעקש לנהוג בעצמו. אורנה הדואגת סיפרה לרופא המשפחה על הנפילה, והוא הורה לה לנסוע מיד ולהחזיר אותו הביתה בלא דיחוי.

האירוע חלף, ומישאל המשיך להצהיר על מצבו הנפלא. לכל מי ששאל "מה שלומך?" הוא ענה, "כמו שאתה רואה."
 "אתה נראה נהדר."
 "בדיוק."

עתה, מכונסים סביב מיטתו, היה ברור שאין כבר דרך חזרה. סגן מנהל המחלקה הנורוכירורגית רצה לנתח אותו.
 "האם הניתוח יועיל?" שאל עזי שהגיע היישר לבית החולים.
 "הוא יעצור את הדימום."
 "האם נגרם נזק?"
 "בוודאי."

אם כך, אמרו בני המשפחה, אין מקום לניתוח. היו לו שמונים שנה של עשייה מפוארת, הוא עשה נפלאות. גם אם היה שורד את הניתוח, הוא לא היה רוצה להישאר נכה.
 חגית ישבה ליד המיטה. ניגש אליה רופא צעיר.
 "הוא סובל?" שאלה.

"בואי נראה," אמר הרופא. הוא אחז בבוהן בצד הלא משותק שלו, צבט, דקר ומישאל משך את הרגל. "אנשים מחוסרי הכרה שסובלים כאבים," הסביר, "מיטלטלים במיטה מצד לצד גם בחוסר הכרה. רפלקס הכאב שלו פועל. אם הוא לא מיטלטל, הוא לא סובל." חגית סיפרה על כך לילדיה שאיבדו את אביהם שנתיים קודם לכן, והם שאבו מכך נחמה.
 לפנות בוקר נפטר.

כל חייו של מישאל נסבו סביב תחושת החובה לעשות מה שצריך, לעשות זאת חיטב, ליהנות מהעשייה ולא לרוץ לספר עליה לחבר'ה. לא הייתה משימה, קשה או קלה או פחותה מדיי עבורו. בעולם הצבאי, הביטחוני והאזרחי מצא תמיד סיפוק בעשייה נכונה (יצא מהכלל הזה פרק הממשל הצבאי, שלא הסב לו הנאה וסיפוק).

החזרה למכוורת הייתה חזרה לעבודת כפיים חקלאית, התמזגות עם עולם הטבע ועונות השנה. הייתה בה שלווה של אדם שהשלים משימות לאומיות, השתתף בפעילות ביטחונית מכרעת בימי המחתרת ולאחר קום המדינה, וכשדברים התממשו והוא לא נקרא לתרום את חלקו, מצא עצמו חוזר אל שורשיו – אל עבודת האדמה שעליה גדל והתחנך, עבודת כפיים הגונה, ללא ניצול, ללא תככים, ברוח הערכים שספג בביתו. הוא ידע לשאוב סיפוק מ־An honest day of work וזכה לשלוות עובד האדמה בתום יום עבודה מייגע, מוקף באהבת אשתו, ילדיו ונכדיו.

לְכָל זְמַן וְעַתָּה לְכָל חַפֵּץ תַּחַת הַשָּׁמַיִם	
וְעַתָּה לְמֹות	עַתָּה לְלֵדָת
וְעַתָּה לְעֶקֶר וְנֻטוֹעַ	עַתָּה לְטִיעַת
וְעַתָּה לְרִפּוּא	עַתָּה לְהִרְוֹג
וְעַתָּה לְבָנוֹת	עַתָּה לְפְרוֹץ
וְעַתָּה לְשִׁחוּק	עַתָּה לְבָכּוֹת
וְעַתָּה רִקּוּד	עַתָּה סִפּוּד
וְעַתָּה כְּנוּס אֲבָנִים	עַתָּה לְהִשְׁלִיךְ אֲבָנִים
וְעַתָּה לְרֹחַק מִחִבֵּק	עַתָּה לְחִבּוּק
וְעַתָּה לְאַבֵּד	עַתָּה לְבִקֵּשׁ
וְעַתָּה לְהִשְׁלִיךְ	עַתָּה לְשִׁמּוֹר
וְעַתָּה לְתַפּוֹר	עַתָּה לְקְרוֹעַ
וְעַתָּה לְדַבֵּר	עַתָּה לְחִשּׁוֹת
וְעַתָּה לְשׁוֹא	עַתָּה לְאַהֵב
וְעַתָּה שְׁלוֹם	עַתָּה מִלְחָמָה

(קֹהֶלֶת ג', א'-ח')

מקורות

ארכיון תולדות ההגנה: (להלן אתה)

מישאל שחם (שכטר) עדויות:

- אתה 83.36: השנים המוקדמות בסג'רה וברחובות
- אתה 63.39: שנות העבודה בשרון, בשומרון ובגליל העליון
- אתה 49.38: הגליל העליון, בירה
- אתה 83.34: מפקד הדרום והנגב
- עדות יחזקאל ברעם (חצ'קו) ארכיון תולדות ההגנה, אתה 11.24
- תאודור מנור, האוניברסיטה העברית, המכון ליחסים בינלאומיים, המדור להיסטוריה בע"פ, 1978–1979. סדרה בת 8 ראיונות עם מישאל שחם
- אורי מילשטיין, דבר השבוע 9.12.1977
- אורי מילשטיין, דבר השבוע 16.12.1977
- אורי מילשטיין, מנחה: סימפוזיון על השיירות בהשתתפות מישאל שחם, אורי כהן, יעקב בן חיים, 26.12.1982, ארכיון יד טבנקין, חטיבה 3–12, מכל 10 תיק 8
- אורי מילשטיין, ראיון עם מישאל שחם, 8.3.1982
- ארכיון יד טבנקין:
- קרבות לוביה וסג'רה, דו"חות הגדוד לחטיבה לסיכום לקחים, 15.6.1948, חטיבה 3–12, מכל 78 תיק 2
- תלונת מישאל שחם לפיקוד על הכשלת פעולת כיבוש לוביה, 16.6.1948 אותו מקום
- תגובת הפיקוד ומסמס התלונה, 16.8.1948 אותו מקום

ארכיון צה"ל:

תיק אישי מישאל שחם, תיקי מטה ההגנה במלחמת העצמאות, תיקי הממשל הצבאי, פרוטוקול משפט כפר קאסם, תמונות ומסמכים

ארכיון המשפחה:

- סיכום דברים מערב לכבוד 18 שנה לעליית נאות מרדכי על הקרקע, נאות מרדכי 24.11.1964. מנחה: נחום ברנדס משתתפים: מישאל שחם, בנימין שפירא, קיבוץ עמיר; אפרים לבנה, קיבוץ כפר בלום; זאב נחשתן, קיבוץ עמיר
- יומן תש"ח של מישאל שחם, מכתבים לאורך השנים, מסמכים אישיים, קטעי עיתונות, תמונות

פריטים:

- חמישים שנות התיישבות בגליל התחתון, עבר הדני, הוצאת מסדה והתאחדות האיכרים בגליל התחתון, 1955
- סג'רה, תולדותיה ואישיה, בן ציון מיכאלי, הוצאת עם עובד-תרבות וחינוך, 1973
- תע"ש במחתרת, משרד הבטחון – ההוצאה לאור, התעשייה הצבאית לישראל (תע"ש), 2003, 965-05-1201-2, ISBN
- ביריה שלנו, נחום ברוכי, הוצאת ספריית יהודה דקל, 2013
- בצל המצודה, עמידתה של צפת, מאיר מיבר מייברג, הוצאת מלוא 1989
- חוברת זיכרון לבנימין שפירא, הוצאה פרטית קיבוץ עמיר 1978, ארכיון משפחת שפירא
- שיבולים שבחרב, חיים גופר, הוצאת צ'ריקובר 2005
- בלילות חשוכי כוכבים, חיים גופר, הוצאת משרד הביטחון 1993

- תשעה קבין, יצחק לוי (לויצה), הוצאת מערכות 1986
- מיומנו של נהג תש"ח, יונה גולני, משרד הביטחון ההוצאה לאור
1979
- ירושלים ירושלים, דומיניק לאפייר ולארי קולינס, הוצאת
וידנפלד וניקולסון ירושלים, ספריית מעריב, 1972
- בעקבות השיירות לירושלים, ישראלה קומפטון ועזרא אייל,
הוצאת החברה להגנת הטבע – בית ספר שדה שורק, חוגי סיור,
סניף רחובות, תשמ"ח 1988
- אילן ושלח, דרך הקרבות של חטיבת גולני, עורך: בנימין עציוני,
הוצאת מערכות 1950

אינדקס

אינדקס שמות

אשכול לוי 326, 305, 258, 35	א
ב	אבידן שמעון 178
באום שלמה 275, 270, 269	אביר (רוכל) יוסף 105, 100, 83
283, 279	127, 118, 115, 114, 113, 108
בוסקילה שושנה 22	אבנן אהרון 268
בורג יוסף 304	אבנן יעקב 256
בכור שטרית 303	אדמון שמוליק 196, 195
בלום יהודה 341, 160, 98, 90	אהרונביץ שלום 183, 63
בלקינד סופיה 33	אוסטר דניאל 297
בן אליהו ישראל 106	אוישישקין מנחם 28
בן ארי מרדכי 122	אופנהיימר חנן 62
בן ארצי אפרים 247	אורבך צבי 305
בן-גוריון דוד 51, 35, 34, 33, 28	איילון (לשצניר) צבי 229, 108, 101
174, 173, 144, 141, 134, 133, 69	איליוביץ 48
219, 195, 193, 190, 183, 177	איש-הורביץ ישראל 57
258, 257, 254, 234, 229, 223	אלון יגאל 178, 172, 170, 163, 135
283, 281, 274, 273, 272, 261	אלטשולר גדעון 264
291, 290, 289, 286, 285, 284	אליה אלכס 252
326, 312, 305, 304, 303, 302, 298	אלמוגי יוסף 326, 322, 321
בן-גוריון עמוס 133	אפטר יעקב 156, 155
בן-דור משה (מוריס) 88	אפשטיין (אילת) אליהו 57
בנטוב מרדכי 304	ארגוב נחמיה 272, 174, 173
בן יהודה אליעזר 319, 20	290, 283
בן יהודה, ד"ר 291, 290, 289	
בן יהודה חמדה 19	

גלילי ישראל | 137, 143, 169, 243
 גרבר (רגב) יוסלה | 275
 גרי גרשון, ד"ר | 74
 גרינבאום יצחק | 256
 גרינבוים צבי | 96
 גשני (מוסטוילישקר) שרגא | 203, 204

ד

דוויד אהרון | 282, 287
 דורון אהרון | 259
 דורי יעקב | 80, 129, 190
 דיבון שמואל | 298

דיין משה | 128, 189, 191, 192,
 193, 230, 231, 232, 235, 244,
 251, 266, 267, 270, 274, 281,
 282, 285, 286, 296, 298, 300,
 301, 303, 304, 321

דינשטיין צבי | 339
 דנין עזרא | 117, 118, 119
 דרור יעקב | 207

ה

האזנר גדעון | 244
 הוז יצחק | 49
 הורביץ נחום | 90, 95, 96, 108,
 114, 117
 הלברשטאט יונה | 99
 הלוי בנימין | 302

בן יהודה שלמה | 116
 בנין אברהם | 63
 בן מנחם (גוליבר) יצחק | 270
 בן פורת פני | 174
 בן צבי יצחק | 57, 179, 180, 302
 בר יהודה ישראל | 304
 בר ישראל | 123, 323
 בר מיכאל (מילו לוברסקי) | 131, 154
 ברנע ישראל | 133
 ברעם יחזקאל (חציקו) | 63, 65, 67,
 68, 69, 73, 75, 76, 115

ג

גדליה | 289, 290, 291
 גולדמן מתילדה | 68, 70, 71, 72, 74,
 75, 76, 77, 79, 90, 119, 120, 121,
 122, 123, 125, 153, 184, 224,
 227, 313, 317, 326, 339, 340,
 341, 350, 351
 גולדנברג דובי | 343
 גולומב אליהו | 70, 325
 גולן (שפיגל) נחום | 224, 229
 גולני יונה | 163, 167, 168
 גורן משה | 203
 גינצבורג לובה | 29, 30, 31, 32, 33,
 34, 35, 39, 45, 46, 50, 52, 53, 54,
 58, 62, 312
 גלברמן יהושע | 81, 118

חרש ראובן | 63

ט

טוביאס מרסל | 269

טפר אריה | 169

י

ידין יגאל | 129, 130, 137, 139, 149,
178, 187, 190, 242, 244, 245,
248, 289, 290, 291, 295

יזרעאלי יוסף | 117, 118

יוסף דב, ד"ר | 152, 154, 155

יפה אברהם | 203

יפה אורי | 219

כ

כייאל שלמה | 48

כרמל משה | 189, 199, 200,
223, 229

כץ גדי | 339

ל

לבון פנחס | 257, 258, 281, 283

לביא יורם | 270

לביא שלמה | 33

לבנה אפרים | 90

לבקוב חיימקיה | 207

להט שלמה (צייץ) | 268

הרפז (יוש) יוסף | 269

הר ציון מאיר | 280

הרצל בנימין זאב | 31, 143, 255

הרצפלד אברהם | 222

הררי יהודה | 200, 204, 265, 266

ו

וייל פנחס, ד"ר | 108

וינשטיין שלמה | 19, 47

וויץ יוסף | 221

וויצמן חיים | 35, 61, 68, 69

ז

זאב אהרון | 122

זוהר בנימין | 302

זילוני אלכס | 147

זינאתי | 124

זמיר צבי | 162, 163, 167, 175

ח

חוסר ישי אהרן | 302

חורב עמוס | 169

חושי אבא | 302

חנוכי אברהם | 89, 108, 118

חנקין יהושע | 33, 43

חפץ אוריאל | 259

חפר חיים | 122

מקלף מרדכי (מוטקה) | 205, 203,
286, 285, 281, 278, 274, 223
מרגלית יגאל | 76
מרט זלמן | 138
מן משה (מונטג) | 104, 102, 99, 83,
199, 198, 193, 191, 189, 117

נ

נבון יצחק | 138
נחושטן זאב | 90
נחמני יוסף | 222, 63
ניסנבוים מיכאל | 47
נעמן דב | 135

ס

סחין | 47
סחרוב ישי | 140, 63
סלומון יעקב | 298
סלומון יצחק | 89
סלוצקי (עמית) זאב | 275
סמילנסקי משה | 57, 55
סנה משה | 127, 80

ע

עבאדי אברהם | 26
עמיר (זבלודובסקי) ישראל | 115,
243, 230, 180, 140
עמית מאיר | 314, 274

לובטקין צביה | 123
לובינסקי יעקב | 343, 341
לוברני אורי | 298
לזו קדיש | 304
לוקר ברל | 256
לנדסמן הלל | 108
לנר דן | 235, 231
לסקוב חיים | 298, 178, 177,
312, 302

מ

מאירוב (אביגור) שאול | 100
מאיר גולדה | 143, 142, 141, 140,
284, 243, 146
מוצרי מכבי | 185, 135
מזא"ה שמעון | 290
מזרחי יונה | 215
מטות שמוליק | 270
מיבר (מייברג) מאיר | 91, 90
מיכאלי בן ציון | 59
מיכאלי מיכאל | 288
מלינקי שמואל | 302
מלמוד שמעון | 44
ממבוש איציה | 348
מנדלסון אריך | 62
מקובר שמעון | 67

צילנוב יחיאל, ד"ר | 33

צסיס דב | 204

צרצור ודיע אחמד | 303

ק

קול משה | 327, 326

קוסטיצקי | 46

קורנגולד ישראל | 44

קלוורסקי (מרגליות) חיים | 16, 15,

49, 24, 19, 18, 17

קפלן אליעזר | 150

קפלן מקס | 260

קצובר בני | 331

קראוזה אליהו | 36, 28, 26, 25, 24,

43, 42

קרול אליעזר | 118, 90, 86

קריידן ג'ו | 160

קרמר ברוך | 48

קרמר חיים | 127

קרטני יואל | 67

ר

רבין יעקב רחל | 90

רוגצביסקי (רגב) | 51

רוזן פנחס | 304

רוזן שבתאי | 235

רטנר יוחנן | 297

עפרוני יקי | 342

פ

פבריקנט | 48

פונדק יצחק | 127

פורטוגלי מנדל | 43, 42

פורת חנן | 331

פיאמנטה יהודה | 270

פיאמנטה עוזי | 270

פיינברג אבשלום (לוליק) | 33

פלד אברהם | 203, 200

פלד אשר (אשריקה) | 220

פלדמן יעקב | 43

פלך ולטר, ד"ר | 78

פסטרנק מונדק | 67

פרולוב יעקב | 127

פרידמן עמנואל (מנו) | 103, 90, 87

פרס ישעיהו | 71

צ

צור צבי | 303

צדוק משה | 245

צוקרמן אנטק | 123

ציון הגיינגי | 138

ציזיק | 46

ציטלין ליאור | 259

שכטר רחל 39	ריבה 77
שכטר שר-שלום 40, 50, 53, 60, 308, 67, 62, 61	רייס אריה 135
שכטר תמר 40	רשיש פנחס 303
שליין 48, 49	ש
שמגר מאיר 300	שאלתיאל דוד 161, 166, 170, 171, 230, 182, 181, 178
שמחוני אסף 294, 300, 301	שדה יצחק 127
שערי יהודה 326	שדמי יששכר (ישכה) 302
שפירא בנימין 86, 90, 97, 150, 303	שוחט ישראל 42
שפרינצק יוסף 255, 257	שטינגליץ יעקב 255
שרביט מאיר 83	שינאן גיורא (גיורה) 83
שרון אריק 268, 269, 274, 275, 285, 284	שיף ישורון 339, 340
שרת משה 117, 125, 256, 281, 257	שכטר חוה 40
ששון אליהו 142, 172, 235, 260, 251	שכטר ירמיהו 40
	שכטר מתתיהו (מתי) 16, 29, 40
	שכטר עדה 40, 53
	שכטר צבי 7, 9, 14, 15, 18, 22, 27, 28, 29, 33, 60, 342

אינדקס ארועים/מושגים

הסוכנות היהודית 63, 117, 127, 141, 146, 150	א
"השומר" 42, 43, 84, 85, 90	אוגדה שלושים ושמונה 293, 307
ועד הגוש 85, 86, 89, 90, 93, 95, 97, 101, 108, 118	או"ם 128, 130, 143, 145, 209, 231, 259, 276, 278, 281, 283, 313, 314, 315
זיפיץ 322, 323, 324	אצי"ל 91, 97, 140, 187, 259, 284, 285
חובבי ציון 13, 20, 24, 28, 32	ג
חוליה 65, 86, 87, 94, 120, 122	גדוד ברק 191
חטיבה שש-עשרה 243, 244, 246, 248, 276, 322	גדוד דרור 207
חטיבת אלכסנדרוני 135, 206	גדוד הצנחנים 243, 286, 287
חטיבת גבעתי 135, 178	גדנ"ע 80, 83, 99, 127
חטיבת גולני 135, 159, 188, 199, 219, 223, 261	ה
חטיבת הנגב 206	"הגנה" 10, 11, 31, 43, 57, 58, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 80, 82, 83, 84, 85, 87, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 105, 109, 110, 111, 112, 117, 122, 123, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 136, 137, 139, 140, 142, 144, 145, 147, 166, 168, 169, 170, 179, 183, 185, 189, 204, 243, 250, 288, 325, 327, 339
חטיבת הראל 185, 233	הלגיון הירדני 85, 189, 199, 202, 206, 230, 235
חטיבת יפתח 149, 205	הנוטרים 66, 67, 73, 76, 83, 87, 90, 92, 93, 96, 99, 101, 107, 117, 133, 134, 145, 149
חטיבת ירושלים 181, 230, 275, 289	
חטיבת כרמלי 135, 189, 193, 199, 200, 202, 203, 206, 207, 209, 211, 223, 268	

מבצע נחשון | 174, 176, 177, 182,
219, 186, 185

מ"ן (משמרות נודדים) | 67, 73, 134

מפעלי תובלה | 325, 327

ס

סראחין | 300

פ

פועלי ציון שמאל | 34

פלמ"ח | 86, 87, 95, 97, 98, 99,
115, 122, 135, 138, 146, 154,
159, 162, 167, 176, 177, 181,
187, 348, 349

ק

קק"ל | 100, 109, 117, 118, 222

ש

שביתת הנשק | 213, 235, 236,
237, 238, 240, 243, 245, 249,
250, 253, 254, 258, 261, 262

חטיבת לבנוני | 189

חטיבת עוזד | 201, 214, 216

חטיבת עציוני | 230

חטיבת קרייתי | 135, 206

חיל הספר הירדני | 85, 94

,

יחידה מאה ואחת | 280, 281, 286,
287, 331

יק"א (החברה היהודית להתיישבות) |
17, 19, 24, 28, 35

ל

לח"י | 91, 97, 140, 187, 284, 285

מ

מבצע דני | 230, 291

מבצע ההר | 234

מבצע יואב | 291

מבצע יצחק | 203

אינדקס מקומות

ח	א
חולדה 132, 135, 151, 152, 163, 174, 175, 176, 178, 185	איילת השחר 85, 85, 87, 89, 90, 93, 94, 120, 149, 159, 160, 250
חולתה 89, 94, 95, 96	ב
י	בירה 98, 99, 101, 103, 108, 110, 111, 113, 115, 116, 331
יבנאל 16, 26, 46, 48, 190, 207	ברדיצ'ב 12, 15
ירושלים 31, 35, 71, 106, 129, 132, 135, 137, 138, 139, 140, 143, 144, 145, 146, 148, 152, 153, 158, 161, 162, 165, 167, 170, 171, 177, 178, 179, 181, 182, 186, 206, 229, 230, 231, 232, 233, 236, 238, 239, 243, 244, 245, 246, 248, 249, 251, 252, 253, 255, 259, 261, 263, 266, 268, 273, 275, 288, 289, 297, 310, 314, 322, 330	ג
כ	גיוערה 73, 138
כפר גלעדי 83, 85, 86, 96, 97	גוש עציון 135, 160, 161, 165, 166, 167, 171, 194
כפר קאסם 236, 248	גינין 234, 236
ל	גשר 189, 190, 191, 202
לוביה 7, 55, 58, 206, 207, 213, 214, 215, 216, 224, 242	ד
מ	דגניה 59, 190, 191, 193, 197
מודיעין 321, 322, 330	דרורה 95
	ה
	היקב 35, 60, 63, 69, 147
	הר הצופים 166, 230, 234, 249, 258, 259, 260, 261
	ו
	ואדי פיג'אס 190, 194

עירון 341, 248, 236	מחנה ואדי סראר 151
עקיר 147	מסדה 193, 191, 17
צ	נ
צמח 196, 193, 192, 191, 189	נאות מרדכי 116, 115
200, 198, 197	נבי דניאל 186, 175, 161
צפת 89, 88, 87, 84, 83, 36, 15	נבי סמואל 271, 270, 269, 249
108, 107, 92, 90	272
קיביה 286, 283, 281	נווה מגן 339, 331, 306, 305
ר	ניצאיב 342, 21, 20
ראש פינה 88, 87, 86, 85, 84, 18	ס
220, 104, 95, 94, 89	סגירה 26, 24, 23, 20, 17, 16, 7
ש	42, 41, 39, 37, 36, 33, 29, 28, 27
שער הגולן 191	58, 57, 56, 54, 53, 52, 47, 44, 43
ת	210, 209, 207, 125, 83, 61, 59
תל חי 115, 99, 84, 83, 74	353, 342, 228, 213, 211
127, 119	סמירמיס 140, 139, 138, 137
	284, 144, 143, 141
	ע
	עין גב 217, 201, 200, 192

צבי שכטר בצילום סטודיו מבוים. ככל הנראה צולם ביפו, בעשור הראשון של המאה ה־20. ככל הידוע למשפחה, זו התמונה

סג'רה

היחידה שלו מתקופת ראשית סג'רה | ארכיון המשפחה

לובה נינצבורג. ככל הנראה
צולם ברוסיה, טרם עלייתה
ארצה, סביבות 1906 | ארכיון המשפחה

סג'רה

סג'רה

ארבעת הילדים הראשונים לבית שכטר. עומדת במרכז - רחל, ילידת 1908, יושבת מימין התמונה על ארגז - תמר, ילידת 1910, יושב משמאל התמונה על כסא - מישאל, יליד 1912, יושב במרכז על פח - ירמיהו, יליד 1914. הארבעה נולדו בסג'רה תחת השלטון העות'מאני, ולפיכך כונו במשפחה "ארבעת הטורקים". ארבעת הילדים שאחריהם נולדו כבר בזמן השלטון הבריטי, ולפיכך כונו "ארבעת האנגלים". הבגדים עברו במשפחה מילד לילד, וכיוון ששתי הגדולות היו בנות, לבושים מישאל וירמיהו שמלות | ארכיון המשפחה

תמונת גמר בית הספר בסג'רה. מישאל במרכז שורת התלמידים
 היושבים על הרצפה, משלב את זרועותיו. אחותו תמר (ילידת
 1910) יושבת משמאל, נשענת על חברתה, אחוזת זר פרחים. הכיתות היו רב
 גילאיות, והדבר ניכר בתלמידים. המורה חובש מנבעת, ולובש ז'קט ועניבה. כל
 האחרים תלמידים, הגם שחלקם נראים בוגרים

סג'רה

מישאל, 1935, רחובות
| צלם לא ידוע, ארכיון המשפחה

רחובות, שנות ה־30

מישאל (משמאל) ואחיו שר-שלום (שריק)
בונים את בית הקבע של ההורים
ברחובות, בשכונת היקב. סביבות 1933-1934. ברקע הצריף שבנו השניים
למגורי המשפחה עד להשלמת הבנייה של בית הקבע | צלם לא ידוע, ארכיון
המשפחה

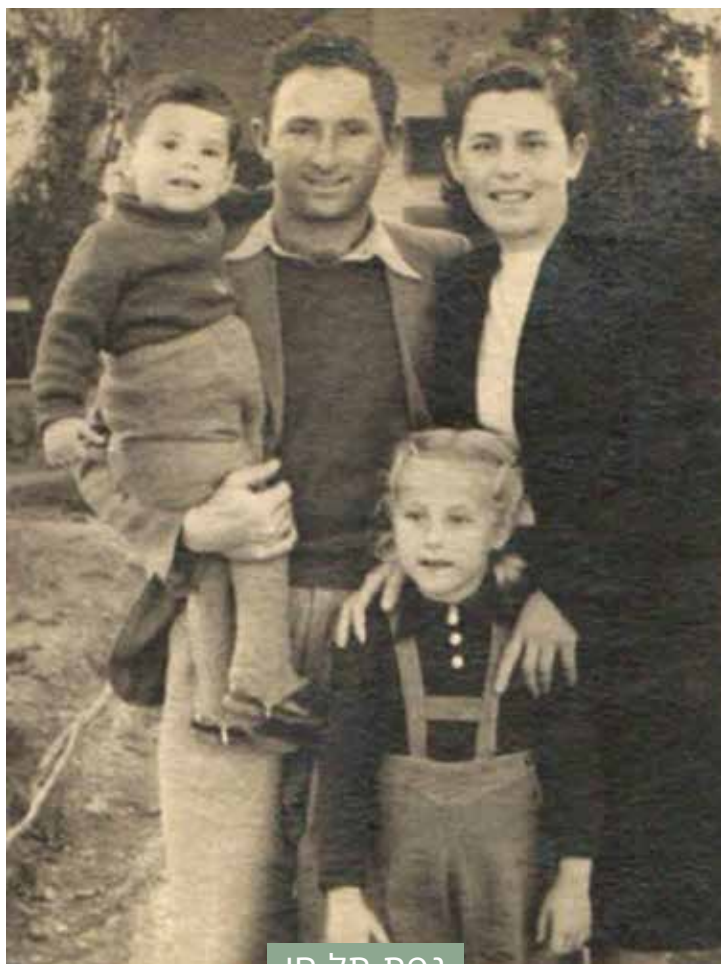

מישאל ומתילדה, 1937
| צלם לא ידוע, ארכיון
המשפחה

השרון, עמק חפר, שנות ה־40

מישאל' עומד לפני החניכים בקורס מ"כים של ההגנה, 1943-1945 | צלם לא ידוע. נמסר על ידי שלמה תבורי לארכיון תולדות ההגנה, באדיבות ארכיון צה"ל

נפת תל חי

המשפחה בתקופת המעבר לגליל

העליה לביריה. תמונות שצולמו בעליה לביריה. כל
התמונות המובאות בזה צולמו ככל הנראה על ידי אחד
העולים לביריה, ונמסרו למישאל לאחר המבצע | נשמח לתת קרדיט לצלם,
ארכיון המשפחה

נפת תל חי

העולים על קן הרכס. מראה השמיים מעיד על מזג
האוויר ששרר

העליה לביריה

העליה לביריה

עולים עם הציוד על הגב

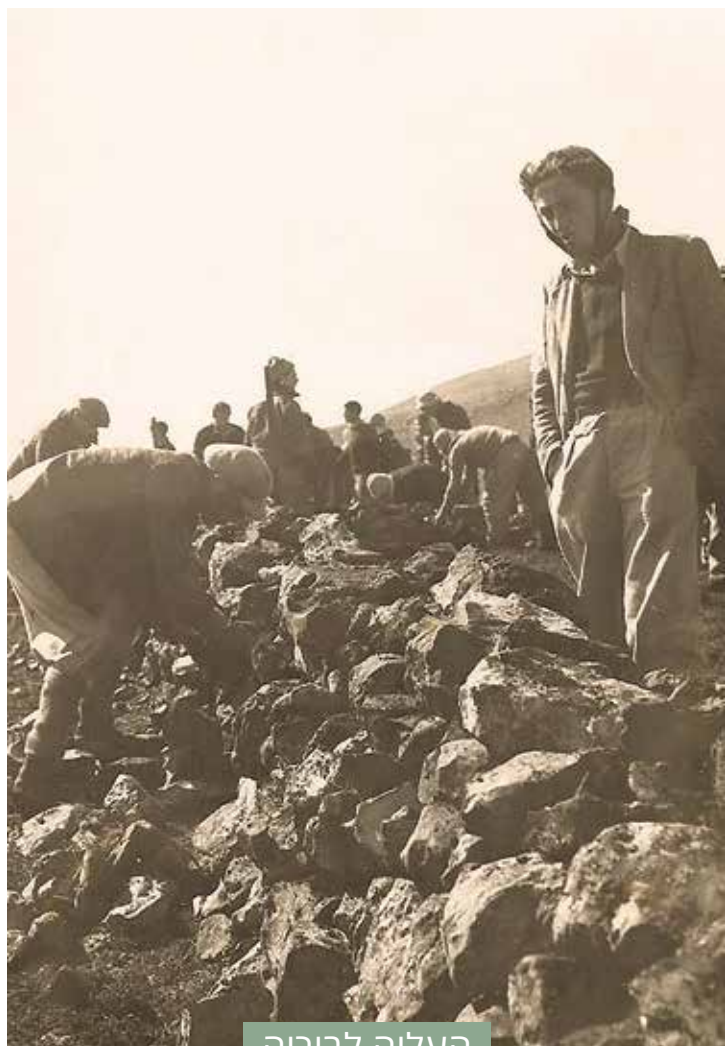
מקימים צריף מחצלות. מבנים קלים אלה הוקמו במקומות בהם לא ניתן היה להשתמש בכלי רכב להובלת הציוד והחומרים הנדרשים להקמת צריפים, וצריך היה לשאתם על הגב.

העליה לביריה

הדגל מונף

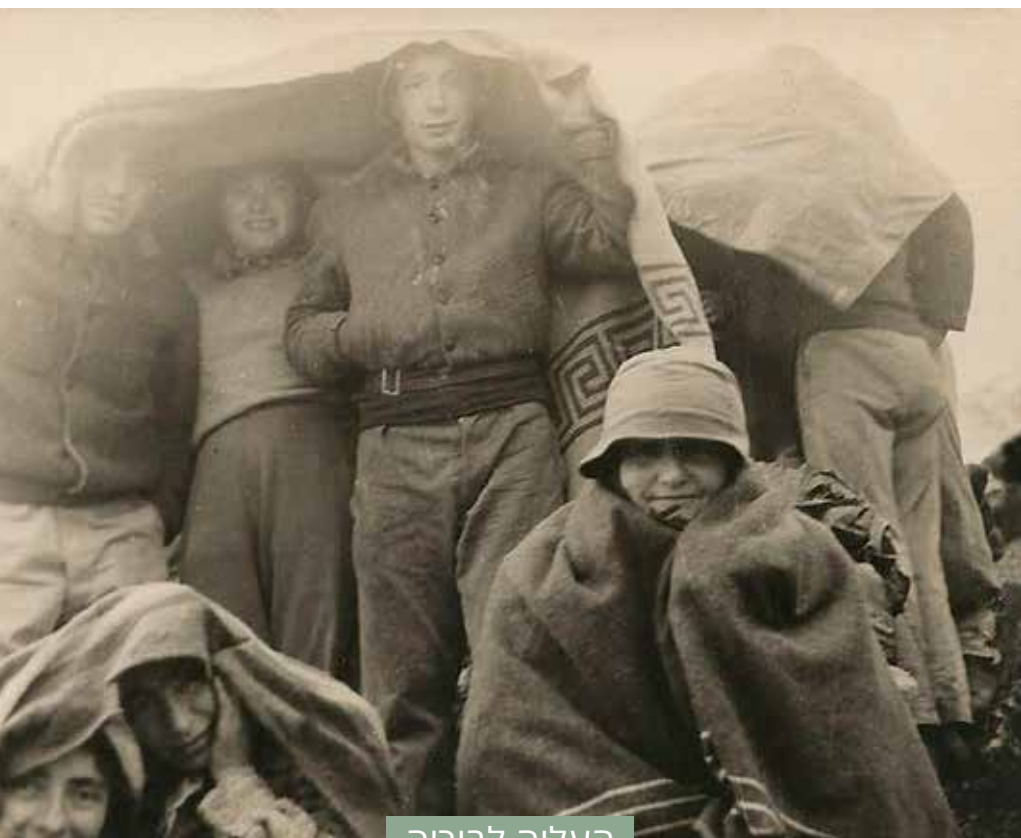
העליה לביריה

מסקלים

העליה לביריה

נוסעים

העליה לביריה

בלי מחסה של ממש מפגעי מזג האוויר

בִּירִיה

נוסדה בשנת תש"ה
נכבשה שנית בי"א אדר תש"ו

משק שורץ

נוסד בשנת תש"ה

העליה לביריה

שתי התמונות מימין מתייחסות לביריה באלבום למזכרת שהכינו שהכינו אנשי נפת תל חי למישאל עם עזבו את תפקיד מפקד הנפה, מאי 1947 (על האלבום ראה בהמשך). בתמונה העליונה מימין צילום של מצודת ביריה, עליה השתלטו הבריטים, השתלטות שהובילה לשרשרת הארועים. התמונות הבאות לקוחות מתוך אלבום למזכרת שהכינו אנשי נפת תל חי למישאל עם עזבו את תפקיד מפקד הנפה, מאי 1947 | הצלמים בתמונות אלה אינם ידועים למשפחה. האלבום מצוי בארכיון המשפחה

שער האלבום

האלבום מושקע וניכר כי נעשה באהבה ובהשתדלות. בפתח האלבום דפים המיועדים להבטים כלליים של האזור, כגון נופים ואתרים ארכיאולוגיים, ולאחריו דפים לכל אחד מן הישובים בנפת תל חי, על פי סדר הקמתם. ראשונה העיר צפת, אחריה המושבות הוותיקות, ולאחריהן הקיבוצים והמושבים. מן התמונות ניתן ללמוד על מראהו ועל מצבו של האזור בשנים אלה. בדפים של הישובים שהוקמו במבצעי חומה ומגדל בתקופה שפיקד מישאל על הנפה, מופיעים צילומים מן העליה על הקרקע של ישובים אלה

למישאל בהוקרה והערצה

מתלמידין וחברין
בצפון

מאי 1947

איר תש"ז

איילת השחר

דף האלבום המוקדש לאיילת השחר. בתמונה מימין מופיע המבנה בו התגוררה המשפחה. שני החדרים השמאליים הוקדשו למגורי מישאל ומשפחתו. בשני החדרים הימניים במבנה, וכן באוהלים המופיעים בחזיתם, התגוררו חברי החולייה של הפלמ"ח

אילת השחר
נוסדה בשנת תרצ"ו

נאות מרדכי

עלו לקרקע ביום ט חשון תש"ז
2.11.1946

ישובים שעלו לקרקע כישובי חומה ומגדל

העליה על הקרקע של נאות מרדכי יצאה אל הפועל במבצע מורכב במיוחד. לצורך המבצע הוקם במיוחד גשר זמני על הירדן (בתמונה הימנית העליונה, בעמוד ימין) עליו עברו הטרקטורים שגררו את הציוד הנדרש ואת המחרשות לצורך החריש הראשון. כיוון שנצפתה התנגדות מצד ערביי החולה, היה צריך לבצע את החריש הראשון של הקרקע, לקביעת הבעלות, במהירות האפשרית. לצורך כך גויסו כל הטרקטורים שניתן היה לגייס במשקים שבנפת תל חי. בתמונה הימנית התחתונה בעמוד ימין - החריש הראשון. בתמונה הימנית בעמוד זה - עבודות בגדר התיל הדוקרני שהוקמה

החשלים - ג'יב יוסף

דף המוקדש לעליה על
הקרקע של החשלים

החשלים - ג'יב יוסף ועין זיתים

- ג'יב יוסף (כיום: עמיעד) ועין זיתים. התמונות בעמוד השמאלי: הקמת המבנים הראשונים בשיטת חומה ומגדל. כאשר ניתן היה להעזר במשאיות לצורך העליה על הקרקע, הוכנו מראש קירות עץ ודיקט שהובלו במשאיות והורכבו במהירות במקום

מגנים - עין זיתים

נוסדו ביום אחד בשנת תש"ו
2, 11, 1945

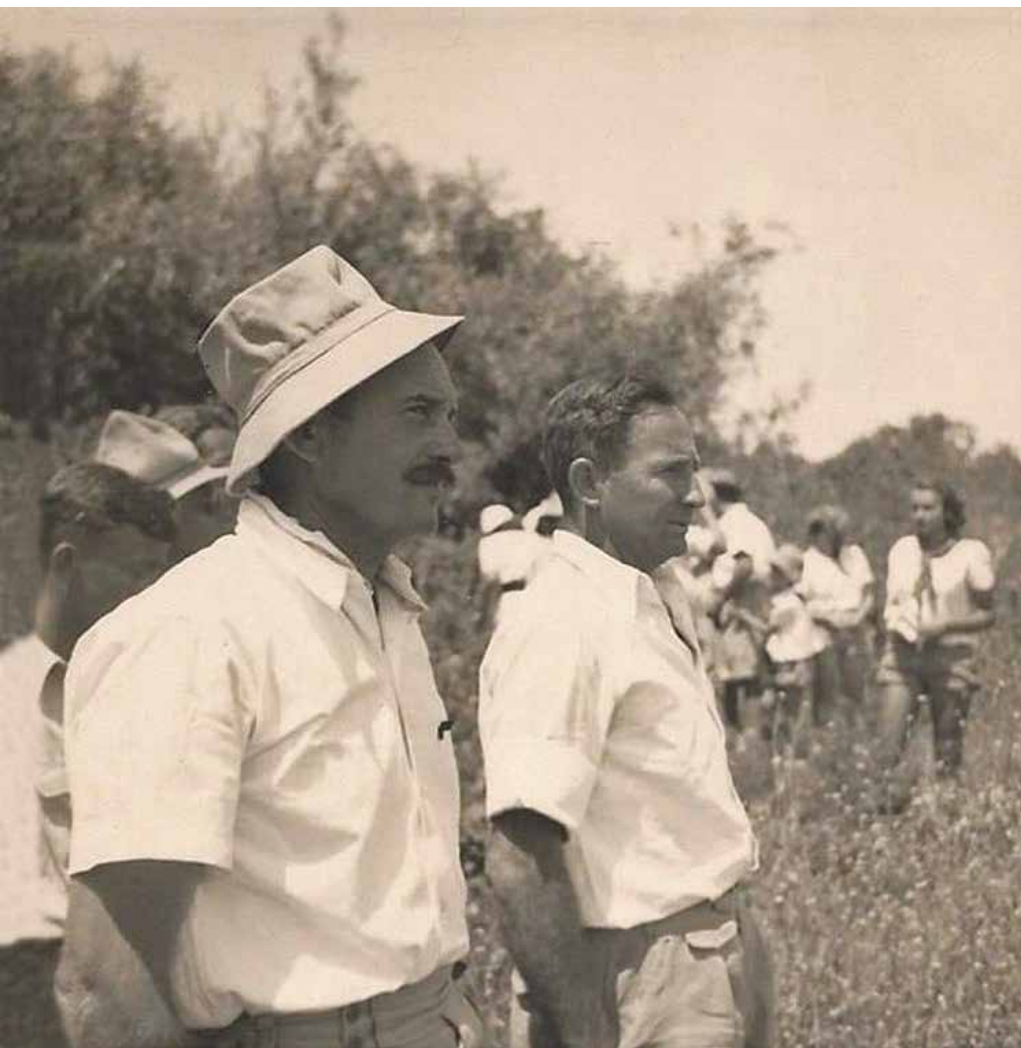
מושגב - עם
להבות הבשן
עלו ביום אחד בט"ו שבט תש"ו

משגב עם ולהבות הבשן

העלייה על הקרקע של משגב עם ולהבות הבשן

צילום נדיר של מישאל כמפקד נפת תל חי
 (בכל תקופת פעילותו ב"הגנה" מיעט להצטלם
 מסיבות מובנות). לצידו משה גבעוני, שהחליף אותו בתפקיד מפקד נפת
 תל חי | צלם לא ידוע, ארכיון המשפחה

נפת תל חי

השבעת מפקדי צה"ל, כ"א סיון תש"ח, 28.6.1948.
מישאל רביעי מימין בשורת העומדים | צילום: פוטו

צה"ל

יפה, רמת גן. ארכיון צה"ל

צה"ל

חזית המרכז,
1948-1949,
קבלת הכניעה
של כפר קאסם,
6.5.1949 | צלם
לא ידוע. ארכיון
המשפחה

צה"ל

מפקד חטיבה 16
(חטיבת ירושלים).
ליד מכוניתו עם דגל
החטיבה, סביבות
1950 | צלם לא ידוע,
ארכיון המשפחה

במצעד צה"ל בירושלים, 1950, מצדיע לבמת הכבוד. רח' המלך
 ג'ורג' (ליד בית הכנסת ישורון). על הרכב סמל חטיבה 16, חרב
 עם פרח דם המכבים. ההצעה לשלב את פרח דם המכבים בסמל החטיבה
 היתה של מישאל, והיא אומצה על ידי מעצב הסמל | צילום: פוטו עדן, ירושלים,
 ארכיון המשפחה

צה"ל

מישאל (שני משמאל התמונה) ניצב במשמר הכבוד לארונו של
בנימין זאב הרצל בטקס קבורתו, 17.8.1949 | צילום: קורט

צה"ל

מאירוביץ, ארכיון התמונות של קק"ל

מבצע קדש

עם סגל פיקוד
דרום במבצע
קדש. עומד
לימינו של אלוף
פיקוד הדרום
אסף שמחוני
(במדים כהים).
| צלם לא ידוע.
ארכיון המשפחה

בן גוריון עונד למישאל את אות מבצע קדש | צילום:
אפרים ארדה. ארכיון המשפחה

מבצע קדש

מישאל עם מנהיג ישוב ערבי. הפעילות בממשל הצבאי
כללה ביקורים וסיורים ביישובים ערביים ופגישות עם
מנהיגיהם. 1959 | צלם לא ידוע, ארכיון המשפחה

ממשל צבאי

פגישה באווירה נינוחה. יושב ראשון מימין התמונה
 – אורי לוברני, יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים,
 מישאל רביעי מימין, חמישי מימין מאיר שמגר (שטרנברג), סגן הפרקליט הצבאי
 הראשי. 1957-1959 | צלם לא ידוע. ארכיון המשפחה

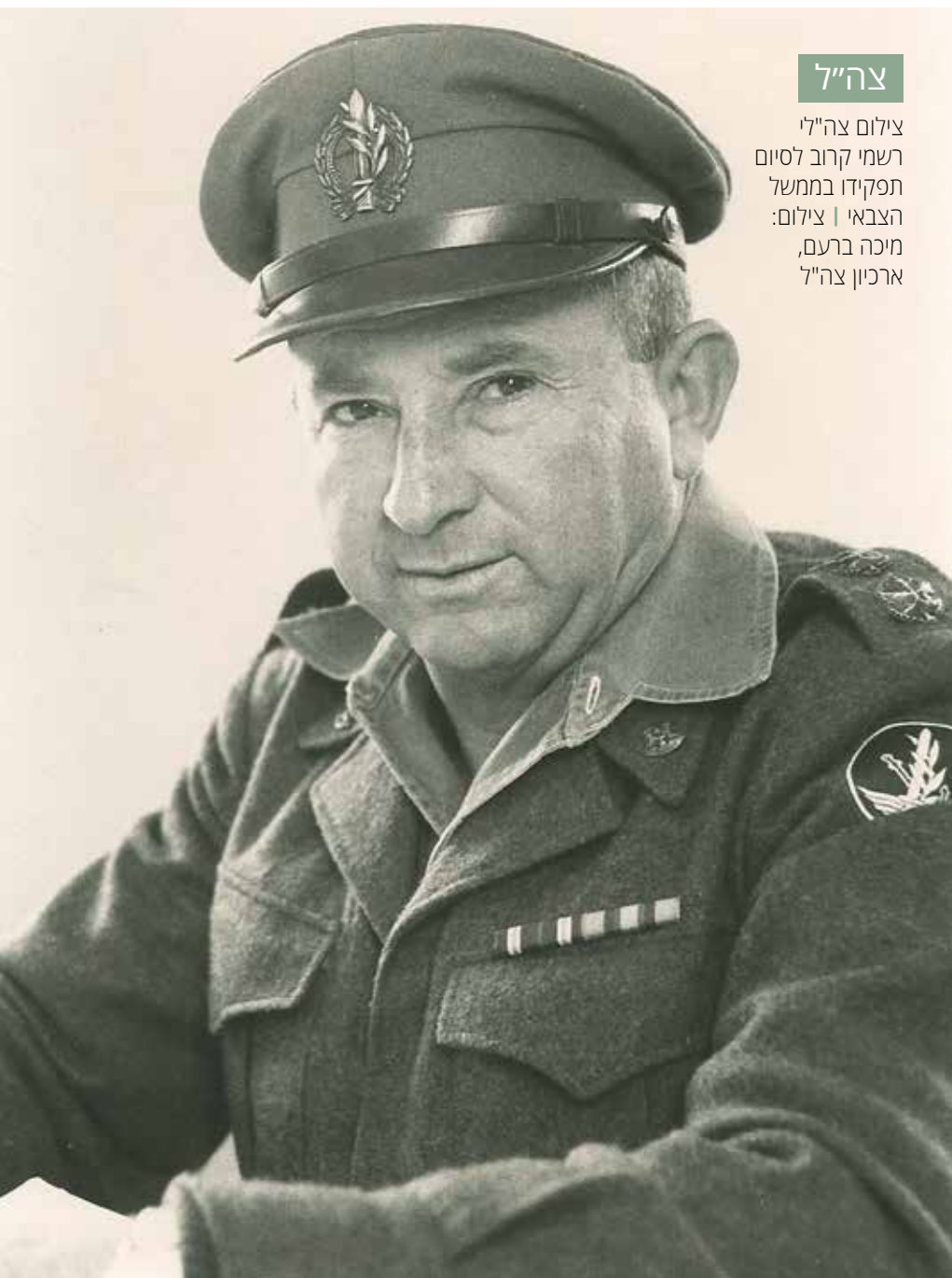
ממשל צבאי

נווה מגן
נווה מגן זמן קצר לאחר הכניסה לבית, 1955. הגינה טרם
ניטעה. מישאל עם צבי אורבוך, מנהל הוועדה לשיכון אנשי
צבא הקבע במשרד הביטחון, שהיתה ממונה על בניית השיכון, וחברו הקרוב עוד
מתקופת השיירות | ארכיון המשפחה

צה"ל

צילום צה"לי
רשמי קרוב לסיום
תפקידו בממשל
הצבאי | צילום:
מיכה ברעם,
ארכיון צה"ל

בביקור בבית כנסת, ניו יורק 1961.
| צילום: עטר צלמים, ניו יורק

ניו יורק

עם גולדה מאיר ושגריר ישראל באו"ם, בעת ביקור של גולדה
מאיר בניו יורק, בתפקידה כשרת חוץ, 1961. מתילדה לוחצת
את ידה של גולדה | צילום: עטר צלמים, ניו יורק

לשכת ראש המטה הכללי

ניסן תשכ"ב
אפר" 63
ט-24(1) - 999

אל"ם מישאל טרנ

מישאל יערי,

מבין כל חבריך וחניכך שעברו עמך כבוד דרך ארוכה נאל כבודי להפריד ממך בשם כל חבריך ב-צה"ל, עם קצבך את המורשת הטירה. מערכת הבטחון ידעה פעלך במישוריים חרבים אותם כיסית. חלק רב לך בפריחתם ניצני חקמת הכוח העברי במדע קום המדינה. המאבק לעצמאות כבד אותך לוחם בדרכים ובשדות ובקיים במשורן ומסירות המירות לירושלים הנצורה, וברבות הימים חזרת לעיר הבירה במתקנה וכמגינה. יד לך בקיסום ופיתוח המטיל הצבאי בו מרמז הרבה חכמת חיים, כשרון, סבלנות וכוח שדיני. בסוג חברי גוף, בכשרון ובכוח המטלות בלהי רגיל - ידעה להפיק טעם ולשאת בעולת של כל שמיחה. נחשט אמת מריך, אך יודע אני כי כלבך נשאר אחת עמנו כנצח המורשת נכוח בהוכחי מערכות צה"ל. מקוה אני שתזכור בסיפוק פרק חיים זה ואין ספק בלבי שתגטיון ערכשת יעמוד טוב לרשות צה"ל כאשר יירש.

צבי צדוק
רמט המטה הכללי

ט/יט

מכתב פרידה של הרמטכ"ל, צבי צור, עם שחרורו מצה"ל, 1963 | ארכיון המשפחה

השחרור מצה"ל

עם מתילדה בגינה, 1965.
ברקע אחד מעצי השזיפים שבגינה |

באזרחות

ארכיון המשפחה

ליד ה"סוס" של אחת המשאיות הכבדות, מפעלי
תובלה, ראשית 1967 | ארכיון המשפחה

מפעלי תובלה

קצא"א

עם צוותי העבודה בעת ההקמה של טרמינל הנפט של קצא"א באשקלון, 1968-1969 | ארכיון המשפחה

עם צוות עובדים של טרמינל הנפט של קצא"א באשקלון, המחצית הראשונה של שנות השבעים | צילום: מיכל לירון, י.פ.א. בע"מ. ארכיון המשפחה

קצא"א

צולם בשנות השמונים
| ארכיון המשפחה

בפנסיה

עונת הרדייה במכורות, 1979 | ארכיון המשפחה

בפנסיה

בהשתלמות כוורנים, 1979. מישאל, בסרביל כוורנים לבן, עומד שני משמאל.
במרכז שורת היושבים המדריך החקלאי יעקב לובינסקי | ארכיון המשפחה

בפנסיה

עבודה בגינה, 1981. העבודה בגינה היתה עיסוק חביב עליו ביותר. כאן הוא מטפס על עץ הפקאן יחד עם עוזי (משמאל) במטרה לנסר ולהוריד מן הגובה ענף גדול העלול לקרוס על הגג של הבית השכן | ארכיון המשפחה

ואדי פיג'אס מטולה נפט תחבורה הלגיון הירדני 47

השיירות לירושלים אברהם יפה

29. חטיבת קרייתי הקמת נמל אשקלון
נדנ"ע צינור הנפט אשקלון-אילת

ממשל צבאי
נאות מרדכי
הר הצופים
מרדכי מקלף
גולדה מאיר
אוגדה
38
העלייה
לביריה

30 בינואר 1947 - נחשבות
1936 שינוי
צבא הגנה לישראל
חיים לסקוב עמק חפר הארלי דיווידסון

תע"ת
דסט
המא
מניע
צו"ק
מטולה
קרקות
1912
הסכנות
החיות
קום
המדינה
צפת
הסכם
רודוס
חרוש
גלוי
יצחק
שדה
דבורים
כניס
תחמוש
איל

1912
חטיבת גולני
ועד המושבות
ימים יצמח
ברית
ש במח

1929 פרדס סמירמים רחובות דבש בצורת